

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU TRUST
For V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THEIR 'VAVILLA' PRESS
MADRAS—1966.—2000 Copies.

శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, నవ్యాఖ్యానే

ప్రథమ సర్గ ప్రారంభః.

వ్యాఖ్యానపీఠికా.

- శ్లో. మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్థజానయే,
సద్యో దక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే. 1
- అంతరాయలిమిరోపశాంతయే శాంతపావనమచింక్యవై భవమ్,
తం నరం వపుషి కుంజరం ముఖే మన్తమే కిమపి తుందిలం మహాః. 2
- శరణం కరవాణి శర్తదం తే చరణం వాణి ! చరాచరోపజీవ్యమ్,
కరుణామనృజైః కటాక్షపాతైః సురు మామంబ కృతార్థసార్థవాహమ్. 3
- వాణీం కాణభుజీమదీగణదవాసానీచ్ఛ వైయాసికీ
మంతస్తంత్రమరంస్త పన్నగగపీగుంధేభు చాజాగరిత్,
వాచామాకలయద్రహస్యమఖిలం యశ్చాక్షిపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః. 4
- మల్లినాథః కవిస్సోఽయం మందాత్మానుజీఘృక్షయా,
వ్యాచక్షే కాళిదాసీయం కావ్యత్రయమనాకులమ్. 5
- కాళిదాసగిరాం సారం కాళిదాసస్సరస్వతీ,
చతుర్థభోఽథవా సాక్షాద్విదుర్నా న్యే తు మాదృశాః. 6
- తథాపిక్షీణావర్తనాథాచ్యైః క్షుణ్ణవర్తను,
వయం చ కాళిదాసోక్తివ్వనకాశం లభేమహి. 7
- భారతీ కాళిదాసస్య దుర్వాస్యాఖ్యావిషమూర్ఛితా,
ఏహ సంజీవినీ టీకా తామద్యోజ్జీవయిష్యతి. 8
- ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే. 9

ఇహ ఖలు నకలకవికులశిరోమణిః కాళిదాసః—

“కావ్యం యశనేఽర్థకృతే వ్యవహరివిదే శివేతరత్తతయే,

నద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితయోపదేశయజ్జే.”

ఇత్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్ కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం “కావ్యాలాచీంశ్చ వర్తయే” దితి నిషేధకాస్తస్యానతాప్రవ్యవిషయతాం చ పశ్యత్ రఘుమంకాఖ్యం మహాకావ్యం చిక్షేద్భుః చిక్షేద్నిత్యాధ్యావిఘ్నపరిసమాప్తినంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఘటనాధనభూతవిశిష్టేష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారపరిప్రాప్తత్వాత్. “అశిర్మమస్మిన్”యూపస్తునిర్దేశోవాసి తస్తుభి”మిత్యాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కావ్యనిర్మాణస్య విశిష్టశబ్దార్థప్రతిపత్తిమూలత్వేన విశిష్టశబ్దార్థయోశ్చ, “శబ్దకాస్త్రమశేషం తు ధత్తే శర్వస్య వల్లభా, అర్థస్వరూపముఖలం ధత్తే ముగ్ధేందుశేభరః.” ఇతి వాయుసంహితావచనబలేన పార్వతీపరమేశ్వరాయ త్తత్వదర్శనాత్తత్వనితిత్వయా తావేవాభివాదయతే.

వాగర్థావివ సంస్కృతౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే,

జగతః పితరౌ వందే పార్వతీపరమేశ్వరౌ.

1

వ్యాఖ్యానం—వాగర్థావివేతి. వాగర్థావివేత్యేకం పదం, ఇవేన సహ సమాసే విభక్త్యలొపశ్చ పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చేతి పక్షవ్యాత్, ఏసమన్యత్రాపి ప్రస్తుత్యం, యద్యపేత్యచ్చాస్త్రస్య విభాషాధికారాత్సూర్వం పరితత్వాన్నిత్యతా వ్యవసీయతే తథాపి సహసుపేత్యేవ సిద్ధే పునర్వచనసామర్థ్యాత్కావ్యచిత్కతా ఆశ్రీయతే, లేన ‘ఉద్భూచురివ వాచన’ ఇత్యాదౌ వ్యస్తప్రయోగోఽపి సాధురేవ. ప్రకృతే తు భిన్నపదలేవైఽపి న కశ్చన దోష ఇత్యాస్తాం తావత్. వాగర్థావివ శబ్దార్థావివ, సంస్కృతౌ, నిత్యసంబంధావిత్కర్య, నిత్యసంబంధయోశ్చబ్దార్థయోరుపమానత్వేనో పాదానాత్ ‘నిత్యశ్చబ్దార్థసంబంధ’ ఇతి మీమాంసకాః. జగతః లోకస్య పితరౌ, మాతౌ చ, పితౌ చ పితరౌ, సూ. ‘పితౌ మాత్రే’తి ద్వంద్వైకశేషః, ‘మాతౌపితరౌ పితరౌ మాతరౌ పితరౌ ప్రసూజనయితారౌ’విత్కమర్యః. ఏలేన శివయోస్సర్వజగజ్జనకతయా వైశిష్ట్యం ఇష్టార్థప్రధానశక్తిః. పరమకారుణిత్వం చ సూచితం. పర్యతస్యావత్యం స్త్రీ పార్వతీ, తస్యావత్యమిత్యన్ ప్రత్యయః. ‘టిడ్డాణఇ’త్యానినా జీవ’ యద్యా, ‘అతఇఇ’లిఇఇ ‘ఇతో’ మనుష్యజాతేరితి జీవ. పార్వతీ చ పరమేశ్వరశ్చ పార్వతీపరమేశ్వరౌ. పరమశబ్దస్సోపేత్యుత్పదోగ్ధతాన్యః, మాతరభ్యర్తితత్వాదబాచ్ తరత్వాచ్చ పార్వతీశబ్దస్య పూర్వనిపాతః. వాగర్థ ప్రతిపత్తయే శబ్దార్థయోస్సమ్యక్ జ్ఞానార్థం, పందే అభివాదయే. అత్రోపమాంకారః స్ఫుటవివ. తథోక్తం—“స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మలేన చ ధర్మతః, సామ్యమస్మేన వర్జ్యస్య వాచ్యం చేదేశధోపమే”తి ప్రాయశ్చాయ

మలంకారః కాళిదాసోక్తిః. అదౌ భూదేవతాకన్య సర్వగురోర్గణస్య ప్రయోగా చ్చుభలాభస్మాచ్యుతే. తదుక్తం—“కుభదో మో భూమిమయ” ఇతి. తత్రాద్యవకార స్యామృతబీజత్వాత్ప్రచయగమనసిద్ధిః.

క్వ సూర్యప్రభవో వంశః క్వచాల్పవిషయా మతిః ?

తితీర్షద్దస్తరం మోహమడుపేనాన్తి సాగరమ్.

2

సంప్రతి కవి స్వాహంకారం పరిహరతి క్వసూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన—ప్రథ వత్ప్రస్తాదితి ప్రభవః కారణం “యాదోరవ్ ఆకర్తరి చ కారకే సుజ్ఞాయా”మితి సాధుః. సూర్య ఏవ ప్రభవో యస్య సః సూర్యప్రభవః. వంశః, క్వ? అలోపివిషయో జ్ఞేయా ణ్ణో యస్యాస్మా మే మతిః ప్రజ్ఞాచ, క్వ? ద్వౌ క్వశబ్దౌ మహదంతరం సూచయతః. సూర్యవంశం జ్ఞాతుం న శక్నోమిత్వర్థః. తథా చ తద్విషయప్రబంధనిర్దాణం తు దూరాపాస్తమితి భావః, తథాపి దుస్తరం తరితుమశక్యం. ఈషదిత్యాదిసా భల్పృ త్యయః. సాగరం మోహదజ్ఞానాత్ ఉడుపేన వ్లపేన, “ఉడుపం తు వ్లపః కోల” ఇత్యమర్థః. అథవా చర్తావనధేన యానపాలేణ, “చర్తావనధముడుపం వ్లపః కాష్ఠ కరండకః” ఇతి సజ్జనః. తితీర్ష్య తరితుమిచ్ఛుః కన్తి, తరతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. అల్పసాధనైరధికారంభో న సుకర ఇతి భావః. ఇదం పర్వోక్తార్థకనం స్వప్రబంధ మహత్వకథనార్థమేవ, తదుక్తం—“ప్రతిపాద్యమహిమ్నా చ ప్రబంధోఽపి మహ త్తర” ఇతి.

మన్దః కవియశఃప్రాధీ గమిష్యామ్యపహస్యతామ్,

ప్రాంతలభ్యే ఫలే లోభాదుద్బాహుచివ వామనః.

3

మందశ్చేత్స్య త్యజ్యతామయముద్యోగ ఇత్యత్రాహ—మందఇతి. కించ, మందః మూఢః, ని. మూఢాల్పవటునిర్భాగ్యా మందా” ఇత్యమర్థః. తథాపి కవి యశః ప్రాధీ, కవీనాం యద్యశః కావ్యనిర్దాణేన, తతాప్రీత్యాశీలః ఆహం ప్రాశునా ఉన్నతపురుషేణ, లభ్యే ప్రాప్యే ఫలే ఫలవిషయే, లోభాత్. ఉద్బాహుః ఫలగ్రహణాయ ఉచ్ఛ్రితహస్తః, వామనో హస్త ఇవ, ని. “భర్వో హస్తశ్చ వామన” ఇత్యమర్థః. అపహస్యతాం అపహసవిషయతాం, సూ. “ఋనులార్జ్య” ఇతి ణ్యప్ర త్యయః. గమిష్యామి ప్రాప్యామి.

అథవా కృతవాద్వారే వంశేన్తి స్ఫూర్వసూరిభిః,

మణౌ వజ్రసముత్క్లేభే సూత్రస్యేవాన్తి మే గతిః.

4

అథేతి. అథవా వత్సంతరే, పూర్వైస్సూరిభిర్వాన్తి క్రితముక్తైః కృతవాద్వారే, కృతా, రామాయణాది ప్రబంధరూపా యా వాక్ నైవ గ్వాదం. ప్రశోపాయో

యస్య తస్మిన్, మూర్ఖప్రభవే, వంశే కులే, జన్మనై కలక్షణస్సంతానో వంశః. వక్షేణ
మణివేధకసూచీవిశేషేణ, ని. “పజ్రం త్వస్త్రి కులిశవస్త్రయోః, మణివేధే రత్నభేద”
ఇతిశేషః. సముత్కీర్ణే విధే, మణౌ రత్నే, సూత్రస్యేవ, మే, గతిస్సంచారోఽస్తి,
వర్ణనీయే రఘువంశే మమ వాక్స)సారోఽస్తీత్యర్థః.

సోఽహమాజన్త శుద్ధానామాఫలోదయకర్తృణామ్,

ఆసముద్రక్షీతీశానామానాకరథవర నామ్.

5

ఏవం రఘువంశే లబ్ధప్రచేశ స్తద్వర్ణనాం ప్రతిజానీతే సోహమిత్యాదిభిః పంచ
భిః కుళకేన.—సోఽహం రఘూణామన్వయం వక్ష్య ఇత్యుత్తరత్ర సంబంధః. కింవిధా
నాం రఘూణామిత్యుత్తరాణి విశేషణాని యోజ్యాని. ఆజన్మనః జన్మారభ్యేత్యర్థః,
‘ఆజ్మర్యాదాభివిస్ఫోరి’త్యవ్యయాభావః, తస్య శుద్ధానామిత్యనేన సహ సుపుషేతి
సమాసః. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రవ్యవ్యం. ఆజన్త శుద్ధానాం నిషేకాదినర్వసంస్కారసంప
న్నానామిత్యర్థః. ఆఫలోదయం ఆఫలోదయసిద్ధేః కర్తృయేషాం తే తథోక్తాః, తేషాం
ప్రారంభాంతగామినామిత్యర్థః, ఆసముద్రక్షీతీశానాం సార్వభౌమానామిత్యర్థః. ఆనాకం
రథవర్తయేషాం తేషాం, ఇంద్రసహకారిణామిత్యర్థః. అత్ర సర్వత్ర ఆజోఽభివిధ్య
ర్థత్వం ద్రవ్యవ్యం, అన్యథా మర్యాదార్థత్వే జన్మాదిషు శుద్ధ్యభావప్రసంగాత్.

యథావిధిమూల్యాగ్నీనాం యథాకామూర్చితార్థినామ్,

యథాపరాధదణ్డానాం యథాకాలప్రబోధినామ్.

6

యథావిధిః. విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి. అవ్యయం విభక్తిత్యాదినా ఇత్య
వ్యయాభావః, తతో హుతశబ్దేన సుపుషేతి సమాసః, ఏవం యథాకామూర్చితార్థినా
మిత్యాదీనామపి ద్రవ్యవ్యం. యథావిధి మూలా అగ్నయో యైస్తేషాం యథాకామం
అభిలాషమనతిక్రమ్య, అర్చితార్థినాం సత్కృతార్థినాం, యథాపరాధదండనాం
అపరాధమనతిక్రమ్య దండో యేషాం తేషాం, యథాకాలప్రబోధినాం కాలమనతి
క్రమ్యప్రబోధశీలనాం, చతుర్విధ్యేశ్వరైర్దేవతాయజ్ఞనాతిశయతాకారయథార్హ దండ
ధరత్వ ప్రజాపాలనసమయజాగరూకత్వాని వివక్షితాని.

త్యాగాయ సంభృతార్థానాం సత్యాయ మితభాషిణామ్,

యశనే విజిగీషూణాం ప్రజాయై గృహమేధినామ్.

7

త్యాగాయేతి. త్యాగాయ సత్సాత్రవనియోగాయ. సంభృతార్థానాం సంవిత
థనానాం, స కు దుర్వ్యయాయ, సత్యాయ, మితభాషిణాం మితభాషణశీలనాం స
కుప్రాధనాయ, యశనే విజిగీషూణాం విశేషమిచ్ఛానాం, సత్వరసంగ్రహాయ,

ప్రజాయై సంతానాయ, గృహమేధినాం దారపరిగ్రహణాం, న తు కామోప
భోగాయ; అత్ర త్యాగాయేత్యాదిభిః, తాదర్శ్యే చతుర్థీత్యాదినా తదర్థచతుర్థీసమాస
విధానజ్ఞాపకాచ్చతుర్థీ, గృహైః దారైః మేధంతే సంగచ్ఛత ఇతి గృహమేధినః, ని.
“జాయాచగృహిణీగృహ” ఇతి హలాయుధః. మేధ్యసంగమ ఇతి ధాతోర్జినిః, ఏభి
ర్విశేషజ్ఞైః పరోపకారిత్వం, సత్యవచనతాత్పర్యం, యశఃపరత్వం పితౄణామాన్వబ్య
శ్రద్ధా చ వివక్షితా.

తై శవేఽభ్యస్త విద్యానాం యావనే నిషయైషిణామ్,

వార్ధకే మునివృత్తీనాం యోగేనాస్తే తనుత్యజామ్.

8

తైశవఇతి. శిశోర్భావకైశవం బాల్యం, ని. “శిశుత్వం తైశవం బాల్య” మిత్య
మరః. ‘ప్రాణిభృజ్జాతివయో వచసే’త్యాదినా అబ్బిత్వయః. తస్మిన్వయసి, అభ్యస్త
విద్యానాం ఏతేన బ్రహ్మచర్యాశ్రమో వివక్షితః. యానోభావః యావనం, యువాది
త్వాద్యో ప్రత్యయః, తస్మిన్వయసి, విషయైషిణాం సంభోగాభిలాషిణాం, ఏతేన,
గృహస్థాశ్రమో వివక్షితః. పృథస్య భావః వార్ధకం పృథత్వమ్, ద్వంద్వమనోజ్ఞాదిభ్య
శ్చేతి పుష్పిత్వయః. ని. “వార్ధకం పృథసంఘాతే పృథత్వే పృథక్” జీతి విశ్వ
ప్రకాశః. సంఘాతార్థేషు, పృథా ఇతి వక్తవ్యత్వాత్సాముహితోవుష్కో, తస్మిన్
వార్ధకే వయసి. మునీనాం వృత్తిరివ వృత్తిర్యేషాం లేషాం, ఏతేన వాచప్రస్థాశ్రమో
వివక్షితః. అంతే శరీరత్యాగకాలే, యోగేన పరమాత్మధ్యానేన, ని. “యోగస్సన్నహ
నోపాయధ్యానసంగతియుక్తి” ష్విత్వమరః. తను త్యజంతీతి తనుత్యజః, అన్యేభ్యో
ఽపి దృశ్యత ఇతి క్షిప్, లేషాం దేహత్యాగినాం ఏతేన మోక్షభావో వివక్షితః.

రఘూణామనన్వయం వత్సై తనువాగ్విభవోఽపి సన్,

తద్దుజైః కర్ణమాగత్య చాపలాయ ప్రచోదితః.

9

రఘూణామితి. సోఽహం లబ్ధప్రవేశోఽహం, తనువాగ్విభవోఽపివాణీప్రసా
దోఽపిసన్, తద్దుజైః లేషాం రఘూణాం గుణైః, అజన్తశుద్ధ్యాదిభిః కర్తృభిః కర్తృ
మమ శ్రోత్రం అగత్య, చాపలాయ, యువాదిత్వాత్కర్తృజ్ఞానో, చాపలం చపలకర్త
అవిమృశ్యకరణరూపం కర్త కర్తృం, క్రియాథోపపదేత్యాదినా చతుర్థీ. ప్రచోదితః
ప్రేరితస్సన్, రఘూణాం, అన్వయం అన్వయవిషయప్రబంధం, వత్సై.

తం సన్తః శ్రోతు మర్హన్తి సదసద్వ్యక్తిహేతవః,

హేమ్యైః సంలక్ష్యతే హ్యగ్నౌ విశుద్ధిః శ్యామికాపివా.

10

సంప్రతి స్వప్రబంధపరిశ్రాంతం సతః ప్రార్థయతే—తమితి. తం రఘుసంకల్పిం
ప్రబంధం, సదసతోః గుణదోషయోః, వ్యక్తాహేతవః కర్తారః, సంతః, శ్రోతుమర్హంతి,

తథాపి, హేముః విశుద్ధిః నిర్దోషస్వరూపం, శ్యామికాపివా, లోహంతరసంస్థాది
దోషావా, అగ్నౌ సంలక్ష్మ్యతే, నాన్యత్ర, తద్వద్రాపి సంత ఏవ గుణదోషవిపేకాధి
కారిణః. నాన్య ఇతి భావః.

వైవస్వతో మనుర్నామ మానసీయో మనీషిణామ్,

ఆసీ న్నసీక్షితా మాద్యః ప్రణవ శ్చందసా మివ.

11

వర్ణ్యం వస్తూపక్షిపతి—వైవస్వత ఇతి. మనసఃకషిణోమనీషిణః, ధీరాః
విద్వాంస ఇతియావత్, పృథుదరాదిత్యాత్సాధుః. తేహం, మానసీయః పూజ్యః,
ఛందసాం వేదానాం “ఛందః పద్యే చ వేదేచే”తి విశ్వః. ప్రణవ ఇవ ఓంకార ఇవ,
మహిం క్షీయంతి ఇతి ఈశంత మహీక్షితః క్షీతీశ్వరాః, క్షీధాతోరైశ్వర్యాథ్థాల్ క్విప్,
తుగాగమశ్చ, తేహమాద్యః ఆదిభూతః, వివస్వతస్సూర్యస్యావత్యం పుమాన్ వైవ
స్వతో నామవైవస్వత ఇతి ప్రసిద్ధః, మనుః, ఆసీత్.

తదన్వయే శుద్ధిమతి ప్రసూః శుద్ధిమత్తరః,

దిలీప ఇతి రాజేన్ద్రుః క్షీరనిధామివ.

12

తదన్వయఇతి. శుద్ధిస్యాస్తీతి శుద్ధిమాన్, శస్తి శుద్ధిమతి నిర్దోషే తదన్వయే
తస్య మనోః అన్వయే కులే, ని. “అన్వయాయోఽన్వయో మతో గోత్రంచాభిజనం
కుల”మితి హలాయుధః. అతిశయేన శుద్ధిమాన్ శుద్ధిమత్తరః, ‘ద్వివచనవిభజ్యే’త్యాది
నా తరవ్. దిలీప ఇతి ప్రసిద్ధః. రాజా ఇందురివ రాజేందుః రాజశ్రేష్ఠః, ‘ఉమితం
వ్యాఘ్రాదిభిరిత్యాదినా సమాసః క్షీరనిధా ఇందురివ ప్రసూతో జాతః.

పూర్ణోరస్కౌ పృషస్కన్ధః సాలప్రాంశుర్నహాభుజః,

ఆత్తకర్తృక్షమం దేహం ఔత్రో ధర్మ ఇవాశ్రితః.

13

పూర్ణోరస్కౌరస్కౌః క్షోక్తైర్దిలీపం విశివత్తి. పూర్ణం విఫలం ఉరో యస్య సః
పూర్ణోరస్కః ‘ఉరః ప్రభృతిభ్యః కబి’తికవ్, ని. “పూర్ణం విఫలం భద్రం స్ఫారం
సమంపరివృతంచే”తి యాదవః. పృషస్కన్ధః స్కంధఇవ స్కంధో యస్య సః పృషస్కంధః.
సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా ఉత్తరపదలాపి బహువ్రీహిః, సాలా పృక్ష ఇవ ప్రాంశు
రున్నతస్సాలప్రాంశుః, ని. “ప్రాకారపృక్షయోస్సాలస్సాలస్సర్వతరుస్త్వైక” ఇతి
యాదవః. మహాభుజో మహాబాహుః, ఆత్తకర్తృక్షమం స్వవ్యాపారాసురూపం, దేహం
ఆశ్రితః ప్రాప్తః, ఔత్రః క్షత్రసంబంధీ ధర్మ ఇవ స్థితః మూర్తిమాన్పరాక్రమ ఇవ
స్థిత ఇత్యుత్పేక్ష.

సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వతేజోభిభావినా,

స్థితః సర్వోన్నతేనోర్ధ్వం క్రాన్త్వా మేదురిపాత్తనా. 14

సర్వాతిరిక్తేతి. సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వేభ్యో భూతేభ్యోఽధికబలేన, సర్వాణి భూతాని తేజసా అభిభవంతితి సర్వతేజోభిభావీ; తేన సర్వేభ్య ఉన్న తేన, అత్త నాశరీరేణ; ని. “అత్తా జీవే ధృతాదేహే స్వభావే పరమాత్మసీ”తి విశ్వః. మేదురిప ఉర్ధ్వం క్రాన్త్వా ఆక్రమ్య. స్థితః. మేరావసి నిశేషణాని తుల్యాని. క్లౌ. ‘అస్తాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః, తస్మాదభిభవత్యేష సర్వభూతాని తేజ’సేతి మనవచనాత్ రాజస్సర్వతేజోభిభావిత్వం విజ్ఞేయమ్.

ఆకారసవృశ ప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞయా సవృశాగమః,

ఆగమైః సవృశారమ్భ ఆరమ్భసవృశోదయః. 15

ఆకారేతి. ఆకారేణ మూర్త్యా సదృశీ ప్రజ్ఞా యస్య సః, ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః ప్రజ్ఞానురూపశాస్త్రపరిశ్రమః, ఆగమైః, సదృశః, ఆరంభః కర్తృ యస్య సః తథోక్తః, ప్రారభ్యత ఇతి ప్రారంభః కర్తృ, తత్సదృశఉదయః ఫలసిద్ధిర్యస్య స తథోక్తః.

భీమకాన్తైర్నృపగుణైః స బభూవోపజీవినామ్,

అభృష్యశ్చాభిగమ్యశ్చ యాదోరత్నైరివార్ణవః. 16

భీమేతి. భీమైశ్చ కాంతైశ్చ. నృపగుణైః రాజగుణైః తేజః ప్రతాప ప్రభావాదిభిః, కులకలదాక్షిణ్యాదిభిశ్చ స దిలీపః, ఉపజీవినా మాత్రితానాం, యాదోభిః జలగ్రాహైః; ని. “యాదాసి జలజంతవ” ఇత్యమరః. రత్నైశ్చ అర్జవ ఇవ, అభృష్యశ్చ అనభిభవసీయశ్చ, ఆభిగమ్యశ్చ ఆశ్రయణీయశ్చ, బభూవ.

రేఖామాత్రమపి యుక్తాదామనోర్వర్తనః పరమ్,

స వ్యతీయుః ప్రజాస్తస్య నియన్తుర్నేమివృత్తయః. 17

రేఖామాత్రమితి. నియంతుశ్చీకస్య సారథేశ్చ, తస్య దిలీపస్య, సంబంధిస్యః, సేమీనాం చక్రధారాణాం వృత్తిరివవృత్తిర్యాపారో యాసాం తాః; ని. “చక్రధారా ప్రధిర్నేమి”రితి యాదవః. “చక్రం రథాంగం తస్మాంతే సేమిః స్త్రీస్యాత్ప్రధిఃపుమా” నిత్యమరశ్చ. ప్రజాః ఆమనోః మనుమారణ్యేత్యభివిధిః యద్యదయం చైతత్, సమాసస్య వైభాషికత్వాత్, యుక్తాదభ్యస్తాత్ ప్రమాతాచ్ఛ, వర్జనః ఆచారబద్ధతేః అధ్వనశ్చ, పరం అధికం, ఇతస్తత ఇత్యర్థః. రేఖాప్రమాణమస్మ్యేతి రేఖామాత్రం రేఖాప్రమాణం, ఈషదపీత్యర్థః. ‘ప్రమాణేద్వయస’జిత్యాదినా మాత్ర

చృత్యయః. పరశబ్దవిశేషణం చైతత్. న వ్యతీయః నాతిక్రాంతవత్స; కుశలసారథి
ప్రేషితా రథనేమయ ఇవ తస్య ప్రజాః పూర్వక్షుణ్ణమార్గం న జహురిత్యర్థః.

ప్రజానామేవ భూత్యర్థం స తాభ్యో బలి మగ్రహీత్,
సహస్రగుణ ముత్సృష్టు మాదత్తే హి రసం రవిః. 18

ప్రజానామితి. సరాజా, ప్రజానాం, భూత్యర్థం వృద్ధ్యర్థమేవ, అర్థేనసమానిత్య
సమానస్పర్శలింగతాచేతి వక్తవ్యమితి వచనాత్, గ్రహణక్రియావిశేషణం చైతత్.
తాభ్యః ప్రజాభ్యః, బలిం వష్టాంశరూపం కరం, అగ్రహీత్; ని. “భాగధేయః కరో
బలి” రిత్యమరః. తథాహి. రవిః సూర్యః, సహస్రగుణాః యస్మిన్కర్తృణి తద్యథా భవతి
తథా సహస్రధా, ఉత్సర్జనక్రియావిశేషణం చైతత్. ఉత్సృష్టు మాతుం, రసం
అంబు, అదత్తే గృహ్ణాతి; ని. “రసో గంధే రసే స్వాదే తిక్తాదౌ విషరాగయోః, శృంగా
రాదౌ ద్రవే వీర్యే దేహధాత్వంబుపారద” ఇతి విశ్వః.

నేనా పరిచ్ఛదస్తస్య ద్వయమేవార్థసాధనమ్,
శాస్త్రేష్వకుణ్డితా బుద్ధి ర్హర్షి ధనుషి చాతతా. 19

సంప్రతి బుద్ధికౌర్యసంపన్నస్య తస్య అర్థసాధనేషు పరానపేక్షత్వమహ. —
సేనేతి. తస్య రాజ్యః, సేనా చతురంగబలం, పరిచ్ఛద్యతే నేనేతి పరిచ్ఛదః ఉపకరణం
బభూవ, ఛత్రచామరాదితుల్యమభూదిత్యర్థః. పుంసినంజ్ఞాయాంఘ్రిప్రాయేణేతి ఘట్రత్య
యః, ఛాదేర్ణేఽద్వ్యుపసర్గ స్వేతు్యవధామ్రాస్యః, అర్ధస్య ప్రయోజనస్య, సాధనంతు
ద్వయమేవ, శాస్త్రేష్వవ్యాహతా అకుంఠితా, బుద్ధిః అవ్యాపృలేత్యపిపాతః; ధనుషి
ఆతతా ఆరోపితా, హర్షి జ్యా చ. ని. “హర్షి జ్యా శింజినీ గుణ” ఇత్యమరః. సీతి
పురస్కరమేవ కౌర్యం తస్మాభూదితి భావః.

తస్య సంవృతమస్తస్య గూఢాకారేజ్జితస్య చ,
ఫలానుమేయాః ప్రారమ్భాః సంస్కారాః ప్రాక్తనా ఇవ. 20

రాజ్యమూలమంత్రసంరక్షణమపి తస్మాస్తీత్యాహ. — తస్మేతి. సంవృత
మంత్రస్య గుప్తవిచారస్యః ని. “వేదభేదే గుప్తవాదే మంత్ర” ఇత్యమరః శోకహర్షాది
నూచతో భుక్తిమిముఖరాగాదిరాకారః. ఇంగితం చేష్టితం, మృద్ధతవికారోనా; ని.
‘ఇంగితం మృద్ధతోభావో బహిరాకార ఆకృతి’ రితి సజ్జనః. గూఢే, ఆకారేంగితే
ఘట్ట తస్య న్యవాక్పలూధాప్తపరంపరయా ముఖరాగాదిలింగైర్వా, అకృతీయగామి
మంత్రస్య తస్య ప్రారంభంతితి ప్రారంభాః సామాన్యపాయప్రయోగాః, ప్రాగిత్య

వ్యయేన పూర్వ జన్మోచ్యతే, తత్రభవాః ప్రాక్షానాః, సాయంచరేత్వాది నామ్యుత్పత్తయః సంస్కారాః పూర్వజన్మవాసనా ఇవ ఫలేన కార్యేణ అనుమేయాః అనుమాతుం యోగ్యాః, అనన్. అత్రయాజ్ఞవల్క్యుః, శ్లో. “మంత్రమూలం యతో రాజ్యమతో మంత్రం సురక్షితం, కుర్యా ద్యథాన్యే న విదుః కర్మణామాఫలాదయా”దితి.

జుగోపాత్తాన మత్రస్తో భేజే ధర్మ మనాతురః,

అగృహ్నురాదదే సోఽర్థమస క్తస్సుఖమన్వభూత్.

21

సంప్రతి త్రాసాద్యుపాధీః వినైవ ఆత్మరక్షణాదికం కృతవానిత్యాహ—జుగోపేతి. సః, అత్రస్తః అభీతస్క త్రాసోపాధిమంతరేనైవ, త్రివర్గసిద్ధేః ప్రథమసాధనత్వాదేవ, అత్తానం శరీరం, జుగోప సురక్షితవాన్. అనాతురః అరుగ్జీవివ, ధర్మం సుకృతం, భేజే ఆర్జితవానిత్యర్థః. అగృహ్నుః అగర్ధనశీలవివ; కాంక్షారహితవివేత్సర్థః. అర్థమాదదే స్వీకృతవాన్. త్రసిగృధిధృషిక్షిపాః క్షురితి క్షుప్రత్యయః. అసక్తః అసక్తిరహితవివ, సుఖమన్వభూత్.

జ్ఞానే మానం ఊమా శక్తౌ త్యాగే శ్లాఘావివర్యయః,

గుణా గుణానుబన్ధిత్యాత్మస్య సప్రసవా ఇవ.

22

పరస్పరవిరుద్ధానామపి గుణానాం తత్ర సాహచర్యమాసీదిత్యాహ—జ్ఞాన ఇతి. జ్ఞానే పరవృత్తాంతపరిజ్ఞానే సత్యపి. మానం వాశ్చీయముః. యథాహ కామందకః, శ్లో. “నాన్యోపతాపివచనం మానవ్రతమిహోచ్యతే” ఇతి. శక్తౌ ప్రతీకారసామర్థ్యే సత్యపి ఊమా అవకారసహనం, అత్ర చాణక్యః. “శక్తానాం భూషణం ఊమే”తి. త్యాగే వితరణోపతి, శ్లాఘాయాః వికత్తనస్య, వివర్యయః అభావః, తత్ర మనుః “స దత్వా పరికీర్తయే” దితి. ఇత్థం, తస్య గుణాః జ్ఞానాదయః, గుణైర్విరుద్ధైః మానాదిభిః, అనుబంధిత్యాత్ సహచారిత్వాత్, సహప్రసవో జన్మ యేషాం తే సప్రసవాః, సోదరా ఇవ అభూషణ విరుద్ధా అపి గుణా స్తస్మిన్నవిరోధేనైవ స్థితా ఇత్యర్థః.

అనాకృష్టస్య విషయైర్విద్యానాం పారదృశ్యనః,

తస్య ధర్మరతేరాసీద్వృద్ధత్వం జరసా వినా.

23

దీప్తివిధం వృద్ధత్వం, జ్ఞానతో వయసాచ. తత్ర తస్య రాజ్ఞః జ్ఞానవృద్ధత్వమాహ—అనాకృష్టస్యేతి. విషయైశ్చద్ధాదిభిః అనాకృష్టస్య అవశీకృతస్య, విద్యానాం వేదవేదాంగాదీనాం, పారదృశ్యనః, పారమంతం, దృష్టవతః దృశేః క్వనిన్, ధర్మే రతిర్యస్య తస్య రాజ్ఞః జరసా జరయా వినా.ని. “పరితంజరసాకాక్ష్యం కేశాదా విప్రసాజితే” త్యమరః. షిద్ధిదాదిభ్యోఽజిత్యన్ ప్రత్యయః. జరాయా జరసన్యతరస్యామితి జరసా

దేశః, పృథ్వం వార్ధకం, అసీత్, తస్య యూనోఽపి విషయవైరాగ్యాదిజ్ఞానతో
పృథ్వమాసీదిత్యర్థః. నాథస్య చతుర్విధం పృథక్స్వమితి కృత్వా, తత్ర అనాకృష్ట
స్యేత్వాదినా విశేషణత్రయేణ వైరాగ్యవిద్యాజ్ఞానపృథక్త్వాన్యక్తాసీత్యవోచత్.

ప్రజానాం పినయాధానా ద్రక్షణాద్భరణాదపి,

స పితా పితరస్తాసాం కేవలం జన్మ హేతవః.

24

ప్రజానామితి. ప్రజాయంత ఇతి ప్రజాః జనాః, ఉపసర్గే చ సుజ్ఞాయామితి
ఉప్రత్యయః. తాసాం, వినయస్య శిక్షాయాః, ఆధానాత్ కరణాత్, సన్తార్ద్రప్రవర్త
నాదితి యావత్, రక్షణాత్ భయహేతుభ్యస్తాజాదాపన్నివారణాదితి యావత్, భర
ణాత్, అన్నపానాదిభిః పోషణాత్, ఆపిసముచ్చయే. స రాజా, పితా అభూత్,
తాసాం పితరస్తు కేవలం జన్మ హేతవః జన్మ మాత్రకర్తారః, కేవలముత్పాదకా ఏవ
అభూవత్. జననమాత్రమేవ సిత్పాణాం వ్యాపారః, శిక్షరక్షణాదికం తు స ఏవ
కరోతీతి జన్మిన్ సిత్పత్వవ్యవదేశః. ఆహుశ్చ. “స పితా యస్తు పోషక” ఇతి.

స్థిత్యై దండయతో దండ్యాన్పరిణేతుః ప్రసూతయే,

అప్యర్థకామా తస్యాస్తాం ధర్తాయైవ మనీషిణః.

25

స్థిత్యాఇతి. దండమర్హంతీతి దండ్యాః, దండాదిభోగ్య యదితి యత్ప్రత్యయః.
క్లో. “అదండాన్దండయన్రాజా దండ్యాం క్షైవాప్యదండయన్”, అయశో మహదా
ప్సీతి నరకం చాధిగచ్ఛ”తీతికాస్త్రవచనాత్. దండ్యానేవ స్థిత్యై లోకప్రతిష్ఠాయై,
దండయత శిక్షయతః, ప్రసూతయే సంతానాయ, పరిణేతుః దారాన్పరిగృహ్ణతః; మనీ
షిణో విదుషః, తస్య, అర్థకామావపి, ధర్తాయైవాస్తాం జాతౌ, అస్తేర్లజ్. అర్థకామసాధ
నయోః దండవివాహయోః, లోకస్థాపనప్రజోత్పాదనరూపధర్తార్థత్వేనానుష్ఠానాత్,
అర్థకామయోరపి ధర్తవిశేషతామాపాదయన్, స రాజా ధర్మోత్తరోఽభూదిత్యర్థః.
అహచ గౌతమః యథాశక్తి ధర్తార్థకామేష్వభ్యస్తేషు ధర్మోత్తరస్యాదితి.

దుదోహ గాం స యజ్ఞాయ సన్ధ్యాయ మఘవా దివమ్,

సంపద్వినిమయేనోభా దధతు ర్భువనద్వయమ్.

26

దుదోహేతి. స రాజా, యజ్ఞాయ యజ్ఞం కర్తుం, గాం భువం, దుదోహ, కరగ్ర
హణేనైవ రిక్తాం చకారేత్యర్థః. మఘవా శక్రః, సన్ధ్యాయ సన్ధ్యం పర్థియతుం, దివం
స్వర్గం దుదోహ, ద్యులోకాద్భూలోకే వృషీముత్పాదయమాసేత్యర్థః. క్రియాఘోష
వదన్వీత్యాదినా యజ్ఞసమ్యక్తద్వాభ్యాం చతుర్థీ, ఏవముఖౌ, సంపదోర్వినిమయేన పర
స్పరమాదానప్రతిదానాభ్యాం, భువనద్వయం, దధతుః పువుషతుః. రాజా యజ్ఞైః

ఇంద్రలోకమింద్రశ్చ వృష్ణౌ భూలోకం పుషావేత్యర్థః. ఉక్తం చ దండనీతా. శ్లో. “రాజా త్వష్టా త్వమాహృత్య కుర్యాదింద్రమహాత్మవమ్, ప్రీణితో మేఘ వాహస్తు మహతీం వృష్టిమావహే”దితి.

న కిలానుయయుస్తస్య రాజానో రక్షితుర్యశః,
వ్యావృత్తా యత్పరస్వేభ్యః శ్రుతౌ తస్మరతా స్థితా. 27

న కిలేతి. రాజానః అన్యే నృపాః, రక్షితుః భయభ్యస్తాతుః తస్యరాజ్ఞః, యశోనానుయయుః కిల నానుచక్రఃఖలు, కుతః, యద్యస్తాత్కారణాత్, తస్మరతా చార్యం, పరస్వేభ్యః పరథనేభ్యః, స్వవిషయభూతేభ్యః, వ్యావృత్తా నివృత్తాసతీ, శ్రుతౌవాచక శబ్దే, స్థితా వ్రవృత్తా, అపహర్యాంతరాభావాత్, తస్మరతల్ల ఏవాప హృత ఇత్యర్థః. అథవా, అత్యంతాసత్యవృత్తే జ్ఞానం శబ్దః కరోతీతి న్యాయేన శబ్దే స్థితా స్ఫురితా న స్వరూపతోఽస్తీత్యర్థః.

ద్వేష్యోఽపి సమృత శ్చిష్ట స్తస్మాద్దస్య యథౌషధమ్,
త్యాజ్యో దుష్టః ప్రియోఽప్యాసీ దంగుళీవోరగక్షతా. 28

ద్వేష్య ఇతి. శిష్టో జనో ద్వేష్యశ్చతురసి, అర్హస్య రోగిణః, ఔషధం యథా ఔషధమివ. తస్య, సమృతోఽనుమత ఆసీత్. దుష్టో జనః, ప్రియోఽపి ప్రేమాన్వదీ భూతోఽపి, ఉరగక్షతా సర్పదష్ట, అంగుళీవ, త్యాజ్యః అసీత్. తస్య శిష్టమివ బంధుః దుష్ట మివ శత్రుత్వార్థః.

తాం వేధా విదధే నూనం మహాభూతసమాధినా,
తథాహి సర్వే తస్యాసక్ పరాశ్చైకఫలా గుణాః. 29

తస్య పరోపకారత్వమాహ—తమితి. వేధాః స్రష్టా. ని. “స్రష్టాప్రణాపతి శ్వేధా” ఇత్యమరః. తం దీలీపం, సమాధీయత ఇతి సమాధిః కారణసామగ్రి, మహా భూతానాం యస్సమాధిస్తేన, విదధే ససర్వ, నూనం ధృవ మిత్యుత్యేషా. తథాహి, తస్య రాజ్ఞః, సర్వే గుణాః. రూపరసాదిమహాభూతగుణవదేవ, పరార్థం పరప్రయోజన మేవ ఏకం ముఖ్యం ఫలం యేషాం తే తథోక్తాః, అసక్, మహాభూతగుణోపమానేన కారణగుణాః కార్యే సంక్రమంతీతి న్యాయస్సూచితః.

స వేలావప్రవలయాం పరిభీక్యతసాగరామ్,
అనన్యశాసనాముర్విం శశానై కపురీమివ. 30
స ఇతి. వేలా స్వముద్రకూలాని, ని. “వేలాకూలేఽపి వారిధే” రితి విశ్వః. తా

ఏవ వప్రవలయాః ప్రాకారవేష్టా యస్యాస్తాం. ని. “స్యాచ్చయోవప్రమన్త్రియామ్, ప్రాకారోవరణస్సాలః ప్రాచీనం ప్రాంతతోపృతి” రిత్యమరః. పరితః ఖాతం పరిఖా దుర్గ వేష్టనం, ని. “ఖేయంతు పరిఖే” త్యమరః. సూ. అన్యేష్వపి దృశ్యత ఇత్యపి శబ్దాత్త సేర్షప్రత్యయః. అపరిఖాః పరిఖాస్సంపద్యమానాః కృతాః పరిభోకృతాః సాగరాః యస్యాస్తాం అభూతతద్భావేచ్ఛిః, అవిద్యమానం అన్యస్య రాజ్యశ్వాసనం యస్యాస్తాం అనన్యశాననామూర్ధ్వం ఏకభురిమివ శశాన అనాయాసేన శాసికవానిత్యర్థః.

తస్య దాక్షిణ్యరూఢేన నామ్నా మగధవంశజా,

పత్నీ సుదక్షిణేత్యాసీ దధ్వరనేవ దక్షిణా.

31

తస్యేతి. తస్య రాజ్యః మగధవంశే జాతా మగధవంశజా. సూ. సప్తమ్యం జనేర్ద ఇతి ఉప్రత్యయః. ఏతేనాభిజాత్యముక్తం. దాక్షిణ్యం పరచ్ఛందానువర్తనం, ని. “దక్షిణస్సరణోదారపరచ్ఛందానువర్తి”ష్వితి కాశ్వతః. లేన, రూఢం ప్రసిద్ధం, లేన, నామ్నా, సుదక్షిణేతి ప్రసిద్ధా, పత్నీ, అధ్వరస్య యజ్ఞస్య, దక్షిణా దక్షిణాఖ్యా పత్నీవాసీత్, అత్ర శ్రుతిః, “యజ్ఞో గంధర్వస్తస్య దక్షిణా అప్పరస” ఇతి, దక్షిణాయా దాక్షిణ్యం నామ ఋత్విజాం దక్షిణత్యప్రావకత్వం, శ్రు. “తే దక్షం తే దక్షిణం ప్రతిగృహ్యే”తి శ్రుతే.

కళత్రవంత మాత్మాన మవరోధే మహత్యపి,

తయా మేనే మనస్విన్యా లక్ష్మ్య చ వసుధాధిపః.

32

కళత్రవంతమితి. వసుధాధిపః అవరోధే అంతఃపురే, మహతి సత్యపి, మనస్విన్యాదృఢచిత్తయా, పతిచిత్తానుప్రత్యాదినిర్బంధక్షమయేత్యర్థః. తయా సుదక్షిణయా లక్ష్మ్యచ ఆత్మానం, కళత్రవంతం భార్యామంతం. మేనే, ని. “కళత్రం శ్రోణిభార్యయో” రిత్యమరః. వసుధాధిప ఇత్యనేన, వసుధయా చేతి గమ్యతే.

తస్యామాత్మానురూపాయామాత్మ జన్మసముత్సుకః,

విలంబితఫలైః కాలం స నినాయ మనోరథైః.

33

తస్యామితి. స దిలీపః. ఆత్మానురూపాయాం కస్యాం, అత్తనో జన్మయస్యసః ఆత్మజన్మా పుత్రః, తస్మిన్ సముత్సుకః, యద్వా, ఆత్మనఃజన్మని పుత్రరూపేణోత్పత్తే సముత్సుకస్స; శ్రు. “ఆత్మజైపుత్రనామా” సీతి శ్రుతే, విలంబితం ఫలం పుత్ర ప్రాప్తిరూపం. యేషాం తైః, మనోరథైః, కదా మే పుత్రో భవేదిత్యాశాభిః, కాలం, నినాయ యావయామాస.

సంతానార్థాయ విధయే స్వభుజాదవతారితా,

తేన ధూర్జగతో గుర్వీ సచివేషు నిచిక్షిపే.

34

సంతానేతి. లేన దిలీపేన, సంతానమర్థః ప్రయోజనం యస్య తస్మై సంతానా
ర్థాయ, విధయే అనుష్ఠానాయ, స్వభుజాత్, అవతారితా అవరోహితా, జగతః, గుర్వి,
గృహార్థారః, సచివేషు మంత్రిషు నిచిక్షిపే నిక్షిప్తా.

అథాభ్యర్చ్య విధాతారం ప్రయతో పుత్ర కామ్యయా,
తౌ దంపతీ వసిష్ఠస్య గురో ర్జగతు రాశ్రమమ్. 35

అథేతి. అథ జగద్భారావతరణానంతరం, పుత్ర కామ్యయా ఆత్మనః పుత్రేచ్ఛ
యా, సూ. “కామ్యచ్ఛే”తి పుత్ర శబ్దాత్ కామ్యచ్ఛే ప్రత్యయః, అప్రత్యయాదితి పుత్ర కా
మ్యధాతోరకారప్రత్యయః, తతష్టావ్ తయా, తౌ దంపతీ జాయావతీ, సూ. రాజ
దంతాదిషు జాయాశబ్దస్య దంభావనిపాతనాత్సాధుః. ప్రయతో నియతో భూతో,
విధాతారం బ్రహ్మాణం, అభ్యర్చ్య, స ఖలు పుత్రార్థిరుహస్యత ఇతి మాంత్రికాః.
గురోః కులగురోః వసిష్ఠస్య ఆశ్రమం, జగతుః పుత్రస్సాప్త్యపాయాపేక్షయేతి శేషః.

స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోష మేకస్యందనమూస్థితౌ,
ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం విద్యుదై రావతావివ. 36

స్నిగ్ధగంభీరేతి. స్నిగ్ధో మధురః, గంభీరో నిర్ఘోషో యస్య సః. ఏకమేవ, స్యంద
నం రథం, ప్రావృషి భవః ప్రావృషేణ్యః, సూ. ప్రావృషవిణ్య ఇతి విణ్యప్రత్యయః.
తం ప్రావృషేణ్యం, పయోవాహం మేఘం, విద్యుదై రావతావివ, అస్థితౌ ఆరూఢౌ,
జగ్త్తురితి పూర్వేణ సంబంధః. ఇరాః ఆపః, ని. “ఇరాభూవాత్సరాత్సస్యా”దిత్య
మరః. ఇరావాంతస్సముద్రః తత్ర భవః ఐరావతః, ని. “ఐరావతోఽభ్రమాతంగైరావణా
భ్రమువల్లభా” ఇత్యమరః. అభ్రమాతంగత్వం చాస్య అభ్రస్థితత్వాదభ్రయావత్వా
ద్యేతి క్షీరస్వామి. అతవివ మేఘారోహణం విద్యుత్సాహచర్యం చ ఘటతే, కించ,
విద్యుతః ఐరావతసాహచర్యాదేవ, ఏరావతీ సంజ్ఞాపి, ఐరావతస్య స్త్రీ ఐరావతీతి క్షీర
స్వామి. తస్మాత్సమ్యక్తం, విద్యుదై రావతావివేతి. ఏకరథారోహణోక్త్యా కార్య
సిద్ధిర్భజు దంపత్యో రత్యంతసౌమనస్యం చ సూచయతి.

మాభూదాశ్రమవీడేతి పరిమేయపురస్సరా,
అనుభావవిశేషాత్తు నేనాపరివృతావివ. 37

మేతి. పునః కథం భూతో దంపతీ, ఆశ్రమవీడా, మాభూత్ మాస్త్వితి హేతోః
సూ. మాజిలుజిత్యాశీరశ్చే లుజ్, నమాజ్ యోగఇత్యడాగమప్రతిషేధః. పరిమేయ
పురస్సరా పరిమితపరివారా, అనుభావవిశేషాత్తు తేజోవిశేషాత్, సేనాభిః, పరివృతా
వివ స్థితౌ.

నేవ్యమానా సుఖస్మయైః సాలనిర్యాసగంధిభిః,

పుష్పరేణూత్కిరైర్వాతై రాధూతవనరాజిభిః.

38

నేవ్యమానావతి. పునః కథం భూతాః, సుఖః శీతలత్వాత్ప్రియః స్పృహ్యమేషాః
తైః, సాలనిర్యాసగంధిభిః సర్జితరునివ్యందగంధవద్భిః, ని. “సాలస్పర్శతరుస్సృత” ఇతి
కాశ్వకః. ఉత్కిరంతి విక్షిపంతీత్యుత్కిరాః, సూ. ఇగువధేర్వాదినా కిరణేః కప్రత్య
యః. పుష్పరేణూనామత్కిరాః, తైః, ఆఘాతాః, మాంద్యాదీషత్కంపితాః, వన
రాజయో యైస్యైః, వాతై స్సేవ్యమానా.

మనోభిరామా శృణ్వంతౌ రథనేమిస్వనోన్ముఖైః,

షడ్జనంవాదినీః కేకా ద్విధాభిన్నా శ్శిఖండిభిః.

39

మనఃకథి. రథనేమిస్వనోన్ముఖైః, మేఘధ్వనిశంకయా ఉన్నమితముఖై రిత్యర్థః.
శిఖండిభిర్నయూరైః, ద్విధా, భిన్నాః, శుద్ధవికృతభేదేనవా, వికృతావస్థాయామేవ
చ్యుతాచ్యుతభేదేనవా. షడ్జో ద్వివిధః, తత్సాదృశ్యాత్కేకా అపి ద్విధా భిన్నా ఇత్యు
చ్యంతే, అతవివాహ. షడ్జనంవాదినీరితి, షడ్భ్యః స్థానేభ్యో జాతషడ్జన, తదుక్తం, శ్లో.
“నాసాకంఠమురస్తాలం జిహ్వదంతాంశ్చ సంస్పృశన్, షడ్భ్యస్సంజాయతే యస్తాత్త
స్తాత్షడ్జితస్సృత” ఇతి, సచ కంఠీకంఠజన్యస్వరవిశేషః, ని. “నిమిదర్షభగాంధార షడ్జ
మధ్యమధైవతాః. పంచమశ్చైత్యమీ సప్తతంఠ్రీకంఠోఽథితాస్వరా” ఇత్యమరః. షడ్జే
నసంవాదినీః సదృశీ, తదుక్తం మతంగేన, “షడ్జం మయూరోవద” తీతి, మనోభిరామాః
మనసః ప్రియాః, కేమూర్ధ్ని కాయంతి ధ్వనంతీతి కేకాః మయూరవాణ్యః, ని. “కేకా
వాణీ మయూరస్యో” త్యమరః. తాః కేకాః, శృణ్వంతావతి శ్లోకార్థః. ఇతఃపరమపరిచిత
స్వరతత్త్వానా ముగ్రహాయ కించిదుచ్యతే. ప్రశమం తావత్స్వరాణాం స్వరూప
మచ్యతే శ్రుత్యార్థః. సురజనం స్వరః, తదుక్తం, రత్నాకరే. శ్లో. “శ్రుత్యనంతర
భావీమ సింధోఽనురణనాత్మకః, స్వతోరంజయతి శ్రోతుశ్చిత్తం స స్వరఉచ్యత” ఇతి.
తే ద్వివిధాః, శుద్ధావికృతాశ్చేతి, తత్రనియత శ్రుతిసంపన్నాశ్శుద్ధాః అవికృతాఇత్య
ర్థః, శ్రుత్యుక్తప్రావృష్టాస్త్ర వికృతాః, శ్రుతినియమశ్చోక్తో దతిలేన. శ్లో. “చతు
శ్చతుశ్చతుశ్చైవ షడ్జమధ్యమపంచమాః, సేద్వేనిమిదగాంధారా త్రిస్త్రిరృపభదైవ
తా” వితి తత్ర శుద్ధాన్యపైవ తదుక్తం. శ్లో. “శ్రుతిభ్యస్సుస్య స్వరాష్టడర్షభగాంధార
మధ్యమాః, పంచమోఽపైవతశ్చాగ్ నిమిదశ్చేతి సప్తతేః లేమాం సంజ్ఞా స్ఫరిగమపధనీత్య
పరామతా” ఇతి వేత్తవ్యం. వికృతాస్తు ద్వాదశ తదుక్తం. శ్లో. “తపివవికృతావస్థా
ద్వాదశప్రతిపాదితా” ఇతి, తపివం శుద్ధవికృతభేదేన సర్వస్వరదైవిభ్యే షడ్జస్యాపి
దైవిభ్యం తత్సదృశత్వాత్, కేకా అపి ద్వివిధా ఇతి, ద్విధాభిన్నా ఇత్యుక్తం అహ

వికృతవృక్షవివ చ్యుతాచ్యుతభేదేన ద్వివిధః. సహిద్విశ్రుతిః, యదా నిహదో ద్విశ్రుతి శ్చ తుశ్చు) లేషణ్యస్య శ్రుతివ్యయమాశ్రిత్య కాకలీత్వమాపద్యతే, తదా వృక్షో ద్విశ్రుతి ర్విశ్రుతోభవత్ స్వస్థానాచ్చతుర్థ శ్రుతేరచ్యుతత్వాదచ్యుత ఇత్యుచ్యతే, యదావృక్షః పూర్వోత్తరయోగ్నిపాదర్షభయోరాద్యంతశ్రుతిదానేన స్వయం సాధారణ్యమాప ద్యతే, త్రిశ్రుతిర్వచభశ్చతుశ్రుతిర్వచతి, తదా స్వస్థానచ్యుతేశ్చుత ఇత్యుచ్యతే, తదపు క్తం; శ్లో. “చ్యుతోఽచ్యుతో ద్విధా వృక్షో ద్విశ్రుతిర్విశ్రుతో భవత్, సాధా రణీ కాకలీతి నిహదస్య చ దృశ్యతే. సాధారణీ శ్రుతి పాణ్డీమృచభస్సంశ్రితో య దా, చతుశ్చు) రిత్వమాయాతి తదైకో విశ్రుతో భవత్”దితి. తదేతద్వైవిధ్యసాదృశ్యా తే—కాస్యప్యాహ—ద్విధాభిన్నా ఇతి. వృక్షసంవాదినిరిత్యత్రాపి సంవాదినిశబ్దసాదృశ్య మాచక్షే—న తు సంవాదినిస్వరం, స్వరోహి స్వరం ప్రతిసంవాదిని భవతి, కేకాతు న స్వరః. తస్మి, శ్లో. “మయూర చాతక చ్చాగ క్రౌంచ కోకిల దిద్దురాః, గజశ్చ సప్త వృష్ణాదీక్రమాదుచ్చారయంత్యమి. వృక్షం మయూరో వదతీ”త్యాదేః కోఽర్థః? వృష్ణాదిసదృశం స్వరం, మయూరాదయో విదంతీత్యర్థః. అథ కేకాపి స్వరః, తథాపి, తస్య వృక్షత్వాత్కథం వృక్షసంవాదినిత్వం, న హి స్వయమేవ స్వస్య సంవాదిత్యలమతి విస్తరేణ లఘుటీకాయా మిత్యవరమ్యతే.

పరస్పరాక్షిసాదృశ్యమదూరోజ్జితవర్తుసు,

మృగద్వంద్వేషు పశ్యంతో స్యంసనాబద్ధదృష్టిషు.

40

పరస్పరేతి. విస్త్రంభాద్విశ్వాసాత్, ఆమారం సమీపం యథా భవతి తథా, ఉజ్జితం వర్తు యైషేషు స్యందనాబద్ధదృష్టిషు, స్యందనే రథే, అబద్ధా అసజ్జితా, దృష్ట యా యైషాని, ని. “దృష్టపిర్నేత్రలోచన చక్షుర్నయనాంబకేక్షణాక్షీణీ”లి హలా యుధః. కాతుకవశాత్, రథానక్తదృష్టిషు, మృగశ్చ మృగాః. సు. “పుమాన్ స్త్రియ”త్యేకకేషః. తేషాం ద్వంద్వేషు మిశ్రునేషు, ని. “స్త్రీపుంసౌ మిశ్రునో ద్వంద్వ” మిత్తమరః. పరస్పరాక్షిసాదృశ్యం, పశ్యంతో, ద్వంద్వశబ్దసామర్థ్యాత్ మృగీషు సుదక్షిణాక్షిసాదృశ్యం లభిషః, దిలిపాక్షిసాదృశ్యం చ మృగేషు సుదక్షిణేత్యేవం వివేకవ్యవస్థ.

శ్రేణీబంధాద్వితన్వద్భిరస్తంభాం తోరణస్రజం,

సారసైః కలనిర్హృదైః కర్వచిదున్నమితాననా.

41

శ్రేణీతి. శ్రేణీబంధాత్ పక్షిబంధనాధేతోః అస్తంభాం ఆధారస్తంభ రహితాం తోరణం బహిర్ద్వారం, ని. ‘తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వార’మిత్తమరః. యాత్రా దౌ తత్ర యా స్రగ్విరచ్యతే తాం తోరణస్రజం, వితన్వద్భిః కుర్వద్భిరవేత్సర్గః. ఉప్పేక్షావ్యంజకేవాదిశబ్దప్రయోగాభావేఽసి గమ్యాత్ప్రేక్షేయం. కలనిర్హృదైః రఘు—2

అవ్యక్తమధురధ్వనిభిః, సారనైః సజ్జీవిశేషైః కరణైః, క్వచిదున్నమితాననా, ని
 “సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయ” ఇతి నూదవః.

సవనస్యానుకూలస్వాస్పృహసిద్ధిశంసినః,

రజోభిస్తరగోత్క్లిష్టై రస్పృష్టై రకషేప్తనా.

42

పవనస్యేతి. ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః, అనుకూలత్వాదేవ మనోరథసిద్ధిసూచకస్య
 పవనస్య అనుకూలత్వాత్ గంధవృక్షిగభిముఖత్వాత్, తురగోత్క్లిష్టై రజోభిః
 అస్పృష్టై ఆలకా దేవ్యాః వేదనం ఉష్ణిరో రాజ్ఞో యయోస్తా, శిరసా వేదనశోభినా
 రృప (రీ. 12) ఇతి వక్ష్యతి చ.

సరసీష్యరవిందానాం వీచివిఙ్గోభశీతలం,

ఆమోద ముపజిఘ్రింతో స్వనిశ్వాసానుకారిణమ్.

43

సరసీష్యితి. సరసీషు, వీచివిఙ్గోభశీతలం, ఉల్లిసంఘటనశీతలం, స్వనిశ్వాస
 ముకుత్తుం శీలమస్యేతి స్వనిశ్వాసానుకారిణం, ఏలేన తమోయత్కృష్టస్త్రీపుంజాతిత్వ
 ముక్తం, అరవిందానాం, ఆమోదం పరిమళం, ఉపజిఘ్రింతో ఘ్రాణేన గృహ్ణంతో.

గ్రామేష్వాత్మ నిసృష్టేషు యూపచిహ్నేషు యజ్ఞనాం,

అమోఘాః ప్రతిగృహ్ణంతావర్ణానుసరమాశిషః.

44

గ్రామేష్యితి. ఆత్మవిసృష్టేషు స్వదత్తేషు, యూపా నామ యజ్ఞేయపశుబంధన
 దారువిశేషః. యూపా ఏవ చిహ్నిని యేషాం తేషు, గ్రామేషు, అమోఘాః సఫలాః,
 యజ్ఞనాం విధిసేవతాం, ని. “యజ్ఞాతు విధిసేవతా” నిత్యమరః సూ. “సయజ్ఞో
 ర్జ్వనిభి”తి జ్వనిభి ప్రత్యయః. ఆశిషః ఆశీర్వాదాక్. ఆర్ఘ్యః పూజావిధిః తదర్థం
 ద్రవ్యమర్ఘ్యం, సూ. “పావార్హభ్యాంచే” తియత్ ప్రత్యయః. ని. “పట్టుత్రిష్వర్ణ్య
 మరాశే పాద్యం పాదాయ వారిణీ”త్యమరః. అర్ఘ్యస్య, అనుపదమన్వక్, అర్ఘ్య
 స్వీకారానంతరమిశ్యర్థః. ప్రతిగృహ్ణంతో స్వీకర్తృత్వే, పదస్య పశ్చాదనుపదం, సూ.
 “పశ్చాదర్థేనన్యయాభావః” ని. “అన్వగన్వక్షమయగేననుచదా క్లిబమవ్యయ” నిత్య
 మరః.

హైయంగవీనమాదాయ సుగోషవృద్ధానుస్థితాః,

నామధేయాని పృచ్ఛంతో వన్యానాం మార్గశాఖాని.

45

హైయంగవీనమితి. హ్యస్తగోదోహోద్యమం ఘృతం హైయంగవీనం, హ్యః
 పూర్వేద్యుభనం, ని. “తత్తుహైయంగవీనం యద్ధ్యోగోదోహోద్యమంఘృత”మిత్యమరః.
 సూ. “హైయంగవం సంజ్ఞాయామి”తినిపాతః. తత్సద్యోఘృత మదాయ, ఉపస్థితాః

ప్రాప్తాః ఘోషేషు వృద్ధాః; ని. “ఘోష ఆభీరపట్టి స్యా”దిత్యమరః. వన్యానాం వనోద్భవానాం, మార్గశాఖానాం, నామధేయాని, పుచ్చంతే, సూ. “దుహ్యో”జిత్యా దినా పుచ్చతే ర్ద్వికర్తృకత్వమ్.

కాప్యభిఖ్యా తయోరాసీద్వృజతోశ్శుద్ధవేషయోః,

హిమనిర్దుక్తయోర్యోగే చిత్రాచంద్రమసోరివ. 46

కాపీతి. ప్రజతోః గచ్ఛతోః, శుద్ధవేషయోరుజ్జ్వలనైషభ్యయోః తయో స్సదక్షిణాదిభవయోః; హిమనిర్దుక్తయోః హిమేన తుహితేన నిర్దుక్తయోః, చిత్రాచంద్రమసోరివ, యోగే సతి, ఏకస్థానవిద్యమానయోస్సతోరిత్యర్థః. కాప్యనిర్వాచ్యాభిఖ్యా శోభా ఆసీత్; ని. “అభిఖ్యా నామశోభయా” రిత్యమర కాశ్వతవిశ్వ ప్రకాశాః. సూ. “అతశ్చోపసర్గ” ఇత్యుక్త ప్రత్యయః. చిత్రానక్షత్రవిశేషః, శిశిరావగమే చైత్ర్యాం, చిత్రాపూర్ణచంద్రమసోరివేత్యర్థః.

తత్తద్భూమిసతిః పత్నైశ్చ దర్శయన్నియదర్శనః,

అపి లంఘితమధ్వానం బుబుధే న బుధోపమః. 47

తత్తదితి. ప్రియం దర్శనం స్వకర్తృకు యస్యాసౌ ప్రియదర్శనః, దర్శనీయ ఇత్యర్థః. భూమిసతిః, పత్నైః, తత్తదవృత్తం వస్తు, దర్శయన్, లంఘితమపి వాహితమపి, అధ్వానం, న బుబుధే న జ్ఞాతవాన్. బుధస్సౌమ్యః ఉపమా ఉపమానం యస్యేతి విగ్రహః. ఇదం విశేషణం తత్తద్దర్శయన్నిత్యత్రోపయోగితయైవాస్య జ్ఞాతృత్వ సూచనార్థం.

స దుష్పౌషయశాః ప్రాపదాశ్రమం శ్రాంతవాహనః,

సాయం సంయమినస్తస్య మహర్షేర్వహిషీసఖః. 48

స ఇతి. దుష్పౌషయశాః దుష్పౌషమన్యదుర్లభం యశో యస్య స తథోక్తః, శ్రాంతవాహనః దూరమార్గమనాత్ క్లాంతయుగ్యః, మహిష్యాః సఖా మహిషీసఖః. సూ. “రాజాఽహస్సఖశ్యష్ట” జితి టచ్ ప్రత్యయః. సహాయాన్తరనిరపేక్ష ఇతిభావః. స రాజా సాయం సాయంకాలే, సంయమినో నియమవతస్తస్య మహర్షేర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం, ప్రాపత్ ప్రాప్తః. సూ. పుషాదిత్వాదజ్.

వనాంతరాదుపావృత్తైస్సమిశ్కుశఫలాహరైః,

పూర్యమాణమనృశ్యాగ్ని ప్రత్యుద్యాతైస్తపస్విభిః. 49

తమాశ్రమం విశినప్తి —వనాంతరాదితి. వనాంతరాదన్యస్తాద్యనాత్, ఉపావృత్తైః ప్రత్యాగతైః, సమిధశ్చ కుశాశ్చ ఫలాని చ ఆహర్తం శీలమేషామితి సమి

కుశభలాహారాః, తైః, సూ. “అజితాశ్చీల్య” ఇతి హరతే రాజ్ పూర్వా దచ్ ప్రత్యయః. అదృశ్యై ర్దర్శనాయోగ్యైః అగ్నిభి రైవతానికైః, ప్రత్యుద్యాతాః, ప్రత్యుదతాః, తైః తపస్విభిః, పూర్యమాణం వ్యాప్యమానం. ప్రోమ్యాగచ్ఛతా మాహితాగ్నినాం అగ్నిప్రత్యుద్యానం శ్రుతిప్రసిద్ధమేవ.

ఆకీర్ణమృషిపత్నీనాముటజద్వారరోధిభిః,

అపత్యైరివ నీవారభాగధేయోచితైర్వృగైః.

50

ఆకీర్ణమితి. నీవారాణాం తృణధాన్యానాం, భాగ ఏవ భాగభేదమంశః, “భాగ రూపనామభ్యో ధేయః ప్రత్యయో వక్షవ్య” ఇతి స్వాధే ధేయప్రత్యయః. తస్యో చితైః అత ఏవ, ఉటజానాం పర్ణకాలానాం, ద్వారరోధిభిః ద్వారావరోధకైః, మృగైః, ఋషిపత్నీనాం, అపత్యైరివ, ఆకీర్ణం వ్యాప్తమ్.

సేకాంతే మునికన్యాభిస్తత్యైర్బోధ్యైరవృక్షకం,

విస్రంభాయ విహంగానామాలవాణాంబుసాయినామ్.

51

సేకాంత ఇతి. సేకాంతే పృథ్విమూలసేచనావసానే, మునికన్యాభిః సేక్తిభిః, ఆలవాలేషు, జలవాపవలయేషు, యదంబు, తత్పాయినాం; ని. “స్యాదాలవాల మావాల మావావ” ఇత్యమరః. విహంగానాం పక్షిణాం, విస్రంభాయ విశ్వాసాయ; ని. “సమా విస్రంభవిశ్వాసా” ఐత్యమరః. తత్తతే సేచనతతే, ఉడ్వితాః పృథ్వికాః బాలవృక్షాః యస్మిన్ తం, సూ. ఆల్పార్థే కప్రత్యయః.

ఆతపాత్యయసంక్షిప్తసీవారాసు నిషాదిభిః,

మృగైర్వృత్తితరోమంథముటజాంగణభూమిషు.

52

ఆతపేతి. ఆతపస్యాత్యయే అపగమే సతి, సంక్షిప్తాః రాకీకృతాః నీవారాః తృణధాన్యాని యాసు తాసు; ని. “తృణధాన్యాని నీవార” ఇత్యమరః. ఉటజానాం పర్ణకాలానాం, అంగణభూమిషు చత్వరభాగేషు; ని. “పర్ణకాలాటజోఽస్త్రియామ్” “అంగణం చత్వరాజితే” ఇతి చామరః. నిషాదిభిరుపవిష్టైః మృగైః పర్తితో నిష్పాదితో రోమంథశ్చర్వికచర్వణం యస్మిన్నాశ్రమే తం.

అభ్యుత్థితాగ్నివిశునైరతిభీనాశ్రమోన్ముఖాః,

పునానం యవనోద్ధూతైర్ధూమైరాహుతిగంధిభిః.

53

అభ్యుత్థితేతి. అభ్యుత్థితాః ప్రజ్వలితాః, హోమయోగ్యా ఇత్యర్థః. శ్రు. “సమి ధ్ధేఽగ్నావాహుతిం జహాః” తీతి శ్రుతేః, లేమమగ్నినాం, పిశునైస్సూచకైః యవశో

ధూతైః వాయుక్షిప్తైః, ఆహుతీనాం గంధః విషమస్తీత్యాచుతిగంధినః, తైః
ధూమైః, ఆశ్రమోన్ముఖానతిగీక్ష్ణే పునానం పవిత్రీకుర్వాణమ్.

అథ యంతారమాదిశ్య ధుర్యాన్విశ్రామయేతి సః,

తామవారోపయత్పత్నీం రథాదవతతార చ.

54

అథేతి. అథ ఆశ్రమస్థాప్యనంతరం, స రాజా, యంతారం సారథిం ధరం
పహంతీతి ధుర్యాః యుగ్యాః; సూ. “దురోద్ధకా” వితి యత్ ప్రత్యయః; ని.
“ధూర్వహే ధుర్యథారేయ ధురీణాశ్చ ధరంధరా” ఇత్యమరః. ధుర్యాక్ రథా
శ్వాక్ విశ్రామయ వినీతశ్రమాన్కుర్వీతి, ఆదిశ్య ఆజ్ఞాప్య, తాం పత్నీం. రథాదవా
రోపయత్ అవతారితవాక్, స్వయం చావతతార.

తస్మై సభ్యాస్సభార్యాయ గోష్ఠే గుప్తతమేంద్రియాః,

అర్హణామర్హతే చక్రుర్జనయో నయచక్షుషే.

55

తస్మా ఇతి. సభాయాం సాధవః సభ్యాః; సూ. “సభాయా యది” తి యత్
ప్రత్యయః గుప్తతమేంద్రియాః అత్యంతనియతేంద్రియాః, మునయః సభార్యాయ
గోష్ఠే రక్షకాయ, నయః శాస్త్రమేవ చక్షుః తత్త్వావేదకం ప్రమాణం యస్య తస్మై
నయచక్షుషే, అత ఏవ అర్హతే ప్రశస్తాయ పూజ్యాయత్యర్థః. సూ. “అర్హప్రశంసా
యా” మితి ధాతోశ్చతృప్రత్యయః. తస్మై రాజ్ఞే, అర్హణాం పూజాం, చక్రుః; ని.
“పూజా నమస్యాపచితిస్సపర్యార్హార్హజాస్సమా” ఇత్యమరః.

విధేస్సాయంతనస్యాంతే స దదర్శ తపోనిధిమ్,

అన్వాసితమరుంధత్యా స్వాహాయేవ హవిర్భుజమ్.

56

విధేరితి. సాయంతనస్య సాయంభవస్య; సూ. ‘సాయంచీర’ మిత్యాదినా ట్యు
ప్రత్యయః. విధేః జవహోమాద్యుపస్థానస్య. అంతే అవసానే అరుంధత్యా అన్వాసితం,
వశ్చాదుపవేశనేన ఉపాసితం; సూ. “కర్తణీక్షః” ఉపసర్గవశాత్సకర్తకత్వం అన్వా
న్యైనమిత్యాదివదుపపద్యతే. తపోనిధింపసిష్ఠం, స్వాహాయా స్వాహాదేవ్యా; ని. “అథా
గ్నాయా స్వాహా చ హుతభుక్తియే” త్యమరః. అన్వాసితం హవిర్భుజమివ, దదర్శ;
శ్లో. “సమితుష్పమకుశాగ్న్యంబుమృదన్నాక్షరపాణికిః, జవం హోమం చ కుర్వాణో
నాభివాద్యోద్విజోభవేత్.” ఇత్యనుష్టానమధ్యేభివాదననిషేధాత్ విధేరితే దదర్శ
త్యుక్తం. అన్వాసనం చాత్ర పతివ్రతాధర్మత్వేనోక్తం, న తు కర్తాంగత్వేన విధే
రింత ఇతి కర్తజన్యమాప్యభిధానాత్.

తయోర్జగృహతుః పాదౌ రాజా రాజ్ఞీ చ మాగధీ,
తౌ గురుర్గురుపత్నీ చ ప్రీత్యా ప్రతినందతుః.

57

తయోరితి. మాగధీ మగధరాజపుత్రీ రాజ్ఞీ సుదక్షిణా రాజా దిలీపశ్చ. తయో
రదుంధతీవసిష్ఠయోః, పాదౌ జగృహతుః, పాదగ్రహణ మభివాదనం, కృతమతౌ,
గురుపత్నీ చ గురుశ్చ, కర్తారౌ, సౌ చ స చ తౌ సుదక్షిణాదిలీపా, కర్తృభూతౌ,
ప్రీత్యా హర్షేణ, ప్రతినందతుః. ఆశీర్వాదాదిభిస్సంభావమాంచక్రతురిత్యర్థః.

తమాతిధ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమన్,

పప్రచ్ఛ కుశలం రాజ్యే రాజ్యాశ్రమమునిం మునిః.

53

తమితి. మునిః, అతిధ్యర్థమాతిధ్యం; స్త్రీ. “అతిశ్లేఢ్య” ఇతి ఇన్యప్రత్యయః.
అతిధ్యస్యక్రియా, తమా శాంతో రథక్షోభేణ యః పరిశ్రమస్య యస్య తంతథోక్తం
రాజ్యమేవాశ్రమః, తత్ర మునిం మునితుల్యమిత్యర్థః. తం దిలీపం, రాజ్యేన కుశలం
పప్రచ్ఛ; సూ. “పృచ్ఛతేర్ద్వికర్తకత్వ” మితు్యుక్తం, యద్యపి రాజ్యశబ్దః, పురోహితా
దిష్వన్తరతత్వా ద్రాజకర్తవచనః, తథాప్యత్ర సప్తాంగవచనః; ఉపహన్తం నను శివం
సప్తస్వంగేషు యస్య మే ఇత్యుత్తరానురోధాత్, తథాహ మనుః - శ్లో. “స్వామ్యమా
త్యో పురం రాష్ట్రం శోశదండౌ తథా సుహృత్, సవైతాని సమస్తాని లోకేఽస్మి
న్రాజ్యముచ్యతే” ఇతి. సచ; శ్లో. “బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్తత్ర బంధుమనామయమ్,
వైశ్యం క్షేమం సమాగమ్య శూద్రమారోగ్యమేవ” చేతి మరువచనే సత్యసి. తస్య
రాజ్యో మహాసుభావత్వాద్భ్రాహ్మణోచితః కుశలప్రశ్న ఏవ కృత ఇత్యనుసంధేయః.
అత ఏవోక్తం, ‘రాజ్యాశ్రమమునిం ముని’ రితి.

అథాధర్వనిధేస్తస్య విజితారిపురః పురః,

అర్థ్యామర్థపతిర్వాచమాదదే వదతాంచరః.

59

అథేతి. అథ, విజితారిపురః నిర్జితశత్రునగరః, వదతాం వక్తృజానాం, వరః;
సూ. “యతశ్చ నిర్ధారణ” మితి షష్ఠీ. అర్థపతిః రాజా అధర్వణః అధర్వాఖ్యవేదస్య,
నిధేస్తస్య మునేః పురః అగ్రే, అర్థ్యాం అర్థాదనపేతాం; సూ. “ధర్మవ్యర్థస్యానూ
దనపేత” ఇతి యత్ ప్రత్యయః. వాచమాదదే, వక్తృముపక్రాంతవానిత్యర్థః. అధర్వ
నిధేరిత్యనేన పురోహితకృతాభిజ్ఞత్వాత్. ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వం మునేరస్తితి
సూచ్యతే. యథాహ కామందకః - శ్లో. “త్రయ్యాం చ దండనిత్యాం చ కుశలస్యా
త్పురోహితః, అధర్వనిహితం కుర్యాన్నిత్యం శాంతికపాప్తికే” ఇతి.

ఉపపన్నం నను శివం సప్తస్వంగేషు యస్య మే,
దైవీనాం మానుషీణాం చ ప్రతికర్తా త్వమాపదామ్. 60

ఉపపన్నమితి. హే గురో, సప్తస్వంగేషు స్వామ్యమాత్మాదిషు; ని. “స్వామ్య మాత్యనుహృతో శరాస్త్రదుర్గబలాని చ, రాజ్యాంగానీ” త్యమరః. శివం కుశలం ఉచ పన్నం ననుయక్తమేవ. నన్వక్షధారణే. ని. “ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞాసనయామంబ్రణే న” న్విత్యమరః. కథమిత్యత్రాహ - యస్య మే, దైవీనాం దేవేభ్య ఆగతానాం దుర్భిక్షా దీనాం, మానుషీణాం మనుష్యేభ్య ఆగతానాం చోరభయాదీనాం, ఉభయత్రాపి; సూ. “తత ఆగత ఇత్యన్”, “టిడ్డాణ” ఇతిత్యాదినా జీవ. ఆపదాం వ్యసనానాం, త్వం, ప్రతికర్తా నివారయతా, అసి. అత్రాహ కామందకః - “స్లో. హుతాశనో జలం వ్యాధి ద్దుర్భిక్షం మరణం తథా, ఇతి పంచవిధం దైవం వ్యసనం మానుషం పరమ్. ఆయురేభ్యశ్చ చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్, పృథివీపతిలూభాచ్ఛ నరాణాం పంచధా భయమ్.”

తవ మంత్రకృతో మంత్రైర్దూరాత్పృశమితారిభిః,
ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ మే దృష్టలక్ష్యభిదశ్శరాః. 61

తత్ర మానుషీణాం తావత్ ప్రతీకారమాహ—తవేతి. దూరాత్ పరోక్ష వివ, ప్రశమితారిభిః, మంత్రాన్ కృతవాన్ మంత్రకృత్; సూ. “సుకర్తపాపమంత్ర పుణ్యేషు కృష” ఇతి క్విప్ ప్రత్యయః. తస్య, మంత్రాణాం ద్రష్టుః ప్రయోక్తర్వా తవ, మంత్రైః కర్తృభిః, దృష్టం ప్రత్యక్షం, యల్లక్ష్యం తస్మాత్తం భిదంతీతి దృష్ట లక్ష్యభిదః, మే శరాః, ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ, వయమేవ సమర్థాః, కిమేభిః సిద్ధపేషకై రితి నిరాక్రియంత ఇవేత్యుత్పేక్షా; ని. “ప్రత్యాదిష్టో నిరస్తస్యాత్ప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృత” ఇత్యమరః. త్వన్మంత్ర సామర్థ్యాదేవ నః పాదుషం ఫలతీతి భావః.

హవిరావర్జితం హోత స్త్వయా విధివదగ్నిషు,
వృష్టిర్భవతి సస్యానామవగ్రహవిశోషిణామ్. 62

సంప్రతి దైవీనామాపదాం ప్రతీకారమాహ—హవిరితి. హేహోతః, త్వయా, విధివదగ్నిషు, అవర్జితం ప్రక్షిప్తం హవిరాజ్యాదికం కర్తృ, అవగ్రహా వర్షప్రతిబంధః; సూ. “ఆవగ్రహో వర్షప్రతిబంధ” ఇత్యచ్ ప్రత్యయః. తేన విశోషిణాం విశు వ్యతాం, సస్యానాం, వృష్టిర్భవతి, వృష్టిరూపేణ సస్యానుజ్జీవయతీతి భావః. అత్ర మనుః - స్లో. “అగ్నౌ దత్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యాజ్ఞాయతే వృష్టి ర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా” ఇతి.

పురుషాయుషజీవినోఽనిరాగ్రంకా నిరీతయః,
యన్తదీయాః ప్రజాస్తస్య హేతు స్త్వహ్నిహ్నావర్చసమ్. 63

పురుషేతి. ఆయుః జీవితకాలః. పురుషస్య ఆయుః పురుషాయుషం శతవర్ష
మిత్యర్థః. శ్రు. “శతాయుః పురుష” ఇతి శ్రుతే. సూ. “అచతురాదిసూత్రేణాచీ
ప్రత్యయాంతో నిపాతః.” మదీయాః ప్రజాః పురుషాయుషం జీవంతీతి పురుషాయుష
జీవన్యః, నిరాతంకాః నిర్భయాః, ని. “ఆతంకో భయమాశంకీ”తి హలాయుధః. నిరీ
తయః ఆతి పృష్ట్యాదిరహితా ఇతి యత్ తస్య సర్వస్య త్వచ్ఛ్రష్టావర్చసం, తవ
వ్రతాధ్యయన సంపత్తిరేవ, హేతుః, ని. వ్రతాధ్యయనంపత్తిరేతద్భిష్టావర్చసం
మితి హలాయుధః. బ్రహ్మణో వరోచీ బ్రహ్మవర్చసం, సూ. “బ్రహ్మహస్తిభ్యాం వర్చసం”
ఇత్యచీ ప్రత్యయః. శ్లో. “ఆతిపృష్టి రనావృష్టి శ్శుభ్రా మూషికాశ్శుకాః, అత్యా
సన్నాశ్చ రాజానష్టడేతా ఈతయః స్తృతా” ఇతి కామండకః.

త్వయైవం చింత్యమానస్య గురుణా బ్రహ్మయోనినా,

సానుబంధాః కథం న స్యుస్సంపదో మే నిరాపదః.

(64)

త్యయేతి. బ్రహ్మ యోనిః కారణం యస్య తేన బ్రహ్మపుత్రేణ, గురుణాత్వ
యా, ఏవముక్తప్రకారేణ, చింత్యమానస్యాపధ్యాయమానస్య, ఆత ఏవ, నిరాపదః
వ్యసనరహితస్య మే, సంపదః, సానుబంధాః, అనుసూతాః, అవిచ్ఛిన్నా ఇతి
యావత్. కథం న స్యుః? స్యురేవేత్యర్థః.

కిం తు వధ్వాం తవైతస్యామదృష్టసదృశ ప్రజన్,

న మా మవతి సద్విపా రత్నసూరపి మేదిసి.

(65)

సంప్రత్యాగమనప్రయోజనమాహ—కింత్వితి కిం తు, తవ, ఏతస్యాం వధ్వాం
స్నుషాయాం, ని. “వధూర్దాయాస్నుషాస్తీచే”త్యమరః. ఆదృష్టా, సదృశీ అనురూపా,
ప్రజాసంతతిర్యేన తం మాంసద్విపా, రత్నాని సూరత ఇతి రత్నసూరపి, సూ. “సత్సా
ద్విషే”త్యాదినా క్విప్. మేదిసి, నావతి న ప్రీణాతి, అవధాతో రక్షణగతి ప్రీత్యా
ద్యుక్తే మావదేశాత్. రత్నసూరపీత్యనేన సర్వరత్నేభ్యః పుత్రరత్నమేవ శ్లాఘ్యమితి
సూచితమ్.

నూనం మత్తః పరం వంశ్యాః పిండవిచ్ఛేదదర్శినః,

న ప్రకామభుజశ్శృంగే స్వధా సంగ్రహతత్పరాః.

(66)

తదేవ ప్రతిపాదయతి—నూనమితి. మత్తః పరం మదనంశరం, సూ. “పంచ
మ్యాస్తసిత్” పిండవిచ్ఛేదదర్శినః పిండదానవిచ్ఛేద ముత్పేక్షమాణాః, నాశీ భవాః
వంశ్యాః పితరః, స్వభేత్యవ్యయం పితృభోజ్యే వర్తతే, సత్య సంగ్రహే, తత్పరాః
అసక్తాస్సంతః శ్రాద్ధే పితృరర్తణి, ని. “పితృదానం నివాపస్య చ్ఛృంగం తత్పర్క
కాస్త్రత” ఇత్యమరః. ప్రకామభుజః పర్యాప్తభోజినః, న భవంతి, ని. “కామం ప్ర
కామం పర్యాప్తమిత్యమరః. నిర్ధనో హ్యేవధనం కియదపి సంగృహ్యంతీతి భావః.

మత్పరం దుర్లభం మత్వా నూన మావర్జితం మయా,

పయః పూర్వైః సస్నిశ్శ్వానైః కవోష్ణ ముపభుజ్యతే. 67

మత్పరమితి. మత్ మత్తః, పరమనంతరం; సూ. “అన్యారాదిత” కేత్యాదినా మదితి సంచమి, దుర్లభమలభ్యం, మత్వా, మయా, ఆవర్జితం దత్తం, పయః పూర్వైః పిత్తభిః, సస్నిశ్శ్వానైః దుఃఖజైః, కవోష్ణమిషదుష్టం యథా, భవతి తథా, ఉపభుజ్యతే ఉపభోజ్యతే; సూ. “కవోష్ణమితికుశ్లస్య కవాదేశః”. ని. “కోష్ణం కవోష్ణం మందోష్ణం కదుష్టం త్రిషు తద్వతీ” త్యమరః.

సోఽహ మిజ్యావిశుద్ధాత్మా ప్రజాలోపనిమిలితః,

ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చ లోకాలోకప్రవాచలః. 68

సోఽహమితి. ఇజ్యా యాగః, సూ. “వ్రజయయోర్భావే క్య” బిలి క్యప్ ఇజ్యయా. విశుద్ధాత్మా విశుద్ధచేతనః, ప్రజాలోపేన సంతత్యభావేన నిమిలితః కృతనిమిలనః, సోఽహం, లోక్యత ఇతి లోకః, న లోక్యత ఇత్యలోకః, లోకశ్చాసావలోకశ్చ లోకాలోకః, చక్రవాలాచల ఇవ; ని. “లోకాలోకశ్చక్రవాళ” ఇత్యమరః, ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః. దేవఋణవిమోచనాత్, న ప్రకాశత ఇత్యప్రకాశశ్చ, పితృఋణవిమోచనాత్; సూ. “పచాద్యచ్” అస్మీతి శేషః, లోకాలోకోఽవ్యంతః సూర్యసంపర్కాద్భూతస్తమోవాస్యప్రాయ చ ప్రకాశశ్చేతి మంతవ్యమ్.

లోకాంతరసుఖం పుణ్యం తపోదానసముద్భవమ్,

సంతతి శుద్ధవంశ్యా తు పరత్రేహ చ శర్తవే. 69

నను తవ తపోదానాదిసంపన్నస్య కిమపత్యేనేత్యత ఆహ. — లోకాంతరేతి. సముద్భవత్యస్తాదితి సముద్భవః కారణం, తపోదానే సముద్భవో యస్య త తపోదాన సముద్భవం, యత్పుణ్యం తత్, లోకాంతరే పరలోకే, సుఖం సుఖకరం, శుద్ధవంశే భవా శుద్ధవంశ్యా సంతతిస్తు, పరత్ర పరలోకే, ఇహచ అమృతలోకేచ, శర్తవే సుఖాయ : ని. “శర్తకాలసుఖానిచే” త్యమరః. భవతీతి శేషః.

తయా హీనం విధాతర్థాం కథం పశ్యన్నదూయసే,

సిక్తం స్వయమివన్నేహో ద్వంధ్య మాశ్రమవృక్షకమ్. 70

తయేతి. హే విధాతః స్రవ్యః, తయా సంతత్యా, హీనమనపత్యమిత్యర్థః, మాంన్నేహత్, ప్రేష్టు, స్వయమేవ, సిక్తం జలసేకేన వర్ణితం, వంధ్యం ఆఫలం; ని. “పంధ్యోఽఫలూఽవశేషిచే” త్యమరః. ఆశ్రమే. వృక్షకం వృక్షపోతమివ, పశ్యక్, కథం, నదూయసే న పరితప్యసే, విధాతరిత్యనేన సమర్థోఽప్యపేక్షస ఇతి గమ్యతే.

అసహ్యపీడం భగవన్నృణామంత్య మవేహి మే,

అరుంతువ మివాలాన మనిర్వాణస్య దంతినః.

71

అసహ్యతి. హే భగవత్, మే, అంత్యమృణం వైతృకమృణం అనిర్వాణస్య మజ్జనరహితస్య, ని. “నిర్వాణో నిర్వృతౌ మోక్షే వినయే గజమన్ద” ఇతి యాదవః. దురితో గజస్య, అరు ప్రణం తుదతీత్యరుంతువం, మర్త స్పృక్; ని. “ప్రణోఽస్త్రియామిర్త మరుః ఆరుంతువస్తు మర్త స్పృగీ”తి చామరః; సూ. “విధ్వరు షోస్తుద” ఇతి ఖచ్ ప్రత్యయః. అరుద్విపదిత్యాదినా ముమగమః, అలానా గజ బంధన స్తంభమివ, ని “అలానం గజబంధన” మిత్యమరః. అసహ్య సోఢుమశః, పీడా దుఃఖా, యస్మిన్ తత్, అవేహి దుస్సహదుఃఖజనకం విధీత్యర్థః. నిర్వాణోఽథాన శయనానిత్రీణి గజకర్తాణీతి బాలకావ్యే.

తస్మాన్మచ్చే యథా తాత సంవిధాతుం త్వవర్హిసి,

ఇత్వాకూణాం దురాపేక్ష్య త్వదధీనా హి సిఃసుః.

72

తస్మాదితి. హే తాత, తస్మాత్, వైతృకాత్, ఋణాత్, యథా ముచ్చే ముచ్చే భవామి; సూ. “కర్తణి లబ్” తథా, సంవిధాతుం కర్తుం, త్వం ఆర్హసి, హి యస్తా త్కారణాత్, ఇత్వాకూణామిత్వాకవంశ్యానాం; సూ. “తద్రాజకత్యావృహుష్యణో లుక్” దురాపేక్ష్యుషే అర్థే, సిద్ధయః, త్వదధీనాః త్వదాయత్తాః; సూ. “ఇత్వా కూణామి”తిశేషేషష్ఠీ, న లోకేత్యాదినా కృద్యోగవక్షీనిషేధాత్.

ఇతి విజ్ఞాపితో రాజ్ఞా ధ్యానస్తిమితలోచనః,

క్షణమాత్రమృషిస్తస్థో సుప్తమీన ఇవ హ్రదః.

73

ఇతీతి. ఇతీతం, రాజ్ఞా విజ్ఞాపితః, ఋషిర్వసిష్ఠః ధ్యానేన స్తిమితే లోచనే యస్య స ధ్యానస్తిమితలోచనః, నిశ్చలాత్మస్సక్, క్షణమాత్రమిషస్తాత్రం, సుప్త మినోహ్రద ఇవ తస్థా.

సోఽపశ్యత్ప్రీతిధానేన సంతతి స్తంభకారణమ్,

భావితాత్మా భువో భర్తురదైవం ప్రత్యబోధయత్.

74

స ఇతి. స మనః, ప్రీతిధానేన చిత్తైకాగ్రీణ, భావితాత్మా, భావితః, యథా స్వరూపం బుద్ధః, అత్తాక్షేత్రజ్ఞః యేన స తథోక్తస్సక్ భువో భర్తుః, సృష్టస్య, సంతతిః స్తంభకారణం, సంతానప్రతిబంధకారణం, అపశ్యత్, అధానంశరం, వినం నృపం, ప్రత్యబోధయత్, స్వదృష్టం జ్ఞాపితవానిత్యర్థః, వివమిశ్యత; సూ. “గం బుద్ధి త్యాదినా కర్తుః కర్తృత్వం.

పురా శక్రముపస్థాయ తవోర్విం ప్రతి యాస్యతః,
ఆసీత్కల్పతరుచ్ఛాయా మాశ్రితా సురభిః పథి.

75

పురేతి. పురా పూర్వం, శక్రం ఇంద్రం, ఉపస్థాయ సుసేవ్య, ఉర్విం ప్రతి
భువ ముద్దిశ్య, యాస్యతః, ఆగమిష్యతః, తవ, పథి, కల్పకరుచ్ఛాయామాశ్రితా -
సురభిః కామధేనుః, ఆసీత్; తత్ర స్థితేత్యర్థః.

ధర్మలోపభయాద్రాజ్ఞీమృతుస్నాతామనుస్మరన్,
ప్రదక్షిణక్రియాద్ధార్మాయాం తస్యాం త్వం సాధు నాచరః.

76

తతః కిమిత్యత ఆహ. — ధర్మలోపేతి. ఋతుః పుష్పం, రజ ఇతి యావత్;
ని. 'ఋతుస్త్రీసమమేఽపిచే'త్యమరః, ఋతునానిమిత్రేన, స్నాతాం, రాజ్ఞీంసుద
క్షిణాం, ధర్మస్య ఋతుభిగమనలక్షణస్య, లోపాత్ భ్రూకాత్, యద్భయం తస్మాత్,
అనుస్మరన్ ధ్యాయన్, శ్లో. "మృదంగం దైవతం విప్రం ఘృతం మధుచతుష్పథమ్,
ప్రదక్షిణాని కుర్వీత ప్రఖ్యాతాంశ్చ వనస్పతీ"నితి నీతిశాస్త్రాత్, ప్రదక్షిణక్రియా
ద్ధార్మాయాం ప్రదక్షిణీకరణయోగ్యాయాం, తస్యాం ధేన్వాం త్వం, సాధు ప్రదక్షిణాది
సత్కారం, నాచరః నాచరితవానసి, స్త్రీవ్యాసక్తా హి విస్తరంతీతి భావః. ఋతు
కాలాభిగమనే మనుః, శ్లో. "ఋతుకాలాభిగామీ స్యాత్స్వగారనిరతస్సదే"తి. ఆకరణే
దోషమాహ పరాశరః; — శ్లో. "ఋతుస్నాతాం తు యోభార్యాం స్వస్థస్సన్నాధి
గచ్ఛతి, బాలగోఘ్నపరాధేన యుజ్యతే నాత్ర సంశయ" ఇతి.

అవజానాసి మాం యస్తాత్తతస్తేన భవిష్యతి,

మత్ప్రసూతి మనారాధ్య ప్రజేతి త్వాం శశాప సా.

77

అవజానాసీతి. యస్తాత్కారణాత్, మాం, అవజానాసి తిరస్కరోషి, అతః
కారణాత్ మత్ప్రసూతిం మమ సంతతిమ నారాధ్య అసేవయిత్వా తే తవ ప్రజా న
భవిష్యతీతి సా సురభిః, త్వాం శశాప; సూ. "శవఆక్రాశే."

స శాపో న త్వయా రాజన్న చ సారథినా శ్రుతః,

నదత్యాకాశగంగాయా సోస్థిత స్మృద్ధామదిగ్గజే.

78

స ఇతి. ఉద్ధామదిగ్గజే, మత్తదిగ్గజే, ఆకాశగంగాయా, సోఽస్థి ప్రవాహే చ
నదతి సతి, హే రాజన్, స కామః త్వయా న శ్రుతః, సారథినా చ, న శ్రుతః.

ఈప్సితం నదవజ్జనాద్విధి సార్గభూతాత్మనః,

ప్రతిబధ్నాతి హి క్రేయః సూర్యచూడావ్యతిక్రమః.

79

అస్తు ప్రస్తుతే కిమయాతమిత్యత్రాహ. — ఈస్మితమితి. తదవజ్ఞానాత్, తస్యాః ధేనోః, అవజ్ఞానాదవమానాత్, ఆత్మనస్తవ, ఆప్తుమిష్టుమిష్పితం మనోరథం; సూ. ఆస్మి తేస్సన్నంతాత్మః ఈకారశ్చ సార్థశం సప్రతిబంధం విధి జానీహి, తథాహి పూజ్యస్య పూజాయాః, వ్యతిక్రమః, అతిక్రమణం, శ్రేయః, ప్రతిబద్ధాతిహి ఫలస్య విఘ్నం కరోత్యేవేత్యర్థః.

హవిషే దీర్ఘసత్రస్య సా చేదాసీం ప్రచేతసః,

భుజంగపిహితద్వారం సాతాళమధితిష్ఠతి.

80

తస్మి గత్వా తామారాధయామి సా వా కథంచిదాగమిష్యతీత్యాశా న కర్తవ్యేత్యాహ. — హవిష ఇతి. సా సురభిః, ఇదాసీం, దీర్ఘం సత్రంచిరకాలసాగోయియాగవిశేషో యస్య తస్య, ప్రచేతసః, హవిషే దధ్యాజ్యాదిహవిరర్థం, భుజంగపిహితద్వారం భుజగావరుద్ధద్వారం, తతో దుష్ప్రవేశం, సాతాళమధితిష్ఠతి, సాతాళే తిష్ఠతీత్యర్థః; సూ. “అధిశీజ్ఞో స్థాసాం కర్తే”తి కర్తవ్యం.

సుతాం తదీయాం సురభేః కృత్వా ప్రతినిధిం శుచిః,

ఆరాధయ సుతీకః ప్రితా కామదుఘా హి సా.

81

తస్మి కాగతిరిత్యత్రాహ. — సుతామితి. తస్యాసురభేరియం తదీయా తాం సుతాం సురభేః, ప్రతినిధిం, కృత్వా, శుచిః శుద్ధచిత్తస్య పత్న్యా నమా వర్తత ఇతి సవత్సీకస్య; సూ. “నద్యుతశ్చే”తి కప్రత్యయః, ఆరాధయ, హి యస్తా త్కారణాత్, సా, ప్రితా తుష్టానతీ, కామాన్ దోగ్ధీతి కామదుఘా, శువతీతి శేవః; సూ. “దుహాకబ్ధశ్చే”తి కప్రత్యయోఽఘాదేశశ్చ.

ఇతివాదిన ఏవాస్య హోతురాసౌతిసాధనమ్,

అనింద్యానందినీనామ ధేనురావవృతే వనాత్.

82

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, వాదినో వదత ఏవ, హోతుర్హవవశిలస్య; సూ. తృన్నితి తృన్విత్యయః, ఆస్య మునేః ఆహతీనాం సాధనం కరణం, నందయతీతి వ్యుత్పత్త్యా నందినీ నామ, అనింద్యా అగర్వా, ప్రశస్తా, ధేయః, వనాత్, ఆవవృతే ప్రత్యాగతా. శ్లో. “అవ్యాజేషా ధవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధ్యా లక్షణమి”తి న్యాయాదితి భావః.

లలాటోదయమాభుగ్నం పల్లవస్నిగ్ధపాటలా,

బిభ్రతీ శ్వేతరోమాంకం సుధ్యేవ శశినం నవమ్.

83

సంప్రతి ధేనుం విశిష్య. — లలాటేతి. పల్లవవత్, స్నిగ్ధా, పాటలాచ, సుధ్యమామప్యేతద్విశేషణం యోజ్యం, లలాటేఉదయో యస్య సః లలాటోదయస్తం, అభు

గృహమిషద్యక్రం; సూ. ఊగితశ్చేతినిష్ఠానత్వం; ని. “అవిధం కుటిలం భుగ్నం వేల్లితం వక్రమిత్యపి” త్యమరః. శ్వేకరోమాణ్యేవ అంకస్తం బిభ్రతీ. నవం శశినం బిభ్రతీ, సంధ్యేవ స్థితేత్యర్థః.

భవం కోష్ఠేన కుండోద్ధి మేధ్యేనావభృథానపి,

ప్రసప్తవేణాభివర్షంతీ వత్సా లోకప్రవర్తినా.

84

భవమితి. కోష్ఠేన కించిదుష్టేన; సూ. “కవంచోష్ఠ” ఇతి చకారాత్కాదేశః, అవభృథానపి అవభృథాన్నానాదపి, మేధ్యేన పవిత్రేణ, ని. “పూతం పవిత్రం మేధ్యం చే” త్యమరః వత్సస్యాలోకనేన దర్శనేన. ప్రవర్తినా, ప్రసప్తవేణ తీరాభివ్యంజేన తీర ప్రసప్తవేణేతి యావత్, భవమభివర్షంతీ, సింఛంతీ, కుండమివ ఊధః ఆపీనం, యస్యాస్యా కుండోద్ధి; ని. ఊధస్త క్లిబమాపీనమి” త్యమరః, అత్ర, సూ. “ఊధసోఽనశ్చి” త్యనశ్చాదేశః, బహుప్రీహేరూధసో జీషితి జీషి.

రజఃకణైః ఖురోద్ధూతైః స్పృశద్భిర్గాత్రమంతికాత్,

తీర్థాభిషేకజాం శుద్ధిమాదధానా మహీక్షీతః.

85

రజ ఇతి. ఖురోద్ధూతైః అంతికాత్సమివ, గాత్రం స్పృశద్భిః. సూ. దూరాంతికేభ్యో ద్వితీయాచేతి చకారాత్పంచమీ, రజసాం, కణైః, మహీక్షీయతే ఈష్ట ఇతి మహీక్షీత్, తస్య తీర్థాభిషేకేణ జాతాం తీర్థాభిషేకజాం, శుద్ధిం, ఆదధానా కుర్వాణా, ఏతేన వాయవ్యస్నానముక్తం. తదుక్తం మనునా-శ్లో. “అగ్నేయం భస్మనా స్నానమవగాహ్యత వారుణమ్, అపోహిష్ఠేతి చ బ్రాహ్మం వాయవ్యం గోరజ స్స్పృతమి”తి.

తాం పుణ్యదర్శనాం దృష్ట్వా నిమిత్తజ్ఞస్తపోనిధిః,

యాజ్ఞమాశంసితావంధ్యప్రార్థనం పునరబ్రవీత్.

86

తామితి. నిమిత్తజ్ఞశ్శకునజ్ఞః, తపోనిధిర్వసిష్ఠః పుణ్యం దర్శనం యస్యాస్తాం పుణ్యదర్శనాం, తాం ధేనుం, దృష్ట్వా, ఆశంసితం మనోరథః; సూ. నపుంసకే భావే క్తః, తత్ర ఆమంధ్యా సఫలా, ప్రార్థనా యస్య తం ఆశంసితావంధ్యప్రార్థనం, అవంధ్యమనోరథమిత్యర్థః, యాజయితుం యోగ్యం యాజ్యం పార్థివం, పునరబ్రవీత్.

అదూరవర్తినీం సిద్ధిం రాజన్విగణయాత్తనః,

ఉపస్థితేయం కల్యాణీ నామ్నికీ ర్తిషవవ యత్.

87

అదూరేతి. హే రాజా, అత్తనః సిద్ధిం కార్యస్య, అదూరవర్తినీం శీఘ్రభావినీం, విగణయ విధి, యద్యతఃకారణాత్, కల్యాణీ మంగళమూర్తిః; సూ. “బహ్వవిభ్య

శ్వేతిజీవ్”, ఇయం ధేనుః, నామ్ని నామధేయే, కీర్తితే కథిత ఏవ. ఉపస్థితా ఆగతా.

వన్యవృత్తిరిమాం శశ్వదాత్మానుగమనేన గామ్,

విద్యామభ్యసనేనేవ ప్రసాదయితుమర్హసి.

88

వన్యవృత్తిరితి. వనే భవం వన్యం కందమూలఫలాదికం, వృత్తిరాహారో యస్య
సః తథా భూతస్సక్; ని. “వృత్తిర్వర్తనజీవనే” త్యమరః. ఇమాం గాం శశ్వత్సదా,
అప్రసాదమవిచ్ఛేదేనేత్యర్థః. అత్తనస్తవ కర్తుః అనుగమనేన అనుసరణేవ, అభ్యసనేన
అనుష్ఠాతురభ్యాసేన, విద్యామివ, ప్రసాదయితుం ప్రసన్నాం కర్తుం, అర్హసి.

ప్రస్థితాయాం ప్రతిష్ఠేథాః స్థితాయాం స్థితిమాచర,

నిష్కణ్ఠాయాం నిషీదాస్యాం పీతాంభసి విబేరపః.

89

గవానుసరణప్రకారమాహ—ప్రస్థితాయామితి, అస్యాం ధేన్వాం, ప్రస్థితా
యాం సత్యాం, ప్రతిష్ఠేథాః ప్రయాపి; సూ. “సమవప్రభిభృష్” ఇత్యాత్తనేపదం,
స్థితాయాం నివృత్తగతికాయాం, స్థితిమాచర స్థితిం కురు, తిష్ఠేత్యర్థః నిష్కణ్ఠాయా
ముపవిష్టాయాం, నిషీద ఉపవిశ; సూ. “విద్యుర్థే లోట్” పీతమంభో యయా తస్యాం
పీతాంభసి సత్యాం, ఆపః, విబేః పిబ.

వధూర్భక్తిమతీ చైనామర్చితామాతపోవనాత్,

ప్రయతా స్రాతరన్వేతు సాయం ప్రత్యుద్వృజేదపి.

90

వధూరితి. వధూః జాయా, భక్తిమతీ సతీ, ప్రయతా నియతచిత్తా సతీ గంధా
దిభిరర్చితాం వినాం గాం, స్రాతః, ఆతపోవనాదన్వేతు అనుగచ్ఛతు అజ్ఞుర్యా
దాయాం, పదద్వయం చైతత్, సాయమపి, ప్రత్యుద్వృజేత్, ప్రత్యుద్గచ్ఛేత్, సూ.
“విద్యుర్థే లోట్.”

ఇత్యాప్రసాదావస్యాస్త్యం పరిచర్యాపనో భవ,

అవిఘ్నమస్తు తే నేయాః పితేవ ధురి పుత్రిణామ్.

91

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ త్వం, అప్రసాదాత్ ప్రసాదవర్యంకం; సూ.
“అజ్ఞుర్యాదాభిఘ్నో” రిత్యస్య వైభాషికత్వాత్సమాసత్వం, అస్యాః ధేనోః, పరిచ
ర్యాపరః శుశ్రూషాఽరోభవ. తే తవ. అవిఘ్నం విఘ్నాభావః. అస్తుః సూ. “అవ్య
యంవిభక్తి” త్యాదినా అర్థాభావేవ్యయాభావః. పితేవ పుత్రిణాం సత్కుత్రవతాం.
సూ. “ప్రశంసాయామి” నివ్రత్యయః, ధుర్యగ్, క్షేయాః; సూ. తిష్ఠేత్యాశీరశ్శేలిజ్,
తత ఏకారాదేశః, త్వత్సదృశ ఏవ తే పుత్రిన్ స్థితి భావః.

తథేతి ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిమాంశ్చపరిగ్రహః,

ఆదేశం దేశకాలజ్ఞశ్శిష్యశ్శాసితురానతః.

92

తథేతి. దేశకాలజ్ఞః, దేశోఽగ్నిసన్నిధిః, కాలోఽగ్నిహోత్రావసానకాలః, విశిష్టదేశకాలోత్పన్నమార్షజ్ఞానమవ్యాహతమితి జానన్, అత ఏవ ప్రీతిమాన్. శిష్యః, అంతేవాసీ. ని “ఛాత్రాంతేవాసిసౌ శిష్య” ఇత్యమరః. స రాజా సపరిగ్రహః సపత్నీ కన్యన్. ని. “పత్నీ పరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహః” ఇత్యమరః, అనతః వినయన మున్నుత్పత్తిః. శాసితురాదేశితుః గురోర్వసిష్టస్య. ఆదేశమాజ్ఞాం, తథేతి, ప్రతిజ గ్రాహ, యథోద్దిష్టం తథైవ కరోమిత్వంగీకృతవానిత్వత్వత్వః.

అథ ప్రదోషే దోషజ్ఞస్సంవేశాయ విశాంపతిమ్,

సూనుస్సూనృతవాక్ స్రష్టు ర్విససర్జోద్భిత్తశ్రియమ్.

93

అథేతి. అథ. ప్రదోషే, రజనీముఖే; ని. “ప్రదోషోరజనీముఖ మి”త్యమరః, దోషజ్ఞః విద్వాన్; ని. “విద్వాన్విషిష్టద్దోషజ్ఞ” ఇత్యమరః, సూనృతవాక్ సత్యప్రియ వాక్ ని. “ప్రియం సత్యం చ సూనృత మి”తి హలాయుధః, స్రష్టుస్సూనుః బ్రహ్మ పుత్రః మునిః అనేన ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వం సూచితం, ఊర్జితశ్రియం, విశాం పతిం మనుజేశ్వరం; ని. “ద్వా విశౌ వైశ్యమనుజావి”త్యమరః. సంవేశాయ నిద్రాయై, వినసర్జ ఆజ్ఞాపయామాన, ని. “స్యాన్నిద్రాశయనం స్వాపస్వప్నస్సంవేశ ఇత్యపి” త్యమరః.

సత్యామపి తపస్సిద్ధౌ నియమాపేక్షయా మునిః,

కల్పవిత్కల్పయామాన వన్యామేవాస్య సంవిధామ్.

94

సత్యామితి. కల్పవిత్ ప్రతచర్యాప్రయోగాభిజ్ఞః మునిః, తపస్సిద్ధౌ సత్యా మపి, తపనైవ రాజయోగ్యాహారసంపాదనసామర్థ్యే సత్యపీత్యర్థః, నియమాపేక్షయా, తదాప్రభృత్యేవ ప్రతచర్యాపేక్షయా, ఆస్య రాజ్యః, వన్యామేవ, సువిధియతే అనయేతి సంవిధా కుశాదిశయః సామగ్రి, తాం, సూ. “ఆతశ్చోఽనర్థ” ఇత్యాజ్ఞే ప్రత్యయః “అకర్తరి చ కారకే సుజ్ఞాయామి”తి కర్తార్థత్వం, కల్పయామాన సంపాద యామాన.

నిర్దిష్టాం కులపతినా స పల్లశాలా

మథ్యాస్య ప్రయతపంగ్రహద్వితీయః,

తచ్చిష్యాధ్యయననివేదితాపసానాం

సంవిప్రుః కుశశయనే నిశాం నినాయ.

95

ఇతి శ్రీమత్కాళిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే, ప్రథమస్కంధః.

నిర్దిష్టమితి. స రాజా, కులకతినా మునికులేశ్వరేణ వసిష్ఠేన నిర్దిష్టం పర్వ
కాలం, అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ, తస్యామధిష్ఠానం, కృత్వేత్సర్గః సూ. “అధిశీన్ స్థాసాం
కర్తే” త్యాదినా అధారస్య కర్తృత్వే ద్వితీయా, ప్రయతో నియతః, పరిగ్రహః పత్నీ,
ద్వితీయా యస్య స తథోక్తః, కుశానాం శయనే సంవిప్రుః సుచ్యన్, తస్యవస్థివస్య,
శిష్యాణాం, అధ్యయనేన అపరరాత్రవేదపఠనేన నివేదితః అవసానో యస్యాస్తాం,
నిశాం నినాయ గమయామాస, అపరరాత్రాధ్యయనేమనుః క్లౌ. “స నిశాంతే పరి
శ్రాంతో బ్రహ్మధీత్య పునస్స్వపేత్”, గౌతమశ్చ. “స చాప్యపరరాత్రాదావధీత్య
హి పునస్స్వపే ది”తి. ప్రహర్షిణీవృత్తమేతత్, ఉక్తం చ. క్లౌ. “హృజౌగన్త్రి
దశయతిః ప్రహర్షిణీయమి”తి.

ఇతి శ్రీమదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణి శ్రీమహాపాథ్యాయ

కోలచలమల్లినాగనూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమఖ్యాయాం

రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ప్రథమస్కంధః.

శ్రీః
శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః
రఘువంశమహాకావ్యే, నవ్యాఖ్యానే

ద్వి తీ య స ర్గ ప్రా రం భః.

అథ ప్రజానామధిపః ప్రభాతే
జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యాం,
వనాయ పీతప్రతిబద్ధవత్సం
యశోధనో ధేనుమృషే ర్ముమోచ.

1

అథేతి. అథ నిశాపనయనానంతరం, యశ ఏవ ధనం యస్య స యశోధనః కీర్తిసంపన్నః, ప్రజానామధిపః దిలీపః, ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, జాయయా సుదక్షిణయా ప్రతిగ్రాహితే స్వీకారితే, గంధమాల్యే, యయా సా-జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యా, తాం, పీతం పానమస్యాస్తీతి పీతః, పీతవానిత్యర్థః, సూ. “అర్కప్రతిభాజిత్యచ ప్రత్యయః. పీతా గావో భుక్తా బ్రాహ్మణా ఇతి మహాభాష్యప్రయోగదర్శనాత్, పీతః, ప్రతిబద్ధః, వత్సో యస్మాస్తాం, ఋషేర్ధేనుం, వనాయ వనం గంతుం, ముమోచ; సూ. “క్రియాార్థోపపదే” త్యాదిసా చతుర్థీ, జాయాపదసామర్థ్యాన్నిత్యుదక్షిణాయాః పుత్రజననయోగ్యత్వమస్తీతిసూచితం, తథా చ శ్రుతిః. “పరిజ్ఞాయాం ప్రవిశతి గర్భో భూత్వా సమాతరం, తస్యాం పునర్నవో భూత్వా దశమే మాసి జాయతే తజ్జాయా జాయా భవతి యదస్యాం జాయతే పునరితి. యశోధన ఇత్యనేన పుత్రవత్సాకీర్తిలోభాద్రాజానర్హేదంకి గోరక్షణే ప్రవృత్త ఇతి గమ్యతే, అస్తింత్సగ్రే వృత్తముపజాతిః; శ్లో. “స్వాదింద్రవజ్రాయది తౌ జగౌగః ఉపేంద్రవజ్రజతజాస్తలోగా” విత్యుత్క్రొక్తం కేదారేణ. “అనంతరోదిరితలక్ష్యభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయస్తా” ఇతి.

తస్యాః ఋరన్యాసపవిత్రపాంసు
మపాంసులూనాం ధురి కీర్తనీయా,
మార్గం మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ
శ్రుతేరివార్థం స్మృతిరన్వగచ్ఛత్.

రఘు—3

2

తస్యా ఇతి. పాంసవో దోషా ఆసాం సంతీతి పాంసులాః సైరిణ్యః; ని. “స్వైరిణీ పాంసులే” త్యమరః; సూ. “సిద్ధాదిభ్యశ్చే” తిఇలచ్ ప్రత్యయః, తా న భవం తీత్యపాంసులాః తాసాం, ధురి అగ్రే, కీర్తసియా పరిగణసియా, మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ దీప్తిపధర్మపత్నీ సుదక్షిణా, ఖురన్బాసైః, పవిత్రపాంసుం తస్యాః ధేనోః, మార్గం, స్మృతిః మన్వాదివాక్యం, శ్రుతేర్వేదవాక్యస్య, ఆర్థమభిధేయమివ, అన్వగచ్ఛత్ అనుసృతపతీ, యథాస్మృతిః శ్రుతిక్షుణ్ణమేవార్థమనుసరతి, తథా సాపి గోఖురక్షుణ్ణమేవ మార్గమనుసారేత్యర్థః. ధర్మపత్నీత్యత్ర అశ్వసూసాదివత్తాదర్థేషు వృష్టిసమాసః, ప్రకృతివికారాభావాత్ పాంసులపదవ్యావృత్త్యా అపాంసులేతి విరోధాలంకారో ధ్వన్యతే.

నివర్త్య రాజా దయితాం దయాభు

స్తాం సౌరభేయీం సురభిర్యశోభి,

పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం

జుగోప గోరూపధరామివోర్విమ్.

3

నివర్త్యేతి. దయాభుః కారుణికః; ని. “స్వాద్దయాభుః కారుణిక” ఇత్యమరః. సూ. ‘స్పృహిగుహీ’ త్యాదినా ఆకుచ్ ప్రత్యయః. యశోభిః, సురభిః మవోజ్ఞః; ని. “సురభిస్సన్వనోజ్ఞైః” తి కాశ్వతః. స రాజా, దయితాం, నివర్త్య, సౌరభేయీం కామధేయతాం, నందినీం, ధరంతీతిధరాః. సూ. పచాద్యచ్. పయసాం ధరాః పయోధరాః స్తనాః. ని. “స్త్రీస్తనాన్ధౌ పయోధరా” విత్యమరః. పయోధరాః పయోధరాన్సంపద్యమానా భూతాః పయోధరీభూతాః; సూ. అభూతద్భావేచ్ఛి, కుగతిప్రాదయితిసమాసః, పయోధరీభూతాశ్చత్వారస్సముద్రా యస్మాస్తాం. సూ. “అనేకమన్యపదార్థ” ఇత్యనేకపదగ్రహణసామర్థ్యాత్ త్రిపదో బహువ్రీహిః. గోరూపన్య ధరాం ఉర్విం పసుధామివ; ని. “పసునోర్వివసుంధరే” త్యమరః. జుగోప రరక్ష భూరక్షణప్రయత్నేనైవ రరక్షేతి భావః; సూ. “గుభూరక్షణ” ఇతి ధాతోః కర్తరిలిట్.

ప్రతాయ తేనానుచరేణ ధేనో

ర్మ్యషేధి శేషోఽప్యనుయాయవర్గః,

న చాన్యతస్తప్య శరీరరక్షౌ

స్వవీర్యగుప్తా హి మనోఃప్రసూతిః.

4

ప్రతాయేతి. ప్రతాయ, ధేనోరనుచరేణ, న తు జీవనాయేతి భావః. తేన దిలిపేన, శేషోఽప్యవశిష్టోఽపి, అనుయాయవర్గః అనుచరసమూహః, న్యషేధి నివర్తితః, శేషత్వం

నుదక్షిణాపేక్షయా, కథం తర్హ్యైత్త రక్షణమిత్యత ఆహ—నచేతి. తస్య దిలీపస్య, శరీర రక్షా చ, అన్యతః పురుషాంతరాత్, న చ, హి యస్తాత్, మనోః, ప్రమాదత ఇతి ప్రమాతిః సంతతిః, స్వపీర్వగుప్తా స్వపరాక్రమేణ రక్షితా, న హి స్వపరాక్రమనిర్వాహకస్య పరాపేక్షేతి భావః.

ఆస్వాదవద్భిః కబళై స్తృణానాం
కంఠాయనైర్దంశనివారణై శ్చ,
అవ్యాహతైస్సైన్వరగతైశ్చ తస్య
స్సమ్రాడ్సమారాధనతత్పరోఽభూత్ .

5

ఆస్వాదవద్భిరితి. సమ్రాట్ మండలేశ్వరః; ని. “యేనేష్టం రాజసూయేన మండలస్యైశ్వరశ్చ యః, కాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజ్యస్య సమ్రాడి”త్యమరః. స రాజా, ఆస్వాదవద్భిః రసవద్భిః; తృణానాం కబళైః గ్రానైః కంఠాయనైః, దంశానాం వనమక్షికాణాం, నివారణైశ్చ; ని. “దంశస్తు వనమక్షికే”త్యమరః, అవ్యాహతైరప్రతిహతైః, సైన్వరగతైః స్వచ్ఛందగమనైశ్చ, తస్యః ధేన్వాః, సమారాధనతత్పరః, శుశ్రూషాసక్తః అభూత్, తదేవ పరం ప్రధానం యస్య తత్పరః; ని. “తత్పరే ప్రసితాసక్తా” విత్తమరః.

స్థితః స్థితాముచ్చలితః ప్రయాతాం
నిషేదుషీ మానసబంధధీరః,
జలాభిలాషీ జలమూదధానాం

ఛాయేవ తాం భూపతిరన్వగచ్ఛత్ .

6

స్థిత ఇతి. భూపతిః దిలీపః, తాం గాం, స్థితాం, సతీం, స్థితస్య. స్థితిరూర్ధ్వా వస్థానం, ప్రయాతాం ప్రస్థితాం సతీం, ఉచ్చలితః ప్రస్థితస్య నిషేదుషీం నిషణ్ణాం సతీం, ఉపవిష్టామిత్యర్థః; సూ. “భాషాయాం సదవసక్రవ”ఇతి క్తవ్యప్రత్యయః, ఉగిత శ్చేతి జీవ్, ఆసనస్య బంధే ఉపవేశనే, ధీరః స్థిరః, ఉపవిష్టస్సన్నిత్యర్థః. బలం ఆదధానాం పిబంతీం సతీం. జలాభిలాషీ సక్ పిబన్నిత్యర్థః, ఇత్థం, ఛాయేవ, అన్వగచ్ఛత్ అనుసృతవాక్.

స న్యస్తచిహ్నుమపి రాజ్యలక్ష్మీం
లేజోవిశేషానుమితాం దధానః,

ఆనీననావిష్కృతదానరాజి

రంతర్తదావస్థ ఇవ ద్వివేంద్రః.

7

స ఇతి. న్యస్తాని పరివృతాని, చిహ్నాని ఛత్రచామరాదీని, యస్యాస్తాం, తథా భూతామపి, లేజోవిశేషేణ ప్రభాతిశయేన, అనుమితాం, సర్వధారాజై వాయంభవేది

త్యభూహితాం, రాజ్యలక్ష్మీం దధానః, స రాజా, అనావిష్కృతదానరాజిః, బహిర
ప్రకటితమదరేఖః, అంతర్గతా మదావస్థా యస్య స తథాభూతః, ద్విపేంద్ర ఇవ,
అభూత్.

లతాప్రతానోద్భవితైస్స కేనై
రధిజ్యధన్వా విచచార దావమ్,
రక్షాపదేశాన్మనిహోనుధేనో
ర్వన్యాన్వి నేష్యన్వి న దుష్టసత్వాత్.

8

లతేతి. లతానాం పల్లినాం; ని. “పల్లితువ్రతతిర్లతే” త్యమరః. తాం ప్రతా
నైః కటిలతంతుభిః, ఉత్, ఉన్నమయ్య; గ్రథితాః బద్ధాః యే కేశాః, తైరుపలక్ష్మితః;
సూ. “ఇథం భూతలక్షణ” ఇతి, తృతీయా, స రాజా, అధిజ్యమారోపితమార్జికం,
ధరుర్యస్య సోఽధిజ్యధన్వా సత్; సూ. “ధరుషశ్చే” త్యసజాదేశః, మునిహోమధేనోః,
రక్షాపదేశాత్ రక్షణవ్యాజాత్, వన్యాత్ పనేభవాత్, దుష్టసత్వాత్ దుష్టజంతూత్
ని. “ప్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్వమస్త్రీ తు జుతుష్యి” త్యమరః. విశేష్యత్ శిక్షయి
ష్యన్వివ, దావం వనం విచచార; ని. “వనే చ వనపశున్నా చ దవో దావఇహేష్యత”
ఇతి యాదవః. వనే సంచచారేత్యర్థః, సూ. “దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్తృసుజ్ఞా
హ్యకర్తృణా మి”తి. దావస్య కర్తృత్వమ్.

విస్ఫుష్టసార్వాన్మచరస్య తస్య
పార్శ్వద్రుమాః పాశభృణా సమస్య,
ఉదీరయామాసురివోన దానా
మాలోకశబ్దం వయసాం విరాజైః.

9

విస్ఫుష్టేత్యాదిభిష్టభిః శ్లోకైస్తస్య మహామహిమతయా ద్రుమాదయోఽపిరా
జోపచారం చక్రరిత్యాహ—విస్ఫుష్టేతి. విస్ఫుష్టాః పార్శ్వాయుచరాః పార్శ్వవర్తి
జనాః యేన తస్య, పాశభృతా వరుణేన సమస్య తుల్యస్య అనేన, అనుభావమ్నుచితః
తస్య రాజ్యః, పార్శ్వద్రుమాః, ఉన్నదానాముత్క్రమదానాం, వయసాంభగానాం
ని. “భగబాల్యాదినోర్దయ” ఇత్యమరః పరాజైః, అలొకశబ్దం, అలొకస్య వాచశబ్దం
అలొకయేతి శబ్దమిత్యర్థః. ఉదీరయామాసురివ, అవదన్ని జేత్సులేప్తితా.

మరుత్ప్రియుక్తాశ్చ మహాస్పృఖాభం
తమర్చ్యమారాదభివర్తమానం,
అవాకిరన్బలలతాః ప్రసూనై
రాచారలాజై రివ పౌరకన్యాః.

10

మరుదితి. మరుత్ప్రియుక్తాః వాయునా ప్రేరితాః, బాలలతాః, ఆరాత్సమీపే
అభివర్తమానం; ని. “ఆరాద్ధూరసమీపయా” రిత్యమరః. మరుతః వాయోస్సఖా
మరుత్సఖః అన్నః. ఇవ, ఆభాతీతి మరుత్సఖాభః సూ. “అతశ్చోచసర్గ” ఇతి
కప్రత్యయః, అర్చ్యం, తం దిలీపం, ప్రసూనైః పుష్పైః, పౌరకన్యాః, పౌర్యశ్చ
తాః కన్యాశ్చ పౌరకన్యాః, ఆచారాద్ధేర్ధాజైః ఆచారలాజైరివ, అవారిక, తస్యో
పరి విశీప్తవత్య ఇత్యర్థః, సఖా హి సఖాయమాగతముపచరతీతి భావః.

ధనుర్భుతోఽప్యస్య దయాద్వీభావ

మాఖ్యాతమంతరికరణైర్విశంకైః,

విలోకయంత్యో వపురాపురణ్ణం

ప్రకామవిస్తారఫలం హరిణ్యః.

11

ధనుర్భుతఇతి. ధనుర్భుతోఽప్యస్య రాజ్ఞః, విలేన భయసంభావనా దర్శితా
తథాని విశంకైః నిర్భీకైః, అంతరికరణైః కర్తృభిః, దయయా కృపారసేన, ఆర్ద్రః
సిక్తః భావోఽభిప్రాయో యస్య తత్ దయాద్వీభావం తదాఖ్యాతం దయాద్వీభావ
మేతదిత్యాఖ్యాత మిత్యర్థః; ని. “భావస్సత్తా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్త జన్త స్వీ”త్య
మరః-తథావిధం, వపుః విలోకయంత్యః హరిణ్యః, అష్టాం, ప్రకామవిస్తారస్యాత్యంత
వికాలతాయాః. ఫలం హేతుకృతం; ని. “సస్యే హేతుకృతే ఫలమి”త్యమరః, అప్యః,
“విమలం కలషీభవచ్చ చేతః కథయత్యేవ హితైషిణం రిపుం”వేతి న్యాయేన
స్వాంతః కరణవృత్తి ప్రామాణ్యాదేవ విస్తృతం దదృశురిత్యర్థః.

స కీచకై ర్ధారుతపూర్ణ రంద్రైః

కూజద్భిరాపాదితవంశకృత్యమ్,

శుశ్రావ కుంజేషు యశస్వముచ్చై

రుద్ధీయమానం వనదేవతాభిః.

12

స ఇతి. స దిలీపః, మారులేన వాయునా. పూర్ణాని పూరితాని రంధ్రాణి
యేషాం తైస్తథోక్తైః. అతనివ. కూజద్భిః స్వనద్భిః కీచకైః, వేణువిశేషైః; ని. “వేణవః
కీచకాస్తే స్యు ర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతా” ఇత్యమరః. వంశః సుషిరవాద్యవిశేషః, ని.
“వంశాదికం తు సుషిరమి”త్యమరః. ఉచ్చైః ఆపాదితం సంపాదితం, వంశస్య కృత్యం
కార్యం, యస్మిన్ కర్తృణి తద్యథా భవతి తథా, కుంజేషు లతాగృహేషు; “నిసంజ
కుంజౌవా క్లిదే లతాదిసిహితోదర” ఇత్యమరః, వనదేవతాభిః, ఉద్ధీయమానం ఉచ్చై
ర్ధీయమానం స్వం స్వకీయం, యశః కీర్తిః. శుశ్రావ శ్రుతవాన్.

పుక్తస్తుమారైర్గిరినిర్దురాణా
మనోకహాకంపితపుష్పగుంధీ,
తమాతపక్లాంతమనాతపత్ర
నూచారపూతం వవనస్నివే.

13

పుక్తఇతి. గిరిమ నిర్దురాణాం శైలనదీప్రవాహాణాం; ని. “ప్రవాహో నిర్దురాణో యుర” ఇత్యమరః. తుమారైః శీకరైః; ని. “తుమారా హిమశీకరాదీ”తి కాశ్వతః పుక్తస్సంపుక్తః, అనోకహానాం పుష్పాణాం ఆకంపితాని ఈషత్కంపితాని, యాని, పుష్పాణి లేషాం యో గంధః, సోఽస్యాస్తీతి తథోక్తం; ఈషత్కంపితపుష్ప గంధవాక్ ఏవం శీతమందసురభిః; వవనః వాయుః, ఆనాతపత్రం, వ్రతార్థం పరిహృతచ్ఛత్రం, అతపివ, అతపక్లాంతం, అతపేన సూర్యతేజసా, క్లాంతం ఖిన్నం, ఆచారపూతం ఆచారశుద్ధం తం దిలీపం సిషేవే, ఆచారపూతత్వాత్స రాజా జగత్వా వసస్యాపి వవనస్య సేవ్య ఆసీదితి భావః.

శశామ వృష్ట్యాపి వినా దవాగ్ని
రాసీద్విశేషా సలపుష్పవృద్ధిః,
ఊనం న సత్త్వేష్యధికో బభాధే
తస్త్విన్వనం గోష్ఠిరి గాహమానే.

14

శశామేతి. గోష్ఠిరి రక్షకే తస్త్విన్వాజ్ఞి, వనం గాహమానే ప్రవిశతి సతి, వృష్ట్యా వినాపి, దవాగ్నిః శశామ కాంతిం ప్రాప్త, ఫలానాం పుష్పాణాం, వృద్ధిః, విశిష్టత ఇతి విశేషా అతిశయితా, ఆసీత్; సూ. కర్తార్థేఘ్నోఽప్రత్యయః, సత్త్వేషు జంతుషు, మధ్యే, సూ. యతశ్చ, నిర్ధారణమితి సప్తమీ, అధికః ప్రబలః వ్యాఘ్రాదిః ఊనం దుర్బలం హరిణాదికం, న బభాధే న హింసస్త్విన్వ.

సంచారపూతాని దిగంతరాణి
కృత్వా దినాంతే నిలయామ గంతుమ్,
ప్రచక్రమే పల్లవరాగతామ్రా
ప్రభావతంగస్య మునేశ్చ ధేనుః.

15

సంచారేతి. పల్లవస్య, రాగోవర్ణః పల్లవరాగః, ని. “రాగోఽచరాగేమాత్స ర్యేక్షేకాదా లోపితాది స్వి”తి కాశ్వతః. స ఇవ తామ్రా, పల్లవరాగతామ్రావతం గస్య సూర్యస్య. ప్రభా కాంతిః. ని. “వతంగః పక్షిసూర్యయో”రితి కాశ్వతః. మునేః ధేనుశ్చ దిగంతరాణి దిశామవకాశాక్. ని. “అంతరమవకాశావధిచరిధానాంతర్ధి భేద

తాదర్శ్య” ఇత్యమరః, సంచారేణ, పూతాని శుద్ధాని, కృత్వా, దినాంతే సాయంకాలే, నిలయాయ అస్తమయాయ, ధేనువక్షే, ఆలయాయ చ, గంతుం, ప్రచక్రమే.

తాం దేవతాపితృతిథిక్రియార్థా
మన్వగ్యయా మధ్యమలోకపాలః,
బభౌ చ సా తేన సతాం మతేన
శ్రద్ధేన సాక్షాద్విధిసోపపన్నా.

16

తామితి, మధ్యమలోకపాలః భూపాలౌ దివీషః, దేవతాపితృతిథీనాం, క్రియాః, యాగశ్రాద్ధదానాని, తాపివ, ఆర్థః ప్రయోజనం, యస్యాస్తాం ధేనుం, అన్వక్ అనువదం, యయా, సతాం మతేన సద్భిః సమన్వయామానేన, సూ. “మతిబుద్ధీ” త్యాదినా వర్తమానే క్తః, కస్య చ వర్తమాన ఇతి వష్టి, తేన రాజ్ఞా ఉపపన్నా యుక్తా, సా ధేనుః, సతాం మతేన, విధినా అనుష్ఠానేన, ఉపపన్నా, శ్రద్ధా ఆస్తిక్య బుద్ధిరివ, బభౌ.

స పల్వలో తీర్థవరాహాయూథా
న్యావాసవృక్షోన్ముఖబర్హిణాని,
యయా మృగాధ్యాసితశాద్వలాని
శ్యామూయమానాని వనాని పశ్యన్.

17

స ఇతి. స రాజా, పల్వలేభ్యః అల్పజలాశయేభ్యః ఉత్తీర్ణాని నిర్గతాని, వరాహాణాం యూథాని కులాని, యేషాం తాని, బర్హాణ్యేషాం సంతీతి బర్హిణాః మయూరాః, ని. “మయూరో బర్హిణో బర్హీ”త్యమరః. సూ. ఫలబర్హాభ్యామిన జ్వక్తవ్యః, ఆవాసపృక్షోన్ముఖాః బర్హిణాః యేషా తాని శాదాః బాలతృణాని యేషా సంతీతి శాద్వలాః, శమ్మశ్యామా దేశాః, ని. “శాద్వలశ్యాదహరిత” ఇత్యమరః. “శాదః కర్దమశమ్మయో”రితి విశ్వః. సూ. “నడశాదాభ్యాంవలజీ”తివలచ్ ప్రత్యయః, మృగైరధ్యాసితా అధిష్ఠితాః, శాద్వలా యేషా తాని, శ్యామూయమానాని, వరాహా బర్హిణాధిక్యమహిమ్నా శ్యామాని భవంతి; సూ. “లోహితాదిభ్యఃకృషీ” తికృష్ ప్రత్యయః, వాక్యవశ్యాత్ప్రత్య నేపదేశానచ్, తాని వనాని, పశ్యన్, యయా.

ఆపీనభారోద్వహనప్రయత్నా
ర్జుప్తిర్గుసత్పాద్వపుషో నరేంద్రః,
ఉభావలంచక్రతురంచితాభ్యాం
తపోవనావృత్తిపథం గతాభ్యామ్.

18

అపీనేతి. గృష్టిః సకృత్ప్రసూతా గౌః; ని. “సకృత్ ప్రసూతా గౌర్వృష్టి” రితి హలాయుధః. నరేంద్రశ్చ, ఉభౌ యథాక్రమం, అపీనమూఢః; వి. “ఉధస్త క్లిబమాపీన” ఇత్యమరః. తద్భారోద్వహనే, ప్రయాసాత్, పురుషో గురుత్వాచ్చ, అంచితాభ్యాం చారుభ్యాం తాభ్యాం గమనాభ్యాం, తపోవనావృత్తేః, పుంధానం తపోవనావృత్తివధం వనాదాగమనమార్గం; సూ. “ఋశ్శురభ్యా” రిత్యాదిమా అకార ప్రత్యయస్సమాసాంతః, అలంచక్రతుః భూషితవంతౌ.

వసిష్ఠ ధేనోరనుయాయినం త

మావర్తమానం వనితా వనాంతాత్,

పపా నిమేషాలసపక్షపక్షైః

యపోషితాభ్యామివ లోచనాభ్యామ్.

19

వసిష్ఠేతి. వసిష్ఠ ధేనోర్నుందిన్యాః, అనుయాయినమనుచరం, వనాంతాత్, ఆ వర్తమానం ప్రత్యాగచ్ఛంతం, తు దిలీపః, వనితా జనితాత్మకానురాగా సుదక్షిణా; ని. “వనితా జనితాత్మకానురాగాయాం చ యోషితీ” త్యమరః. నిమేషేణ, అలసా మందా, పక్షణాం పక్షిర్నసాన్యాసాన్, నిమేషరహితా సతీత్యర్థః, లోచనాభ్యాం కరణాభ్యాం, ఉపోషితాభ్యామివ, ఉపవాసో భోజననివృత్తిః, తం కృతవద్భ్యామివ; సూ. వసతేః కర్తరిక్తః, పపా, యథా ఉపోషితోఽలిత్యుష్ణయా జలాదికమధికం పిబతి, తద్వదలిత్యుష్ణయా సా సుదక్షిణా దిలీపమధికం వ్యలొకయదిత్యర్థః.

పురస్క్రూతా వర్జని పార్థివేన

ప్రత్యుద్ధతా పార్థివ ధర్మపత్న్యా,

తదంతరే సా విరరాజ ధేను

ద్విసక్షపామధ్యగతేవ సుధాన్య.

20

పురస్క్రూతేతి. వర్జని మార్గే, పార్థివేన పృథివ్యా ఈశ్వరేణ దిలీపేన; సూ. తస్యేశ్వర ఇత్యణ్ ప్రత్యయః, పురస్క్రూతా అగ్రతః కృతా, ధర్మస్య పత్నీ ధర్మ పత్నీ ధర్మార్థా పత్నీత్యర్థః, ఆశ్వఘాసాదివత్తాదర్థే వక్షీసమాసః. తయా, పార్థివస్య ధర్మపత్న్యా, ప్రత్యుద్ధతా ఆభిముఖీకృతా, సా ధేనుః, తదంతరే తయోర్దంపత్యోర్ధ్వే దివత్వవయోః దివరాత్మ్యోః, మధ్యగతా, సంధేవ, విరరాజ, పూర్వార్థేర్జైవ తదంతరర్థిర్జైవ సిద్ధే, పునస్తదంతర ఇతి గ్రహణమత్రోపమేయోపమానయోః క్రమా వసాన మాత్రసాదృశ్యవివక్షార్థ మితి మంతవ్యమ్.

ప్రదక్షిణీకృత్య పయస్విసీం తాం
 సుదక్షిణా సాక్షతపాత్రహస్తా,
 ప్రణమ్య చానర్చ విశాలమస్యాః
 శృంగాంతరం ద్వారమివార్థసిద్ధేః.

21

ప్రదక్షిణీకృత్యేతి. అక్షతానాం పాత్రేణ సహ వర్తత ఇతి సాక్షతపాత్రః
 తాదృశో హస్తో యస్యాస్సా, సుదక్షిణా, పయస్విసీం ప్రభూతక్షీరాం, తాం ధేనుం,
 ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రణమ్య చ, అస్యాః ధేనోః, విశాలం, శృంగాంతరం శృంగమధ్యం,
 అర్థసిద్ధేః, ద్వారం ప్రవేశమార్థమివ, అనర్చ ఇర్చయామాసః, సూ. “అర్చపూజా
 యాం” అర్చితే కృపాదికాల్లిఖ్, అజాదేస్తు ద్వితీయస్యేతి ద్విర్భావః, తస్మాన్నుడితి
 సుడాగమః.

వత్సోత్పుకాపి స్తమితా సపర్యాం
 ప్రత్యగ్రహీత్యేతి ననందతుస్తా,
 భక్తోపపన్నేషు హి తద్విధానాం
 ప్రసాదచిహ్నని పురఃఫలాని.

22

వత్సేతి. సా ధేనుః, వత్సోత్పుకాపి వత్సే ఉత్కంఠితాపి, స్తమితా నిశ్చలా
 సతీ, సపర్యాం పూజాం; ని. “పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్పార్హణాస్సమా” ఇత్య
 మరః. ప్రత్యగ్రహీత్, ఇతి హేతోః; తౌ దువతీ, ననందతుః. పూజాస్వీకరణస్యానంద
 హేతుత్వమాహ-భక్త్యేతి. పూజ్యేష్వరురాగో భక్తిః, తయా ఉపపన్నేషు యుక్తేషు
 విషయే తద్విధానాం, తస్యాః ధేనోః, విధేవ విధా ప్రకారో యేషాం తేషాం, మహ
 తామిత్యర్థః, ప్రసాదస్య, చిహ్నని లింగాని, పూజాస్వీకారాదీని, పురఃఫలాని పురో
 గతాని ప్రత్యాసన్నాని ఫలాని యేషాం తాని హి, అవిలంబితఫలసూచకలింగ దర్శ
 నాదానందో యుజ్యత ఇతి భావః.

గురోస్సదారస్య నిషీడ్య పాదౌ
 సమూప్య సాంధ్యం చ విధిం దిలీపః,
 దోహవసానే పునరేవ దోగ్ధీం
 భేజే భుజోచ్ఛిన్నరిపుర్నిషణ్ణామ్.

23

గురోరితి. భుజోచ్ఛిన్నరిపుః భుజాభ్యాం నాన్యేన సహాయేన, ఉచ్ఛిన్నాః
 ఉత్కర్షణ భిన్నాః నిశ్శేషితా రిపవశ్యతవః యేన న తథోక్తః, దిలీపః సదారస్య

దారైరరుంధత్యా సహవర్తమానస్య, గురోః, ఉభయోరపీత్యర్థః, సాదా, నిశీత్యభివా-
ద్య, సాంధ్యం సంధ్యాయాం విహితం, విధిమనుష్టానం చ. సమాప్య, దోహదసానే.
నిష్కణ్ఠామాసీనాం దోగ్ధీమేవ దోహనశీలాం ధేయమేవ; సూ. తృన్నితి తృన్సృత్వయి,
పునః భజే నేవితవాక్; సూ. “భజనేవాయా” మిత్యస్తాల్లిట్. భుజోచ్ఛిన్ననిపునోత్స-
నేనాస్య నిర్భీకత్వం సూచితం. దోగ్ధీతి నిరుపవదప్రయోగాదస్యాం కాశుభుత్వం
గమ్యతే. అవధారణార్థోఽయమేవకారోఽస్య కర్తారతరప్రవృత్త్యోమం బోధయతి.

తామంతికన్యస్తబలిప్రసేనా
మన్వాస్యగోప్తా గృహీతేచహామ్యః,
క్రమేణ సుప్తాయసుసంనివేశ
సుప్తోత్థితాం ప్రాతరనూదతిష్ఠన్.

24

తామితి. గోప్తారక్షకః, నః, గృహీణీసహాయః పత్నీద్వితీయస్సౌ, ఉభావ
పీత్యర్థః. అంతికేన్యస్తాః బలయః ప్రదీపాశ్చ యస్మాస్తాం తథోద్తామః; ని. “రహిష
హరయోః పుంసి బలిః ప్రాణ్యంగజే స్త్రియా” మిత్యమరః. తాం పూర్వోక్తాః, నిష్క-
ణ్ఠాం ధేసం, అన్వాస్య అనూపవిశ్య, క్రమేణ, సుప్తాం, అన్యనంతరం, సంవివేశ సుప్తా-
వ, ప్రాతః సుప్తోత్థితాం సుప్తా చ సా ఉత్థితా చ, తాం అనూదతిష్ఠన్ ఉత్థితవాక్.
అత్ర అనుశబ్దేన ధేనురాజవ్యాపారయోః పౌర్వాపర్యముచ్చయే, క్రమశబ్దేన యథా
వ్యాపారాణామితి న పౌనరుక్త్యం; సూ. కర్మప్రవచనీయముక్తే ద్వితీయా.

ఇత్థం వ్రతం ధారయతః ప్రజార్థం
సమం మహిష్యా మహనీయకీర్త్యః,
సప్త వ్యతీయు త్త్రిగుణాని తస్య
దినాని దీనోద్ధరణోచితస్య.

25

ఇత్థమితి. ఇత్థమనేన వ్రకారేణ, ప్రజార్థం సంతానాయ, మహిష్యా సమం ఆభి-
షిక్తవత్త్వా సహ; ని. “కృతాభిషేకా మహిషీ” త్యమరః. వ్రతు ధారయతః, మహ-
నీయా పూజ్యా కీర్తిరస్య తస్య, దీనానాముద్ధరణే దైన్యవిమోచనే, ఉచితస్య పరిచి-
తస్య, తస్య నృపస్య, త్రయోగుణాః ఆపృత్తయో యేహం తాని త్రిగుణాని, త్రిరా-
వుత్తాని, త్రిగుణితాని, సప్తదినాని, ఏకవింశతిదినానీత్యర్థః. వ్యతీయుః.

అన్యేద్యురాత్మానుచరస్య భావం
జిజ్ఞాసమానా మునిహోమధేనుః,

గంగా ప్రపాతాంతనిరూఢఘాసం
గౌరీగుర్యోర్గహ్వరమావివేశ.

26

అన్యేద్యురితి. అన్యేద్యురన్యస్తిక్ దినే ద్వావింశదిన ఇత్యర్థః. సూ. “సద్యః, పరుత్పరేత్యాదినా నిపాతనాదవ్యయత్వం.” ని. “అద్యాత్రాహ్నుభృతేషు” త్యోదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్, తథాఽధరాన్యాన్యతరేతరాత్పూర్వేద్యురాదయ” ఇత్యమరః మునిహామధేయః, ఆత్మానుచరస్య నృపస్య, భావమభిప్రాయం, దృఢభక్తి త్వం; ని. “ఆకృతిర్న తమాహుతం భావోఽభిప్రాయ ఆశయ” ఇతి యాదవః. జిజ్ఞాసమానాజ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ. సూ. “జ్ఞాత్తుస్త్వదృశాంసన” ఇత్యాత్త నేపదం, తస్మాచ్ఛాసచ్ ప్రత్యయః, ప్రవతత్యస్తి నితి ప్రపాతః, పతనప్రదేశః, గంగాయాః ప్రపాతః తస్య అంతే సమీపే, నిరూఢాః జాతాః; ఘానాః బాలతృణాని, యస్తిక్ తత్, ని. “శవ్మం బాలతృణం ఘాన” ఇత్యమరః. గౌరీగుర్యోః పార్వతీపితృర్ముమవతః గహ్వరం గుహం, ఆవివేశ.

సా దుష్ప్రధర్మా మనసాపి హింస్తై
రిత్యది శోభాప్రహితేక్షణేన,
అలక్షితాభ్యుత్పతనో నృపేణ
ప్రసవ్యా సింహాః కిల తాం చక్షర్.

27

సేతి. సా ధేయః, హింస్తైః వ్యాఘ్రాదిభిర్ఘాతుకజంతుభిః, మనసాపి, దుష్ప్రధర్మా దుర్ధర్మైరి హేతోః, అది శోభాయాం, ప్రహితేక్షణేన దత్తదృష్టినా, నృపేణ, అలక్షితం, అభ్యుత్పతనం ఆభిముఖ్యేనోత్పత్త్య పతనం యస్య సః, సింహాః, తాం ధేయం ప్రసవ్యా హతాత్: ని. “ప్రసవ్యా తు హతార్థక” మిత్యమరః చక్షర్ కిల, కితేత్యశీకే.

తదీయమాక్రందితమార్తసాధో
గృహానిబద్ధప్రతిశబ్దదీర్ఘమ్,
రశ్మిష్వివాదాయ నగేంద్రసక్తాం
నివర్తయామాస నృపస్య దృష్టిమ్-

28

తదీయమితి. గృహానిబద్ధేన ప్రతిశబ్దేన ప్రతిధ్వనినా, దీర్ఘం తస్యా ఇదం తదీయం, ఆక్రందితమార్తసాధోఽపం, ఆరేహ్యవన్నేష సాధోర్నితకారిణః, నృపస్య, దిలీపస్య నగేంద్రసక్తాం దృష్టిం, రశ్మిం ప్రగ్రహేషు, ని. “కిరణప్రగ్రహా రశ్మి” ఇత్యమరః. ఆదాయేవ గృహీత్వేన, నివర్తయామాస.

స పాటలాయాం గవి తస్థివాంసం

ధనుర్ధరః కేసరిణం దదర్శ,

అధిశ్యకాయామివ ధాతుమయ్యాం

లోధ్రద్రుగం సానుమతః ప్రభుల్లమమ్.

29

స ఇతి. ధనుర్ధరః ధన్వీ, స నృపః, పాటలాయాం రక్షవర్ణామూం, గవి ధన్వాం, తస్థివాంసం సుస్థితం. సూ. క్వసుశ్చేతి క్వసుప్రత్యయః, కేసరిః క్వ సుతీతి కేసరీ, తం సిహం, సానుమతః ఆద్రేః, ధాతుమ గైరికాదయః, తేహం విహం, ధాతు మయీ తస్యాం, అధిశ్యకాయాం, ఊర్ధ్వభూమా; ని. "ఉపశ్యంస్తే నానన్వా భూమిరూర్ధ్వ మధిశ్యకే" త్యమరః. సూ. "ఉపాధిభ్యంత్యకన్వానన్వానుభాగౌ రి" త్యకౌ ప్రత్యయః. తస్థివాంసం, ప్రభుల్లం వికసితం "ప్రల్లమిదన" ఇతి ధాతోః పచాద్యచ్. లోధ్రాఖ్యం ద్రుమమివ, దదర్శ, ప్రభుల్లమిద్యో రపాతే; సూ. "ఉభౌ విశరణ" ఇతి ధాతోః కర్తృక్తః, ఉత్తరస్యాత్ ఇత్యుపారాదేశః, ధవళోదగత్యో ద్విహ లోధ్రద్రుమయో సానుమత్యమ్.

తతో మృగేంద్రస్య మృగేంద్రగామీ

వధాయ వధ్యస్య శరం శిరణ్యః,

జాతాభిషంగో నృపతిర్నిషంగా

దుద్ధర్తుమైచ్ఛత్ప్రసభోద్ధృతౌరః.

30

తత ఇతి. తతస్సింహదర్శనానంతరం, మృగేంద్రగామీ సింహగామీ, శరణం రక్షణం; ని. "శరణం గృహరక్షిత్రో" రిత్యమరః. "శరణం రక్షిత గృహ" ఇతి యాదవ శ్చ, శరణేసాధుశ్చరణ్యః. తత్ర సాధురితి యత్ ప్రత్యయః. ప్రసభేన బలాత్కారేణ, ఉద్ధృతాః హతాః అరయో వై రిణో యేన నః నృపతిః దిలీపః, జాతాభిషంగః జాత పరాభవస్సక; ని. "అభిషంగః పరాభవ" ఇత్యమరః. వధ్యస్య వధార్హస్య; సూ. "దం డాధిభ్యో య" దితి యత్ ప్రత్యయః. మృగేంద్రస్య, సింహస్య, వధాయ హసనాయ నిషంగాత్పూణీరాత్; ని. "తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిద్వయో" రిత్యమరః. శరం ఉద్ధర్తుం ఐచ్ఛత్ ఇయేష.

వామేతరస్తస్య కరః ప్రహర్తు

ర్షుఖస్తభారూపితకంకపత్రే,

సక్తానుగళిస్సాయతస్సుఖ మవ

చిత్రార్పితారంభ ఇహావతీర్ణే.

31

వామేతి. ప్రహర్షః ప్రహరణశీలస్య, తస్య, వామేతరః దక్షిణః కరః, నఖ ప్రభాభిః, రూషితాని ఘ్నరితాని, కంకస్య పక్షివిశేషస్య, పత్రాణి, యస్య తస్మిన్; ని. “కంకస్తు కర్కటస్కంధః ప్రకటః కమలచ్ఛదః, కంకఃపక్షివిశేషే స్వాద్ధస్తాకారే యుద్ధిష్ఠిర” ఇతి యాదవవిశ్వా, సాయకస్య, పుంఖ ఏవ, కర్తర్యాభ్యే మూలప్రదేశే; ని. “కర్తరీపుంఖ” ఇతి యాదవః. సక్తాంగుళిస్సక్, చిత్రార్పితారంభ ఇవ చిత్రలిఖిత శరోద్ధరణోద్భోగ ఇవ, అవతస్థే స్థితః.

బాహుప్రతిష్ఠంభవివృద్ధమన్య
రభ్యర్ణమాగస్మృతమస్మృతద్భిః,
రాజా స్వతేజోభిరవహ్యతాంత
ర్భోగీవ మంత్రైషధరుద్ధవీర్యః.

32

బాహ్వితి. బాహ్విః, ప్రతిష్ఠంభేన ప్రతిబంధేన, వివృద్ధమన్యః ప్రవృద్ధ కోపః, రాజా మంత్రైషధాభ్యాం, రుద్ధవీర్యః ప్రతిబద్ధశక్తిః, భోగీవ సర్ప ఇవ; ని. “భోగీ రాజభుజంగయోరి” తి శాశ్వతః, ఆభ్యర్ణమానన్నం, ఆగస్మృతమపరాధకారిణం, అస్మృతద్భిః, స్వతేజోభిః, అంతః, అదవ్యత; ని. “అధిక్షేపాద్వ్యసహనం తేజఃప్రాణాత్యయేష్వపీ”తి యాదవః.

తమార్యగృహ్యం నిగృహీతధేను
ర్మనుష్యహాచా మనువంశకేతుం,
విస్తాయయన్నితి తమాత్త వృత్తే
సింహోరుసత్త్వం నిజగాద సింహః.

33

తమితి. నిగృహీతా పీడితా, ధేనుర్యేన సః, సింహః, ఆర్యాణాం సతాం, గృహ్యం పక్ష్యం; సూ. ‘పదాన్వైరిబాహ్యపక్షేషు’చేతి క్విప్. మనువంశస్య, కేతుంచినాం, కేతువద్యావర్తకం, సింహ ఇవ, ఉరసత్వః. మహాబలః, తం, ఆత్మనో, వృత్తే, బాహుస్తుభనరూపవ్యాపారే, అభూతపూర్వత్వాద్విస్తితం, కర్తరిక్తః. తం దిలీపం, మనుష్యవాచా, కరణేన, పునర్విస్తాయయన్ విస్తయమాశ్చర్యం ప్రాపయన్, నిజగాద; సూ. “ప్లిజ్ శువద్ధసన”ఇతి ధాతోర్నిచి వృద్ధౌ ఆయాదేశే శతృప్రత్యయే సతి విస్తాయయన్నితి రూపం సిద్ధం, విస్తాపయన్నితి పాతేతు పురాగమమాత్రం వక్తవ్యం, తచ్చ నిత్యం స్తయతే రితిహేతుభయవివక్షాయామేవేతి భీష్మాస్తోత్రేతుభయ ఇత్యాత్త నేపదే విస్తాపయామానేతి స్వాత్, యద్వా-మనుష్యవాన్ ప్రయోజ్యకర్తృ విస్తాపయతే, తయా సింహో విస్తాపయన్నితి బ్యంతాద్వా రూపనాత్రేతి వ్యాఖ్యాతవం.

అలం మహీసాల తప శ్రమేః

ప్రయుక్తమప్యస్తమితో వృథా స్యాత్,

న పాదపోస్తూలనశక్తిరంహ

శ్చిలోచ్చయే మూర్ఖతి మారుతస్య.

34

అమితి. హే మహీపాల, తవ శ్రమేణ అలం, సాధ్యాభావాచ్చమో న కర్తవ్య ఇశ్యధ్యః, ని. “అలం భూషణపర్యాప్తి శక్తివారణవాచక” మిత్యమరః. అత్ర గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షనూ శ్రమస్య కరణత్వాత్ ప్రతీయా. ఇతోఽస్తిన్నయః, సూ. సార్వవిభక్తికస్తసిః, ప్రయుక్తమపి, అస్త్రం, వృథా స్యాత్. తథా హి, పాదపోస్తూలనే శక్తిర్యస్య తథోక్తం, మారుతస్య. రంహః వేగః, శిలోచ్చయే పర్వతే, న మూర్ఖతి న ప్రసరతి.

కైలాసగౌరం వృషమారురుక్షోః

సాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠం,

అవేహి మాం కింకరమృష్టమూర్తైః

కుంభోదరం నామ నికుంభతుల్యమ్.

35

కైలాసేతి. కైలాసఇవ గౌరం, శుభ్రం వృషం, ఆరురుక్షోః ఆరోఢుమిచ్ఛోః, ని. “చామికరం చ శుభ్రం చ గౌరమామూర్తీషిణి” ఇతి కాశ్వతః. అష్టా మూర్తయో యస్య తస్య అష్టమూర్తేశ్వినస్య, పాదార్పణం పాదస్యాసః, తదేవ, అనుగ్రహః ప్రసాదః, తేన, పూతం పృష్ఠం యస్య తం తథోక్తం. శివస్యస్థోమరి పాదం నిశీప్య వృషమారోహతీతి భావః. నికుంభతుల్యం నికుంభసదృశం, కుంభోదరం నామ, కింకరం మాం, అవేహి విద్ధిః, స్తో. “పుథివీ సలిలం తేజో వాయురాకాశమేవ చ, సూర్యా చంద్రమసౌ సోమయాజీ చేత్యష్టమూర్తయః” ఇతి.

అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం

పుత్రీకృతోఽసౌ వృషభధ్వజేన,

యో హేమకుంభస్తనవిస్సృతానాం

స్కందస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః.

36

అముమితి. పురః అగ్రతః స్థితం, అముం దేవదారుం, వశ్యసీతి కాసుః, అసౌ దేవదారుః, వృషభః ధ్వజః యస్య తేన శివేన, పుత్రీకృతః పుత్ర తేన స్త్రీకృతః, సూ. “అభూతశద్భావేచ్ఛిః,” యో దేవదారుః, స్కందస్య మాతుర్గౌర్యాః, హేముః కుంభ ఏవ, స్తనః తస్తాత్, విస్సృతానాం, పయసామంబూనాం, రసజ్ఞః. స్కందపతీ, హేమకుంభ ఇవస్తన ఇతి విగ్రహః పయసాం క్షీరాణాం, ని. “పయః క్షీరం వయోం బుచే” త్యమరః. స్కందసమానప్రేమాస్పదమితి భావః.

కంఠూయమానేన కటం కదాచి
ద్వన్యద్వివేనోన్మథితా త్వగస్య,
అతై నమద్రేస్తనయా శుశోచ
నేనాన్యమాలీఢమివాసురాస్తైః.

37

కంఠూయమానేనేతి. కదాచిత్, కటం కపాలం, కంఠూయమానేన కర్షతా; సూ. “కంఠాద్విభోయిక్”. తత్కాచనచ్. వన్యద్వివేన, ఆన్య దేవదారోః, త్వక్. ఉన్మథితా, అథ, అద్రేస్తనయా గౌరీ, అసురాస్తైః అలీఢం ఊతం, సేవాం నయతీతి సేనానీః స్కందః; ని. “పార్వతీసందనస్కుందస్సేనానీరగ్నిభూర్ముహ” ఇత్యమరః. సూ. సత్సున్విషేత్యాదినా క్విప్. తమిష, ఏనం దేవదారం, శుశోచ.

తదాప్రభృత్యేవ వనద్విపానాం
త్రాసార్థమస్మిన్నహమద్రికుఱ్ఱౌ,
వ్యాపారితశ్శూలభృతా విధాయ
సింహత్వమంకాగతనత్వవృత్తిః.

38

తదేతి. తదా తత్కాలః ప్రభృతిరాదిః యస్మిన్ కర్షణి తద్యథాభవతి తథా, తదాప్రభృత్యేవ, వనద్విపానాం.. త్రాసార్థం భయార్థం, శూలభృతా శివేన, అంకం సమీపం, ఆగతాః ప్రాప్తాః, సత్త్వాః ప్రాణినః, వృత్తిరాహరః యస్మిన్ తత్; ని. “అం కస్యమీష ఉత్సంగే చిహ్నో స్థానాపరాధయో”రితి కేశవః. సింహత్వం, విధాయ, అస్మిన్నద్రికుఱ్ఱౌ గుహాయాం అహం వ్యాపారితో నియుక్తః.

తస్యాలమేషా తుధితస్య తృప్త్యై
ప్రదిప్తకాలా పరమేశ్వరేణ,
ఉపస్థితా శోణితపారణా మే
సురద్విషశ్చాంద్రమసీ సుధేవ.

39

తస్యేతి. పరమేశ్వరేణ ప్రదిప్తా నిర్దిప్తః కాలా భోజనవేళా యస్యాస్సా, ఉప స్థితా ప్రాప్తా, ఏషా గోరూపా, శోణితపారణా, సురద్విషః రాహాః, చంద్రమన ఇయం చాంద్రమసీ, సుధేవ, తుధితస్య బుభుక్షితస్య, తస్య మే, తృప్త్యై, అం పర్యాప్తా. సూ. నమస్త్వస్తీత్యాదినా చతుర్థి.

స త్వం నివర్తస్వ విహాయ లజ్జాం
గురోర్భవాన్ దర్శితభిష్యభక్తిః,

శస్త్రేణ రక్ష్యం యదశక్యరక్షం
న తద్యశశ్శస్త్రభృతాం క్షీణోతి.

40

న ఇతి. సః ఏవముపాయశూన్యస్త్వం, లజ్జాం విహాయ, నివర్తస్వ, భవాత్. గురోః, దర్శితా ప్రకాశితా, శిష్యస్య కర్తవ్యా భక్తిర్యేన స తథోక్తః, నను గురు ధనం వినాశ్య కథం తత్సమీపం గచ్ఛేయమిత్యత ఆహ-శస్త్రేణేతి. యద్రక్ష్యం, ధనం. శస్త్రేణ ఆయుధేన; ని. “శస్త్రమాయుధలోహయో”⁸తి విశ్వః. ఆశక్యా రక్షా యస్య తదశక్యరక్షం, రక్షితమశక్యమిత్యర్థః. తద్రక్ష్యం నష్టమపి, శస్త్రభృతాం, యశః న క్షీణోతి న హినస్తి, అశక్యార్థేష్యప్రతివిధానం న దోషాయేతి భావః.

ఇతి ప్రగల్భం పురుషాధిరాజో
మృగాధిరాజస్య వచో నిశమ్య,
ప్రత్యాహతాస్త్రగిరిశ ప్రభావా
దాత్తన్యచజ్ఞం విధీచికార.

41

ఇతీతి. పురుషాణామధిరాజో నృపః, ఇతీతం, ప్రగల్భం ప్రాథం మృగాధిరాజస్య మృగనాయకస్య సింహస్య వచః నిశమ్య శ్రుత్వా, గిరిశస్యేశ్వరస్య, ప్రభావాత్, ప్రత్యాహతాస్త్రః కుంతితాస్త్రస్యైవ ఆత్తని విషయే. అవజ్ఞామవమానం; ని. “రీఢావ మాననావజ్ఞావహేళనమసూర్షణ” మిత్యమరః. శిథిలీచకార తర్కాజేత్యర్థః. అవజ్ఞాతోఽమామితి నిర్వేదం న ప్రాపేత్యర్థః. సమానేషుహి క్షత్రియాణామభిమానః న సర్వే శ్వరం ప్రతీతి భావః.

ప్రత్యబ్రవీచ్ఛై నమిషుప్రయోగే
తత్పూర్వసంగే వితథప్రయత్నః,
జడీకృతస్త్వంబకవీక్షణేన
వజ్రం ముముక్షున్నిన వజ్రపాణిః.

42

ప్రత్యబ్రవీతి. స ఏవ పూర్వః ప్రగమః, సంగః ప్రతిబంధః యస్య స తత్పూర్వ సంగః, తస్మిన్, ఇషుప్రయోగే బాణప్రయోగే; ని. వత్తీరోవఇషుర్వయో”⁹తిశ్యమరః. వితథప్రయత్నః వ్యర్థప్రయాసః, అతఏవవజ్రం, ముముక్షుః మోక్షుమిచ్ఛత్, త్వంబక వీక్షణేన, త్రీణి అంబకాని లోచనాని యస్య స త్వంబకో హరః; ని. “దృష్టప్రీతే త్ర లోచనచక్షుర్నయనాంబకేక్షణాక్షీ”¹⁰ణితి హలాయుధః. తస్య వీక్షణేన, జడీకృతః నిష్ఫం దీకృతః, స్తంభిత ఇతి యావత్. వజ్రపాణిరింద్రః వజ్రః పాణౌ యస్మైలి దిగ్రహః. సూ. “ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠానస్తస్మా భవత” ఇతి పాణిశబ్దస్య ఉత్తరనిపాతః.

స. ఇవ స్థితః, నృపః, ఏనం సింహం, ప్రత్యుబ్రవీత్. శ్లో. “బాహుః సవజ్రం శక్రస్య
త్రుధస్యాస్తంభయత్ప్రసూ” రితి మహాభారతే.

సంరుద్ధచేష్టస్య మృగేంద్ర కామం

హాస్యం వచ స్తద్యదహం వివత్సుః,

అంతర్గతం ప్రాణభృతాం హి వేద

సర్వం భవాన్భావమతోఽభిధాస్యే.

43

సంరుద్ధేతి. హే మృగేంద్ర, సంరుద్ధచేష్టస్య ప్రతిబద్ధవ్యాపారస్య, మమ
తద్వచః, కామం, హాస్యం పరిహాసనీయం, యద్వచః, ‘సత్వం మదీయేన శరీరవృత్తి’
మిత్యాదికం, అహం, వివత్సుః వక్త్రమిచ్ఛుః ఆస్తి తర్హి తూష్టిం స్థీయతామిత్యాశంక్య,
ఈశ్వరకింకరత్వాత్సర్వజ్ఞత్వాత్తవ న హాస్యమిత్యాహ—అంతరితి. హి యస్మాత్కార
ణాత్, భవాన్ ప్రాణభృతాం, అంతర్గతం హృద్గతం, వాగ్వృత్త్యా బహిరప్రకాశిత
మేవ, సర్వం భావం. వేద వేత్తి; సూ. “విదోణ” లితి ణలాదేశః, భవాన్యోగేన
మధ్యమపురుషప్రయోగః, అభిధాస్యే, వత్సామి, వచ ఇతి ప్రకృతం కర్త సంబ
ధ్యతే, అన్యేతు ఈదృగ్వచనమాకర్ష్య ఆసంభావితార్థమేతదిత్యపహసంతి, అతస్తత్ర
మానమేవ భూషణం, త్వం తు వాఙ్మనసోరప్యేకవిధ ఏవాయమితి జానాసి, ఆతోఽ
భిధాస్యే, యద్వచోఽహం వివత్సురస్మి తదిత్యర్థః.

మాన్యస్య మే స్థావరజంగమానాం

సర్గస్థితి ప్రత్యవహారహేతుః,

గురోరసీదం ధనమాహితాగ్నే

ర్నశ్యత్పురస్తాదనుపేక్షణీయమ్.

44

మాన్య ఇతి. స్థావరాణాం, తరుశ్చైలాదీనాం, జంగమానాం మనుష్యాదీనాం
చ, సర్గస్థితి ప్రత్యవహారహేతుః. సర్గః సృష్టిః, స్థితిః పాలనం, ప్రత్యవహారః ప్రశయః,
తేషాం హేతుః, స ఈశ్వరః, మే మాన్యః పూజ్యః ఆలంఘ్యకాసన ఇత్యర్థః. కాసనం
చ, సింహత్వమంకాగతసత్త్వవృత్తీత్యాద్యుక్తరూపం. తర్హి విసృజ్య గమ్యతామిత్యత
ఆహ—గురోరితి. పురస్తాదగ్నే, నశ్యదిదం, ఆహితాగ్నేర్గురోః, ధనం గోరూపం,
అనుపేక్షణీయం, ఆహితాగ్నేరితి విశేషణేన, అనుపేక్షాకారణం హవిస్సాధనత్వం చ
సూచయతి.

స త్వం మదీయేన శరీరవృత్తిం

దేహేన నిర్వర్తయితుం ప్రసీద,

రఘు—4

దినావసానోత్సుకబాలవశాన్

విస్మజ్యతాం ధేనురియం మహార్షేః.

45

స ఇతి. సః అంకాగతసత్వవృత్తిః, త్వం మదీయేన, దేహేన, శరీరవృత్తిం జీవనం, నిర్వర్తయతు, ప్రసీద, దినావసానే సాయంకాలే ఉత్సుకో మమ మాతా ఆగమిష్యతీత్యుత్కంఠితః, బాలవతోన్యస్యాస్సా మహార్షేరియం ధేనుః, విస్మజ్యతామ్.

అథాంధకారం గిరిగహ్వరాణాం

దంష్ట్రామయూఖై శృకలాని కుర్వన్,

భూయస్స భూతేష్వరపార్శ్వవర్తి

కించిద్విహస్పార్ధవతం బభాషే.

46

అథేతి. అథ, భూతేష్వరస్య పార్శ్వవర్తి కింకరస్సింహః, గిరేః, గహ్వరాణాం గుహానాం; ని. “దేవఖాతవిలేగుః గహ్వర” మిత్యమరః, ఆంధకారం ధ్వాంతం దంష్ట్రయోర్తయూఖైః కాంతిభిః, శకలాని కుర్వన్ నిరస్యన్నిత్యర్థః, కించిత్, విహస్య అర్థవతిం నృపం, భూయః, బభాషే. హాసకారణం, అల్పస్య హేతోర్భూతుః తుమిచ్చన్నిత్యాదికం వత్సమాణు ద్రవ్యవ్యక్తమ్.

ఏకాతపత్రం జగతః ప్రభుత్వం

నవం వయః కాంతమివం వపుశ్చ,

అల్పస్య హేతోర్భూతుః పాతుమిచ్చ

న్విచారమూఢః ప్రతిభాసి మే త్వమ్.

47

ఏకాతపత్రమితి. ఏకాతపత్ర మేకచ్ఛత్రం జగతః, ప్రభుత్వం స్వామిత్వం, నవం వయః యావనం; ఇదాకాంతం రమణీయం, వపుశ్చేత్యేవం బహు, అల్పస్య హేతోః అల్పకారణేన అల్పఫలాయేత్యర్థః; సూ. “వష్టిహేతుప్రయోగ” ఇతిషష్ఠీ. హేతుం త్యక్తుం, ఇచ్ఛత్, త్వం, మే, విచారే కార్యాకార్యపరామర్శే, మూఢః మందః, ప్రతిభాసి.

భూతానుకంపా తవ చేదియం గౌ

రేకా భవేత్స్వస్తిమతీ త్వదంతే,

జీవన్మునశ్శశ్వదుష్ణవేభ్యః

ప్రజాః ప్రజానాథ పితేవ పాసి.

48

భూలేతి. తవ, భూలేషు, అనుకంపా కృపాచేత్; ని. “కృపాదయానుకంపా స్యా”దిత్యమరః. కృపైవ వర్తతే చేదిత్యర్థః. తస్మా త్వదంతే తవ నాశే సతి, ఇయ మేకా గాః, స్వస్తి ఊమమస్యా ఆస్తీతి స్వస్తిమతీ భవేత్, జీవేదిత్యర్థః; ని. “స్వస్త్వా ఊఊమపుణ్యాదా”విత్యమరః. మే ప్రజానాథ, జీవన్మునః, విలేవ, ప్రజాః, ఉపప్లవేభ్యో విపద్భ్యః, శశ్వత్సదా; ని. “పునస్సద్భాగ్యాయాశ్శశ్వత్”దిత్యమరః. పాసి రక్షసి, స్వప్రాణవ్యయేన ఏకధేనురక్షణాద్వరం జీవితేనైవ శశ్వదభిలషగత్ప్రాణమిత్యర్థః.

అథైకధేనోపపరాధచండా

ద్గురొః కృశానుప్రతిమాద్భిభేషి,

శక్నోన్యైస్స మన్యుర్భువితా వినేతుం

గాః కోటిశస్సస్పర్శయతా ఘటోద్ధీః.

49

న ధర్మలోపాదేపం ప్రవృత్తః కింతుగురుభయాదిత్యత్రాహ. — అథేతి. అథ, పక్షాంతరే; ఏకా ధేనుర్యస్య తస్మాత్, ఆయుఁగోపకారణోపన్యాస ఇతి విశ్లేయం, అత ఏవ అపరాధే గవోపేక్షాఅక్షణే సతి, చుండాదతిగోపనాత్; ని. “చండస్త్యత్యంత గోపన” ఇత్యమరః. అత ఏవ, కృశానుః ప్రతిమా ఉపమానం యత్తస్మాద్గ్నికల్పాత్. గురొః, విభేషీతికాతుః; సూ. “భీత్రాధానాం భయమేతు”రిత్యపాదానా త్వంచమ, అల్పవిత్తస్య ధనహనిర్దుస్సహేతిభావః. అస్య గురొః, మన్యుః క్రోధః; ని. “మయ్య దైన్యేకతౌ క్రుధీ”త్యమరః. ఘటా ఇవ ఊఘాంసి యాసాం తాః ఘటోద్ధీః; సూ. “ఊఘసోఽన్యజ్ఞే”త్యనజ్ఞాదేశః. బహుప్రీహేరూఢసోఽశీః; ని. “ఊఘస్తక్లిబమాసీన” మిత్యమరః. కోటిశః, గాః, స్పర్శయతా ప్రతిపాదయతా; ని. “విక్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదన” మిత్యమరః. భవతా, వినేతుం పరిహర్తుం శక్యః.

తద్రక్ష కల్యాణపరంపరాణాం

భోక్తారమూర్ఖస్థలమాత్త దేహమ్,

మహీతలస్పర్శనమాత్త భిన్న

మృద్ధం హి రాజ్యం పద మైంద్రమాహుః.

50

తదితి. తత్తస్మాత్కరణాత్, కల్యాణపరంపరాణాం భోక్తారం కర్తృణి వ్యక్తి, ఊర్జోబలమస్యాస్తీత్యుర్జస్వలం; సూ. జ్యోత్స్నాత్తమిస్త్రే”త్యాదినా వలచ్ ప్రత్య యాంతోనిపాతః, ఆత్మదేహం రక్ష; ననుగాముపేక్ష్య ఆత్మదేహరక్షణే స్వర్గహానిస్సాస్య దిక్యత్రాహ. — మహీతలేతి. ఋద్ధం నమృద్ధం, రాజ్యం మహీతలస్పర్శనమాత్రేణ భూతల సంబంధమాత్రేణ, భిన్నం, ఐంద్రమింద్రసంబంధి. షదం సానం, ఆహుః, స్వర్గాన్నభిదగ్రత ఇత్యర్థః.

ఏతావదుక్త్వా విరతే మృగేంద్రే
ప్రతిస్వనేనాస్య గుహగతేన,
శిలోచ్చయోఽపి క్షీతిపాలముచ్చైః
ప్రీత్యా తమేవార్థమభాషతేవ.

51

ఏతావదితి. మృగేంద్రే సింహే, ఏతావదుక్త్వా, విరతే సతి, గుహగతేన, ఆస్య సింహస్య, ప్రతిస్వనేన, శిలోచ్చయః శైలోఽపి, ప్రీత్యా క్షీతిపాలః. తమేవార్థం, ఉచ్చైః, ఆభాషతేవేత్యుల్లేఖా, సూ. భాషిరిత్యయం బ్రూణో ధాతోస్సమానార్థకత్వాద్వికర్తకః. బ్రూణో ధాతుస్తు ద్వికర్తకేషు పతితః. తదనంతం - “దుహ్యచ్చచ్ఛదం ద్రుధిపృచ్ఛిచిచ్ఛ బ్రూణో కాన్ జిమధుహమ్, కర్తయన్కృషకథితం తథాస్యాన్నీహృకృష్యహా”మితి.

నిశమ్య దేవానుచరస్య వాచం
మనుష్యదేవః పునరప్యవాచ,
ధేన్వా తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా
నిరీక్ష్యసూణస్సుతరాం దయాభుః.

52

నిశమ్యేతి. దేవానుచరస్య ఈశ్వరకింకరస్య సింహస్య వాచం, నిశమ్య, మనుష్యదేవో రాజా, పునరప్యవాచ, కిం భూతస్య, తేన సింహేన, యదధ్యాసితం ఆక్రమణం. సూ. నపుంసకే భావేక్షః, తేన కాతరే అక్షిణీ యస్యాస్తయా, సూ. “బహుప్రీహా నశ్యంతో స్నాన్వంగాత్చవ, షిడ్ధార్థ్యాదిభ్య” శ్చేతిషీష్. కింవాచక్ష్యతీతి భీతయేవ స్థితయేత్యర్థః, ధేన్వా, నిరీక్ష్యమాణః, అతఏవ సుతరాం, దయాభుస్య, సుతరా మిత్యుత్. సూ. “ద్వివచనవిభజ్యే”త్యాదినాసుశబ్దాత్తరవ్, “కిమేత్తిజవ్యయే”త్యాదినా ఆప్ప్రత్యయః, “తద్ధితశ్చానర్వవిభక్తి”రిత్యవ్యయసంజ్ఞా.

క్షణాత్కిల శ్రాయత ఇత్యుదగ్రః
క్షత్తస్య శబ్దో భవనేషు రూఢః,
రాజ్యేన కిం తద్విపరీతవృత్తైః
ప్రాణైరుపక్రోశమలీమనై ర్వా.

53

కిమువాచేశ్యత్రాహ—క్షణాదితి. సూ. “క్షిణుహింసాయా”మితి ధాతోస్సంబదాదిత్వాత్ క్విప్, గమాదీనామితి పక్తవ్యాదసనానశిలూపే తుగాగమే చ సతి క్షదితిరూపం సిద్ధం క్షతో నాకాత్రాయత ఇతి క్షత్త్రం; సూ. “సుఖీ”తి యోగవిభా

గాత్రప్రత్యయః. తామేతాం పుత్రత్వత్తిం కవిరర్థతోఽనుక్రామతి, క్తతాదిత్యాదినా-
ఉదగ్రః ఉన్నతః, క్తత్రస్య క్తత్రవర్ణస్య శబ్దో వాచకః; క్తత్రశబ్ద ఇత్యర్థః, సోఽ-
యం, క్తతాత్, త్రాయత ఇతి పుత్రత్వత్త్వా, భువనేషు, రూఢః కిల ప్రసిద్ధః ఖలు,
నాశ్వకర్ణాదివల్లేపలరూఢః, కిం తు పంకజాదివద్యోగరూఢ ఇత్యర్థః, ఆతః కిమిత్యత
ఆహ—తస్య క్తత్రశబ్దస్య విపరీతవృత్తేర్విరుద్ధవ్యాపారస్య, క్తతాత్తాణమశ్వరూపః,
పుంసః, రాజ్యేన కిం, ఉపక్రొశమలీమనైర్నిందామలిన్దః; ని. “ఉపక్రొశో జుగుప్సా
చ కుత్సా నిందాచ గర్హణి” ఇత్యమరః, సూ. జ్యోతిస్సాన్వితమిస్తే”త్యాదినా మలీమ
నశబ్దో నిపాతితః, తైః ప్రాజ్ఞైర్వా కిం; నిందితస్య సర్వం వర్గిర్గమిత్యర్థః, ఏతేన విశాత
పత్ర మిత్యాదిన్లోకద్వయోక్తం దల్తోత్తరమితి వేదితవ్యమ్.

కథం ను శక్నోఽనునయో మహార్షే
ర్విశ్రాణనాదనృపయస్విసీనామ్,
ఇమామనూనాం సురభేరవేహి

రుద్రాజనా తు ప్రహృతం త్వయాస్వామ్.

54

అగ్రైకథేనోరిత్యుత్తరమాహ—కథమితి. అనునయః శ్రోధాపనయః, నుకా
రో వాకారార్థః, మహార్షేరనునయో వా, అన్యాసాం; పయస్విసీనాం, దోష్ఠీణాం,
గవాం, విశ్రాణనాద్దానాత్; ని. “విశ్రాణనం వితరణం స్మర్యనం ప్రతిపాదన”మిత్య
మరః. కథం శక్యః, నశక్య ఇత్యర్థః, అత్ర హేతుమాహ.—ఇమాం గాం, సురభేః
కామధేనోః; సూ. “పంచమివిభక్తే”రితి పంచమి, అనూనామన్యూనాం, ఆవేహి.
తర్హి కథమయం పరిభవోఽస్యాఇత్యత్రాహ.—రుద్రేతి. అస్యాం గవి, త్వయా కర్తా
ప్రహృతం తు ప్రహరస్తు; సూ. “నపుంసకే భావేక్షః” రుద్రాజనా శ్వర
సామర్థ్యేన; న. తు తవేత్యర్థః; సూ. “సప్తమృధికరణేచే”తి సప్తమి.

సేయం స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ

న్యాయ్యా మయా మోచయితుం భవత్తః,

న పారణాస్వాద్విహతా తవైవం

భవేదలు ప్తశ్చ మునేః క్రియార్థః.

55

తర్హి కిం చిక్లితమత ఆహ.—సేయమితి. సేయం గాః మయా నిష్క్రియలే,
ప్రత్యాప్రియలే అనేన పరిగృహీతమితి నిష్క్రియః, ప్రతిచిక్లిర్నకం; సూ. “ఏరజి”
త్యచ్ ప్రత్యయః, స్వదేహార్పణమేవ నిష్క్రియః లేన, భవత్తః; త్వత్తః; సూ. “పంచ
మృత్తసి” మోచయితుం, న్యాయ్యా న్యాయాదనపేతా యుక్తేత్యర్థః; సూ. “ధర్మ

వ్యక్త్యైత్యాదినా యత్ప్రత్యయః, వివం సతి, తవ పారణా భోజనం, విహతా, నస్యాత్ మునేః క్రియా హోమాదిః, నైవార్థః ప్రయోజనం, న చానిష్టా భవేత్, స్వప్రాణాత్యయేనాపి స్వామిగురుధనం సురక్ష్యమితి భావః.

భవానపీదం పరవానవైతి

మహాహి యత్నస్తవ దేవదారౌ,

స్థాతుం నియోక్తుర్నహి శక్యమగ్రే

వినాశ్య రక్ష్యం స్వయమక్షతేన.

56

అత్ర భవానేవ ప్రమాణమిత్యాహ. — భవానితి. పరవాన్ స్వామిపరతంత్రః, భవానపి, ఇదం వక్ష్యమాణం, అవైతి వేత్తి; సూ. “శేషేప్రశమ” ఇతి ప్రశమపురుషః. భవతా అనుభూయత ఏవేత్సర్థః. కళమిత్యత్రాహ — హి యస్తాత్కారణాత్; ని. “హి హేతావపధారణ” ఇత్యమరః. తవ, దేవదారౌ విషయే, మహాహి, అధికః యత్నః, మహతా ప్రయత్నేన రక్షన ఇత్యర్థః, ఇదం శబ్దోక్తమర్థం దర్శయతి-స్థాతు మితి, రక్ష్యం వస్తు వినాశ్య నాశం గమయిత్వా, స్వయమక్షతేన అప్రశంస, సుయంత్రే నేతి కేషః, నియోక్తుస్వామినః, అగ్రే స్థాతుం న శక్యం, సర్వథా రక్ష్యం వస్తు ధను రూపమవినాశ్యమేవేతి భావః.

కిమప్యహింస్యస్తవ చెన్నతోఽహం

యశశ్చరీరే భవ మే దయాభుః,

ఏకాంతవిధ్వంసిషు మద్విధానాం

పిండేష్వనాస్థా ఖలు భౌతికేషు.

57

సర్వథా చైతదవరిహిత్యమేవేత్యాహ. — కిమితి. కిమపి కిం వా, ఆహం, తవ అహింస్యః ఆవగోయ మతశ్చేత్, తస్మిన్, మే, యశఏవ శరీరం తస్మిన్, దయాభుః భవ. నను ముఖ్యముపేక్ష్య అముఖ్యశరీరే కోఽభినివేశః? ఇత్యత్రాహ. — ఏకాంతేతి. మద్విధానాం మాదృశానాం వివేకినాం, ఏకాంత విధ్వంసిషు, అవశ్యవినాశిషు, భౌతికేషు పృథివ్యాదిభూతవికారేషు, పిండేషు శరీరేషు, అనాస్థా అనపేక్షా ఖలు; ని. “అస్థాత్వాలంబనాస్థానయత్నాపేక్షాసు కథ్యతే” ఇతి విశ్వః.

సంబంధమాభాషణపూర్వమాహు

ర్వృత్తస్య నౌ సంగతయోర్వనాంతే,

తద్భూతనాథానుగ నార్హసి త్వం

సంబంధినో మే ప్రణయం విహంతుమ్.

58

సౌహృద్దాదహమనుసరణీయోఽస్మీ త్యాహ. — సంబంధమితి. సంబంధం సఖ్యం అభావణమాలాపః పూర్వం కారణం యస్య తం, ఆహుః; ని. “స్వాదాభావణమాలాప” ఇత్యమరః. సః తాదృక్సంబంధః, వనాంతే, సంగతయోః. నౌ ఆవయోః, వృత్తః, జాతః, తత్తత్తః, హే భూతనాథానుగ, శివానుచర, ఏతేన తస్య మహత్త్వం నూచయతి, అతఏవ సంబంధిః మిత్రస్య, మే, ప్రణయం యాచ్ఛాం; ని. “ప్రణయః స్యాత్పరిచయే యాచ్ఛాయాం సౌహృదేఽపి చే”తి యాదవః, ప్రణయాస్తవమీ, “విస్రంభయాచ్ఛాప్రేమాణి” ఇత్యమరశ్చ. విహంతుం నార్హసి.

తథేతి గాం ముక్తవతే దిలీప

స్సద్యః ప్రతిష్ఠంభవిముక్తబాహుః,

సన్న్యస్తశస్త్రో హరయే స్వదేహ

ముపానయత్పిండమివామిషస్య.

59

తథేతి. తథేతి, గాం ముక్తవతే త్యక్తవతే, హరయే సింహయ; ని. “కపా సింహే చ సౌవర్ణే వర్ణే వీష్ణా హరిం విదు”ఃతి కాశ్వతః సద్యః తత్తతే, ప్రతిష్ఠంభాన్నిర్బంధాత్, విముక్తబాహుః. ముక్తహస్తః, దిలీపః, సన్న్యస్తశస్త్రః త్యక్తాయుధస్సక్, స్వదేహం, అమిషస్య మాంసస్య; ని. “వలలం క్రవ్యమామిష” మిత్యర్థః. పిండం కబళమిష, ఉపానయత్ సమర్పితవాన్, ఏతేన నిర్మమత్వముక్తమ్.

తస్మిన్ ఓణే పాలయితుః ప్రజానా

ముత్పశ్యతస్సింహనిపాతముగ్రమ్,

అవాఙ్ముఖస్యోపరి పుష్పవృష్టిః

పపాత విద్యాధరహస్తముక్తా.

60

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ ఓణే. ఉగ్రసింహనిపాతం, ఉత్పశ్యతః ఉత్పేక్షమాణస్య, తర్కయత ఇత్యర్థః. అవాఙ్ముఖస్య అధోముఖస్య ప్రజానాం పాలయితుః రాజ్ఞః, ఉపరి ఉపరిష్టాత్ సూ. “ఉపర్యుపరిష్టా”దితి నిపాతః, విద్యాధరాణాం దేవతావిశేషాణాం, వాస్తవే ముక్తా, పుష్పవృష్టిః, పపాత అవతత్.

ఉత్తిష్ఠ వత్సేత్యమృతాయమానం

వచో నిశమ్యోత్థితముత్థితస్సక్,

దదర్శ రాజా జననీమివ స్వాం

గామగ్రతః ప్రప్రవణీం న సింహమ్.

61

ఉత్తిష్టేతి. రాజా దిలీపః, అమృతపదాచరతీతృమృతాయమానః; సూ. “ఉప
మానాదాచారాధ్యేక్ష్యణ్”, తతశ్శాసచ్ఛ, ఉత్థిష్ఠముత్పన్నం, హే వర్ష ఉత్తిష్టేతి,
వచో నిశమ్య శ్రుత్వా, ఉత్థిష్ఠస్యై గ్రహ్య, అగ్రే, ప్రసవా క్షీరిస్రావోఽస్య
ఉత్తిష్ఠి ప్రసవణి, తాం, గాం, స్వాం జనసమిపః పదర్శ్య, సిహం తు న వసర్శ్య.

తం నిస్తేతం భేరురువాచ సాధో

మాయాం మయోద్భావ్య పరిక్షితోఽసి,

ఋషిప్రభో మాన్తయి నాంతకోఽపి

ప్రభుః ప్రహర్తుం కిముతాన్యహింస్రాః?

02

తమితి విస్తేతం ఆశ్చర్యగతః; సూ. “కర్తు” క్తః, తు దిలీపః, భేరురువాచ,
కిం? తత్రాహ—హేసాధో, మయా, మాయాం, ఉద్భావ్య కల్పయిత్వా, పరిక్షితోఽ
సి, ఋషిప్రభోవాత్, పరితపోఽసి, మయి, ప్రహర్తుం న ప్రభుః న సమర్థః, అన్యే
హింస్రాః ఘాతుకాః; సి. “శరాయుధాంతో హింస” ఇత్యమరః. సూ. “సమిక్షి”
త్యాదినా రప్రత్యయః, కిముత సుప్తః, న ప్రభవ ఇతి యోజ్యం. ని. “బలవత్సమృ
కిముత స్వత్యతీవ చ నిర్భర” ఇత్యమరః.

భక్త్యా గురౌ మయ్యనుకంఠయా చ

క్రితాస్తి తే పుత్ర వరం వృణిష్య,

న కేవలానాం పయసాం ప్రసూతి

మపేహి మాం కామదుఘాం ప్రసన్నాః.

03

భక్త్యేతి. హే పుత్ర, గురౌ భక్త్యా, మయి అనుకంఠయా చ, తే కుభ్య,
క్రితాస్తి; సూ. “క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్య”మితి చతుర్థి, వరం దేహిభ్యో వరణీయ
మర్థం. ని. “వైవాద్యైతే వరః శ్రేష్ఠే త్రిపుక్షీణే మనాక్ప్రియ” ఇత్యమరః. పృణీ
ష్వ స్వీకురు, తథాహి - మాం, కేవలానాం పయసాం, ప్రసూతిం కారణం నాపేహి
నవిధి, కిం తు ప్రసన్నాం మాం; కామాన్తోగ్ధీతి కామదుఘా తాం, అపేహి విధి.

తతస్సమాసీయ సమానితార్థి

మాస్తౌ స్వహస్తార్జితనీరశబ్దః,

సంశస్య కర్తారమనంతకీర్తిం

సుదక్షిణాయాం తనయం యయాచే.

64

తత ఇతి. మానితార్థీ పూజితార్థీ, స్వహస్తార్థితో వీర ఇతి శబ్దోదయ సః, ఏతేన దాతృత్వం దైన్యరాహిత్యం చోక్తం, సరాజా, హస్తా సమానీయ సంధాయ, అంజలిం బద్ధేత్సర్గః, వంశస్య కర్తారం ప్రవర్తయితారు, అత ఏవ రఘుకులమితి ప్రసిద్ధిః. అనంతకీర్తిం స్థిరయశసం, తనయం సుదక్షిణాయాం, యయాచే.

సంతానకామాయ తథేతి కామం

రాజ్ఞే ప్రతిశ్రుత్య పయన్విసి సా,

దుగ్ధ్యా పయః పత్రపుటే మదీయం

పుత్రోపభుజ్జ్వేత్వేతి తమానిదేశ.

65

సంతానేతి. సా పయన్విసి గౌః; సంతానం కామయత ఇతి సంతానకామః, తస్మై రాజ్ఞే, తథేతి. కామ్యుత ఇతి కామో వరః, తం, ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ, హే పుత్ర, మదీయం పయః, పత్రపుటే పత్రనిర్మితే పాత్రే దుగ్ధ్యా, ఉపభుజ్జ్వేత్వ పిబేతి, తం నృపం, అవిదేశ అజ్ఞాపితవతీ.

వత్సస్య హోమార్థవిధేష్వశేషం

గురోరనుజ్ఞామధిగమ్య మాతః,

ఉధస్య మిచ్ఛామి తవోపభోక్తుం

షష్ఠాంశముర్వ్యా ఇవ రక్షితాయాః.

66

వత్సస్యేతి. హే మాతః, వత్సస్య వత్సవీతస్య శేషం, వత్సవీతావశిష్టమిత్యర్థః. హోమ ఏవార్థస్తస్య, విధిరనుష్ఠానం తస్య చ శేషం హుతావశిష్టమిత్యర్థః, తవ, ఉధసి భవం ఉధస్యం, క్షీరం; సూ. “శరీరావయవాశ్చే”తి యత్ ప్రత్యయః; రక్షితాయాః ఉర్వ్యాః షష్ఠాంశాయాః, ని. “షనుశోర్వీ పసూధరే”త్యమరః. షష్ఠాంశం షష్ఠభాగమివ; ఋషేరనుజ్ఞాం అధిగమ్యోపగమ్య, ఉపభోక్తుమిచ్ఛామి.

ఇత్థం క్షీతీశేన వనిష్ఠధేను

ర్విజ్ఞాపితా ప్రీతతరా బభూవ,

తదన్వితా హైమవణాచ్చ కుయేః

ప్రశ్నాయయానాశ్రమమశ్రమేణ.

67

ఇత్థమితి. ఇత్థం, క్షీతీశేన దిలీపేన, విజ్ఞాపితా, వనిష్ఠధేనుః నందినీ ప్రీతతరా పూర్వం కుక్రూవయా ప్రీతా, సంప్రత్యనయా విజ్ఞాపనయా ప్రీతతరా, అతినంతుష్టా,

బభూవ, తదన్వితా లేన దిలీపేన యుక్తా హైమవతాత్ హిమవత్సంబంధినః, కుశోః
గుహయాః, సకాశాత్, ఆశ్రమేణ ఆనాయాసేన, ఆశ్రమం ప్రత్యాయయాఆగతా.

తస్యాః ప్రసన్నేండుముఖః ప్రసాదం
గురుర్నృపాణాం గురవే నివేద్య,
ప్రహర్షచిహ్నీనుమితం ప్రియాయై
శశంస వాచా పునః క్తమేవ.

(18)

తస్యా ఇతి. ప్రసన్నం ఇందురివ ముఖం యస్య సః, నృపాణాం గురుర్దిలీపః,
ప్రహర్షచిహ్నో ముఖరాగాదిభిః, అనుమితం అభ్యూహితం, తస్యాః ధేనోః, ప్రసాద
మగుగ్రహం, ప్రహర్ష చిహ్నో లేవ జ్ఞాతత్వాత్ పునరుక్తమేవ, వాచా గురవే, నివేద్య
విజ్ఞాప్య, పశ్చాత్ ప్రియాయై, శశంస కథితవాక్, కథితస్యైవ శశంస పునరుక్తః
నచేహ తద సి. కింతు చిహ్నోః కథితప్రాయత్వాత్పునరుక్తమివస్థితమిత్యుత్పేక్షా.

స నందినీ స్తన్యనునిందినా
సద్వత్సలో నత్సహుతావశేషమ్,
పశౌ వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞ
శ్శుభ్రం యశోమూర్తమివాతిశృష్టః.

(19)

స ఇతి. అనిదితాత్తా అగర్హితస్వభావః, నత్సు వత్సలః ప్రేమవాక్ సద్వ
త్సలః; నూ. “వత్సాసాభ్యాం కామబల” ఇతి లచ్ ప్రత్యయః. స దిలీపః, వసిష్ఠేన,
కృతాభ్యనుజ్ఞః కృతానుమతిస్సక్, వత్సస్య హుతస్య చ, అవశేషం పీతహుతావ
శిష్టం, నందినీ స్తన్యం కీరం, శుభ్రం మూర్తం పరిచ్ఛిన్నం; యశ ఇవ ఆతి
శృష్టస్సక్, పశౌ

ప్రాతర్యథోక్త ప్రతసారణాం తే
ప్రాస్థానికం స్వప్త్యయనం ప్రయుజ్య,
తౌ దంపతీ స్వాంతి గాజధానీం
ప్రస్థాపయామాస వశీ వసిష్ఠః.

70

ప్రాతరితి. వశీ జితేంద్రియః, వసిష్ఠః, ప్రాతః యథోక్తస్య పూర్వోక్తస్య, ప్రత
స్య గోసేవారూపస్య అంగభూతా, యా పారణా తస్యా అంతే, ప్రాస్థానికం ప్రస్థాన
కాలే భవం, తత్ప్రాంతాచితమిత్యర్థః; నూ. “కాలాట” ఇతి తథోక్త్యయః. యథా
కథంచిత్ గుణవృత్త్యా కాలే వర్తమానాత్ ప్రత్యయ ఇవ్యతే ఇతి వృత్తికారోక్తిః.

ఈయతే ప్రాప్యతే అనేనేత్యయనం, స్వస్త్వయనం శుభావహమాశీర్వాదం, ప్రయుజ్యతా దంపతీ సుదక్షిణాదిలీపా స్వాం రాజధానిం పురీం ప్రతి, ప్రస్థాపయామాస.

ప్రదక్షిణీకృత్య హుతం హుతాశ

మనంతరం భర్తురమంభతీం చ,

ధేనుం సవత్సాం చ నృపః ప్రతీధే

సన్తంగళోదగ్రతరప్రభావః.

71

ప్రదక్షిణీకృత్యేతి. నృపః, హుతం హవిషా ప్రజ్వలితం, హుతమశ్వాతీతి హుతాశః అగ్నిః, తం; సూ. కర్షణ్యణ్, భర్తురనేః, అనంతరం ప్రదక్షిణానంతర మిత్యర్థః, అమంభతీం చ, సవత్సాం ధేనుం చ, ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రగతోదక్షిణం ప్రదక్షిణం; సూ. 'తిష్ఠన్తుప్రభృతీనిచే'త్యవ్యయాభావః, తతశ్చిప్సప్రత్యయః, అప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణంసంపద్యమానం కృత్వా, ప్రదక్షిణీకృత్య. సద్భిర్నంగళైః ప్రదక్షిణాదిభిర్నంగళాచరణైః, ఉదగ్రతరప్రభావస్కో, ప్రతీధే.

శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా రథేన

స ధర్తవత్ప్రసహితస్సహిష్ణుః,

యయావనుద్ధాతసుభేన మార్గే

స్వేనేవ పూర్ణేన మనోరథేన.

72

శ్రోత్రాభిరామేతి. ధర్తవత్ప్రసహితః, సహిష్ణుః ప్రతాదిదుఃఖసహనశీలః, సః నృపః, శ్రోత్రాభిరామధ్వనినా, శ్రవణోత్సవస్వనేన మార్గే అనుద్ధాతేన పాషాణాద్య ప్రతిఘాతేన సుఖస్సుఖకరః, లేన రథేన స్వేన పూర్ణేన సఫలేన, మనోరథేన, యయా మనోరథపక్షే, ధ్వనిః శ్రుతిః అనుద్ధాతః ప్రతిబంధనివృత్తిః.

తమాహితౌత్సుక్యమవర్జనేన

ప్రజాః ప్రజార్థవ్రతకర్మితాంగమ్,

నేత్రైః పుష్పైః మనాఘ్ననద్భి

ర్నవోదయం నాథమిహోపధీనామ్.

73

తమితి. అవర్జనేన ప్రవాసనిమిత్తేన, ఆహితౌత్సుక్యం జనితదర్శనోత్కంఠం, ప్రజార్థేన సంతానార్థేన, ప్రతేన, నియమేన, కర్మితం అంగం యస్య తం, నహోదయం నవాభ్యుదయం తం దిలీపం, ప్రజాః, తృప్తిం అనాఘ్ననద్భిర్నాగ్నభిః,

నేత్రైః, ఓషధీనాం నాథం చంద్రమివ పుటః, అత్యాశయా దదృశురిత్యర్థః, చంద్ర
పక్షే, ఆదర్శవం కళాక్షయనిమిత్తం ప్రజార్థం, లోకహితార్థం, వ్రతం దేవతాభ్యై కళా
దాననియమః. శ్లో. “తం చ సోమం పురుషేవాః పర్యాయేణామపూర్వక” ఇతి వ్యాసః,
ఉదయః ఆవిర్భావః, అన్యత్సమానమ్.

పురందరశ్రీః పురమున్నాకం

ప్రవిశ్య పాదైరభినంద్యమానః,

భుజే భుజంగేంద్రసమానసారే

భూయస్స భూమేధురమూససజ్జ.

74

పురుందరేతి. పురం పురీమసురాణాం దారయతీతి పురుందరః శక్రః. సి. “పురు
హూతః పురుందర” ఇత్యమరః. సూ. “పూస్వయోద్ధౌసహూ” రీతిభిచ్, పాచం
యమపురం సరాచేతిముపంగమనిపాతః, తస్య శ్రీరివ శ్రీర్మస్య స స్వరః. పాదైరభి
నంద్యమానః ఉత్పతాకముచ్చితభవజం; సి. “పతారాః క్షబ్దయంతి స్యాల్లీలనం
ధ్వజమస్త్రీయా” మిత్యమరః పురం, ప్రవిశ్య భుజంగేంద్రేణ, సమానసారే ముల్యుబలే;
సి. “సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయే క్షీబవరే త్రి” ప్తివ్యమరః. భుజే. భూయః
భూమేధురం అససజ్జ అర్పితవాక్.

అథ నయనసముత్థం బ్యోతిరత్రేరివ ద్యౌః

స్ఫురసరిదిన తేజో వహ్నినిష్ఠాభ్యశ్చైవైవ,

నరపతికులభూత్యై గర్భమానత్త రాజ్ఞీ

గురుభిరభినిష్ఠం లోకపాలానుభావైః.

75

అథేతి. అథ ద్యౌః స్ఫురవర్జః. సి. “ద్యౌః స్వర్గం సురక్షరణం” రితి విశ్వః,
అత్రేర్గహవైః, నయనాభ్యాం సముత్థముత్పన్నం; సూ. “అజశ్చైవసర్వ” ఇతి కవ్
ప్రత్యయః, తజ్యోతిరివ, చంద్రమివ; సి. “ఋక్షేశస్యా దత్రిశేత్రప్రసూత” ఇతి
హలాయుధః, చంద్రస్యాత్రిశేత్రోద్భూతత్వముక్తం హరిమతే. శ్లో. “సేత్రాభ్యాం
పరిసు స్రావ దశధా చ్యోతయన్తిశశితం గర్భం దశధా హృష్టాదితో దేవ్యో దక్షస్తతః.”
ఇత్యాదికం శత్ర ద్రవ్యవ్యం. సురసరిత్, గంగా, వహ్నినా, నిష్ఠాభ్యశ్చైవైవ; సి.
“మత్తసన్నాతైనిష్ఠాభ్యతనిద్ధక్షిప్తేరితాస్సమా” ఇత్యమరః. విశం లేజస్కుందమివ అత్ర
రామాయణం. శ్లో. లే గత్వా ధర్మతం రామ కేవలం ధాతుమండితం, అగ్నిం సంయో
జయామాసుః పుత్రార్థం సర్వదేవతాః. దేవకార్యమిదం దేవ సమాధత్స్వ హంతాశన,
తైలపుత్రా మహాతేజో గంగాయాం లేజ ఉత్సృజ. దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గంగా

మధ్యేత్య పావకః. గర్భం ధారయ వై దేవి దేవతానామిదం ప్రియం. ఇత్యేత ద్వచనం శ్రుత్వా దివ్యం రూపమధారయత్, స తస్యా మహిమం దృష్ట్వా సమం తాదవశీర్యత. సమంతతస్తదా దేవీ మభ్యషించత పావకః, సర్వస్రోతాంసి పూర్ణాని గంగాయాం రఘునందనే"త్యాది. రాజ్ఞీ సుదక్షిణా, సరపతేర్దిలిపస్య కులభూత్యై సంతలిలక్షణాయై, గురుభిర్నహద్భిః, లోకపాలానామసుభావై స్తేజోభిః ఆభినివిష్ట మసుప్రవిష్టం, గర్భం ఆధత్త దధావిత్యర్థః, అత్రమనుః-క్లో. "అహ్లానాం లోకపాలా నాం వపుర్ధారయతే నృప"ఇతి. అత్ర, ఆధత్యేత్యనేన స్త్రీకర్తృకం ధారణముచ్యతే తథా మంత్రే చ దృశ్యతే; శ్రు. "యథేయం పృథివీమహి తిష్ఠంతీ గర్భమాదధే, ఏవం గర్భమాధత్స్వ దశమే మాసి సూతవ" ఇతి. మాలినీవృత్త మేతత్. తదుక్తం-క్లో. "నన మయయయుతేయం మాలినీభోగిలోకై" రితి.

ఇతి శ్రీమత్సద్వాక్యప్రమాణపారావారపారిణ, మహోపాధ్యాయ,

కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం, సంజీవనీసమాఖ్యాయాం,

రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయస్కంధః.

శ్రీః

శ్రీ రామచంద్రవరబ్రహ్మచారి నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

తృతీయపర్వప్రారంభః.

అథేప్సితం భర్తురుష్ణితోవయం

సఖజనోద్వీక్షాకౌముదీముఖం,

నిదానమిత్వాకుమరస్య సంకతే

స్సృగక్షణా హంహృతక్షణం నశే.

1

రాజ్య గర్భమాధత్తేమ్యుక్తం; సుప్రతి గర్భలక్షణాని వర్ణయతు ప్రస్తావితాథే
 తి. అగర్భధారణానంతరం, సుదక్షిణా, ఉపస్థితోదయం ప్రాప్తఫలం. భర్తురిప్సితం
 మనోరథం; సూ. "సపుంసకేభావేక్షః" సఖజనస్య, ఉద్వీక్షణానాం దృష్టీనాం, కౌము
 దీముఖం చంద్రికాప్రాయరూపం, యద్వా కౌముదీనామ దీప్యత్యవశ, తదుక్తం భవి
 జ్యోతరపురాశ్శ్లో. "కౌముదంతిజనా యస్తాల్లేనాసౌ కౌముదీ మతే" తి. అస్యాః
 ముఖం ప్రారంభః, అత్ర కేచిత్. కౌముదీమహమితి, అవరే కౌముదీసుఖమితి చ పాఠం
 పఠంతి, ఇత్వాకుమలస్య సంకతేరవిచ్ఛేదస్య నిదానం మూలకారణం; ని. 'నిదానంత్యాది
 కారణమి'త్యమరణ. విపావిధం దౌహృదలక్షణం, గర్భవిహ్వంపక్ష్యమాణం, నశే, గర్భ
 స్థితశిశుహృదయేన స్వహృదయేన చ ద్విహృదయా గర్భిణీ, యథాహ బాహుట-శ్లో.
 "మాతృజన్యస్యహృదయం హుతుశ్చహృదయేన తత్, సుబద్ధం తేనగర్భిణ్యాశేష్టం శ్ర
 ధ్ధావమానన" మితి, తత్సృబంధిత్యాద్యర్థో దౌహృదముచ్యతే, సా చ తద్యోగాద్దా
 హృదినీతి; తదుక్తం సంగ్రహే, "ద్విహృదయాం నారీం దౌహృదినీ మాచక్షత"
 ఇతి; అత్ర, దౌహృదలక్షణస్య ఈప్సితత్వేన కౌముదీముఖత్వేన చ సుహృదాదుప
 కాలంకారః, అస్తిక సర్గే వంశస్థవృత్తం. శ్లో. "జతౌతు వంశస్థముదీగితం జరా"వీతి
 లక్షణాత్.

శరీరసాదాదశమగ్రభూషణా

ముఖేన సాలక్ష్యత లోద్రపాండునా,

తను ప్రకాశేన విచేయతారకా

ప్రభాతకల్పా శశినేవ శర్వరీ.

2

సంప్రతి తామతాఖ్యం గర్భలక్షణం వర్ణయతి—శరీరేతి, శరీరస్య సాదాత్కార్యాత్ అసమగ్రభూషణా పరిమితభూషణా, లోఢ్రపుష్పవత్వాండునా, ముఖేన ఉపలక్షితా, సా సుదక్షిణా, విచేయాః మృగ్యాః తారకాః యస్యాస్యా తథోక్తా విరళనక్షత్రేత్యర్థః, తను ప్రకాశేన అల్పకాంతినా, శశినోపలక్షితా, ఈషదసమాప్తా ప్రభాతా ప్రభాతకల్పా; సూ. “తసిలాదిష్వా కృత్వసుచ” ఇతి ప్రభాతశబ్దస్య పుంవద్భావః, శర్వరీవ, అలక్ష్యత, శరీరసాదాదిగర్భలక్షణే, బాహుః—శ్లో. “తామతా గరిమా కుక్షేర్హుచ్చాఞ్చ ఛర్దిరరోచకం, జృంభాప్రసేకస్థలనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశన”మితి.

తదాననం మృత్సరభి క్షితిశ్వరో

రహస్యుపాఘ్రాయ న తృప్తిమాయయా,

కరీవ సిక్తం పృషతైః పయోముచాం

శుచివ్యపాయే వనరాజిపల్వలమ్.

3

తదాననమితి. క్షితిశ్వరో దిలీపః, రహసి, మృత్సరభి మృదా సుగంధి, తస్యాః సుదక్షిణాయాః ఆననం ముఖం ఉపాఘ్రాయ, తృప్తిః, నాయయా కథమివ, శుచివ్యపాయే గ్రీష్టావసానే; ని. “శుచిశ్శుద్ధేఽనుపహతే శృంగారాషాఢయోస్సితే, గ్రీష్టే హుశవహేఽపిస్యా” దితి విశ్వః. పయోముచాం మేఘానాం, పృషతైః బింధుభిః; ని. “పృషంతిబిందుప్పషతా” విత్యమరః, సిక్తం ఉక్షితం, వనరాజేః, పల్వలమల్పనరః ఉపాఘ్రాయ, కరీవ, అత్ర కరివనరాజిపల్వలానాం కాంతకామినీవదనసమాధిరసు సంధేయః, గర్భిణీనాం మృద్భక్షణం లోకప్రసిద్ధమేవ, ఏతేన దోహదాఖ్యం గర్భలక్షణం సూచ్యతే.

దివం మరుత్వానివ భోక్ష్యతే భువం

దిగంతవిశ్రాంతరథో హి తత్సుతః,

అతోఽభిలాషే ప్రథమం తథావిధే

మనో బబంధాన్యరసాన్విలంఘ్య సా.

4

దాహృదహేతుకే మృద్భక్షణే హేత్వంతరముత్పేక్షతే—దివమితి. హి యస్తాత్కారణాత్, దిగంతవిశ్రాంతరథః చక్రవర్తి, తస్యాస్సుతస్తత్సుతః, మరుత్వా

నింద్రుని. “ఇంద్రో మరుత్వాన్తఘ్నవా”నిశ్చయః. ఏవం స్వర్గమిహ, భువః, భోక్ష్యతే. సూ. “ఘజోఽననస” ఇత్యాత్మనేనమః, అతః ప్రసమః, సామవక్షిణా. తథావిధే, భూవికారే మృత్యుపే, అఖిలశ్చైత ఇత్యభిహిషో భోగ్యవస్తు, తస్మిన్. సూ. “కర్తారే ఘ్నో ప్రత్యయః,” రస్యంతే అస్వాద్యంత ఇతి రసాః భోగ్యార్థా ఆన్యే చ తే రసాశ్చ. తాన్, విలంఘ్య విహయ మనః, బయధః, తథావిద్యర్థః, బోహృపహేతుకస్య మృద్యక్షణస్య పుత్రభోగసూచనార్థత్వముల్లేఖితం.

న మే ప్రామూ సంతతి కంచీద్విశం

స్పృహవతీ నస్తుభా కేభు ముగధి,

ఇతి స్త పృచ్ఛస్యను వేలమూర్త్యుః.

ప్రియాసఖితీ త్వచకోసలేశ్వరః.

5

నేతి. మగధస్య రాజ్యోఽపత్వం ప్రీయాగధి సువక్షిణా. సూ. “ద్యృష్ణో మగధ కళింగహరమసాహసి” స్మృతః, ప్రియా, లజ్జమా కించిత్కించుపి, హస్యేనమభీష్టం, మే మహ్యం, న శంసతి, నాచక్షే కేభు సస్పృహ స్పృహవతీ ఇతి అనువేలమయమణా, ఆచ్యుతః అదృతవాన్. సూ. “కర్తరిన్ద్ర” ని. “అన్యతా సాచరాన్వితా”నిశ్చయః. ప్రియా నూః ప్రేయస్యాః, సఖిసహచరీః, ఉత్తమోసలేశ్వరో చిలీపః, పృచ్ఛతి స్త పప్రచ్ఛ. సూ. “లటన్ద్ర” ఇతి భూతార్థే లట్, సఖీనాం విప్రంభభూమిత్యాచితి భావః.

ఉపేత్య సా దోహదమగభీలతాం

యదేవ వప్రే తపవశ్యదాహ్లాసం,

నహీష్టమస్య త్రిదివేఽపి భూయతే

రభూదనాసాద్యనుధిజ్యధన్వనః.

6

ఉపేత్యతి. దోహదం గర్భిణీమనోరథః. ని. “దోహదం దోహలం శ్రద్ధాలాల సంప. నమంతత” మితి హలాయుధః, సా సువక్షిణా, దోహదేన దుఃఖభీలతాం దుఃఖి స్వభావతాం, ఉపేత్యస్రావ్య. యద్యస్తు వప్రే ఆచకాంతే. తద్యస్తు. అమృతమానీతం. భక్తే తిశేషః అవశ్యదేవ అలభతేత్యర్థః. కుతః. హి యస్తాత్కరణాత్. అస్య భూవతేః. ఇద్దం వస్తు. త్రిదివే స్వర్గేఽపి, అనాసాద్యమస్రావ్యం నాభూత్. కిం యాచన యా నేత్యాహ-అధిజ్యధన్వన ఇతి న హి వీరపత్నీ నామలభ్యం కించిత్తీతి భావః. అత్ర బాహుః-శ్లో. “సాదకోమో విదాహశ్చ శ్రద్ధా చవివిధాత్మికే”తి. వితచ్ఛ పత్నీమనో రథభూరణం, అకరణే దృష్టదోషసంభవాత్, న తు రాజ్ఞః ప్రీత్యాల్పతదుక్తం -

“దేయమవ్యహితం తస్యై హితోపహితమల్పకం, శ్రద్ధావిఘాతాద్గర్భస్య వికృతిశ్చుతి
రేవ వా.” అన్యచ్చ-“దోహదస్యాప్రదానేన గర్భో దోషమవాప్నుయా”దితి.

క్రమేణ నిస్తీర్య చ దోహదవ్యథాం
ప్రచీయమానావయవా రరాజ సా,
పురాణపత్రాపగమాదనంతరం
లతేవ సన్నద్ధమనోజ్ఞపల్లవా.

7

క్రమేణేతి. సా సుదక్షిణా క్రమేణ దోహదవ్యథాం చ నిస్తీర్య ప్రచీయ
మానావయవా పుష్పమాణావయవా సతీ, పురాణపత్రాపగమాదనంతరం సన్నద్ధాస్సం
జాతాః. ప్రత్యగ్రత్వా స్తనోజ్ఞాః పల్లవాః యస్యాస్యా లతేవ రరాజ.

లక్షణాంతరం వర్ణయతి:—

దినేషు గచ్ఛత్సు నితాంతపీవరం
తదీయమాసీలముఖం స్తనద్వయమ్,
తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయో
స్సుజాతయోః పంకజకోశయోశ్చియమ్.

8

దినేష్యితి. దినేషు దోహదనినేషు, గచ్ఛత్సు సత్సు. నితాంతపీవరం అతిస్థూలం
ఆసమంతాన్ని లే ముఖే చూచుకే యస్య తత్, తదీయం సుదక్షిణాసంబంధి, స్తన
ద్వయం భ్రమరైరభిలీనయోః ఆభివ్యాప్తయోః, సుజాతయో స్సందరయోః, పంకజ
కోశయోః శ్రియం తిరశ్చకార. ఆత్ర బాహుః—“అప్లేష్టతా స్తనా పీనా సుందరా
కృష్ట చూచుకా” వితి.

నిధానగర్భామివ సాగరాంబరాం
శమీమివాభ్యంతరలీనపావకామ్,
నదీమివాంతస్సలిలాం సరస్వతీం
నృపస్ససత్వాం మహిషీమమన్యత.

9

నిధానేతి. నృపః, ససత్వాం ఆపన్నత్వాం; గర్భిణీమిత్యర్థః, మహిషీం కృతా
భిషేకాం. “కృతాభిషేకా మహిషీ” త్యమరః. నిధానం నిధిః గర్భే యస్యాస్తాం,
సాగరః అంబరం వస్త్రం యస్యాస్తాం సముద్రవసనామిత్యర్థః. “అంబరం వోష్మిన్ని
వాసనీ” త్యమరః. భువమివ అభ్యంతరే లీనః పావకో యస్యాస్తాం శమీమివ శమీకరా
వన్నిరస్తీత్యత్ర లింగం. “శమీగర్భాదగ్నిం మంథ”ీతి శ్రుతిః-అంతస్సలిలామంత
ర్గతసలిలాం, సరస్వతీం నదీమివ అమన్యత. ఏతేన గర్భస్య భాగ్యవత్త్వతేజస్విత్వ
పావసత్వాని వివక్షితాని.

రఘు—౪

ప్రియానురాగస్య మనస్సమున్నతే
 ర్భజార్జితానాం చ దిగంతసంపదామ్,
 యథాక్రమం పుంసననాదికాః క్రియాః
 ధృతేష్చ ధీరస్సద్భవీర్వ్యభతృ నః.

10

ప్రియేతి. ధీరః ప్రియాయాం అనురాగస్య మనస్సమున్నతే శౌచార్హస్యభుజేన భుజబలేన, ఆర్జితానాం న తు వాణిజ్యాదినా దిగంతేషు సంపదాం ధృతేః పుత్రో మే భవిష్యతీతి సంతోష్య చ “ధృతిర్వ్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుప్తి”ష్యితి విశ్వః. సద్భవీః అనురూపాః, పుమాన్ సూయతే అనేనేతి పుంసవనం తదాదిర్యాసాం తాః క్రియాః యథాక్రమం, వ్యభతృ కృతవాన్. ఆదిశబ్దేః ఆనవణాభవసీమంతోన్నయనే గృహ్యేతే. అత్ర మాసి ద్వితీయే తృతీయే వా పుంసవనం యదాహ—“పుంసా నక్షత్రేణ చంద్రమా యుక్తస్సాన్యో”దితిపాఠస్మరః. “చతుర్థేనవణాభవ” మిత్యాశ్వ లాయనః. “షష్ఠేదప్తమే వా సీమంతోన్నయన” మితి యాజ్ఞవల్క్యుః.

సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భగౌరవా
 త్ప్రియత్నముక్తాసనయా గృహగళః,
 తయోపచారాంజలిఖన్నహస్తయా
 ననంద పారిష్టవనేత్రయా నృపః.

11

సురేంద్రేతి. గృహగళః నృపః సురేంద్రాణాం సకపాలానాం, మాత్రాభిరుక్తః, ఆశ్రితస్య అనుప్రవిష్టస్య, గర్భస్య గౌరవాత్ భారాత్, ప్రయత్నేన ముక్తాసనయా— ఆసనాదుతితయేత్యర్థః. ఉపచారస్వాంజతా అంజలిరళి, భిక్షహస్తయా, పారిష్టవ నేత్రయా తరళాశ్వా. “చంచలం తరళం చైవ పారిష్టవపరిష్టవే” ఇత్యమరః. తయూ ననంది సంతోషితవాన్. సురేంద్రమాత్రాశ్రితేత్యత్ర మరుః. “అప్రాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నితో నృప” ఇతి.

కుమారభృత్యాకుశలేరనుష్ఠితే
 భిషగ్భిరాప్తైరథ గర్భభర్తృణి,
 పతిః ప్రతీతః ప్రసవోస్తుభిం ప్రియాం
 దదర్శ కాలే దివమప్రేతమివ.

12

కుమారేతి. అగ్ర కుమారభృత్యా బాలచికిత్సా “సంజ్ఞాయాం సమజివిషదే”త్యా దినా కళిన్. కస్యాం కశలైః అప్తైర్నితైః, భిషగ్భిర్వాద్యైః గర్భస్య భర్తృణి భరణే, పాషణే. “క్లిబేహేమిన్ భృతా భర్తే”తి కాశ్వతః. భృణోమణిన్ప్రయః అనుష్ఠితే,

కృతే సతి, కాలే దశమే మాసి, అన్యత్ర గ్రీష్మవసానే, ప్రసవస్య గర్భమోచనస్య, ఉన్మథమానస్సప్రసవామిత్యర్థః. “స్వాదుత్వాచే ఫలే పుష్పే ప్రసవో గర్భమోచన” ఇత్యమర్థః. సియాం సుదక్షిణాం, అభ్యాగ్నిస్యాస్యసంజాతాన్యభ్రితా తాం తదస్య సంజాతం “తారకాదిభ్య ఇతచ్” ఇతి ఇతచ్, దివమివ పతి భద్రా, ప్రతీతస్తుష్టస్సక్ “ఖ్యాతే తుష్టే ప్రతీత” ఇత్యమర్థః. దదర్శ. గర్భకర్తృణీతి పాతే గర్భాధానప్రతీతా వాచిత్యభంగః.

గ్రహైస్తతః పంచభిరుచ్చసంస్థితై
రసూర్యగై స్సూచితభాగ్యసంపదమ్,
అసూత పుత్రం సమయే శచీసమా
త్రి సాధనాశక్తిరివార్థమక్షయమ్.

13

గ్రహైరితి. తతః, శచ్యా ఇంద్రాణ్యా, సమా. “పులోమజా శచీంద్రాణీ” త్యమర్థః. సా సుదక్షిణా, సమయే ప్రసూతికాలే సతి; దశమే మాసీత్యర్థః. “దశమే మాసి సూతవ” ఇతి శ్రుతేః - ఉచ్చసంస్థితైః తుంగస్థానగతైః, అసూర్యగైః అనస్తమితైః యైః కైశ్చిద్యథాసంభవం పంచభిర్గ్రహైః సూచితా భాగ్యసంపద్యస్య తం పుత్రం త్రీణి ప్రభావము త్రోత్సాహాత్తకాని సాధనాన్యత్వాదకాని యస్యాస్యాత్రి సాధనాశక్తిః. “శక్తయస్త్రీసః ప్రభావోత్సాహమంత్రజా” ఇత్యమర్థః. అక్షయమర్థమివ అసూత. “మాన్ ప్రాణిగర్భవిమోచన” ఇత్యదాదిషు వత్సతే; తస్మాద్ధాతోః కర్తరి లక్ష్. అత్రే దమనసంభేయమ్. “అజవృషభమృగాంగ నాకుశీరార్ముషవణిజౌ చ దివా కరాదితుంగాః, పశశిఖమనయు క్షిధింద్రియాంచైస్త్రినవకవింశతిభిశ్చ తేఽస్తసిచా” ఇతి. సూర్యాదీనాం సప్తానాం గ్రహాణాం మేషవృషభాదిరాశయః శ్లోకోక్తక్రమవిశిష్టాః ఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగస్థానాపేక్షయా సప్తమస్థానాని చ సీచాని తత్రోచ్చేద్యసి దశాదయోరాశి త్రింశాంశాః యథాక్రమముచ్చేషు పరమోచ్ఛాః సీచేషు పరమసీచా ఇతి జాతకశ్లోకార్థః. అత్రాంశస్త్రింశో భాగః యదాహ నారదః—“త్రింశద్భాగా త్తకం లగ్న”మితి, సూర్యప్రత్యాసత్త్విర్ని గ్రహాణామస్తమయోనామ తుదుక్తం లఘు మానసే—“రవిణాస్త మయోయోగో వియోగస్తూదయోభవే”దితి. తేచ స్వోచ్చస్థాః ఫలంతినాస్తగానాపి నీచగాః. తదుక్తం రాజయృగాంకే. “స్వోచ్చే పూర్ణం స్వర్ణ కేఽర్థం సూహృద్భేషాదం ద్విద్భేఽల్పం శుభం భేదరేంద్రః, నీచస్థాయీశాస్త్రగోవాపి కించిత్పాదన్యూనం స్వత్రితోణే దదాతీ”తి. తదిదమాహ కవిః—“ఉచ్చసంస్థితైర సూర్యగై”రితి చ ఏవంసతి యస్య జన్మకాలే పంచగ్రహాః స్వోచ్చస్థాః సదేవతుల్యై భవతి. తదుక్తం కృష్ణీయః “సుఖినః ప్రకృష్టకార్యా రాజప్రతిరూపకాశ్చ రాజానః, ఏకద్విత్రిచతుర్భిర్జాయంతేఽతః పరం దివ్యా” ఇతి. తదిదమాహ పంచభిరితి.

దిశః ప్రనేదుర్రుతో వపుస్సుఖాః

ప్రదక్షిణార్చిర్నా విరగ్నిరాదదే,

బభూవ సర్వం శుభశంసి తత్త్వణం

భవో హి లోకాభ్యుదయాయ తాదృశామ్.

14

దిశఇతి. తత్త్వణం తస్మిన్ తక్షణే, ఆత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. దిశః ప్రనేదుః ప్రసన్నా బభూవుః, మరుతో వాతాః, సుఖాః మనోహరాః, వపుః. అగ్నిః ప్రదక్షిణార్చిస్సౌ హవిః అదదే స్వీచకార. ఇత్థం సర్వం శుభశంసి శుభసూచకం, బభూవ. తథాహి—తాదృశాం రఘుప్రకారాణాం భవో జన్మలోకాభ్యుదయాయ భవతీతి శేషః, తతో దేవా అపి సంతుష్టా ఇత్యర్థః.

అరిష్టశయ్యాం పరితో విసారిణా

సుజన్తనస్తస్య నిజేన తేజసా,

నిశీధదీవాస్సహసా హతత్విజా

బభూవురా లేఖ్యసమర్పితా ఇవ.

15

అరిష్టేతి. అరిష్టం సూతికాగృహమ్, “అరిష్టం సూతికాగృహమ్” మిత్యమరః. తస్మిన్ యా శయ్యా తాం పరితస్సర్వతః, అఖిళః పరిత స్సమయానికమహాప్రతియాగేఽపి దృశ్యత ఇతి ద్వితీయా. విసారిణా సుజన్తనస్తస్య శిశోః నిజేన నైసర్గికేణ తేజసా సహసా హతత్విషః నిశీధదీవాః అర్ధరాత్రదీపాః “అర్ధరాత్ర నిశీథా ద్వా” విశ్వమరః. అలేఖ్యే చిత్రే, సమర్పితా ఇవ బభూవుః. నిశీధతద్దో దీపానాం ప్రభాధిక్య సంభావనార్థః.

జనాయ శుద్ధాంతచరాయ శంసతే

కుమారజన్తామృతసమ్మితాక్షరమ్,

ఆదేయమాసీత్త్రయమేవ భూపతే

శ్శశిప్రభం ఛత్రముఖే చ చామరే.

16

జనాయేతి. భూపతేర్ద్వితీసస్య, అమృతసమ్మితాక్షరం అమృతసమానాక్షరం, ‘సరూపమసమ్మితా’ ఇత్యాహుః. సుమారజన్తా మృతసమ్మితం, శంసతే కథయతే, శుద్ధాంతచరాయ అంతఃపురచారిణే, జనాయ త్రయమేవ ఆదేయమాసీత్. కిం తత్త్వయం? శశిప్రభం ఛత్రం ఉభే చామరే చ. ఛత్రాదీనాం రాజ్యః ప్రభానాంగత్వా దితి భావః.

నివాతపద్మ సిమితేన చతుషా

నృపస్య కాంతం పిబతస్సుతాననమ్,

మహాదధేః పూర ఇవేందుదర్శనా

ద్గురుః ప్రహర్షః ప్రబభూవ నాత్మని.

17

నివాలేతి. నివాతో వాతరహితప్రదేశః; “నివాతావాశ్రయావాతా” విత్యమరః. తత్ర యత్పద్దం తద్వత్ స్తిమితేన నిష్పండిన, చతుషా కాంతం మనోహరం. “కాంతం మనోహరం దుచ్య”మిత్యమరః. సుతాననం విబతః తృప్తయా పశ్యతః, నృపస్య దిలీపస్య, గురురుత్కటః, ప్రహర్షః కర్తా. ఇందుదర్శనాత్ గురుః మహాదధేః పూరో జలాఘ ఇవ, ఆత్మని శరీరే, స ప్రబభూవ స్థాతుం స శకాక, అంతర్నూతి స్తేతి నూవత్. స హ్యల్పాధారే అధికం మియత ఇతి భావః. యద్వా ప్రహర్ష ఆత్మని స్వస్తిక్ విషయే, స ప్రబభూవ ఆత్మానం నియంతుం స శకాక. కింతు బహిర్విర్జగామేత్యర్థః.

స జాతకర్తణ్యఖలే తపస్వినా

తపోవనాదేత్య పురోధసా కృతే,

దిలీపసూనుర్జణరాకరోద్భవః

ప్రయుక్తసంస్కార ఇవాధికం బభౌ.

18

స ఇతి. స దిలీపసూనుః తపస్వినా. పురోధసా పసిష్టేన తపస్విత్వాదనుష్ఠితం కర్తృ సవీర్యం స్యాదితి భావః, తపోవనాత్ ఏత్య ఆగత్య, అఖలే జాతకర్తణి జాతస్య కర్తవ్యే సంస్కారవిశేషే కృతే సతి ప్రయుక్తసంస్కారశ్శాఙ్గోల్లేఖనాదిర్యస్య స తథోక్తః. ఆకరోద్భవః ఖనిప్రభవః, “ఖనిస్త్రిన్యా మాకరస్సృ” చిత్యమరః. మణిరివ అధికం బభౌ. వసిష్ఠమంత్రప్రభావాలేజిహ్వోఽభూదిత్యర్థః. అత్ర మనుః. “ప్రాక్షాభివర్ధనాత్పుంసో జాతకర్త విధీయత” ఇతి.

సుఖశ్రవా మజ్జశతూర్యనిస్వనాః

ప్రమోదనృతైస్సహ వారయోషి తామే,

న కేవలం సద్దని మాగధీసలేః

పథి వ్యజృంభంత దివాకసామపి.

19

సుఖేతి. సుఖః శ్రవః శ్రవణం యేషాం తే సుఖశ్రవాః శ్రుతిసుఖా ఇత్యర్థః. మంగళతూర్యనిస్వనాశిమంగళవాద్యధ్వనయః, వారయోషితాం వేశ్యానాం. “వారస్త్రీ గణికా వేశ్య” త్యమరః. ప్రమోదనృతైస్సహ మాగధీవలేర్దిలీపస్య సద్దని శేవలం, గృహ ఏవ, స వ్యజృంభంతః; కింతు ద్యౌః ఓశో యేషాం తే దివాకసో దేవాః పృథోదరాదిత్వాత్సాధుః. లేషాం పథి ఆకాశేఽపి, వ్యజృంభంత. తస్య దేవాంశత్వాద్దేవోపకారిత్వాచ్చ దేవదుంధుభయోఽపి నేదుతి భావః.

న సంయత స్తస్య బభూవ రక్షీతు

ర్విసర్జయేద్యం సుతజన్మహర్షితః,

ఋణాభిధానాత్స్వయమేవ కేవలం

తదా పితౄణాం ముముచే స బన్ధనాత్.

20

నేతి. రక్షీతుః సమ్యక్వాల్నశీలస్య తస్య. తాచ్ఛీల్లేత్పక్, అత ఏవ చోరాద్య భానాల్ సంయతో బద్ధః. న బభూవ నాభూత్, కిం లేనేత్యత ఆహ - విసర్జయేదితి. సుతజన్మహర్షితస్య, సుతజన్మనా కర్తృహర్షితః. తోషితస్య, సః యం బద్ధం విసర్జయేత్ విమోచయేత్. కింతు తదా న రాజా పితౄణాం ఋణాభిధానాల్ బంధనాల్ కేవలం ఏకం యథా స్వయమేవ స్వయమేక ఏవేత్యర్థః. “కేవలః కృత్స్నవికశ్చ కేవలశ్చాపధారితః” ఇతి శాశ్వతః. ముముచే. ముచే కర్తృకర్తరి లిట్. స్వయమేవ ముక్త ఇత్యర్థః. ఆస్తిన్నగ్ధే “ఏవనా అన్యతో యః పుత్రీ”తి శ్రుతిః ప్రమాణమ్.

శ్రుత్యేష్య యాయానయమంతమర్భక

స్తథా పరేషాం యుధి చేతి పార్థివః,

అవేక్ష్య ధాతోర్గమనార్థమర్భని

చ్చకార నామ్నా రఘుమాత్మసంభవమ్.

21

శ్రుతస్యేతి. ఆర్థవిచ్ఛిన్నార్థజ్ఞః, పార్థివో దిలీపః, ఆయమర్భకః శ్రుతస్య, శాస్త్రస్య, అంతం పారం, యాయాత్. తథా యుధి పరేషాం శత్రూణాం చ, అంతం, నాశంచ. “అంతోఽస్త్ర్యవసితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽంతికే” ఇత్యుభయత్రాపి యాదవః. యాయాత్ యాతుం శక్తుయాదిత్యర్థః. ‘శకిలిచ్ఛే’తి శక్యాగ్ధే లిజ్. ఇతిహేతోః ధాతోః “అఘిరఘిలఘిగత్యర్థాః” ఇతి లఘిధాతోః గమనార్థం గమనాఖ్యమర్థం ఆర్థవిత్వాత్ అవేక్ష్య ఆలోచ్య, ఆత్మసంభవం పుత్రం; నామ్నా రఘుంచకార “లంఘి బంహ్యోర్నలోపశ్చే” త్యుప్రత్యయే “వాలమూలఘ్నులమంగుళీనాం వాలారత్వ మాపద్యత” ఇతి వైకల్పికే రేఫాదేశే రఘురితి సిద్ధం ఆత్మ శంఖః— “అకౌచే తు వ్యతిక్రాంతే నామకర్తృ విధియత” ఇతి.

పితుః ప్రయత్నోత్స సనుగ్రసంపద

శ్శుభైశ్శరీరావయవైర్దినే దినే,

పుషోప వృద్ధిం హరిదశ్వదిధితే

రనుప్రవేశాదివ బాలచంద్రమాః.

22

పితురితి. స రఘుః సమగ్రసంపదః ప్రయత్నాత్ శుభైర్ననోహరైః, శరీరావ
యవైః హరిదశ్వదీధితేస్సూర్యరక్షేః. సప్తాశ్వహరిదశోష్ణరక్షయః, “భానుః కరో
మరీచి స్త్రీపుంసయోర్దీధితి స్త్రీస్సయా” మితి చామరః. జాతావేకవచనం, అనుప్రవే
శాత్ బాలచంద్రమా ఇవ దినేదినే ప్రతిదినం నిత్యపీష్పయోరితి ద్వివచనం వృద్ధిం
పుషావ అత్ర పరాహసంహితావచనం, — “సలిలమయే శశిని రవేర్దీధితయోమూర్ఖి
తాస్తమోనైశమ్, ఉపయంతి దర్పణోదరసిహితా ఇవ మందిరస్యాంత” రితి.

ఉమావృషాంకౌ శరజన్తనా యథా
యథా జయంతేన శచీపురందరౌ,
తథా నృపస్సా చ సుతేన మాగధీ
ననందతు స్తత్సదృశేన తత్సమా.

23

ఉమేతి. ఉమావృషాంకౌ గౌరీశివౌ, శరజన్తనా కుమారేణ. “కార్తికేయో
మహాసేనశ్శరజన్తా వడానన” ఇత్యమరః, యథా ననందతుః, శచీపురందరౌ జయంతే
న జయంతాభ్యేన సుతేన. “జయంతః పాకశాసని” రిత్యమరః. యథా ననందతుః
తథా, తత్సమా తాభ్యాం ఉమావృషాంకౌభ్యాం శచీపురందరాభ్యాం చ సమా,
సామాగధీ నృపశ్చ, తత్సదృశేన తాభ్యాం కుమారజయంతాభ్యాం సదృశేన, సుతేన,
ననందతుః. మాగధీ వ్యాఖ్యాతా.

రథాంగనామ్నోరివ భావబంధనం
బభూవ యత్ప్రేమ పరస్పరాశ్రయమ్,
విభక్త మప్యేకసుతేన తత్తయోః
పరస్పరస్యోపరి పర్యచీయత.

24

రథాంగేతి. రథాంగనామ్నా చ రథాంగనామా చ, రథాంగనామానౌ, చక్ర
వాకౌ, “పుమాన్ స్త్రీయే” త్యేకశేషః. తయోరివ తయోర్దంపతోః; భావబంధనం
హృదయాకర్షకం పరస్పరాశ్రయో అన్యోన్యవిషయకం యత్ ప్రేమ బభూవ, తత్
వికేన కేవలేన తాభ్యామన్యేననా “ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా” ఇత్యమరః. “ఏకాఽ
న్యార్థేప్రధానే చ ప్రథమే కేవలే తథా, సాధారణే సమానేఽల్పే సంఖ్యాయాం చ
ప్రయుజ్యత” ఇతి విశ్వః. సుతేన, విభక్తమపి కృతవిభాగమపి, పరస్పరస్య ఉపరిపర్య
చీయత వప్యభే, కర్తృకర్తరి లజ్. అకృత్రిమత్వాత్స్వయమేవోపాచీయలేత్యర్థః.
యదేకాధారం వస్తు తదాధారద్వయే విభజ్యమానం సత్ హీయలే; అత్ర తు తయోః
ప్రాగేకైకవిషయం ప్రేమ సంప్రతి ద్విత్వీయవిషయలాభేఽపి నాహీయత-ప్రత్యుతోప
చితమేవాభూదితి భావః.

ఉవాచ ధాత్ర్య ప్రథమోచితాని య
ద్యయా తదీయామవలంబ్య చాంగుళిమ్,
అభూచ్ఛ నమ్రః ప్రణిహాశిక్షయా

పితుర్ద్వదం తేన తతాన సోఽర్ఘ్యకః.

25

ఉవాచేతి. సోఽర్ఘ్యకః శిశుః. “పోతః పాశోఽర్ఘ్యోఽఽపిభ్యః పృథక్త్యాజక
శిశు”రిత్యమరః. ధాత్ర్య ఉపమాత్రా, “ధాత్రీ జనన్యామలకీ వసుమత్యుపమాత్ప
ష్వి”తి నిశ్చయః. ప్రథమం ఉపతాని ఉపసహాని, ఉవాచ. తదీయామంగుళిమవలంబ్య
యయా చ ప్రణిహతస్య శిక్షయా ఉపదేశేన సమ్రాజభూషితి చ యత్ తేన పితుః
ముదం తతాన.

తమంకమారోప్య శరీరయోగజై
స్సుబైర్నిషించంతమివాచ్యతం త్వచి,
ఉపాంతసమీలితలోచనో నృప
శ్చిరాత్సుతస్పర్శసజ్జతాం యయా.

26

తమితి. శరీరయోగజై స్సుబైః త్వచి త్వగింద్రియైః; అమృతం నిషించంతం
వర్షంతమివ స్థితం పుత్రం అజ్ఞామారోప్య అనందావిర్భావాత్ ఉపాంతయోః
ప్రాంతయోః సమీలితలోచనస్సౌ నృపః చిరాత్ సుతస్పర్శసజ్జతాం యయా రసః
స్వాదః అనంద ఇత్యర్థః.

అమంస్త చానేన పరార్థజన్తనా
స్థితేరభేత్తా స్థితమంతమన్వయన్,
స్వమూర్తిభేదేన గుణాగ్ర్యనర్తినా
పతిః ప్రజానామివ సర్వమూర్తనః.

27

అమంస్తేతి. స్థితేరభేత్తా. మర్యాదాపాలకః, స నృపః పరార్థజన్తనా.
ఉత్ప్రవృజన్తనా, అనేన రఘుణా అన్వయం వంశం, ప్రజానాం పతిః బ్రహ్మ, గుణా
స్పృత్వాదయః, తేష్యగ్ర్యణ ముఖ్యేన సత్వేన వర్తతే వ్యాప్రియత ఇతిగుణాగ్ర్యవర్తి
తేన, స్వస్య మూర్తిభేదేన అవతారవిశేషణ, విష్ణునా అత్తనః సర్గం సృష్టిమివ, స్థితి
మంతం ప్రతిష్ఠామంతం, అమంస్త మన్యతేస్త. మన్యతేరమనాత్తత్వాదిబుద్ధివిశేషః.
అత్రోదమానోపమేయయోరితరేతరవిశేషణాని ఇతరేతరప్రయోజనాని తత్రరఘుపక్షే
గుణాః. విద్యావినయాదయః, “గుణోఽప్రథానే రూపాదౌ మార్వాంసం సూదే
వ్యోదరే, నైవే సత్వాదిసాధ్యాదివిద్యాదిహితాది” వ్యీతి నిశ్చయః. తేనం నుగమత్.

స వృత్తచౌలశ్చలకాకపక్షకై
రమాత్యపుత్రైస్సవయోభిరన్వితః,
లివేర్యథావద్గ్రహణేన వాఙ్మయం
నదీముఖేనేవ సముద్రమూవిశత్.

28

స ఇతి. “చూడా కార్యా ద్విజాతీనాం సర్వేషామేవ ధర్మతః, ప్రథమేఽబ్ధే తృతీయే వా కర్తవ్యా శ్రుతిచోదనా” దితి మనుస్మరణాత్, తృతీయే వన్నే వృత్త చౌలః నిష్పన్నచూడాకర్తా సకలడయోరభేదః, స రఘుః “ప్రాప్తే తు పంచమే వన్నే విద్యారంభం చ కారయే” దితి వచనాత్, పంచమే వన్నే చలకాకపక్షకైశ్చంచల శిఖండకైః “బాలానాం తు శిఖా ప్రోక్తా కాకపక్షశ్శిఖండక” ఇతి హలాయుధః. సవయోభిః స్నిగ్ధైః “స్నిగ్ధో వయస్య స్సవయా” ఇత్యమరః. అమాత్యపుత్రై రన్వి తస్సక్ లిపేః పంచాశద్వర్ణాల్లికాయాః యథా వద్గ్రహణేన సమ్యగ్భేదనేనోపాయ భూతేన, వాఙ్మయం శబ్దజాతం, నద్యాః ముఖం ద్వారం “ముఖం తు వదనే ముఖ్యే ద్వారే తారాభ్యుపాయయో” రితి యాదవః. తేన కశ్చిన్నకరాదిః సముద్రమివ ఆవిశత్ ప్రవిష్టః జ్ఞాతవానిత్యర్థః.

అఖోపనీతం విధివద్వివశ్చితో

వినిన్యరేనం గురవో గురుప్రియమ్,

అవంధ్యయత్నాశ్చ బభూవురత్ర తే

క్రియా హి వస్తూషహితా ప్రసీదతి.

29

అథేతి. “గర్భావృష్టమేఽబ్ధే కుర్వీత బ్రాహ్మణస్యోపనాయనమ్, గర్భాదేకాదశే రాజ్ఞో గర్భావృష్ట ద్వాదశే విశ” ఇతి మనుస్మరణాత్. అథ గర్భైకాదశేఽబ్ధే విధివదు పనీతం గురవః ప్రియా యస్య తం గురుప్రియం ప్రియగురుమిత్యర్థః. “వాప్రియ స్యే”తి ప్రియశబ్దస్య న పూర్వనిపాతః. వినం రఘుం వివశ్చితః విద్వాంసః, గురవః వినిన్యః శిక్షితవంతః. తే గురవః అత్రాస్తిక్ రఘా, అవంధ్యయత్నాశ్చ బభూవుః. తథాహి క్రియా శిక్షా - “క్రియా తు నిష్క్రుతౌ శిక్షా చికిత్సోపాయకర్త” స్వీతి యాదవః. వస్తుని పాత్రభూతే, ఉపహితా ప్రయుక్తాసతీ, ప్రసీదతి ఫలతి, “క్రియాహి ప్రవ్యం వినయతి నాద్రవ్యమి”తి కాటిల్వః.

ధియస్సమగ్రైస్స గుణైరుదారభీః

క్రమాచ్చతిస్తశ్చతుర్థవోపమాః,

తతార విద్యాః షవనాతిపాతిభి

ద్దిశో హరిద్భిర్వరితామివేశ్వరః.

30

ధీయశ్చితి. అత్ర కామందకః - “శుశ్రూషా శ్రవణం చైవ గ్రహణం ధారణం తథా, ఊహాహోహార్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణా” ఇతి. “అస్మిత్కీ త్రయీ వార్తా దండనీతిశ్చ శాశ్వతీ, ఏతా విద్యాశ్చతస్త్రస్తు లోకసంస్థితోహితవ” ఇతి చ, ఉదారధీః స రఘుః సమగ్రైః ధియోగుణైః చత్వారిః ఆర్థవః ఉపమా గూసా తాః చతుర్థవోపమాః “తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారేచ” త్యుత్తరపదసమాసః. చతుస్త్రి విద్యో హరితాం దిశాం ఈశ్వరయూర్వః, కవనాలిపాతిభిః హరిభిః స్త్రీపాత్రైః “హరిశ్చతుభిః వర్ణైః చ తృణవాణిశేషయో” రిత్యుభయత్రాపి చిత్వః-చతుస్త్రిభిః ఇవ క్రమాత్తతార చతుర్థవోపమత్వం దిశామపి ద్రవ్యత్వం.

త్వచం సమేధ్యాం పరిధాయ ధారణీ
మశీక్షతాస్త్రం పితరేన మన్తవత్,
న కేవలం ప్రద్ధమరేకస్థానం
క్షితావభూదేకధనుర్ధ్వోపి నః.

31

త్వచమితి. “కార్ణ కారవ బాస్తాని చర్తాణి బ్రహ్మచారిణః, నిరేవ వాగ్నా పూర్వేయిణ శాణ ఔమాదికాని” చేతి ముసస్థరణాత్. స రఘుః మేధ్యా శుశ్రూష, కారవీ దురుసంబంధినీ “దురుప్రహా కృష్టసార” ఇతి యావవః. త్వచం చర్మ, పరి ధాయ వసిత్వా, మంత్రవత్సమంత్రకం, అస్త్రమాగ్నీయాదికం, పితరేవోపాధ్యా యాత్, అశీక్షిత అభ్యస్తవాక్ “అఖ్యాతోపయోగ” ఇత్యపాదారసంభూ. పితరే వేత్త్యవధారణముపపాదయతి - నేతి-తద్గురుః ఏకః అద్వితీయః హ్యచి కేవలం పృథి వీశ్వర ఏవ నాభూత్ కింతు క్షితౌ సః ఏకధనుర్ధ్వోపమభూత్.

మహాక్షతాం వత్సతరస్పృశన్మివ
ద్విపేన్ద్రభావం కలభః శ్రయన్మివ,
రఘుః క్రమాద్యవనభిన్నతైశ్చ
పుషోష గాంధీర్యమనోహరం వపుః.

32

మహాక్షతామితి. రఘుః క్రమాత్ యావనేన భిన్నతరసః సుప్తశశు భావస్సక్ మహా ఉక్షీ మహాక్షః, మహావృషభః. అచసురానిమగ్నైః నిహితనా దకారాంతత్వం తస్య భావస్తత్తా తా స్పృశక్ గచ్ఛక్. మహావృషమ్య ఇవ “దమ్యవత్సతరా సమా” విత్యమరుః. ద్విపేన్ద్రభావం మహాగర్భా, క్రయక్ భజక్, కలభః కరిపాత ఇవ, “కలభః కరిశాబక” ఇత్యమరుః. గాంధీర్యణి-అచ- లేన, మనోహరం వపుః పుషోష,

అథాన్య గోదానవిధేరనంతరం
వివాహదీక్షౌ నిరవర్తయద్ధుమః,
న రేంద్రకన్యాస్తమవాప్య సత్పుతిం
తమోనుదం దక్షసుతా ఇవాబభుః.

33

అథేతి. “గా రాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షి భేదయోః, స్త్రీ తు స్యా ద్విశి
భారత్యాం భూమా చ సురభావసి, పుస్త్రీయో స్వర్గవజ్రాంబురశ్చిదృగ్భాణలోమ”
స్వీతి కేశవః, గావో లోమాని కేశా దీయంతే ఖండ్యంతేఽస్మిన్నీతి పుత్రవృత్త్యా
గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం
కర్తోచ్యతే - తదుక్తం మునునా. — “కేశాంతం షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీయతే,
రాజన్యబుధోద్వామింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికేతత” ఇతి. అథ గురుః పితా “గురూ
గీష్మతిపిత్రాద్యా” విత్యమరః. అన్య రఘోః గోదానవిధేరనంతరం వివాహదీక్షౌ నిర
వర్తయత్ కృతవానిత్యర్థః. అథ నరేంద్రకన్యాః తం రఘుం దక్షస్య సుతాః రోహి
ణ్యాదయః తమోనుదం చంద్రమివ. “తమోనుదోఽగ్నిచంద్రారా” ఇతి విశ్వః.
సత్పుతిం అవాప్య ఆబభుః. రఘురసి తమోనుత్; అత్ర మనుః— “వేదానధీత్య వేదా
వా వేదం వా పి యథాక్రమం, ఆవిష్టుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమాచికే” దితి.

యువా యుగవ్యాయతబాహురంసలః

కవాటపక్షాః పరిణధ్ధకంధరః,

వపుః ప్రకర్షదాజయద్ధురం రఘు

స్తథాపి నీచై ర్వినయాదదృశ్యత.

34

యువేతి. యువా యుగో నామ ధుర్యస్కంధగతః. సచ్చిద్రప్రాంతో యా
నాంగభూతో దారువిశేషః “యానాద్యంగే యుగః పుసి యుగం యుగ్నే కృతా
దిష్టి” త్యమరః. యుగపత్ వ్యాయతే దీర్ఘా; బాహూయస్య సః అంసావస్యస్త
ఇత్యంసలః “బలవానంసల” శ్చేతి వృత్తికారః. “బలవాన్తాంసలోఽంసల” ఇత్యమరః.
“వత్సాసాభ్యాం కామబల” ఇతి లచ్చిత్యయః. కవాటపక్షాః పరిణధ్ధకంధరః.
విశాలగ్రీవః “పరిణాహో విశాలతే” త్యమరః. రఘుః వపుషః ప్రకర్షదాధిక్యాత్ -
యావనకృతాత్; గురుం పితరం, అజయత్ తథాపి వినయాన్నమ్రత్యేన నీచై
రల్పకః ఆదృశ్యత ఏలేన అనాధత్యం వివక్షితమ్.

సంత్రతి తస్య యావరాజ్యమాహ.—

తతః ప్రజానాం చిరమాత్మనా ధృతాం
నితాన్తగుర్వీం లఘుయిష్యతా ధురమ్,
నిసర్వసంస్కారనిసిత ఇత్యసౌ
నృపేణ చక్రే యువరాజశబ్దభాక్.

35

తత ఇతి. తతః ఆత్మనా చిరం ధృతాం నితాన్తగుర్వీం, “నీతో గుణవచనా”
దితి శీష్. ప్రజానాం ధురం ప్రజాపాలనప్రయాసం లఘుయిష్యతా లఘుభావీష్యతా,
“తత్కరోతి తదాచప్తే” ఇతి లఘుశబ్దాభిప్రాయే. తతో లృప్. “లృటస్స” ద్వేషిణ్య
ప్రత్యయః. నృపేణ దిలీపేన, అసౌ రఘుః నిసర్వేణ స్వభావేన, సంస్కారేణ శాస్త్రా
భ్యాసజనితవాసనయా చ, వినితో న మ్రుః, ఇతి హేతోః యువరాజ ఇతి శబ్దం ధబ
తీతి తథోక్త్య. “భజోజ్యై” రితి ద్విప్రత్యయః. చక్రే కృత్. ద్వివిగో విచయః -
స్వాభావికః కృత్రిమశ్చేతి కాటిల్యుః. తదుభయసంవన్నత్వాత్పుత్రం యావరాజం
చకారేత్యర్థః. అత్ర కామంచకః—“వివరూపగ్రహాన్ భూత్యై కుర్వీత్ నృపాని
స్సుతాన్”, ఆవీతకుమారం హి కులమాతు విశిర్యతే, విసితమారసం పుత్రం యావ
రాజ్యేఽభిషేచయే” దితి.

నరేంద్ర మూలాయతనాదనంతరం
తదాస్థురం శ్రీరఘువరాజసంజ్ఞితమ్,
అగచ్ఛదంతేన గుణాశీలాషినీ
నవావతారం కమలం దివోష్పల్లవమ్.

36

నరేంద్రేతి. గుణాన్ వివరూపాన్, సారభాదీశ్వ, ఆభిలషతీతి గుణాభిల
షిణీ. శ్రీః రాజ్యలక్ష్మీః, పద్మాశ్రయా చ నరేంద్రో దిలీప ఏవ మూలాయతనం
ప్రధానస్థానం తస్మాదపాదానాత్ ఆనంతరం - నన్నిహితం, యువరాజ ఇతి సంజ్ఞా
అన్య సంజాతా యువరాజసంజ్ఞితం తారకాదిత్వాదితచ్చృత్యయః. ఆత్మనః పదవి
స్థానం, “ఆస్వదంప్రతిష్ఠాయా” మితి నిపాతః. న రఘునిత్యాస్వదం తదాస్థురం కమ
లాత్ చిరోత్పన్నాత్ నవావతారమదివోత్పన్నం ఉత్పల్లవమితి తేనాగచ్ఛదంతే
స్త్రీయో హి యూని రజ్యంత ఇతి భావః.

విభావసుస్సారధినేవ వాగసునా
ఘనవ్యసాయేన గభస్తిమానివ,
బభూవ తేనాతితరాం సుదాస్సహః
కటప్రభేదేన కరివ పార్థివః.

37

విభావనురితి. సారథినా సహాయభూతేన, ఏతద్విశేషణము తరవాక్యేష్వప్యను
 వంజనీయం. లేన వాయునా విభావసుర్వహిరివ. “చిత్రభానుర్విభావసు”రిత్యమరః.
 ఘనవ్యపాయేన శరత్సమయేన సారథినా గభస్తిమాన్ సూర్య ఇవ, కటో గండః
 “గండః కటో మదో దాన” మిత్యమరః. తస్య ప్రభేదః స్ఫోటనం; మదోదయ ఇత్య
 ర్థః. లేన కరివ పార్థివః దిలీపః లేన రఘునా అతితరామత్యంతం సుదుస్సహః అత్యం
 తాసహోఽబభూవ.

నియుజ్య తం హోమతురంగరక్షణే
 ధనుర్ధరం రాజసుతైరనుద్రుతం,
 అపూర్ణమేకేన శతక్రతుపమ
 శ్శతం క్రతునామపవిఘ్నమాప సః.

38

నియుజ్యేతి. శతక్రతురింద్రః, ఉపమా యస్య సః దిలీపః. “శతం వై కలాన్య
 రాజపుత్రా దేవా ఆశా పాలా” ఇత్యాది శ్రుత్యా, రాజసుతైః అనుద్రుతమయగతం,
 ధనుర్ధరం తం రఘుం హోమతురంగాణాం రక్షణే నియుజ్య ఏకేన క్రతునా అపూర్ణం
 ఏకానం క్రతునామశ్వమేధానాం శతం అపవిఘ్నం తథా అప.

తతః పరం లేన మఖాయ యజ్వనా
 తురంగముత్సృష్టమనర్గళం పునః,
 ధనుర్భృతామగ్రత ఏవ రక్షిణాం
 జహార శక్రః కిల గూఢవిగ్రహః.

39

తత ఇతి. తతఃపరం, ఏకానశతక్రతుప్రాప్త్యనంతరం యజ్వనా, విధిసేష్టవతా,
 లేన దిలీపేన పునః పునరపి మఖాయ మఖం కర్తుం “క్రియాఠోపపదస్యే”త్యాదినా
 చతుర్థీ. ఉత్సృష్టం ముక్తం, అనర్గళం అప్రతిబంధనం, అవ్యాహతనైర్విరగతిమిత్యర్థః.
 “అపర్యావర్తయంతోఽశ్వ మయచరంతీ”త్యాపస్తంబస్మరణాత్. తురంగం ధనుర్భృ
 తాం రక్షిణాం, అగ్రత ఏవ శక్రః గూఢవిగ్రహస్సక్ జహార కిల కిలేత్యైతిహేయ.

విషాదలుప్తప్రతిస్థితిం
 కుమారనైన్యం సవది స్థితం చ తత్,
 వసిష్ఠభేనుశ్చ యన్మచ్చయాగతా
 శ్రుతప్రభావా దవృత్తేఽథ నందినీ.

40

విషాదేతి. తత్ కుమారస్య రఘోః నైన్యం. సేనా చ, సవది విషాదః. ఇద్దనా
 శక్యతో మనోభంగః, తదుక్తం:—“విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావనాశయో”

రితి. లేన లుప్తా ప్రతిపత్తి కర్తవ్యజ్ఞానం యస్య తత్తథోక్తం విస్తృతం. అశ్వనాశస్యా కస్మి కత్వావాశ్చర్యావిప్లవం సత్. స్థితం. తస్మా, అగ్ర శ్రుతప్రభావా యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా, ఆగతా నందినీనామ వసిష్ఠభేరుశ్చ దన్వతే; రఘోః స్వప్రసాదలబ్ధత్వా త్తదనుజిఘృక్షయేతి భావః. ద్వైవకారావలంబనూచకా.

తదంగనిష్క్యంరజలేన లోచనే

ప్రమృజ్య పుణ్యేన పురస్కృతస్సతాం,

అతీంద్రియేష్వప్యప్యవన్నచర్యతో

బభూవ భావేషు దిలీపనందనః.

41

తదంగేతి. సతాం పురస్కృతః పూజితః, దిలీపస్య నందనో రఘుః, పుణ్యేన షష్ఠిలేణ, తస్యాః నందిన్యాః యదంగం తస్య నిష్క్యందో ద్రవః స ఏవ జలం మూత్ర మిశ్యర్థః. లేన లోచనే ప్రమృజ్య శోధయిత్వా, అతీంద్రియేషు ఇంద్రియమతిక్రం తేషు, “అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయే”తి సమాసః. ద్విగుప్రాప్తావన్నాలం పూర్వగతి సమాసేషు పరవల్లింగతాప్రతిషేధాద్విశేష్యనిఘ్నత్వం. భావేషు చస్తుషు ఉపపన్నదర్శనస్సంపన్నసాక్షాత్కారశక్తిః బభూవ.

స పూర్వతః పర్వతపక్షశాతనం

దచర్య దేవం నరదేవసంభవః,

పునఃపునస్సూతనిష్ఠచావలం

హరంతమశ్వం రథరత్న సంయతేన.

42

స ఇతి. నరదేవసంభవస్య రఘుః పునఃపునః సూతేన మాతలినా, నిష్ఠచావలం నివారితౌద్ధత్యం, రథస్య రత్నభిః ప్రగ్రహేః, “కిరణప్రగ్రహారత్” ఇశ్యమరః. సంయతం బద్ధం, అశ్వం హరుతం పర్వతపక్షాణాం శాతనం ఛేద్యం దేవమింద్రం పూర్వతః పూర్వస్యాం దిశి, దచర్య.

శతైస్తమస్థామనిమేషవృత్తిభి

ర్వారిం విదిగ్వా హరిభిశ్చ నాబిధిః,

అమోచదేవం గగనస్పృశా రఘు

స్వ్వేణా కీలేణ నిరర్తయన్నివ.

43

శతైరితి. రఘుః శతశ్వహరారం అనిమేషవృత్తిభిర్నిమేషవ్యాపారకూన్తైః, అక్షాం శతైః హరిభిః హరిద్వయైః, వాజిభిరశ్వైశ్చ, “హరిర్వాచవ్యదాఖ్యాతో హరి

త్కపిలవర్ణయో"రితి నిశ్చయః. హరిమంద్రం, విదిత్వా "హరిర్వాతార్కచంద్రేంద్రయ
మోపేంద్రమరీచి"ష్యితి విశ్చయః. వినమంద్రం గగనస్పృశా వ్యోమవ్యాపినా, ధీరేణ
గంభీరేణ, స్వరేణ ధ్వనినైవ, నివర్తయన్నివ అవోచత్.

మఖాంశభాజాం ప్రథమో మనీషిభి-

స్త్వమేవ దేవేంద్ర సదా నిగద్యసే,

అజస్రదీక్షాప్రయతస్య మద్దురోః

క్రియానిఘాతాయ కథం ప్రవర్తసే?

44

మఖేతి. హేదేవేంద్ర ! మనీషిభిః త్వమేవ మఖాంశభాజాం యజ్ఞభాగభుజాం
ప్రథమః సదా నిగద్యసే కథ్యసే. తథాపి అజస్రదీక్షాయాం నిత్యదీక్షాయాం, ప్రయ
తస్య మద్దురోః క్రియానిఘాతాయ క్రతువిఘ్నయః; క్రియాం విహంతుమిత్యర్థః
తుమర్థాచ్చ భావవచనా' దితి. చతుర్థీ కథం ప్రవర్తసే?

త్రిలోకనాథేన సదా మఖిద్విష

స్త్వయా నియమ్యా నను దివ్యచక్షుషా,

న చేత్స్వయం కర్తసు ధర్మచారిణాం

త్వమన్తరాయో భవసి చ్యుతో విధిః.

45

త్రిలోకనాథేనేతి. త్రయాణాం లోకానాం నాథః త్రిలోకనాథః, 'తద్దితా
థే'త్యావినా ఉత్తరపదసమాసః. తేన త్రైలోక్యనియామకేన, దివ్యచక్షుషా అతీంద్రి
యార్థదర్శినా త్వయా, మఖిద్విషః క్రతువిఘాతకాః, సదా నియమ్యా నను శిక్ష్యోః
ఖలు? సః త్వం ధర్మచారిణాం కర్తసు క్రతుః స్వయమంతరాయః విఘ్నః, భవసి
చేత్, విధిరనుష్ఠానం చ్యుతః క్షతః లోకే సత్కర్త కథైవాన్తమిహాదితి భావః.

తదంగమగ్ర్యం మఘవన్తహాక్రతో-

రముం తురంగం ప్రతిమోక్తుమర్హసి,

పథశ్చుచేద్దర్శయితార ఈశ్వరా

మలీమసామాదవతే న పద్ధతిమ్.

46

తదితి. హే మఘవన్ ! తత్ తస్మాత్కారణాత్ మహాక్రతోరశ్వమేధస్య అం
గం సాధనం, అగ్ర్యం శ్రేష్ఠం, అముం తురంగం ప్రతిమోక్తుం ప్రతిదాతుం, అర్హసి.
తథాపి శుచేః పథో దర్శయితారః సన్మార్గప్రదర్శకాః, ఈశ్వరా మహాంతః, మలీమ
సాం మలినాం, పద్ధతిం నాదదతే న స్వీకర్షతే; అసన్మార్గం నావలంబంత ఇత్యర్థః.
'మలీమసు తు మలినం కచ్చరం మలదూషిత' మిత్యమరః.

ఇతి ప్రగల్భం రఘునా సమీరితం

వచో నిశమ్యాధిపత్నిచౌకసాం,

నివర్తయామాస రథం సనిస్త్వయః

ప్రచక్ర మే చ ప్రతివత్తు ముత్తరహః.

47

ఇతి. ఇతి రఘునా సమీరితం ప్రగల్భం వచో నిశమ్యాకర్తవ్యం దివౌకసః స్వర్గా-
కసః 'దివం స్వర్గేఽంతరిక్షే చ'తి విశ్వః తేహిమధిపతిః జేమిద్ర్యః, రఘుప్రభావాత్
సనిస్త్వయస్కౌ రథం నివర్తయామాస ఉత్తరం ప్రతివత్తు ప్రచక్ర మే చ.

యదాథ రాజన్యకుమార తత్తథా

యశస్త్యు రక్ష్యం పరతో యశోధన్యైః,

జగత్ప్రకాశం శవశేషమిజ్యయా

భవద్ధుర్లంఘయితుం మమోన్యతః.

48

యదితి. హే రాజన్యకుమార జ్ఞాత్రయకుమార! "మూర్ధాభిషిక్త రాజనోస్య
బాహుజః జ్ఞాత్రయో విరా"డిత్యమరః. యద్యాకృత్యం ఆత్మ బ్రహ్మీ "స్రువః మచానా"
మిత్యాదినా ఆహదేశః. తత్తథా సత్యం. కింతు యశోధన్యైరస్మాదృశైః పరతత్త్వైః,
యశో రక్ష్యం తతః కిమిత్యత ఆహః—భవద్గరుః పృథ్విలా, జగత్ప్రకాశం లోక
ప్రసిద్ధం, అశేషం సర్వం మమ తద్యశః ఇజ్యయా యాగేన, లక్ష్మ యితుం తిరస్కర్తూ,
ఉద్యతః ఉద్యుక్తః.

హరిర్నైకైః పుషపోత్తమస్త్యుతో

మహేశ్వరస్త్యుంబక ఏన నాపరః,

తథా విమర్తాం మునయశ్శక్రశ్రుం

ద్వితీయగామీ న హి శబ్ద ఏన న.

49

హరిరితి. పురుషేశ్వరశ్చ ఇతి సప్తమీసమాసః "సనిర్ధావః" ఇతి షష్ఠీసమాస
నిషేధాత్. కర్షణారముతు సప్త హస్తైరమోగ్నాస్తా పూజ్యమాస్తే" రిశ్యు శ్చమపురుష
ఇతి స్యాత్. యథా, హరిర్విష్ణుః, ఏక ఏవ పురుషోత్తమః స్వయః, యథా చ శ్రీకృ
ష్ణ ఏవ మహేశ్వరః స్వయః అపరః పుమాన్మ. తథా మునయః సూర శశక్రశ్రు
విదుః విదంతి. 'విదోఃటా' వేలి యోయసాదేశః. నోఽస్మాకం హరిహరగౌరవం చిత్య
ర్థః. ఏవమిత్రయోఽపి శబ్దః ద్వితీయగామీ న హి ద్వితీయాప్రకరణే గమ్యాదీనాముప
సంఖ్యానాత్సమాసః.

అతోఽయమశ్వః కపిలానుసారిణా
పితు స్త్వదీయస్య మయాపహరితః,
అలం ప్రయత్నేన తవాత్ర మా నిధాః,
పదం పదవ్యాం సగరస్య సంతతేః.

50

అత ఇతి. యతోఽహమేవ శతక్రతుః అత స్త్వదీయస్య పితుః ఆయం శత
తమోఽశ్వః కపిలానుసారిణా కపిలమునితుల్యేన మయా, అపహరితః అపహృతః,
స్సార్ధే ణిచ్. తవ, అత్ర అశ్వే ప్రయత్నేన అలం; ప్రయత్నం మాకాక్షీరిత్యర్థః.
నిషేధ్యస్య నిషేధం ప్రతికరణత్వాత్ప్రతీయా. సగరస్య రాజ్యః సంతతేస్సంతానస్య,
పదవ్యాం పదం మా నిధాః న నిధేహి. నిపూర్వాద్వధాత్తేర్లుజ్. 'నమాజ్యోగ' ఇత్య
డాగమప్రతిషేధః. మదాస్కందనం తే వినాశమూలం భవిష్యతీతి భావః.

తతః ప్రహస్యాసభయః పురందరం

పునర్బభాషే తురగస్య రక్షితా,

గృహణ శస్త్రం యది సర్గ ఏషతే

న ఖల్వినిర్జిత్య రఘుం కృత్తి ధవాన్.

51

తత ఇతి. తతస్తురగస్య రక్షితా రఘుః ప్రహస్య ప్రహసం కృత్వా, అపభయః
నిర్భీకస్య, పునః పురందరం బభాషే కిమితి? హే దేవేంద్ర! ఏహోఽశ్వమోచనా
భావరూపః తే తవ, సర్గః నిశ్చయో యది, "సర్గస్య భావనిర్జితానిశ్చయాధ్యాయ
సృష్టి" ష్టిత్యమరః. తర్హి శస్త్రం గృహణ భవాన్ రఘుః మాం అనిర్జిత్య కృతమనే
నేతి కృత్ కృతకృత్వో న ఖలు? "ఇహోదిభ్య శ్చే"తి ఇనిప్రత్యయః. రఘుగ్రహణా
దాత్తనో దుర్జయత్వం సూచితమ్.

స ఏవముక్త్యా మఘవంతమున్ముఖః

కరిష్యమాణః స్సశరం శరాసనమ్,

అతిష్ఠవాల్మీకిః పశోభినా

వపుః ప్రకర్షణ విడంబితేశ్వరః.

52

సఇతి. స రఘుః ఉన్ముఖస్య మఘవంతమింద్రం ఏవముక్త్యా శరాసనం చాపం
సశరం కరిష్యమాణః కరిష్యన్, అలీడేన అలీడాభ్యేన స్థానభేదేన, విశేషశోభినా అతి
శయశోభినా; వపుః ప్రకర్షణ దేహకాన్న త్యేన; విడంబితేశ్వరః అనుకృతపినాకీ సన్,
అతిష్ఠత్ అలీడలక్షణే యాదవః-స్థానాని భవ్వినాం పంచ తత్ర వై శాఖమస్త్రియాం,
త్రివిధస్యంతరా పాదౌ మండలం తోరణాకృతి, ఆనందగ్ధం స్యాత్సమపదమాలీడం తు
రఘు-6

తతోఽగ్రతః, దక్షిణే వామమాకుంచ్య ప్రత్యాల్లిఙ్గా వివర్ణయ" ఇతి. త్రివిత్ స్త్యంత
రేణ స్థితే పాదద్వయే వికాఖం తోరణాకృతిత్వేన స్థితే పాదద్వయే మండలం తుల్య
పాదయుగం సమపదం దక్షిణజంఘాప్రసారే వామపాదసంకోచే చాల్లిఙ్గా వామపాద
ప్రసారే దక్షిణసంకోచే ప్రత్యాల్లిఙ్గా.

రఘోరవద్వంభమయేన పత్రిణా

హృది క్షతో గోత్రభివ్యవృక్షణః,

నవాంబుదానీకముహూర్తబాంధనే

ధనుష్యమౌఘం సమధత్త సాయకమ్.

53

రఘోరితి. రఘోరవద్వంభమయేన స్తంభయాపేణ, "అవద్వంభస్సుసర్వే చ స్తంభా
హంకారయార" పీతి విశ్వః. పత్రిణా బాణేన, హృది హృదయే, క్షతో విభజ్ఞః, అతవివ
అమర్షణః అసహనః; 'కుష్ట' ఇత్యర్థః. గోత్రభివ్యవృక్షణః సుభాషణీయాచారోఽసి -
"గోత్రః క్షోణీధరే మత" ఇతి విశ్వః. నవాంబుదానామనీకస్య ముహూర్తం క్షణ
మాత్రం లాంఛనే చిహ్నభూతే, ధనుషి దివ్యే ధనుషీత్యర్థః. "మౌఘమవంధ్యం
సాయకం బాణం, సమధత్త సంహితవాక్".

దిలీపసూనోస్స బృహద్భుజాంతరం

ప్రవిశ్య భీమాసురశోణితోదితః,

పసావనాస్వాదితపూర్వమూశంగః

కుతూహలేనేన మనుష్యశోణితమ్.

54

దిలీపేతి. భీమానాం భయంకరాణాం అసురాణాం శోణితే దుధిరే, ఉచితః
చరిచితః, సః ఇంద్రముక్తః అశుగస్నాయకః, దిలీపసూనోః రఘోః, బృహద్భుజాం
తరం వక్షః, ప్రవిశ్య అనాస్వాదితపూర్వం పూర్వమనాస్వాదితం, 'సుప్ను'పేతి
సమాసః. మనుష్యశోణితం కుతూహలేనేన పశా.

హరేః కుమారోఽపి కుమారవిక్రమ

స్సురద్విపాస్ఫులనకర్కశాంగుళౌ,

భుజే శచీవ్రవిశేషకాంకితే

స్వనామచిహ్నం నిచఖాన సాయకమ్.

55

హరేరితి కుమారస్య స్కందస్య, విక్రమ ఇవ విక్రమో యస్య స తథోక్తః
"సప్తమ్యుపమానే" త్యాదినా ఉత్తరపదలాపీ సమాసః. కుమారో రఘురవి సురద్విపస్త్రి
శాపతస్య, అస్ఫులనేన కర్కశా అంగుళయో యస్య తస్మిన్, శబ్దాః పత్రవిశేషతః

అంకితే శచీపత్రవిశేషకాంకితే శచీపత్రలతాక్రియాచితే ఇతిపాతే శచ్యాః పత్ర
లతాక్రియాయాం పత్రవిశేషరచనాయాం ఉచితే అభ్యస్త ఇత్యర్థః. “అభ్యస్తే
పుచ్చితం న్యాయ్య” మితి శోశః. హరేరింద్రస్య భుజే స్వనామచిహ్నం స్వనామాం
కితం సాయకం నిచఖాన నిఖాతవాక్. “యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహంశువా
జిషు, శుకాహికశిభేకేషు హరిర్నాకశితేతి” ష్విత్యమరః. నిష్కంటకసాన్వరాజ్య
స్వాయం మహానభిభవ ఇతి భావః.

జహర చాన్యేన మయూరపత్రిణా
శరేణ శక్రస్య మహాశనిధ్వజమ్,
చుకోప తస్యై స భృశం సురశ్రియః
ప్రసహ్య కేశవ్యవరోపణాదివ.

56

జహరేతి. అన్యేన మయూరపత్రిణా మయూరపక్షవతా శరేణ, శక్రస్యేం
ద్రస్య మహాశనిధ్వజం మహంతమశనిరూపం ధ్వజం, జహర చిచ్ఛేద చ. స శక్రః
సురశ్రియః ప్రసహ్య బలాత్కృత్య, కేశానాం వ్యవరోపణాత్ అవతారణాదివ ఛేద
నాదివేత్యర్థః. తస్యై రఘువే భృశమత్యర్థం, చుకోప తం హంతుమిమేషేత్యర్థః. “మృధ
ద్రుపే” త్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ.

తయోరుపాంతస్థి కస్యినై నికం
గరుత్మ దాశీవిషభీమదర్శనైః,
బభూవ యుద్ధం తుములం జయైషిణో
రథోముఖై రూర్ధ్వముఖై శ్చ పత్రిభిః.

57

తయోరితి. జయైషిణోరన్యోన్యజయకాంక్షిణోః, తయోరింద్రరఘోః గరు
త్మంతః - పక్షవంతః, “గరుత్పక్షచ్ఛదాః పత్ర” మిత్యమరః. అశిషి దంష్ట్రాయాం విషం
యేషాం లే అశివిషాస్సర్వాః, పృషాదరాదిత్వాత్పాఘః. “స్త్రీత్యాశ్చిన్తి తాశంసాహి
దంష్ట్రయా” రిత్యమరః. “అశి రురగదంష్ట్రయా” మిత్యమరశేషశ్చ, శ ఇవ భీమ
దర్శనాః సపక్షాస్సర్వా ఇవ ద్రష్మాణాం భయావహా ఇత్యర్థః - (అథ వా గరుత్మంతః
గరుడాః, అశివిషాస్సర్వాః తథా భీమదర్శనాః పరస్పరవిరుద్ధప్రయోగై రితిభావః.) తైః
అనోముఖై రూర్ధ్వముఖైశ్చ (ఇంద్రముక్తా అనోముఖాః రఘుముక్తా ఊర్ధ్వముఖాశ్చ)
ధన్వినోరుపర్యనోదేశావస్థితత్వాదితి భావః. పత్రిభిర్బాణైః, ఉపాంతేస్థితాః తటస్థాః
సిద్ధాః దేవాః ఇంద్రస్యనైనికాశ్చ రఘోః యస్తిక్ తత్తథోక్తం తుములం సంకులం,
యుద్ధం బభూవ.

అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిభి
స్త మాశ్రయం దుష్ప్రసహస్య జేజనః,

శశాక నిర్వాపయితుం న వాసవ

స్వతశ్చ్యుతం వహ్నిమివాద్భిరంబునః.

58

అతీతి. వాసవః అతిప్రబుధేన అతిసాంతత్యేన, ప్రహితాభిః ప్రయుక్తాభిః, అస్తవృష్టిభిః దుశభేన ప్రసహ్యక ఇతి దుష్ప్రసహం తస్య తేజసః ప్రతాపస్య, ఆశ్రయం తం రఘుం అంబుదో మేఘః, అద్భిరుపైః స్వతశ్చ్యుతం నిర్గతం, వహ్నిమివ నిర్వాపయితుం శమయితుం, న శశాకః. రఘోరణి లోకపాలాత్ కన్యేంద్రస్యాశ సంభవత్వాదితి భావః.

తతః ప్రతోష్ఠే హరిచందనాంకితే

ప్రమథ్యమానార్ణవధీరనాదిసిమ్,

రఘుశృశాంకార్ధముఖేన పత్రికా

శరాసనజ్ఞామలనాద్భిహృజుః.

59

తతఇతి. తతో రఘుః హరిచందనాంకితే ప్రతోష్ఠే మణిబుధే, హర్షరయోర్నధే, ప్రమథ్యమానార్ణవ ఇవ ధీరు గంధీరం, వసంతీతి ధీరనాదిసి తాం తస్మాద్భిః వేషేషి వ్యాపన్నతీతి విదం న్యావనం బిజ్జక్తజో యస్య తస్య విదంబనః ఇంద్రస్య పృథీదరాదిత్వాత్సానుః. ఆశ్ర మణిగోచరభేదః. శరాసనజ్ఞాం భుర్రోర్విం, తశాంశ స్యార్థః ఖండ ఇవ ముఖం ఫలం యస్య తేన పత్రికా పాతాత్ అద్భిసత్.

న చాపముస్సృజ్య విస్ఫుల్గమస్సృజ్య

ప్రణాశనాయ ప్రబలస్య నిర్విచ,

మహీధ్రపక్షచక్రకరోహణోచితం

స్ఫురత్ప్రేక్షామంజులమృచ్ఛమానదే.

60

న ఇతి. వివృణ్ణమశ్చరః ప్రప్లువైరః. న ఇంద్రః చాపముస్సృజ్య ప్రబలస్య విద్వివశ్చత్రి, ప్రణాశనాయ వధాయ, మహీ ధారయంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః, మూలనిభువాదిత్వాత్కప్రత్యయః. తేషాం పక్షవృకరోహణః పక్షచ్ఛేదే, ఉచితం స్ఫురత్ప్రేక్షామంజులం ఆశ్ర పశ్రయభా, అపశే జగ్రహ.

రఘుర్భుశం నశ్చసి తేన దాది

పపాత భూమా సహ నైనికాశ్రుభిః,

నిమేషమాత్రావపహూయ చ ప్యథాం

సహోత్థితస్సైనికహర్షనిర్నదైః.

61

రఘురితి. రఘుః తేన వక్త్రేణ భృశమత్యర్థం, వశ్చసి తాదితో మూలికస్సకా, నైనికానామశ్రుభిస్సహ భూమా పపాత. తస్మిన్ పరితే తే దురుదురిత్యర్థః. నిమేష

మాత్రాత్ పృథాం దుశ్ఖం అవధూయ తిరస్కృత్య, నైనికానాం హర్షేణ యే నిష్ఠనాః
క్షేదాః తైస్సహ ఉత్థితశ్చ; తస్మిన్ముత్థితే సతి హర్షాన్సింహనాదాంశ్చ త్పరిత్యగ్గః.

తథాపి శస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురే
విపక్షభావే స్థిరమస్య తస్మహః,
తుతోష పిర్యాతిశయేన వృత్రహః
పదం హి సర్వత్ర గుణైర్నిధీయతే.

62

తథాపితి. తథాపి వజ్రభూతేఽపి, శస్త్రవ్యవహారేణాయుధవ్యాపారేణ,
నిష్ఠురే మాత్రే, విపక్షభావే శస్త్రభావే, స్థిరం తస్మహః స్థితవతః, అస్య రహాః పిర్యాతి
శయేన వృత్రం హతవాక్ వృత్రహః “బ్రహ్మభూతివృత్రేషు క్వి” దితి క్విప్.
తుతోష స్వయం పీర విప పీరం జానాతీతి భావః. కథం శస్త్ర సంతోష ఇత్యత
ఆహ-గుణైః సర్వత్ర శస్త్రమిత్రోనాసీనేషు పదముః; నిధీయతే హి; గుణైః
సర్వత్ర సుక్రస్మృత ఇత్యర్థః. గుణాశ్చ తునప్యావర్జయంతీతి భావః.

అనంగమద్రిష్వపి సారవత్తయా
న మే త్వదన్యేన విసోఽహమాయుధమ్,
అవేహి మాం ప్రీతమ్ప్రతే తురజ్జమా
త్మి మిచ్ఛసీతి స్ఫుటమాహ వాసవః.

63

అనంగమితి. సారవత్తయా అద్రిష్వపి అనంగం అప్రతిబుధం, మే ఆయుధం-
వజ్రం త్వదన్యేన న విసోఽహం. “తో మాం ప్రీతం సంతుష్టం అవేహి. తురంగమాదృతే
తురంగం వర్జయత్వా “అన్యారాదితరచై” ఇత్యాదినా పంచమీ కిమిచ్ఛసీతి స్ఫుటం
వాసవః ఆహ. తురంగమాదన్యదదేయం నాస్తీతి భావః.

తతో నిషంగాదసమగ్రమున్ధృతం
సువర్ణపుంఖద్యుతిరంజితాంగుళిమ్,
న రేన్ద్రీసూనుః ప్రతిసంహరన్నిషుం
ప్రియంవచం ప్రత్యవదత్సురేశ్వరమ్.

64

తత ఇతి. తతః నరేంద్రసూనుః రఘుః, నిషంగాత్తూణీరాత్ అనంగం యథా
తథా ఉన్ధృతం ఈవన్ధృతమిత్యర్థః. సువర్ణపుంఖద్యుతిభిః రంజితా అంగుళయో యేన తం
ఇషుం ప్రతిసంహరం నివర్తయం, “నాప్రహరతం ప్రహరే” దితి నిషేధా దితి
భావః. ప్రియం వదతీతి ప్రియంవచః “ప్రియవశేవదఃఖ” జితిఖచ్ ప్రత్యయ అరుద్వి
వదిత్యాదినా ముమాగమః. తంనరేశ్వర మింద్రం ప్రత్యవదత్ నతు ప్రాహరదితి భావః.

అమోచ్యమశ్వం యచి మన్యసే ప్రభో
తతస్సమాప్తే విధినైవ కర్తవ్యే,
అజస్రవీక్షాప్రయస్స మన్యతాః
క్రతోరశేషేణ సలేన యుజ్యతామ్.

65

అమోచ్యమితి. హే ప్రభో, ఇంద్ర! అశ్వమమోచ్యం మన్యసే యచి తతః
తస్మి అజస్రవీక్షాయాం ప్రయతః సః మద్గురుః మమపితా, విధినైవ కర్తవ్యే సమాప్తే
సతి క్రతోరశ్యశ్శలం లేన ఫలేన అశేషేణ కృత్వేన్న, 'యుజ్యతాం యుజ్యతాం'
అశ్వమేధఫలం భే కిమశ్వేనేతి భావః.

యథా చ వృత్తిం మిమం చదోగత
స్త్రిలోచనై కాంశలేయా ఏరానకః,
తైవ నిద్రేహ రాద్విహంపతి
శృణోతి లోకే నాథా నిధియతామ్.

66

యథేతి. సదోగతః గృహంగతః, స్త్రిలోచనస్త్వేత్వరస్య విశాంతయా యజ
మానస్యాష్టానాం చూర్తినామన్యశమముక్తిత్వాత్, ఏరానకః నూపుశ్చైః సహస్రైః
విశాంపతిర్నృపతిః, యథా ఇమం వృత్తాంతం తవ సునీహరాహ్వారాహరాదేన, శృ
ణోతి హేలోకేశ! తథా విధియతాం మమ పౌరుషం మయా వత్తుమయిక్తమితి భావః.

తథేతి కామం ప్రతిశ్రుత్వాః పశురో
ర్యథాగతం మాతలిసంకర్షయ్య,
నృపస్య నాతిప్రకృతాస్సహో గృహం
సుదక్షిణానునరపి న్యనర్తక.

67

తథేతి. మాతలిసారథిరీద్రః, రఘుసంబంధినం కామం మనోరగం, తథేతి.
తథాఽస్త్రితి, ప్రతిశ్రుత్వాత్ "భాషామాం సదవనశ్రువ" ఇతి క్షవప్రస్యయః.
యథాగతం యయా సుదక్షిణానునరః రఘురసి నాతిప్రమనాః విజయలాభేఽప్యశ్వ
నాకానాతిహృష్టస్య "సభిర్భస్య సశబ్దస్య సుప్తుచే" తిసమానః. నృపస్య సదః
గృహం ప్రతి న్యనర్తక.

తమభ్యనందశ్శ్రీధమం ప్రబోధితః
ప్రజేశ్వరశ్శాసనహానితా మాదేః,
పరామృశన రజదేన పాణినా
తదీయగంగం కులిశత్రణాంకితమ్.

68

తమితి. హరేరింద్రస్య, కాసనహరిణా పురుషేణ, ప్రశమం ప్రబోధితో జ్ఞాపి
తః, వృత్తాంతమితి శేషః. ప్రజ్ఞేశ్వరో దిలీపః. హర్షజడేన హర్షశిశిరేణ పాణినా,
కులిశవ్రణాంతం తస్య రఘూరిదా తదీయం అంగం శరీరం, పరామృతౌ స్పృశౌ
తం రఘుం ఆభ్యసందత్.

ఇతి క్షీతిశో నవతిం నవాధికాం
మహాక్రతూనాం మహానీయశాసనః,
శమారుకుక్షుర్ద్వివమాయుషః క్షయే
తతాన సోపానపరంపరామివ.

69

ఇతీతి. మహానీయశాసనః పూజనీయాఙ్గాః క్షీతిశో దిలీపః ఇతి మహాక్రతూనా
మశ్వమేధానాం నవభిరధికాం నవతిం ఏకోనశతం ఆయుషః, క్షయేనతి దివం స్వర్గం,
సమారుకుక్షుః ఆరోధుమిచ్ఛస్సౌ, సోపానానాం పరంపరాం పఞ్చిమివ తతాన.

అథ స విషయవ్యావృత్త్యా యథావిధి సూనవే
నృపతికకుదం దత్వా యూనే సితాతపవారణమ్,
మునివనతరుచ్ఛాయాం దేవ్యా తయా సహ శిశ్రియే
గళితవయసామిత్వోక్తామిదం హి కులవ్రతమ్.

70

ఇతి శ్రీకాళిదాశ్యతౌ రఘువంశే, మహాకావ్యే, తృతీయస్సర్గః.

అథేతి. అష్ట విషయభ్యో వ్యావృత్త్యా నివృత్తచిత్తః, స దిలీపః యథా విధి
యథాశాస్త్రం, యూనే సూనవే. నృపతికకుదం రాజచిహ్నం “కతుద్వత్కకుదం శ్రేష్ఠే
పుషాంగే రాజలక్షణీ”తి విశ్వః. సితాతపవారణం శ్వేతచ్ఛత్రం, దత్వా తయా దేవ్యా
సుదక్షిణయా సహ మునివనతరోః ఛాయాం శిశ్రియే శ్రితవాః; వానప్రస్థాశ్రమం
స్వీకృతవాసిత్వర్థః. తథాపి, గళితవయసాం వృద్ధానాం ఇత్వోక్తామిదం ఇత్వోక్తామిదా
పత్యానాం. “తద్రాజసంజ్ఞకత్వాదణోలుక్” ఇదం వనగమనం కులవ్రతంహి దేవ్యా
సహేత్యనేన సవత్సీకవానప్రస్థాశ్రమ ఉక్తః. తథాచ యాజ్ఞవల్క్యః. “సుతవిన్యస్త
పత్సీకస్తయానాఽనుగతోవనమ్, వానప్రస్థో బ్రహ్మచారీ సాన్నిహిత్యసంప్రజ్ఞే”దితి.
హరిణీపుత్రమేతత్. తదుక్తం “రసయుగహయైర్నాన్యస్థాగో యదా హరిణీతదా.”

ఇతి శ్రీమదవాక్యప్రమాణపారాచారపారిణి, శ్రీమహాపాథ్యాయ

కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం

రఘువంశవాక్యాయాం రఘురాజ్యాభిషేకో నామ

తృతీయస్సర్గః.

శ్రీః
శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః
రఘువంశమహాకావ్యే, నవ్యాఖ్యానే
చతుర్థ సర్గ ప్రారంభః.

స రాజ్యం గురుణా వత్తం ప్రతిపద్యాధికం బభౌ,
దినాంతే నిహితం తేజస్సచిత్రేన హుతాశనః.

1

స ఇతి. స రఘుః గురుణా పిత్రా, చత్తం రాజ్యం రాజ్యః కర్మప్రజాపాలనాత్మకం పురోహితాదిత్వాద్యకృత్యయః. ప్రతిపద్య ప్రాప్య, దినాంతే సాయంకాలే, సవిత్రా సూర్యేణ, నిహితం తేజః ప్రతిపద్య హుతాశనోఽగ్నిరివ, ఆధిపం బభౌ. పార తేజసః సాయమగ్నిసంక్రమే. "ఆదిత్యోవాస్తమయన్నగ్నిమపప్రవిశతి అగ్నిం వావాదిత్యస్సాయం ప్రవిశతి" త్యాదిశ్రుతిః ప్రమాణమ్.

దిలీపానంతరం రాజ్యే తం నిశమ్య ప్రతిష్ఠితమ్,

పూర్వం ప్రధూమితో రాజ్ఞాం హృదయేఽగ్నివివృత్తిః.

2

దిలీపేతి. దిలీపానంతరం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం ఆవస్థితం, తం రఘుం నిశమ్యకర్తవ్యం, పూర్వం దిలీపకాలే, రాజ్ఞాం హృదయే ప్రకర్షణే ధూమోఽస్య సృజాతః ప్రధూమితః అగ్నిస్సంతాపాగ్నిః. ఉత్థిత ఇవ ప్రజ్వలిత ఇవ, పూర్వావప్యధికస్సంతాపోఽఘోదిత్యర్థః. రాజకర్తృకస్యాపి నిశమనస్య అగ్నావృషచారాన్నసమానకర్తృకస్వదిరోధః.

పురుహూతధ్వజస్యేవ తస్యోన్నయనపక్ష్యయః,

నవాభ్యుత్థానదర్శినోఽగ్ని ననందుస్సప్రజాః ప్రజాః.

3

పురుహూతేతి. పురుహూతధ్వజః ఇంద్రధ్వజః స కిల వృద్ధ్యర్థం రాజభిః పూజ్యత ఇత్యుక్తం. భవిష్యోత్తరపురాణే "ఏవం యః కురుతే యాత్రామిద్రకేతోద్యధిష్ఠిర, వర్చస్యః కాలవర్షే స్యాత్తస్య రాజ్యే న సుఖయ" ఇతి. (చతురశ్రం ధ్వజాకారం రాజద్వారే ప్రతిష్ఠితం, ఆచలశ్చక్రధ్వజం నామ పౌరుషోన్ముఖావహం) పురుహూతధ్వజస్యేవ తస్య రఘోః నవిమభ్యుత్థానమభ్యున్నతి అభ్యున్నయం చ పక్ష్యం తీతి నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యః ఉత్ ఉద్భవం, ప్రసృతా ఉల్లసితాశ్చ నయనపక్ష్యయోయాసాం తాః ఉన్నయనపక్ష్యయః, సప్రజాః ససంతానాః, ప్రజాః జనాః, "ప్రజాస్యాత్పన్నతో జన" ఇత్యుభయత్రావ్యవరః. ననందుః తుతుఘః.

సమమేవ సమాక్రాంతం వ్యయం ద్విరదగామినా,

తేన సింహాసనం పితృ మఖిలం చారిమండలమ్.

4

సమమితి. ద్విరద ఇవ ద్విరదైశ్చ గచ్ఛతీతి ద్విరదగామి “కర్తవ్యవమానే సుప్యజాతా”వీతి చ జినిః, తేన రఘునా సమం యుగపదేవ ద్వయం సమాక్రాంతం - అధిష్ఠితం, కిం తద్వయమిత్యత ఆహ—సితురాగతం పితృం “పితర్యుచ్చే”తి యత్ప్రత్యయః సింహాసనం అఖిలం అరీణాం మండలం రాష్ట్రం.

సింహాసనారోహణానంతరం తస్య రాజ్యలక్ష్మీసాన్నిధ్యమాహ:—

ఛాయామండలలక్ష్మ్యేణ తమవృత్త్యా కిల స్వయమ్,

పద్మా పద్మాతపత్రేణ భేజే సామ్రాజ్యదీక్షితమ్.

5

ఛాయేతి. అత్ర రఘుః తేజో విశేషేణ స్వయమేవ సన్నిహితయా లక్ష్మ్యే అస్య చత్రధారణం కృతమిత్యుత్పేక్షితే. పద్మా-లక్ష్మీ, “లక్ష్మీ పద్మాలయాపద్మే” త్యమరః. స్వయం అదృశ్యా కిల-కిలేతి సుభావనాయాం. అలక్ష్మ్యసతి ఛాయామండల లక్ష్మ్యేణ-కాన్తిపుంజానుపేయేన, న తు స్వరూపతో దృశ్యేన, ఛాయామండలమిత్య నేన ఆతపత్ర ప్రతిబింబం చ ధ్యన్వతే” ఛాయాసూర్యప్రియాకాన్తిః ప్రతిబింబమ నాతప” ఇత్యమరః. తేన పద్మాతపత్రేణ పద్మమేవాతపత్రం తేన కరణభూతేన సామ్రాజ్యదీక్షితం-సామ్రాజ్యే సమ్రాజ్య కర్తృణి మండలాధిపత్యే దీక్షితం అభిషిక్తం తం రఘుం భేజే, అన్యథా కళమేతాదృశీ కాన్తిసూచత్తిరితి భావః.

సమ్ప్రీతి తస్య సరస్వతీసాన్నిధ్యమాహ:—

పరికల్పితసాన్నిధ్యా కాలేకాలే చ వందిషు,

స్తుత్యం స్తుతిభి రధ్యాభిరుపహ్నే సరస్వతీ.

6

పరికల్పితేతి. సరస్వతీ చ కాలేకాలే సర్వేష్యపి యోగ్యకాలేష్యిత్యర్థః. “నిత్య విప్సయ”రితి విప్సాయాం ద్వైరుక్తిః వందిషు పరికల్పితసాన్నిధ్యా కృతసన్నిధానా సతీస్తుత్యం-స్తోతార్హం, తం రఘుం అధ్యాభి-అర్థాదనపేతాభి-“ధర్త వశ్యర్థే”త్యాది నాయత్ప్రత్యయః. స్తుతిభిః స్తోత్రైః; ఉపతన్తే దేవతాబుధ్యా పూజితవతీత్యర్థః. దేవ తాత్పర్యం చ. “నావిభుః పృథివీపతి” రితిహి లోకపాలాత్కతత్వాద్వైత్యమనుభవం. ఏవం సతి “ఉపాద్దేవపూజానంగతికరణే”తి వక్తవ్యాదాత్త నేపదమిత్యనుసంధేయమ్.

మనుప్రభృతిభిర్తావైత్తి హృతా యద్యపి రాజభిః,

తథావ్యనన్యపూర్వేవ తస్మిన్నాసీ ద్వసుంధరా.

7

మన్వితః. వసుంధరా-భూమిః, మనుప్రభృతిభిః మాన్వైః-పూజ్యైః రాజభిః
భుక్తా యద్యపి భుక్తవేత్సర్థః. యద్యపీత్యవధారణే 'అప్యుక్తే యనివాధేస్యా' ఇతి శే-
శమః. తథాపి తస్మిన్ రాజ్యే విషయే అన్యః పూర్వో యస్యాస్యా అన్యపూర్వా సా-
న భవతీత్యనన్యపూర్వా అనన్యోపభుక్తేవాసీత్. తత్ప్రేమవతికేవ అనుక్తవత్సర్థః.

తత్ర కారణమహః—

సహి సర్వస్య లోకస్య యుక్తదండతయా మనః,

అవదే నాతిశీతోష్ణో నభస్వానివ చాక్షుః.

5

సహితి. హి యస్తాత్కారణాత్ స రఘుః యుక్తదండతయా స్త్రాబ్ధ (యథా
పరాధ) దండకారిత్వేన సర్వస్య లోకస్య సర్వజనస్య మనః ఆదదే-జనాం, త ఇవ ని-
శీతో-త్యుష్ణో వాన భవతీతి నాతిశీతోష్ణః “నశ్శార్ధస్య నశ్శబ్దస్య సుపు”-నీతి సమానః.
చాక్షుః-చక్షుఃదిగ్భవః, నభస్వాన్వాయునివ, మలయానిల ఇవేత్యర్థః యో ర్దండతయా
త్యక్త కామస్తకః-“ఉద్యేజయతి తీక్ష్ణేన మృదునా పరిభూయతే, మందేన నృచితైః
స్వామ్యుక్తదండః ప్రశస్యత”ఇతి.

మందోత్కంఠాః కృతాస్తేన గుణాధికతయా గురే,

ఫలేన సహకారస్య పుష్కేంద్రమ ఇవ ప్రజాః.

9

మందోత్కంఠా ఇతి. తేన రఘుణా ప్రజా జనాః గురౌ-దిలీపే విషయే, సహ-
కారో-తిసారభూతః “అప్రశుచ్చితోరనాః-ఽసౌసహకారో-ఽపిసౌరభ” ఇత్య-
మరః. తస్య ఫలేన పుష్కేంద్రమే-పుష్కేంద్రయ ఇవ, తతో-ఽపి గుణాధికతయా మృదునా
మందోత్కంఠాః అతౌ-మత్సుక్యా కృతాః గుణోత్తరశ్చ ఉత్తరం నయంతి పూర్వం
విస్తారయతీతి భావః.

నయవిద్భిర్నవే రాజ్య సవసచ్చిసవర్చితం,

పూర్వ ఏవాభవత్పుక్ష స్తస్మిన్నాభవ దుక్తం.

10

నయేతి. నయవిద్భిర్నితీకాస్త్రజ్ఞైః, నవే తస్మిన్ రాజ్యే విషయే తమభిప్రేయేత్సర్థః.

సత్ ధర్మయుద్ధాదికం అసత్ కూటయుద్ధాదికం చ ఉపనిష్ఠితం తస్మిన్ రాజ్య-
పూర్వఃపక్ష ఏవాభవత్ సంక్రాంత ఇత్యర్థః, నదసతోర్త్యే సదేవాభిమతి నాసత్.
తదుద్భావనం తు జ్ఞానార్థమేవేత్యర్థః, పక్షస్సాధనయోగ్యాత్సర్థః. “పక్షఃపార్శ్వగరు
తాస్యధ్యసహాయబలభిత్తిప్సి”తి శేషమః.

పంచానా మపి భూతానా ముత్కర్షం పుపుషు స్సృణోః,

నవే తస్మిన్ సీంపాలే సర్వం నవమివాభవత్.

11

పంచానామితి. పంచానామసి పృథివ్యాదీనాం భూతానాం గుణాః గంధా
దయః ఉత్కర్షణం - ఆతిశయం, పుపుషుః. అత్రోత్పేక్షితే తస్మిన్మహా నవే మహీ
పాలే సతి సర్వం వస్తుజాతం నవమివ అభవత్. తదేవ భూతజాతం తదాసీమపూర్వ
గుణయోగా దపూర్వమివాభవదితి భావః.

యథా ప్రహ్లాదనా చుండ్రః ప్రతాపాత్తపనో యథా,
తదైవ సోఽభూ దన్వర్థో రాజా ప్రకృతిరంజనాత్. 12

యథేతి. యథా చందయత్యాహ్లాదయతీతి చుండ్రః ఇందుఃచదిథాతో రాణా
దిశోరప్రత్యయః. ప్రహ్లాదనాత్ - ఆహ్లాదకరణాత్. అన్వర్థః - అనుగతార్థనామకః.
అభూత్ యథా తపతీతి తపనస్సూర్యః. నంద్యాదిత్వాఙ్ముప్రత్యయః, ప్రతాపాత్సం
తాప జననాత్ అన్వర్థః, తదైవ స రాజా ప్రకృతిరంజనాత్, అన్వర్థః-సార్థకరాజ
శబ్దోఽభూత్. యద్యపి రాజశబ్దఃరాజతేర్దీప్యర్థాత్కననప్రత్యయాయంతః. న తు రంజేః
తథాపి ధాతునామనేకార్థత్వాద్రంజనాద్రాజేత్వ్యక్తం కవినా అనేకార్థత్వం తు
ధాతునాం “మృషస్తితిత్తయా” మిత్యాది సూత్రప్రామాణ్యాద్వేదసీయమ్.

కామం కర్ణాంత విశ్రాంతే విశాలే తస్య లోచనే,
చక్షుష్వత్తా తు శాస్త్రేణ సూక్ష్మకార్యార్థవర్జినా. 13

కామమితి. తస్య రఘూః విశాలే లోచనే కామం కర్ణాంతయోః విశ్రాంతే-
కర్ణప్రాంతగతే చక్షుష్వత్తా తు చక్షుషీ అస్యస్త ఇతి చక్షుష్వాన్ తస్య భావస్తత్తా
చక్షుః ఫలమిత్యర్థః. సా తు సూక్ష్మాః కార్యార్థాః దర్శయతి ప్రకాశయతీతి
సూక్ష్మకార్యార్థదర్శి తేన శాస్త్రేనైవ శాస్త్రం దృష్టిర్వివేకినామితి భావః.

లబ్ధప్రశమనస్వస్థ మదైవం సముపస్థితా,
పార్థివశ్రీ ర్ద్వితీయేవ శరశ్పంకజలక్షణా. 14

లబ్ధేతి. అథ లబ్ధస్య రాజ్యస్య ప్రశమనేన పరిపంథినామసురంజనప్రతీకారా
భ్యాం స్థిరీకరణం తథాచోక్తం “రాజ్యస్యాచిరలబ్ధస్య శమనం పరిపంథినామ్, రంజన
ప్రతీకారాభ్యాం లబ్ధప్రశమనం విదుః” రితి. తేన స్వస్థః స్వస్తిక్ తిష్ఠతీతి. స్వస్థః
సమాహితచిత్తః తం వినం రఘుం పంకజలక్షణా - పద్మచిహ్న శ్రీయోఽసి విశేషణ
మేతత్ శరత్ ద్వితీయా పార్థివశ్రీః - రాజ్యలక్ష్యరిప, సముపస్థితా - ప్రాప్తా.

నిర్వృష్టలఘుభి ర్దైమైర్దుక్తవర్తై సుదుస్సహః,
ప్రతాప స్తస్య భానోశ్చ యుగపద్వ్యవశే దిశః. 15

నిర్వృప్తేతి. నిశ్చేదం పృష్టాః నిర్వృప్తాః కర్తరిక్తః. అతఏవ లఘవః తైర్నే
ఘైః ముక్తవర్ణాశ్చక్తమార్గః, అత ఏవ సుదుస్సహాః తస్య రఘాః భానోశ్చ ప్రతాపః
పారుషం ఆతపశ్చ. “ప్రతాపా పారుషతపా” విత్యుభయత్రాసి యాదవః. యుగవ
ద్దిశో వ్యానశే-వ్యాప్తః.

వార్షికం సంజహారేంద్రో ధను రైత్రం రఘు ర్దధౌ,

ప్రజాధనాధనే తౌ హి పర్యాయోద్యతకార్దుకా. 16

వార్షికమితి. ఇంద్రః వర్షానుభవం వార్షికం వర్షనిమిత్తమిత్యర్థః “వర్షాభ్యష్ట”
గితి తకప్రిత్యయః. ధనుః సంజహార రఘురైత్రం - జయశీలం. జేతృశబ్దాత్ప్రసన్నం
తాత్, “ప్రజాదిభ్యశ్చే” తిస్వాగ్ధే-ఇప్రిత్యయః, ధనుః దధౌ, హియస్తాత్-ఇంద్ర
రఘూ, ప్రజానామర్థస్య ప్రయోజనస్య పృష్టివిజయలక్షణస్య సాధనే విషయే
పర్యాయేణ ఉద్యతే కార్దుకే యాభ్యాం తౌ తథోక్తా. పాఠాంతరేషు పర్యాయేణ
ఉద్యమో విక్రమశ్చ యయోస్తౌ పర్యాయోద్యమవిక్రమా ద్వయోః పర్యాయ
భరణాదితిభావః.

పుండరీకాతపత్రస్తం వికసత్కాశచామరః,

ఋతు ర్విడంబయామాస న పునః ప్రాప తచ్చియమ్. 17

పుండరీకేతి. పుండరీకం-సితాంభోజమివ, ఆతపత్రం యస్య స తథోక్తః విక
సన్తి కాశాని కాశాఖ్యత్పటకుసుమాన్వేప చామరాణి యస్య స తథోక్తః ఋతుశ్శర
దృతుః. పుండరీకనిభాతపత్రం-కాశనిభచామరః, తం రఘుం విడంబయామాస - అనుచ
కార, తస్య రఘాః. శ్రియం పునః శోభాం తు న ప్రాప. ‘శోభా సంపత్తి వద్ధాసు
లక్ష్మీ స్మీరసి కథ్యత్’ ఇతి కాశ్వతః.

ప్రసాదసుముఖే తస్మిం శ్చంద్రే చ విశదప్రభే,

తదా చక్షుష్వతాం ప్రీతి రాసీత్సమరసా ద్వయోః. 18

ప్రసాదేతి. ప్రసాదేన సుముఖే తస్మిన్ రఘో విశదప్రభే-నిర్మలకాంతా,
చంద్రే చేతి ద్వయోర్విషయే తదా చక్షుష్వతాం ప్రీతిరనురాగః, సమరసా సమా
స్వాదా, తుల్యభోగ్యేతి యావత్. ఆసీత్ “రసో గంధే రసే స్వాదే” ఇతి విశ్వః.

హంసశ్రేణీషు తారాసు కుముద్వత్సు చ వారిషు,

విభూతయ స్తదీయానాం పర్యస్తా యశసా మిర. 19

హంసేతి హంసానాం శ్రేణీషు పక్షిణుః, తారాసు-నక్షత్రేషు, కుముదా
శ్యేషు సంతీతి కుముద్వంతి. “కుముద్వాన్ కుముదప్రాయ” ఇత్యమరః, “కుముదసదవేత
సేభ్యో-దద్ధతువ్” తేషు వారిషు చ తదీయానాం రఘుసంబంధినాం యశసారవిభూత

యః - సంపదః, పర్యస్తా ఇవ - ప్రసారితాః క్షిప్త్యుల్లేఖితా అన్యథా కథమేతేషామే
తాదృగ్భవతి భావః.

ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదన్యస్తస్య గోప్తృఃసోదయం,
ఆకుమారకథోద్భూతం శాలిగోప్యో జగుర్యశః.

20

ఇక్షుచ్ఛాయేతి. ఇక్షూణాం ఛాయా ఇక్షుచ్ఛాయం “ఛాయాబాహుళ్య”ఇతి
సపుంసకత్వం తత్ర నిష్ణా ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదన్యః స్త్రీలింగపాతే ఇక్షోః ఛాయేతి
విగ్రహః అన్యథా బహుత్వే సపుంసకత్వప్రసంగాత్ శాలీన్ గోపయంతి రక్షంతీతి
శాలిగోప్యః సస్యపాలికాః స్త్రీయః కర్తవ్యణః “టిడ్డాణ”ఇతిత్యాదిచా జీవ్. గోప్తుః
రక్షకస్య తస్య రఘోః గుణేభ్యః ఉదయో యస్య తద్గుణోదయం గుణోత్పన్నం ఆకు
మారం-కుమారాదారభ్య కథోద్భూతః - కథానామారంభో యస్య తత్ కుమారైరిషి
స్తూయమానమిత్యర్థః. యశో జగూః-గాయన్తి స్త. ఆగవా కుమారస్య సతః రఘోర్భావః
కథా ఇంద్రవిజయాదయస్తత ఆరభ్య ఆకుమారకథం అత్రాప్యభివిధావన్యయాభావః,
ఆకుమారకథమ్మద్యతో యస్తిన్ కర్తవ్యణీతి గాన్త్రీయావిశేషణమేతత్. “స్వాద
భ్యాదానముద్భూత ఆరంభ” ఇత్యనురః, ఆకుమారకథోద్భూతమితి పాతేకుమారస్యస
తస్తస్య కథాభిశ్చరితైః ఉద్భూతం యద్యశః తత ఆరభ్య యశో జగురితివ్యాఖ్యేయః;
ప్రసనాదోదయాదంభః కుంభయోనేర్తహజసః,

రఘోః పరిభవాశంకి చుక్షుభే ద్విషతాం మనః.

21

ప్రసనాదేతి. మహాజనః కుంభయోనేరగస్త్యస్య “ఆగస్త్యః కుంభసుభవ”
ఇత్యనురః. ఉదయాత్ ఆంభః ప్రసనాద-ప్రసన్నం బభూవ. మహాజనః - రఘోః,
ఉదయాత్-పరిభవాశంకి ద్విషతాం మనః చుక్షుభే-కాలుష్యం ప్రాప, దండయాత్రాన
మయత్వాదితి భావః, ఆగస్త్యోదయే జహని ప్రసీదంతీత్యాగమః.

మదోదగ్రాః కకుద్దంత స్ఫురితాం కూలముద్రుజాః,

లీలాభేల మనుప్రాపుర్మహోక్షాస్తస్య విక్రమమ్.

22

మదేతి. మదోదగ్రాః-మదోద్ధతాః. కకుదేషామస్తీతి, కకుద్దంతః, మహాకకుద
ఇత్యర్థః, యవాదిత్వాన్తః రస్య వత్వాభావః. స్ఫురితాం కూలాని ఉద్రుజన్తి - భజం
తీతి కూలముద్రుజాః “ఉదీకూలేరుజివహా”రితి భచ్ “ఆరుర్ద్ధిష్ట” దిత్వాదినా
ముమాగమః మహాస్తః ఉక్షాణో మహాక్షాః “ఆచతురే”త్యాదినా నిపాతనాదకా
రాంతత్వం. లీలాభేలం-విలాససుభగం, తస్య రఘోః ఉత్సాహవతో వపుష్వతః పర
భంజకస్య విక్రమం-శౌర్యం, అనుప్రాప్తుః-ఆనుచక్రః.

ప్రసవై స్సప్తపర్ణానాం మదగంధిభి రాహతాః,

అసూయయేవ తన్నాగా స్సప్తధైవ ప్రసుస్తువుః.

23

ప్రసవైరితి. మదస్యేవ గంధో యేషాం తైః మదగంధిభిః “ఉపమానాచ్చే”తి సమాసాంతఇకారః. సప్తపర్ణానాం - పృథ్వీశేషాణాం, “సప్తపర్ణే విశాలత్వక్చార్దో విషమచ్ఛదః” ఇత్యమరః. ప్రసవైః పుష్పైః ఆహతాః తస్య రఘోః నాగాః గజాః “గజేఽపి నాగమాంతగా”విత్యమరః, అసూయయేవ - ఆహతనిమిత్తయా స్పర్థయేవ, “పరోక్తపర్ణానాం హిమత్వమసూయా పరిరీరితే”తి యాదవః. సప్తధైవ ప్రసుస్తువుః మదంపవృషః. ప్రతిగజగంధాభిమానాదితిభావః, “కరాత్కటాభ్యాం మేధ్రావృశేత్రాభ్యాం చ మదస్సృతి”రితి బాలకావ్యే, కరాత్ నాసారంధ్రాభ్యామిత్యర్థః.

సరితః కుర్వతి గాధాః పథశ్చాశ్వానకర్దమాన్,

యాత్రాయై చోదయామాస తం శక్తేః ప్రథమం శరత్.

24

సరిత ఇతి. సరితః గాధాః సుప్రతరాః కుర్వతీ పథో మార్గాంశ్చ, ఆశ్వానకర్ద మాన్ శుష్కపంకాన్, కుర్వతీ “సంయోగాదేరాతోధాతోర్యణ్వత” ఇతి శ్వాయతే ర్నిష్ఠాతస్య నత్వంశరత్. శరదృతుః, తం రఘుం శక్తేరుత్సాహశక్తేః, ప్రథమం ప్రాక్, యాత్రాయై దండయాత్రాయై, చోదయామాస - ప్రేరయామాస, ప్రభావమంత్రశక్తి సంపన్నస్య శరత్ స్వయముత్సాహముత్పాదయామాసేత్యర్థః.

తస్మై సమ్యక్కుతో వహ్ని ర్వాజినీరాజనావిధౌ,

ప్రదక్షిణార్చిర్వాజిన హస్తేనేవ జయం దదౌ.

25

తస్మాఇతి. వాజినామశ్వానాం, నీరాజనావిధౌ - నీరాజనాభ్యే శాంతికర్మణి, ఆశ్రవరాహమిహిరః. “భగవతి జలధరపక్షపాకరారేక్షణే కమలనాభే, ఉన్మిలయతి తురంగమకరిరఙ్గనీరాజనం కుర్యా”దితి. సమ్యక్ విధివత్, హుతః-హోమసమిద్ధః పహ్నిః ప్రగతాదక్షిణం ప్రదక్షిణా తిష్ఠద్గుప్రభృతిత్వాదవ్యయాభావః. ప్రదక్షిణాయా ఆర్చిః జ్వాలా తస్యైః వ్యాజేన హస్తేనేవ తస్మై జయందదౌ-దత్తవాన్, ఉత్తమా హవయాత్రాయాం. “ఇత్థం ప్రదక్షిణగతో హుతభుజ్జ్వలస్య ధాత్రిం సముద్రరశనాం వశగాం కరోతీ”తి, వాజిగ్రహణం గజాదీనామప్ర్యుపలక్షణం తేషామపి నీరాజన విధానాత్.

సగుప్తమూలప్రత్యంతశ్శుద్ధపార్ణి రయాన్వితః,

షడ్విధం బల మాదాయ ప్రతప్తే దిగ్గిషయా.

26

స ఇతి. గుప్తామూలం-నివాసస్థానం, ప్రత్యంతః ప్రాంతదుర్గం చ తౌ యేన సః. గుప్తమూల ప్రత్యంతః శుద్ధపార్ణిః-ఉద్భృతవృక్షక్రమః, సేనయా పరిరక్షిత వృక్షదేశో

వా, అమూన్వితశ్శుభావహవిధ్యన్వితః విధిర్దైవం. “అయశ్శుభావహోవిధి” రిత్యమరః, సరఃః షడ్విధం మాన్యభృత్యాదిరూపం, బలం-నైస్యం, “మాన్యభృత్య సుహృచ్చేణీ ద్విషదాటవికం బల”మితి శోశః. ఆదాయ దిశాం జగీషయా ప్రతస్థితా అత్ర కామం దకః - “పురః ప్రసన్నసి శుద్ధపుష్టః ప్రాప్నోతి తీవ్రం బలు పార్జి భేదః, (దేవే) యాస్యస్పరా పక్షమనేక దుర్గమనేన (క) ముఖ్యం చ బలం నిదధ్యాత్.” “దేవానభ్యర్చ్యవిప్రాంశ్చ (ప్రశస్యగ్రహతారకాః) గురూంశ్చ శుభవాసరే, షడ్విధం తు బలంవ్యూహ్యద్విషతోఽభిముఖంవ్రజే” దితి.

అవాకిరక్ వయోవృద్ధాస్తం లాజైః పారయోషితః,

పుష్పతైర్నందరోద్ధూతైః క్షీరోర్తయ ఇవాచ్యుతమ్. 27

అవాకిరన్నితి. వయసా వృద్ధాః పారయోషితః తం రఘుం ప్రయాంతం లాజైః ఆచారలాజైః, మందరోద్ధూతైః పుష్పతైః-బిందుభిః, క్షీరోర్తయః, అచ్యుతం-విష్టుమివ, అవాకిరక్ ప్రాక్షిపక్.

స యయా ప్రథమం ప్రాచీం తుల్యః ప్రాచీనబర్హిషా,

ఆహితాననిలోద్ధూతై స్త్యయన్నివ కేతుభిః. 28

స ఇతి. ప్రాచీనబర్హిషా-ఇంద్రేణ, “వర్హిషో మఘవావృషాహరిహయః ప్రాచీన బర్హిష్ట” శ్లోకేంద్రవర్యాయేషు హలాయుధః “ప్రాచీనబర్హిశ్చేషాండ” ఇత్యు త్వలమాలాచ, అథవా ప్రాచీనబర్హిష్టామ కల్పిన్తహారాజః తేన తుల్యస్య రఘుః అనిలే నానుకూలవాయునా, ఉద్ధూతైః-పురః ప్రసారితైః, కేతుభిః ధ్వజైః, ఆహితాన్ రిపూక్, తర్జయన్నివ-భర్త్యయన్నివ, తర్జయతేః పరస్వేపదం కవిప్రయోగాత్పిధం తర్జభర్త్యోరయదా తత్వేఽపి చక్షిణోజితక్రణేనామదా తత్త్వనిమిత్తస్యాత్మ నేపదస్యా నిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్వేపదమితి వాచనః. ప్రథమం ప్రాచీం దిశం ప్రతి యయా.

రజోభిస్సన్ద్రిందనోద్ధూతైర్లజైశ్చ ఘనసన్నిభైః,

భువస్థులమివ వ్యోమ కుర్వన్వ్యోమేవ భూతలమ్. 29

రజోభిరితి. కిం కుర్వక్ స్యంపనోద్ధూతైః రజోభిః ఘనసన్నిభైః వర్జతః క్రియాతః పరిమాణతశ్చ మేఘతుల్యైర్లజైశ్చ యథాక్రమం వ్యోమ-ఆకాశం. భువః స్థులమివ, భూతలం వ్యోమేవ కుర్వక్ యయావితి పూర్వేణాన్వయః.

ప్రతాప్నోగ్రే తతశ్శబ్దః పరాగస్తవనంతరం,

యయా పశ్చాద్ద్రథాదీతి చతుస్స్పృంధేన సా చమూః. 30

ప్రతాపఇతి. అగ్రే ప్రతాపస్తేజోవిశేషః. “సప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్యేజః

కోశదండజ" మిత్యమరః - తతశ్శబ్దస్సేనాకలకలః తదనంతరం పరాగో-ధూళిః, "పరాగః పుష్పరంజసి ధూళిన్నానీయయారపీ"తి విశ్వః, పశ్చాత్ రథాది - రథాశ్వాదికంః చతురంగబలం ఇతీత్యం చతుస్సుంధేవ - చతుర్భూషేవ, "స్కంధోఽంసే చ ప్రకాండే చ సేనాసముదయేఽపిచే"తి విశ్వః. సా చమూః యయా రథానీకమితి పాతే ఇతిశబ్దాధ్యాహారేణ యోజ్యమ్.

మరుపృష్ఠాన్యదంభాంసి నావ్యాస్సుప్రతరా నదీః,

వివినాని ప్రకాశాని శక్తిమత్త్వాచ్చకార సః.

31

మరుపృష్ఠానితి. సరఃః శక్తిమత్త్వాత్సమర్థత్వాత్, మరుపృష్ఠాని - నిర్జలస్థలాని, "సమానోమరుధన్వానా" విత్యమరః, ఉదంభాంసి - ఉద్యుతజలాని, చకార నావ్యాః శాలిస్తార్యాః నదీః, "నావ్యం త్రిలింగం నాతార్య" ఇత్యమరః. "నావయోధరే" త్యాదినా యత్ప్రీత్యయః, సుప్రతరాస్సుఖేన ప్రతరితుం శక్యాః చకార వివినాని. అరణ్యాని. "అటవ్యరణ్యంవివిన" మిత్యమరః, ప్రకాశాని నిర్వృక్షాణి చకార శక్తిమత్త్వాత్సాగమ్యం కిమపి నానీదితి భావః.

స సేనాం ఘహతీం కన్తన్పూర్వసాగరగామినీం,

బభౌ హరజటాభ్రష్టాం గంగామిన భగీరథః.

32

స ఇతి. మహతీం సేనాం పూర్వసాగరగామినీం కర్షణ్ స రఃః హరస్య జటాభ్యౌ భ్రష్టాం గంగాం కర్షణ్ సాపి పూర్వసాగరగామినీ భగీరథ ఇవ బభౌ భగీరథోనామ కశ్చిత్కపిలదగ్ధానాం సాగరాణాం సప్తా తత్సావనాయ హరకిరీటాద్గంగాయాఃప్రవర్తయితా రాజా యత్సంబంధాద్గంగా భాగీరథీతి గీయతే.

త్యాజితైః ఫలముఖైర్భగ్నైశ్చ బహుధా నృపైః,

తస్యానీదుల్బణో మార్గః పాదపై రివ దన్తినః.

33

త్యాజితైరితి. "ఫలం ఫలే ధనే బీజే నిష్పత్తా భోగలాభయా"రితి కేశవః. ఫలా-లాభం. వృక్షపక్షే ప్రసవం చ త్యాజితైః, త్యజేత్సిజంతాద్వికర్త కాదప్రధానే కర్తృణిక్తః ఉత్థాతైః స్వపదాచ్చాలితైః, అన్యత్ప్రేత్యాటితైః బహుధా భగ్నైరణే జితైఃఅన్యత్ ఛిన్నైః; నృపైః పాదపైః దంతినో గజస్యేవ, తస్య రఘోః మార్గః ఉల్బణః. ప్రకాశః, అసీత్. "ప్రకాశం ప్రకటం స్పష్టం విశదం స్ఫుటముల్బణ"మితి యాదవః.

పౌరస్త్యానేవమాక్రామక్ తాంస్తాన్జనవదాక్ జయీ,

ప్రాస తాళివనశ్యామముసకంతం మహోదధేః.

34

పౌరస్త్యానితి. జయీ-జయకీలః, "జిద్వక్షీ"త్యాదినా ఇని ప్రత్యయః, స రఃః ఏవం పురోభవాత్ పౌరస్త్యాక్ ప్రాచ్యాక్ "దక్షిణాపశ్చాత్పురస్య"గితి త్యక్య

త్యయః తాంస్తాన్ - సర్వానిత్యర్థః పీష్పాయాం ద్విరుక్తిః జనపదాన్ - దేశాన్,
ఆక్రామన్ తాభీవస్తైః శ్యామం మహాదళేః ఉపకంఠం - అన్తికం ప్రాప.

అనమ్రాణాం సముద్ధర్తుస్తస్మాత్సింధురయాదివ,

ఆత్మా సంరక్షితస్సంహౌర్వృత్తిమాశ్రిత్య వైతసీమ్. 35

అనమ్రాణామితి. అనమ్రాణాం కర్తృణి వృక్షిః, సముద్ధర్తురున్తోచయితుః తస్మాద్ర
ఘోస్సకాశాత్, “భీత్రాథానాం భయహేతు” రిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. సింధుర
రయాన్నదీవేగాదివ, సింహైః సింహదేశీయైః, రాజభిః సింహదయశ్శబ్దాః జనపదవాచ
కాః, ఊత్రియానాచక్షలే, వైతసీం వేతససంబంధిసీం, వృత్తిం. ప్రణతిమిత్యర్థః.
ఆశ్రిత్య, ఆత్మా సంరక్షితః, అత్ర కాటిల్యః “బలీయానాభియుక్తో దుర్బలస్సర్వత్రాను
ప్రణతో వైతసం ధర్మమాతిష్ఠే”దితి.

వంగానుష్ఠాయ తరసా నేతా నౌసాధనోద్యతాన్,

నిచఖాన జయస్తుంభాన్గంగాస్రోతోఽంతరేషు సః. 36

వంగానితి. నేతా - నాయకః, స రఘుః, నౌభిస్సాధనైః, ఉద్యతాన్ - సన్న
ద్ధాన్ వంగాన్ రాజ్యః తరసా - బలేన, “తరసీబలరంహసీ” ఇతి యాదవః. ఉష్ణాయ -
ఉష్ణుల్య గంగాయాః స్రోతసాం - ప్రవాహాణాం, అంతరేషు జయస్తుంభాన్ నిచ
ఖాన - సాసితవానిత్యర్థః.

ఆపాదపద్మప్రణతాః కలమా ఇవ తే రఘుమ్,

ఫలై స్సంవర్ధయామాసుః పృథ్వాత ప్రతిరోపితాః. 37

ఆపాదేతి. ఆపాదపద్మం - అంఘ్రిపద్మ వర్ణంతం, ప్రణతాః, అతఏవ ఉష్ణతాః,
పూర్వముద్భృతా అపి ప్రతిరోపితాః పశ్చాత్ స్థాపితాః తే మగాః కలమాశ్శాలివిశేషా
ఇవ, “శాలయః కలమాద్యాశ్చ పక్షికాద్యాశ్చ ఫలస్యమి” ఇత్యమరః. తేఽప్యా పాద
పద్మం - పాదపద్మ మూలవర్ణంతం ప్రణతాః, “పాదాబుద్భుతరీయాంశ్చైల ప్రత్యంత
పర్వతా” ఇతి విశ్వః - ఉష్ణాతప్రతిరోపితాశ్చ, రఘుం ఫలైః ధనైః ఆస్యత్ర సన్వైశ్చ
వర్ధయామాసుః “ఫలం ధనే ఫలే బీజే నిష్పత్తే భోగలాభయోః, సస్య” ఇతి కేశవః.

స తీర్త్వా కపిలాం నైన్వైర్బద్ధద్విరవనేతుభిః,

ఉక్తలాదర్శితపథః కళింగాభిముఖో యయా. 38

స ఇతి. స రఘుః బద్ధాః ద్విరదా ఏవసేతవో యైస్తైః సైన్వైః కపిలాం నామ
నదీం కపిశామిలి కేచిత్పతన్తి తాం తీర్త్వా ఉక్తలైః రాజభిః అదర్శితపథః - సంద
ర్శిత మార్గస్యై, కళింగాభిముఖః కళింగదేశాభిముఖః యయా.

స ప్రతాపం మహేంద్రస్య మూర్ధ్ని తీక్షణం న్యవేశయత్,
అంకుశం ద్విరచస్యేవ యంతా గంభీరవేదినః.

39

స ఇతి. స రఘుః మహేంద్రస్య కులపర్వతవిశేషస్య, “మహేంద్రోమలయ
స్సహ్య తుక్తిమావృక్షపర్వతః, వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తలే కులపర్వతా” ఇతి.
శ్రీ విష్ణుపురాణవచనాత్, మూర్ధ్ని తీక్షణం దుస్సహం ప్రతాపం యంతాసారథిః,
“నియంతాప్రాజితాయంతా సూతః శ్చ త్తా చ సారథి” రిత్యమరః. గంభీరవేదినః - గజ
విశేషస్య, మూర్ధ్ని తీక్షణం నిశితం అంకుశమివ న్యవేశయత్, నిక్షిప్తవాన్, “త్వగ్భే
దాచోచ్చిణిత స్రావాస్తాంసస్య చ్యవనాదపి, ఆత్మానం యో న జానాతి స స్యాద్ధం
భీరవేదీ” ఇతిరాజపుత్రీయే “చిరకాలేన యో వేత్తి శిక్షాం పరిచితామపి, గంభీరవేదీ
విజ్ఞేయస్యగజో గజవేదీభి” రితి మృగచరియే.

ప్రతిజగ్రాహ కాళింగస్తమస్తైర్గజసాధనః,

పక్షచ్ఛేదోద్వృతం శక్రం శిలావర్షివ పర్వతః.

40

ప్రతిజగ్రాహేతి. గజసాధనస్య కాళింగః కళింగానాం రాజా “ద్యృష్ట
గధకళింగ సూరమసాద” జిత్యబ్రృత్యయః, అస్త్రైరాయుధైః తం రఘుం, పక్షాణాం
ఛేదే ఉద్యుతం ఉద్యుక్తం శక్రం శిలావర్షి - పర్వత ఇవ ప్రతిజగ్రాహ - ఆభియుక్త
వాన్, ఆగమనసమయ ఏవాస్త్రప్రయోగం కృతవానిత్యర్థః. గజసాధన ఇత్యనేన త
దేశస్య గజబాహుళ్యముక్తమ్.

ద్విషాం విషహ్య కాకుత్స్థస్తత్ర నారాచదుర్దినమే,

సన్తంగళన్నాత ఇవప్రతివేదే జయశ్రియమ్.

41

ద్విషామితి. కాకుత్స్థః - రఘుః, తక్ర మహేంద్రాదౌ ద్విషాం నారాచదుర్దినం
నారాచానాం - బాణవిశేషాణాం, దుర్దినం లక్షణయా వర్ణ ముచ్యతే “మేఘచ్ఛ
న్నేఽహ్నిదుర్దిన” మిత్యమరః - విషహ్య సహిత్యా సత్ యథాకాస్త్రం మంగళన్నాత
ఇవ విజయమంగళార్థ మభిషిక్తఇవ. జయశ్రియం ప్రతిపేదే, మంగళన్నానం సర్వా
షధిన్నానం. “యత్తు సర్వాషధిన్నానం తన్నంగళముదీరిత” మితి యాదవః.

తామ్బూలీనాం దళైస్తత్ర రచితాపానభూమయః,

నారికేళాసవం యోధాశ్మాత్రవం వ పపుర్యశః.

42

తామ్బూలీనామితి. తక్ర మహేంద్రాదౌ యుద్ధ్యంత ఇతి యోధాః పచాద్యత్,
రచితాః కల్పితాః, ఆపానభూమయః పానయోగ్యప్రదేశాః, యైస్తే తథోక్తాస్సంతః,
“ఆపానం పానగోష్ఠికే” త్యమరః - నారికేళాసవం - నారికేళపద్యం, తామ్బూ

లీనాం - నాగవల్లీనాం, దత్తైః పత్తైః, పురుః కిమివ శాత్రవం - శత్రుసంబంధి యశోవ
యశ ఇవ వకారఇవాదే “ఇవాదే వశద్ధో వాశద్ధోవాచ్య” ఇతి పచనాత్, తత్త్ర
యథేచ్ఛం విజహురిత్యర్థః.

గృహీతప్రతిముక్తస్య స ధర్మవిజయీ నృపః,
శ్రియం మహేంద్రనాథస్య జహార న తు మేదిసిమ్. 43

గృహీతేతి. ధర్మ విజయీ-ధర్మార్థ విజయశీలః, స నృపో రఘుః గృహీతశ్చాసౌ
ప్రతిముక్తశ్చ తస్య మహేంద్రనాథస్య కళింగస్య శ్రియం జహార, ధర్మార్థమితి భావః.
మేదిసిం తు న జహార; శరణాగతవాత్సల్యాదితి భావః.

తతో వేలాతప్తేనైవ ఫలవత్పూగమాలినా,
అగస్త్యచరితామాశామనాశాస్యజయో యయా. 44

తత ఇతి. తతః ప్రాచీవిజయానంతరం, స రఘుః ఫలవత్పూగమాలినా - ఫలిత
క్రముకశ్రేణీమతా “ప్రీహ్యదిభ్యశ్చే” తీనిప్రత్యయః, వేలాయాస్సముద్రమాలస్య
తదే నైవ ఉపాలతేనైవ, అగస్త్యేన చరితాం ఆకాం దక్షిణాం విశం, అనాశాస్య
జయః, అయత్నసిద్ధత్వాదప్రార్థనీయజయస్సక్, “అగస్త్యో దక్షిణామాశామాశ్రిత్య
సభసిస్థితః, వరుణాస్త్వజో యోగీ వింధ్యవాతాపివర్తన” ఇతి బ్రహ్మాండే.

స సైన్యపరిభోగేన గజదాచసుగంధినా,
కావేరిం సరిణాం పత్మ్యశ్శంకసేనామివాకరోత్. 45

స ఇతి. స రఘుః గజానాం దాచేన - మదేన, సుగంధినా - సురభిగంధినా,
“గంధస్యేత్యాదినా” ఇకారాదేశస్సమాసాంతః. యద్యపి గంధస్యేత్యేతదేకాంతగ్ర
హణం కర్తవ్యమితి నైసర్గికగంధవివక్షాయామేవ ఇకారాదేశః, తథాపి నిరంకుశాః
కవయః తథా చ మాఘకావ్యే - “వపురయుక్ష్మనగుచ్ఛ సుగంధయ స్సకతగాస్తతగాన
గిరోభి”రితి. నైషధేచ - “అపాం హి తృప్తాయ నవారిధారా స్నాన్విమస్సుగంధిస్సన్వి
దతేతుషా”రేతి. సకర్తధారయాన్తత్వర్థీయ ఇతి, నిషేధాదినిప్రత్యయాంతమక్షోఽపి
జఘన్యవివ, సేనాయాం సమవేతా జనాన్నైన్యాః, “సేనాయాం సమవేతా యే
నైన్యాస్తే సైనికాశ్చత” ఇత్యమరః - “సేనాయావే”తి ణ్యప్రత్యయః. లేషాం పరి
భోగేన - ఉపభోగేన కావేరిం నామ సరితం - సరితాంపత్మ్యస్సముద్రస్య శంకనీయా
మవిశ్వసనీయామివ అకరోత్ సంభోగలింగదర్శనాన్భర్తృరవిశ్వాసో భవతీతి భావః.

బలైరధ్యుషితౌ స్తస్య విజగీమోన్దతాధ్వనః,
మూరిచోద్భ్రాంతహరితౌ మలయాద్రేపత్యకాః. 46

బలైరితి. విజిగీహః - కేతుమిచ్చోః, గతాధ్వన స్తస్య రఘోః, బలైః-నైన్యైః
 “బలా శక్తబలా నైన్య” ఇతి యాదవః - మారీచేషు - మరీచవనేషు, ఉద్భాసితాస్స
 మ్భాసితాః, యద్వా మరీచేభ్య ఉద్భాసితా ఉత్థితాః. హరితాః పక్షివిశేషాః
 యాను తాః, “తేషాం విశేషా హరితో మధుః పరందవః క్షవః” ఇత్యమరః - మల
 యాద్రేయపత్యకాః - ఆశ్వమధుమయః, ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వదుధి
 త్యకే” త్యమరః. “ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయా” రితి త్యకస్సౌత్యయః.
 ఆధ్యుషితాః - ఆధిష్ఠితాః - ఉపత్యకానూషితమిత్యర్థః, “ఉపాన్వధ్యాన్వస” ఇతి
 కర్తృత్వమ్.

ససుజారశ్చ మ్మౌఢానామేలానా ముత్పత్తిస్త్వవః,

తుల్యగంధిషు చ త్రైభకచేషు ఫలరేణవః.

47

ససంజారితి. అశ్వైః తుల్యానాం - ఆశ్వఖరమార్జితృతానామిత్యర్థః, ఏలా
 నాం - ఏలాలతానాం, ఉత్పత్తిష్టవః - ఉత్పత్తవశీహః, “ఆలకృష్ణ” త్యాదినా ఇష్టు
 ప్పుత్యయః, ఫలరేణవః - ఫలరేణాని, తుల్యగంధిషు - సమానగంధిషు, “సర్వధన”
 త్యాదివచిన్నంతోఽయం న బహువ్రీహిః, మత్తేభానాం కలేషు - గంధేషు - ససంజా
 స్సంసక్తాః, “గజగంధకటికటా” నిత్యమరః.

భోగివేష్టనమూర్తేషు చందనానాం సమర్పితేషు,

నాస్త్రసత్కరిణాం గ్రైవం త్రిపదిచ్ఛేదినామపి.

48

భోగీతి. చందనానాం - చందన ద్రుమాణాం, భోగివేష్టనమూర్తేషు - సర్వవేష్టన
 నిమేషు. సమర్పితం - సుజితం, త్రిపదిచ్ఛేదినామపి పాదశృంఖలచ్ఛేదకానామపి,
 “త్రిపదిపాదబంధన” మితి యాదవః - కఃణాం - గజానాం, గ్రీవాను భవంగ్రైవం కంఠ
 బంధనం, “గ్రీవాభ్యాం-జ” చేత్యణ్ప్రత్యయః, నాస్త్రసత్ - సస్త్రస్తమభూత్, “ద్యు
 ద్భ్యోలు” జీతి పరస్మై పదం పుషాదిత్వాదశాదేశః “అనిదితా” మితి సకారలూపః.

దిశి మందాయతే తేజో దక్షిణస్యాం రవేరపి,

తస్యామేవ రఘోః పాండ్వ్యాః ప్రతాపం న విషేహిరే.

49

దిశీతి. దక్షిణస్యాం దిశి రవేరపి తేజః మందాయతే - మంచం భవతి. లోహితా
 దిత్వాత్ కృష్ణమృత్యయః, “వాక్యవ” ఇత్యాత్త నేపదం దక్షిణాయనే అర్కతేజో
 మంద్యాదితి భావః, తస్యామేవ దిశి పాండ్వ్యాః పాండోర్ద్యుత్యవక్తవ్యః, రఘోః
 ప్రతాపం న విషేహిరే - న సోధవరః, సూర్యవిజయినోఽసి విజితవానితి నాయకస్య
 మహానుత్కర్షో గమ్యతే.

తామ్రరస్మిసమేకస్య ముక్తాసారం మహావధేః,

తే నివత్య దదుస్తన్తై యశస్సస్వమివ సంచితమ్.

50

తామ్రపట్టితి. లే పాండా్యాః. తామ్రపర్వ్యానద్యా సమేతస్య-సంగతస్య, మహాదధే ర్దక్షిణసముద్రస్య, సుబంధి సంచితం ముక్తాసారం-మాక్షికవరం, “సారో బలేస్థిరాంశే చ న్యామ్యే క్లిబా వరే త్రి” ష్విత్వమరః - స్వం - స్వకీయం, సంచితం యశ ఇవ తస్మై రథువే నివత్స-ప్రణివత్స, పదు యశసశ్శుభ్రవర్ణతాదౌపమ్యం, తామ్రపట్టి సంగమే మాక్షికోత్పత్తి రితి ప్రసిద్ధమ్.

స నిర్విశ్య యథాకామం తతేహ్యైర్నిధచందనా,

స్తంగావివ దిశ స్తస్యాశ్చైవౌ మలయదద్ధరా.

51

అసహ్యఃక్రమశ్చహ్యం దూరాన్తు క్తముదన్వతా,

నిశంబమివ మేదిన్యాస్సస్తాంశుః సులంఘయత్.

52

స ఇతి. ఆసహ్యేతి-శ్లోకద్వయం యుగ్మమేతత్; ఆసహ్యవిక్రమః స రఘుః తదేష-సానుష, అలీఢచందనా-వ్యాప్తచందనద్రుమాస్తసపతే ప్రాంతేషు వ్యాప్తచందనానులేపా, తస్యాః దక్షిణస్యాః దిశః ప్రసావివ స్థితౌ మలయదద్ధరా నామ శైతా యథాకామం. యథేచ్ఛం, నిర్విశ్య-ఉపశుభ్య “నిర్వేశోభృతిభోగయో” రిత్యమరః. ఉదకాన్యస్థిక్ సంతిత్సుచన్వాక్ ఉచ్యతే “ఉదన్వాశుచధిస్సింధు” రిత్యమరః. ఉదన్వానుదధౌ చేతి నిపాతః, తేన సముద్రేణ దూరాన్తు క్తం దూరతస్యైక్యం, “స్తాకాన్తి కదూరాథ కృచ్ఛాణితే” నేతి సమాసః, “పంచమ్యాః స్తోకాదిభ్య” ఇతి పంచమ్యా అలుక్, ప్రస్తాంశుకం మేదిన్యాః నిశంబమివ స్థితం సహ్యం. సహ్యద్రిం, అలంఘయత్-ప్రాప్తః, అతిక్రాంతో వా.

సప్రతి ప్రతిపీఠ దిశమఖియయావిత్వాహః—

తస్యాసీకై ర్విసర్పద్భిరపరాంతజయోన్యతైః,

రామాస్తోతాన్తితోఽప్యాసీత్యహ్యలగ్న ఇవార్ణవః.

53

తస్యేతి. ఆపరాంతానాం-పాశ్చాత్యానాం, జనపదానాం జయో ఉద్యతైః - ఉద్యతైః “ఆపరాంతాస్త పాశ్చాత్యాస్తేచ సూర్యుః కాదయ” ఇతి యాదవః - విసర్పద్భిః-గచ్ఛద్భిః, తస్య రఘూః అసీకై నైన్యతైః, “అసీకంతు రణే నైన్య” ఇతి విశ్వః, అర్హఃస్సముద్రః “సరస్వాక్ సాగరోఽర్హవ” ఇత్యమరః, రామస్య-జామదగ్న్యస్య, అస్యైః ఉత్సాహితః అపసాంతోఽపి సహ్యలగ్న ఇవ అసీత్ నైన్యం ద్వితీయోఽర్హవ ఇవాదృశ్యలేతి భావః. పరశురామేణ సహ్యచలవర్ణంతవత్తీ సముద్రః ప్రోత్సాహిత ఇతి కథాత్రాసుసంభేయా.

భయోత్స్పృష్టవిభూషణాం తేన కేరళయోషితామ్,
అలకేషు చమూఃశుశ్చార్థప్రతినిధీకృతః.

54

భమేతి. తేన రఘుణా భయోత్స్పృష్టవిభూషణాం-భయేన పరిహృతభూషణా
నాం, కేరళయోషితాం - కేరళదేశీయూంగనానాం, అలకేషు చమూఃశుః-సేనారజః
చార్జ్యప్రతినిధీకృతః-మార్జ్యస్య కుంకుమాదిరజః ప్రతినిధీకృతః ఏతేన యోషితాం
పరిహరంతం చమూనాం తదనుభావనం చ ధ్వన్యతే.

మురళా మానతోద్ధూతమగ్రైతకం రజః,
తద్యోధవారవాణానామయత్నపటవాసతామ్.

55

మురళేతి. మురళా నామ కేరళదేశేషుకాచిన్నదీ. మురళీతి కేచిత్పృథగ్నితస్యాః
మారుతేన ఉద్ధూతం, ఉత్థాపితం, కైతకం. కేతకీసంజన్య, రజః తద్యోధవారవాణానాం,
రఘుభటుకుచుకానాం, “కుంకుతో వారవాణోఽస్త్రీ” త్యమరః-అయత్నపటవాసతాం
అయత్నసిద్ధవస్త్రవాసనారూప్యత్వం అగమత్ “పిష్టాతఃపటవాసక” ఇత్యమరః.

అభ్యభూయత వాహనాం చరతాం గాత్రశింజితైః,

వర్తభిః పవనోద్ధూతరాజతాలీవనధ్వనిః.

56

అభ్యభూయతేతి. చరతాం, గచ్ఛతాం, వాహనాం వాజినాం “వాజీవాహ
ర్వగంధర్వహయనైంధవనజయ” ఇత్యమరః-గాత్రశింజితైః, గాత్రేషు గమనవకాత్
గ్రావేయాదిభూషణయోగేన శబ్దాయమానైరిత్యర్థః. కర్తరిక్త వర్తభిః కవచైః, పవనే
నోద్ధూతానాంకంపితానాం రాజతాలీవనానాం శ్రీతాళవృక్షవనానాం, ధ్వనిః అభ్య
భూయత, తిరస్కృతః, మర్మర ఇతిపాఠే వాహనాం గాత్రశింజితైః. గాత్రస్థవర్త
ధ్వనిభిరిత్యర్థః భావేక్తః మర్మరః మర్మరాయమాణః ధ్వనివిశేషః ‘అశమర్తరః స్వనితే
వస్త్రపర్జానా’ మిత్యమరః.

ఖడ్గరస్కంధనద్ధానాం మదోద్ధూతసుగంధిషు,

కలేషు కరణాం వేతుః పున్నాగేభ్యశ్శీలీముఖాః.

57

ఖడ్గరీతి. ఖడ్గరీణాంతృణదు మవిశేషణాం, “ఖడ్గరః కేతకీతాలీ ఖాడ్గరీచ
తృణదుమా’ ఇత్యమరః-స్కంధేషు-ప్రకాండేషు, “అస్త్రీ ప్రకాండః స్కంధస్యా
స్తూలాచ్ఛాఖావధేస్తరో” రిత్యమరః, నద్ధానాం - బద్ధానాం, కరిణాం - గజానాం
మదోద్ధూతేషు-మదస్రావేణ సుగంధిషు “గంధస్యే” త్యాదినా ఇకారాదేశః, కలేషు.
ండకలేషు, ‘గజగండకటికటా’ విత్యమరః, పున్నాగేభ్యః - పున్నాగపుష్పాణి

విహాయల్యున్తోపే పంచమీ శిలీముఖాః - అశ్వయః, పేతుః. “అశిబాణో శిలీముఖా”
విశ్వమరః. తతోఽపి సౌగంధ్యాతిశయానితి భావః.

అవకాశం కిలౌచన్వాక్ రామాయాభ్యర్థితో దదౌ,
అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన రఘువే కరమే.

53

అవకాశమితి. ఉదన్వాసదధిః రామాయ జామదగ్న్యాయ, అభ్యర్థితః - యా
చితస్సక్, అవకాశం స్థానం, దదౌ కిల రఘువే తు అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన కరం
బలిం దదౌ “బలిహస్తాశవః కరా” ఇత్యమరః - అపరాంతానాం సముద్రమధ్యదేశ
త్వాత్తైర్దత్తే కరే సముద్రదత్తత్వోపచారః. కరదానంతు భీత్యా న తు యాష్టయేతి
రామాద్రఘోరుత్కర్షః.

మత్తైభరదనోత్క్లిష్టవ్యక్తవిక్రమలక్షణమ్,
త్రికూటమేవ తత్రోచ్చైర్జయస్తంభం చకార సః.

59

మత్తైభేతి, తత్ర అపరాంతదేశే స రఘుః మత్తానామిభానాం రదనోత్క్లిష్టాని-
దంతక్షతాన్యేవ భావేక్షః. వ్యక్తాని-స్ఫుటాని, విక్రమలక్షణాని - పరాక్రమచిహ్నాని,
విజయపర్యాభీసానీయాని యస్మిన్ తం తథోక్తం త్రికూటమేవ ఉచ్చైర్జయస్తంభం జయ
స్తంభం చకార గాఢప్రహరస్త్రితోటాద్రిరేవ ఉత్క్లిష్టవర్ణ జయస్తంభ ఇవ రఘోర్జ
యఖ్యాతోఽభూదిత్యర్థః.

పారశీకాంస్తతో జేతుం ప్రతస్థే స్థలవర్తనా,
ఇంద్రియాఖ్యానివ రిపూంస్తత్త్వజ్ఞానేన సంయమి.

60

పారశీకానితి. తతస్స రఘుః సంయమి-యోగీ, తత్త్వజ్ఞానేన ఇంద్రియాఖ్యాన్
ఇంద్రియనామకాన్; రిపూనివ పారశీకాన్ రాజ్యః, జేతుం స్థలవర్తనా-భూమార్గేణ,
ప్రతస్థే నతు నేవిష్ఠేనాపి జలబాధేన సముద్రయానస్య నిషిద్ధత్వాదితి భావః.

యవనీముఖపద్మానాం సేహే మధుమదం న సః,

బాలాతపమివాబ్జానామకాలజలదోదయః,

61

యవనీతి. స రఘుః యవనీనాం యవనస్త్రీణాం, “జాతేరస్త్రీవిషయాదయో
పథా” నితి జీవ, ముఖాని పద్మాసీవేత్యుపమికసమాసః, సేహం మధునా మద్వేన,
యోమదః-మదరాగః, కార్యకారణయోరభేదనిర్దేశః తం సేహే క్షమివ ఆకాశే
ప్రావృద్వ్యతిరిక్తకాలే, జలదోదయః ప్రావృషి పద్మవికాసస్య అప్రసక్తత్వాత్ అబ్జా
నాంసంబంధినం బాలాతపమివ అబ్జహితత్వాదబ్జసంబంధితత్వం సారాతపస్య.

సంగ్రామస్తుముఃస్తస్య పాశ్చాత్యైరశ్వసాధనైః,

శార్వకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే రజస్వభూతే.

62

సంగ్రామ ఇతి. తస్య రఘోః అశ్వసాధనైః పాశ్చాత్యైః పాశ్చాత్యైః యవ
నైస్సహ చక్షుఃపాశ్చ త్వరసస్త్యక్ సహజైః తృతీయా శృంగాణాం వికారాః
శార్వాణి ధనూంషి లేహం కూజితైః - బ్యాశ్చైః అభవా శార్వైః శృంగసంబంధిభిః
కూజితైః విజ్ఞేయాః అనుమేయాః ప్రతియోధాః - ప్రతిభటాః, యస్మిన్ తస్మిన్
రజసి తుములః సంగ్రామః - సుపలం యుద్ధం అభూత్ “తుములం రణసంకుల”
మిత్యమరః.

భల్లావవర్జితైస్తేహం తిరోభి శ్శ్రుశ్రులైర్వహీమ్,

తస్మాద సరఘావ్యాప్తై స్సత్త్వైర్వహీలై రివ.

63

భల్లేతి. స రఘుః భల్లావవర్జితైః - బాణవిశేషకృతైః శ్శ్రుశ్రులైః ప్రవృద్ధ
ముఖిరోమవస్థిభిః, సిద్ధాదిత్యైర్లచ్చృత్యయః తేహం పాశ్చాత్యైః శిరోభిః సర
ఘాభిః మధుమక్షికాభిః వ్యాప్తైః “సరఘా మధుమక్షికే” త్యమరః - “క్షుద్రాస్సరఘాః
క్షుద్రా వ్యుంగా నటీ వేశ్యా సరఘాకుంటకారికే” త్యమరః. క్షుద్రాభిః కృతాని
క్షుద్రాణి మధుని, “క్షుద్రం మధుని పానీయ” ఇతి విశ్వః - “క్షుద్రాభ్యమరవట
రపాదపాద” ఇతి శ్శ్రుత్యైః ప్రత్యయస్సంజ్ఞాయాం విషయే తేహం పటలైః - పుంజై రివ,
మహిం తస్మాద - ఛాదయామాస.

అపనీతశిరస్త్రాణాశ్చేహ స్తం శరణం యయుః,

ప్రణిపాతప్రతీకారస్సంరమ్భో హి మహాత్మనామ్.

64

అపనీ లేతి. శేహః - హతావశిష్టాః, అపనీతశిరస్త్రాణాః, అపసారితశీర్షణ్యాస్సం
తః, శరణాగతలక్షణమేతత్ తం రఘుం శరణం యయుః తథాహి-మహాత్మనాం సంరం
భః, త్తోభః ప్రణిపాతః, ప్రణిపాతేన ప్రతీకారోయస్య సః పరశీయమాధత్యమేవ
మహాత్మనామసహ్యాం న తు జీవితమితి భావః.

వినయంతే స్త తద్యోధా మధుభిర్విజయశ్రమమ్,

ఆస్తీర్ణాజినరత్నాను ద్రాక్షావలయభూమిషు.

65

వినయంత ఇతి. తస్య రఘోః యోధాః-భటాః, ఆస్తీర్ణాని అజినరత్నాని చర
శ్రేష్ఠాని యాను తాను ద్రాక్షావలయానాం ద్రాక్షాకుంజానాం, భూమిషు “మృద్వికాగో
స్తీర్ణానాం స్వాద్విమధురసేతి” చేత్యమరః, మధుభిః ద్రాక్షాఫలప్రకృతికైర్వైః,
విజయశ్రమం - యుద్ధభేదం, వినయంతే స్త - అపనీతవంతః, “కర్తృస్థాశరీరేకర్త”
ణీత్యాత్మనేవదం, “అట్స” ఇతి భూతాశ్చే లట్.

తతః ప్రతస్థే కాబేరిం భాస్వానివ రఘుద్విశమ్,

శరై రుస్త్రై రివోదీచ్యానుద్ధంష్యౌ రసానివ.

66

తత ఇతి. తతః రఘుః భాస్వాన్ - సూర్య ఇవ, శరైః - బాణైః, ఉస్త్రైః - కిరణై రివ; “కిరణోస్తమయాఖాంశుగభస్తి ఘృణిఘృష్టయ” ఇత్యమరః, ఉదీచ్యాన్ - ఉదగ్భవాన్, నృపాన్ రసానుదశాసీవ ఉద్ధంష్యౌ - ఉస్త్రాలయ్యౌ, కాబేరిం - కుబేర సంబంధినీ, దిశం ఉదీపీ ప్రతస్థే. అనేకేషశబ్దేయముపమా, యథావాదండి - “ఏకానేకేషశబ్దత్వాత్సావాక్యార్థోపమాన్విధే” ి.

వినీతాధ్వశ్రమాస్తస్య సింధుతీరవిచ్ఛేదనైః,

దుధువు ర్వాజినస్క్రందాన్లగ్న కుంకుమ కేసరాన్.

67

వినీతేతి. సింధుర్నామ కాశ్మీరదేశే కశ్చిన్నదవిశేషః “దేశే నదవిశేషేఽథా సింధుర్నానరితిస్త్రీయా” మిత్యమరః - తస్య తీరే విచ్ఛేదనైః - అంగపరివర్తనైః, వినీతాధ్వశ్రమాః - విగతమార్గభేదా ఇత్యర్థః. తస్య రఘోః వాజినః - ఆశ్వాః, లగ్నాః కుంకుమకేసరాః - కుంకుమకుసుమకింజల్కాః యేషాం తాన్ అగ్నవా లగ్నకుంకుమాః కేసరాః సఠాః యేషాం తాన్ స్కందాన్ దుధువుః కంపయంతి స్త.

తత్ర హలాణావరోధానాం భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమమ్,

కపాలపాటలదేశి బభూవ రఘుచేష్టితమ్.

68

తత్రేతి. తత్ర - ఉదీచ్యాం దిశి, భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమం భర్తృవధేన స్ఫుటపరాక్రమమిత్యర్థః, రఘుచేష్టితం - రఘువ్యాపారః. హలాణాజనపదాఖ్యాః క్షత్రియాః తేషాం అవరోధాః అంతఃపురస్త్రియః, తాసాం కపాలేషు పాటలస్య పాటలిష్టుః, తాడనాదికృతారుణ్యస్య ఆదేశి ఉపదేశకం బభూవ అగ్నవా పాటల ఆదేశి ఆదేష్టాయస్య తద్బభూవ స్వయం స్వయంలేఖ్యాయత ఇత్యర్థః.

కాంభోజాస్సమరే సోఘం తస్య వీర్యమనీశ్వరాః,

గజాలానపరిక్లిష్టైరంకోలై స్సార్థమానతాః.

69

కాంభోజా ఇతి. కాంభోజాః రాజానః సమరే తస్య రఘోః వీర్యం ప్రభావం “వీర్యం ప్రభావయో” రితి హైమః. పరాక్రమం నా సోఘం అనీశ్వరాః అశక్తాస్సంతః గజానామాలానం బంధనం భావే ల్యుట్. విభాషాలీయతేరిత్యాత్వం తేన పరిక్లిష్టైః - పరిక్షతైః, అంకోలై స్సార్థం - పృథవిశేష్తైర్బహు, అనతా - నమ్రాః.

తేషాం సదశ్వభూయిష్టాస్తుంగద్రవిణరాశయః,

ఉపదా వివిశుశ్వత్వన్నోత్సేకాః కోసలేశ్వరమ్.

70

లేమమితి. లేమం కాంభోజానాం సస్థిరత్వైః భూయిష్టాః - బహుభాః
తుంగాః ద్రవిణానాం సువర్ణానాం “హిరణ్యంద్రవిణం ద్యుమ్న” మిత్యమరః
రాశయ ఏవ ఉపదాః ఉపాయనాని “ఉపాయన ముపగ్రహ్య ముపహరన్తథోపదే”
త్యమరః, శోసలేశ్వరం రఘుః, శశ్వత్ అనకృత్ వివిశుః “ముహూః పునః పునశ్యశ్వద
భీష్టమనకృత్యమా” ఇత్యమరః. తథాపి ఉత్సేకాః గర్వాస్తు న వివిశుః. సత్యపి గర్వ
కారణే న జగ ర్వేత్సర్థః.

తతో గౌరీగురుం శైలమూర్తిరోహశ్వసాధనః,

వర్ధయన్నివ తత్కూటానుద్ధూతైర్ధాతులేఖభిః.

71

తతఇతి. తతోఽనంతరం, అశ్వసాధనస్సౌ గౌర్యాః గురుం పితరం శైలం
హిమవంశం “గురుగీష్మతిశిత్రాద్యా” విత్యమరః ఉద్ధూతైః - అశ్వఖురోత్థాపితైః.
ధాతునాం - గైరికాదీనాం, రేణుభిః - ధూళిభిః, “రేణుర్ద్వయోస్త్రియాంధూళి”
రిత్యమరః. తత్కూటాన్ - తస్య శృంగాణి. “హటాఽస్త్రీ శిఖరం శృంగ” మిత్యమరః,
వర్ధయన్నివ ఆరురోహ ఉత్పకధూళిదర్శనాద్గిరిశిఖరవృద్ధిభ్రమజాయతేతి భావః.

శశంస తుల్యసత్త్వానాం నైన్యఘోషేఽప్యసమ్భ్రమమ్,

గుహశయానాం సింహానాం పరివృత్త్యావలోకితమ్.

72

శశంసేతి. తుల్యసత్త్వానాం - నైన్యస్సమానబలానాం; గుహాసు శేరతఇతి.
గుహశయా “అధికరణే శేతే” రిత్యచ్చ్యవ్యయః, లేమం సింహానాం సంబంధి పరివృత్త్య
పరావృత్త్య అవలోకితం శయిత్యైవగ్రీవాభంగేన అవలోకనం కర్తృ. నైన్యఘోషే
సేనాకలకలే, సంభ్రమకారణే సత్యపి అసంభ్రమమంతఃక్షోభవిరహం నభాః ప్రసజ్య
ప్రతిషేధేఽసి తత్పురుషసమాన ఇవ్యతే, శశంస-కథయామాన, నైన్యభ్య ఇత్యర్థా
ల్లభ్యతే. బాహ్యచేష్టితమేవ మనోవృత్తేరమహావకమితి భావః. అసంభ్రాంతత్వే
హేతుః తుల్యసత్త్వానామితి సహ సమబలస్సమబలాద్విభేతీతి భావః.

భూర్జైషు మర్తరిభూతాః కీచకధ్వనిహేతవః,

గంగాశికరిణౌ మార్గే మరుత్తస్థం నిషేవిరే.

73

భూర్జైష్వితి. భూర్జైషు - భుజపత్రపృక్షేషు, “భుజపత్రో భుజోభూర్జో
మృదుత్వక్చర్మకావ పీ”తి యాదవః, మర్తరః శుష్క-వర్తధ్వనిః “మర్తరశ్శుష్క-
పర్ణానా” మితి యాదవః. అయం చ శుక్లాదిశబ్దవత్ గుణిన్యపి వర్తతే, ప్రయుజ్యతే
చ, “మర్తరైరగురుధూవగంధిభిరి” తి తతో మర్త భూతాః మర్తరశబ్దవంతో భూతా
ఇత్యర్థః, కీచకానాంవంశవిశేషాణాంధ్వనిహేతవః శ్రోత్రసుఖావహశ్చేతి భావః.
గంగాయాశికరాశికాః ఏషాం సంతీతి గంగాశికరిణః శీతలా ఇత్యర్థః. మరుతః
వాతాః మార్గే తం నిషేవిరే అనేవం లేత్యర్థః.

విశ్రమమున్న మేరూణాం ఛాయాస్వధ్యాన్యనైనికాః,
దృషదోవాసితోత్సంగా నిష్ణామృగనాభిభిః.

74

విశ్రమరితి. నైనికాః సేనాయాం సమవేతాః ప్రాగ్మహాతేష్ఠరితి తక్ ప్రత్యయః, సమేరూణాం సురపున్నాగానాం ఛాయాసు నిష్ణానాం దృషత్సున విష్టానాం కస్తూరీమృగాణాం నాభిభిః వాసితోత్సంగాః సురభితలాః దృషదః శిలాః అధ్యాస్యాధిష్ఠాయ “అధిః” స్థానాం కర్తే”తి కర్తృత్వం, దృషత్స్వధిరుహ్యేత్యర్థః, విశ్రమమర్హితాః.

సరళాసక్తమాతంగగ్రైవేయస్ఫురితత్వీషః,

ఆసన్నోషధయో నేతు ర్నక్తమన్నేహదీపికాః.

75

సరళేతి. సరళేషు దేవదారువిశేషేషు ఆసక్తాని సుజితాని యాని మాతం గానాం గజానాం గ్రీవాసు భవాని గ్రైవేయాణి కంఠశృంఖలాని గ్రీవాభ్యోఽఙ్గే చేతి చకారాఙ్ఘ్రాః ప్రత్యయః, తేషు స్ఫురితత్వీషః ప్రతిఫలితభావః ఓషధయః సక్తం జ్వలంతో లతావిశేషాః సక్తం రాత్రౌ నేతుః నాయకస్య రఘోః ఆన్నేహదీపికాః త్రైలనిరపేక్షప్రదీపికా ఆనన్.

తస్మాత్సప్తప్రనివాసేషు కంఠరజ్జుక్షతత్వచః,

గజవర్ష కిరాతేభ్య శృశంసురైవదారవః.

76

తస్మేతి. తస్య రఘోః ఉత్సృప్తేషు ఉల్లేషేషు నివాసేషు సేనానివేశేషు కంఠ రజ్జుభిః గజగ్రైవేయైశ్చతాః నిష్పిష్టాః త్వచో యేషాం తే దేవదారవః, కిరాతేభ్యః వనచరేభ్యః గజానాం వర్షప్రమాణం “వర్షదేహప్రమాణయో” రిత్యమరః, శశంసుః కథితమతః దేవదారుస్కంధత్వక్క్షతైః గజానామాన్నత్యమన్వమీయలేత్యర్థః.

తత్ర జన్యం రఘోర్హారం పర్వతీయైర్గజైరభూత్,

నారాచక్షుషణీయాశ్చ నిష్పేషాత్ప్రతితానలమ్.

77

తత్రేతి. తత్ర హిమాద్రారఘోః పర్వతే భవైః పర్వతీయైః “పర్వతాచ్చ” ఇతి ఛప్రత్యయః, గజైరుత్పవనంకేతాక్ష్యైర్గజైః సప్తభిన్నహ “గజానుత్పవనంకేతానజ యత్సప్తపాండవ” ఇతి మహాభారతే, నారాచానాం బాణవిశేషాణాం షేషణీయా నాం భిండివాలానాం అశ్తనాం పాషాణానాం చ నిష్పేషేణ సంఘర్షణేన ఉత్పతితః ఆనలః యస్మిన్ తత్తథోక్తం “షేషణీయో భిండివాళః స్ఫుగోదీర్ఘ మహాఫల” ఇతి యా దవః, ఘోరం భీమం జన్యం యుద్ధం ఆఖూత్ “యుద్ధమాయాధనం జన్య” మిత్యమరః.

శరైరుత్పవనంకేతా స కృత్వా విరతోత్సవాః,

జయోదాహరణం బౌహళ్యైర్గ్రాపయామాన కిన్నరాః.

78

శ్చైతతి. స రఘుః శ్చైర్భాణైః ఉత్సవసంకేతాన్నామ (సప్త) గణాన్ విర
తోత్సవాన్ (సప్తయుద్ధోత్సవాన్) కృత్వా జిత్యేత్సర్థః, కిన్నరాన్ గంధర్వ
విశేషాన్ బాహ్వాన్ స్వఘజయోః జయోదాహరణం జయఘ్నాపకం త్సుద్రప్రబంధ
విశేషం గాపయామాన “గతి బుద్ధి” త్యాదినా కిన్నరాణాం కర్తృత్వం.

పరస్పరేణ విజ్ఞాత సేషాపాయనపాణిషు,

రాజ్ఞా హిమవతస్సారో రాజ్ఞస్సారో హిమాద్రిణా.

79

పరస్పరేణేతి. తేషు గణేషు ఉపాయనయుక్తాః పాణియోయేహిం తేషు సత్సు
పరస్పరేణ ఆన్యోన్యం రాజ్ఞాం హిమవతః సారో ధనరూపః విజ్ఞాతః హిమాద్రిణా
రాజ్ఞః సారః బలరూపః విజ్ఞాతః ఏతేన తత్రత్వవస్తూనామనర్హత్వం గణానాం చ
ఆఘాతపూర్వః పరాజయ ఇతి ధ్వన్యతే.

తత్రాక్షోభ్యం యశోరాశిం నివేశ్యావరురోహ సః,

పాలస్త్యతులితస్యాదే రాచధానభవ హ్రియమ్.

80

తత్రేతి. స రఘుః తత్ర హిమాదౌ ఆక్షోభ్యం అప్రభృష్యం యశోరాశిం
నివేశ్య నిధాయ పాలస్త్యేన రావణేన తులితస్య చాలితస్య ఆద్రేః కైలాసస్య హ్రియం
ఆదధానః జనయన్నివ అవరురోహ కైలాసమగత్వైవ ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః. సహి
శూరాః పరేణ పరాజితమభియుంజత ఇతిభావః.

చకంపే తీర్థలాహిత్యే తస్మిన్నాగ్ బోధ్యతిషేశ్వరః,

తద్దజాలానతాం ప్రాప్తైస్సహ కాలాగరుద్రమైః.

81

చకంప ఇతి. తస్మిన్ రథహ తీర్థా తాహిత్యానామనదీయేన తస్మిన్ తీర్థలాహి
త్యేనతి ప్రాగ్బోధిషాణాం జనపదానామిశ్వరః తస్య రథహః గజానామాలానతాం బం
ధనస్తంభతాం ప్రాప్తైః కాలాగరుద్రమైః కృష్ణాగరుద్రత్వైస్సహ చకంపే కంపితవాన్.

నప్రసేహే స రుద్ధార్కమథారావర్షదుర్దినమ్,

రథవర్త్తి రజోఽప్యస్య కుతఏవ పతాకినీమ్.

82

నేతి. సః ప్రాగ్బోధిషేశ్వరః శుద్ధార్కమాపుతసుర్యం అధారావర్షం చ తద్ద
ర్దినం ధారావృష్టిం విచైవ దుర్దిసభూతం అస్య రథహః రణవర్క్ రజోఽపి స
ప్రసేహే పతాకినీం తు పత పత ప్రసేహే స పతాకినీత్వర్థః.

తమిశః కామరూపాణామత్యాఖండలవిక్రమమ్,

భేజే భిన్నకటై ర్నాగైరన్యానుపరురోధ యైః.

83

తమితి. కామరూపాణాం నామదేశానాం ఈశ ఖశ్వరః అతిక్రాంతః ఆఖండ
లన్యంద్రస్య విక్రమః పరాక్రమో యేన తం అత్యాఖండలవిక్రమం అతీంద్రపరా

క్రమంతం రఘుం భిన్నాః స్రవన్తదాః కటాః గండాః యేషాః తైః నాగైః గజైః సా
ధనైః భేజే నాగాః తద్వా శరణం గత ఇత్యర్థః. కీదృశైః? యైర్నాగైః అన్యైః
రఘువృత్తికైః నృపాః ఉపయరోధ కూరాణామసి కూరో రఘురితి భావః.

కామరూపే శ్వర స్తస్య హేమవీతాధిదేవతాం,

రత్నపుష్పే హారేణ ఛాయామానర్చ సారయోః.

84

కామరూపేతి. కామరూపేశ్వరః. హేమవీతస్యాధిదేవతాం తస్య రఘోః పా
దయోః ఛాయాం కనకమయపాదవీతవ్యాపిని కాంతిం రత్నాన్యేవ పుష్పాని తేషా
ముపహరేణ సమర్పణేన ఆనర్చ పూజయామాన.

ఇతి జిత్యా దిశో జిహ్వుర్నవ రత్ర రథోద్ధతం,

రభో విక్రమయక్ రాజ్ఞాం ఛత్రశూన్యేషు మాళిషు.

85

ఇతీతి. జిహ్వుః జయశీలః “హాజిహ్వుస్స” రితిస్స ౨ ప్రత్యయః, స రఘుః ఇతీ
త్థం దిశః జిత్యా రత్రైః ఉద్ధతం రజః ఛత్రశూన్యేషు రఘోరేకఛత్ర త్యాదితిభావః,
రాజ్ఞాం మాళిషు సంయతకేశేషు “చూడాకిరీటం కేశశ్చ సంయతామాళయస్త్రయ”
ఇత్యమరః. శిఖాస్థిత్యర్థః (మాళిషు కిరీటేషు “చూలికిరీటే ధమిల్లే చూడాకం కేశి
మూర్ధణే” ఇతి హైమః రజః విక్రమయక్ సక్రమయన్నిత్యర్థః. నవ రత్ర నివృత్తః.

స విశ్వజితమాజప్రాయజ్ఞం సర్వస్వదక్షిణం,

ఆదానం హి విసర్గాయ సతాం వారిముచామివ.

86

స ఇతి. స రఘుః సర్వస్వం దక్షిణా యన్య తం సర్వస్వదక్షిణం “విశ్వజితస్సర్వ
దక్షిణ” ఇతిశ్రుతేః విశ్వజితం నామయజ్ఞం ఆజహౌ కృతవానిత్యర్థః. యుక్తం చైత
దిత్యాహ-సతాం సాధూనాం వారిముచా మేఘానామివ ఆదానం ఆరణ్యం వినర్గాయ
త్యాగాయ హి సత్పాత్రవినియోగాయేత్యర్థః.

సత్రాంతే సచివసఖః పురస్కీర్యయాభి-

హర్షిభిశ్చమితవరాజయవ్యభీకాః,

కాకుత్స్థస్త్విరవిరహాత్సుకావరోధా-

నాజన్యాంతస్త్విపురనివృత్తయేనుమేనే.

87

సత్రాంత ఇతి. కాకుత్స్థః సత్రాంతే, యజ్ఞాంతే, “సత్రమాచ్ఛదనే యజ్ఞే
సదాదానేఽవనేఽపి చే”త్యమరః. సచివానామమాత్యానాం సఖేతి సచివసఖస్కే,
“సచివోద్భవకేఽమాత్యే” ఇతిహైమః, తేషామత్యంతానుసరణద్యోతనార్థం రాజస్స
భిత్వవ్యవదేశః “రాజాహస్సభిభృష్” ఇతి టచ్, గుర్విభిర్నహతీభిః, “గుర్నహత్యాం

గిరనే పిత్రాదాధర దేశికే” ఇతి హైమవః, “ఓతో గుణవచనా”దితి శీవః. పురస్క్రియా
భిః పూజాభిః శమితం చరాజయేన యద్వ్యభీకం ముఖంవైలక్ష్యం వా తద్యేహం తాన్
శమితపరాజయవ్యభీకాన్ “వ్యభీకం ముఖంవైలక్ష్యే” ఇతియాదవః, చిరవిరహేణ
ఉత్సుకాఃఉత్కుంభితాః ఆవరోధాః అంతపురాంగనా యేహంతాన్ రాజ్ఞోఽపత్యాని
రాజన్యాః ఉత్రియాః తాన్ “రాజశ్శత్రురాద్య” దితిజాతాయత్ప్రత్యయః, “మూర్ధా
భిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః ఉత్రియా విరా” డిత్యమరః, స్వపురం ప్రతి నివృత్తయే
గమనాయ ఆసమేనే ఆనుజ్ఞాతవాన్: ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. “మాజాగ్ర స్త్రిదశయతిః
ప్రహర్షిణీయ” మితి.

తే రేఖాభ్యజకలశాతపత్రచిహ్నం

సమ్రాజశ్చరణయుగం ప్రసాదలభ్యం,

ప్రస్థానప్రణతిభిరంగుళీషు చక్రు

ర్షాలి స్రక్కుప్తముకరంద లేమగౌరవమ్.

83

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతో రఘువంశే, మహాకావ్యే చతుర్థస్కంధః.

త ఇతి. తే రాజన్యాః రేఖా ఏవ ధ్వజాశ్చ కలశాశ్చ ఆతపత్రాణి చ ధ్వజాద్యా
కారరేఖా ఇత్యర్థః. తాని చిహ్నాని యస్య తత్త్రణోక్తం, ప్రసాదేనైవ లభ్యం ప్రసాద
లభ్యం సమ్రాజసార్వభౌమస్య రఘోః చరణయుగం ప్రస్థానే ప్రయాణసమయేయాః
ప్రణతయః నమస్కారాః తాభిః కరణైః అంగుళీషు మాళిషు కేశబంధేషు యాః స్రజః
మాల్యాని తాభ్యః ధ్యుతైః, మకరందైః పుష్పరసైః, రేఖాభిః పరాగైశ్చ గౌరంగౌర
వర్ణం చక్రుః, ప్రహర్షిణీవృత్తమ్.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారిణ, మహామహాపాధ్యాయ,

కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం, సుజీవినీసమాఖ్యాయాం,

రఘువంశన్యాఖ్యాయాం చతుర్థస్కంధః.

శ్రీః

శ్రీ రామచంద్రవ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

సంఖ్యనుసర్గప్రారంభః.

అమధ్వరే విశ్వజితీ షీతీశం నిశ్చేషవిక్రాంతిశోకజాతం,

ఉపాత్తవిద్యో గురువక్షిణాథీ కాత్యుః ప్రపేదే వరతన్తుశిష్యః. 1

అమితి. విశ్వజితీ విశ్వజిన్నామకే అధ్వరే యజ్ఞే “యజ్ఞస్సహోఽధ్వరోయాగ సృజతంకుర్తఖిత్తమ” రిత్యమరః. నిశ్చేషం యథాతథా విక్రాంతిం దత్తం “శ్రణు మానే” చురాదిః, షోకానాం అర్ధరాశీనాం జాతం సమూహో యేన తం తథోక్తం “షోకోఽస్త్రీ మట్ట లేఖిణ్యధానేఽర్ధాఘదివ్యయో” రిత్యమరః, “జాతం జనిసమూహ యో” రితికాశ్వతః, ఏతేనకాప్యస్యానవసరప్రాప్తిస్సూచితా, తుక్షితీశం రఘుం ఉపాక్షవిద్యః లబ్ధవిద్యః వరతంతోశ్శిష్యః కాప్యఋషిః “ఋష్యంధ” కేత్యుః. ఇక్షోఽప వాదః గురువక్షిణాథీనక “పుష్కరాదిభ్యోచేకే” ఇత్యర్థాచ్చాసన్నిహితేతదంతాచ్చే తీనిః. అప్రత్యాఖ్యేయ ఇతి భావః, ప్రపేదే ప్రాస, ఆస్తిక్ సర్గే వృత్తముపజాతిః “స్వాదిద్రవజ్రా యది తౌ జగౌగః ఉపేద్రవజ్రా జతజాస్తతోగౌ, అనంతరోగీరిత లక్షభాజః పాదాయదీయా ఉపజాతయస్తా” ఇతిలక్షణాత్.

స మృణ్మయే వీతహిరణ్యయత్వా

త్వాత్రే నిధాయార్ఘ్యమనర్ఘ శీలః,

శ్రుతప్రకాశం యశసా ప్రకాశః

ప్రత్యుజ్జగామాతిధిమాతిధేయః.

2

సఇతి. ఆనర్ఘ శీలః అమూల్యస్వభావః అసాధారణస్వభావ ఇత్యర్థః “మూల్యే పూజావిధావర్ణః శీలుఃస్వభావే నద్యైత్రా” వితిచామరః. యశసా కీర్త్యా ప్రకాశత ఇతిప్రకాశః వచాద్యుచ్ఛేద, అతిధిమ సాధుః అతిధేయః “వ్యతిధివసతీ”తి ధన్వో ప్రత్యయః, స రఘుః, హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్యయం “దాడినాయనే” త్యా దినా నిపాతః, వీతహిరణ్యయత్వాత్, అపగతసువర్ణపాత్రత్వాత్, యజ్ఞస్య సర్వస్వద క్షీణకత్వా దితి భావః, మృణ్మయే మృద్వికారే పాత్రే, అర్ఘ్యధామం ఆర్ఘ్యం ‘పాదా ర్థాభ్యం చేతి యత్ ప్రత్యయః, పూజారం ద్రవ్యం నిధాయ శ్రుతేన శాస్త్రేణ

ప్రకాశం ప్రసిద్ధం “శుశం శాస్త్రావధృతయో” రితి “ప్రకాశోఽతి ప్రసిద్ధోఽపి” రితి
చామరః. ఆతిథిం ఆభ్యాగతం కాత్మం “ఆతిథిర్నాగృహగత” ఇత్యమరః, ప్రత్యుజ్జ
గామ ఆభిముఖం యయా.

తమర్చయిత్యా విధినన్నిష్కంజ్ఞస్తపాధనం మానధనాగ్రయాయీ,
విశాంపత్విష్టరభాజమూలాత్కృతాంజలిః కృత్యవిదిత్యువాచ. 3

తమితి. విధిజ్ఞ శాస్త్రజ్ఞః ఆకరణేప్రకృత్యవాయభీరుతిత్యర్థః, మానధనాగ్రయా
యీ మాన వివ ధనం యేహం తేహం మానినాం అగ్రయాయీ అగ్రేసరః ఆపయశో
భీరుతిభావః, కృత్యవిత్ కార్యజ్ఞః. విశాంపతిః మనుజేశ్వరః, రఘుః “ద్వావిశావైశ్వ
మనుజా” విశ్వమరః, విష్టరభాజు ఆనందగతు ఉపవిష్టమిత్యర్థః “విష్టరో విటపీదర్శము
ప్రిః పీకాద్యమానస” మిత్యమరః, వృక్షాననయోర్విష్టర ఇతి నిపాతః. తం తపాధనం
కాత్మంవిధివత్ విధిర్హంయథాశాస్త్రమిత్యర్థః-తదర్హమితివతిత్రత్యయః. ఆర్చయిత్యా
ఆరాత్నమీపే “ఆరాద్ధారసమీపయో” రిత్యమరః, కృతాంజలిస్సక్ కృతః బద్ధః
అంజలిర్హస్తసంఘటం యేన సక్ ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ ఉవాచ.

అప్యగ్రణీర్తంత్రకృతామృషీణాం కుశాగ్రబుద్ధే కుశలీగురుస్తే,
యత స్త్వయాజ్ఞానమశేషమాత్తం లోకేనచైతన్యమివోష్టరక్షేః.

అప్యగ్రణీరితి. హేమకశాగ్రబుద్ధే సూక్ష్మబుద్ధే “కుశాగ్రీయమతిఃప్రక్రమన్ముత్త
దర్శీవ యఃపుమా” నితి హలాయుధః. మంత్రకృతాంమంత్రద్రష్టాణాం “సుకర్తపా
వమంత్రే” త్యాదినా క్విప్, ఋషీణామగ్రణీశ్రేష్ఠః తేతవ గురుః కుశల్యపి తేమవా
స్మిం? ఆపిప్రశ్నే. “గర్హానముచ్చయప్రక్షశంకానమ్భాననాస్వపీ” త్యమరః. యతఃయ
స్తాద్గురోఃకృత్యా అశేషం సమగ్రమాత్తస్త్వం జ్ఞానం లోకేన ఉష్టరక్షేస్సూర్యాత్
చైతన్యంప్రబోధ ఇవ ఆత్మం స్వీకృతమ్.

కాయేన వాచా మనసాపి శశ్వ
ద్యత్సంభృతం వాసవధైర్యలోపి,
ఆసాద్యతే న వ్యయమంతరామైః
కచ్చిన్తహర్షేస్త్రివిధం తపస్తతః.

5

కాయనేతి. కాయేన ఉపవాసాదికృచ్ఛచిచ్ఛాంద్రాయణాదినా, వాచా వేద
పాఠేన, మనసా గాయత్రీజపాదినాపి కరణేన, వాసవస్యఇంద్రస్య ధైర్యం బంపతి భిన్
త్రితి వాసవధైర్యలోపి స్వపదావహారశంకాజనకమిత్యర్థః. యత్రపః శశ్వదసకృత్ “ము
హుఃపునఃపునశ్శశ్వదభీష్టమనకృత్సమా” ఇత్యమరః. సంభృతం సంఘతం మహర్షేర్వరతం
తోః త్రివిధం వాఙ్మనఃకాయజం తత్ తపః అంతరామైః విఘ్నేః ఇంద్రప్రేషితాఘర

కాపాడితి: వ్యయం నాపాద్యతే కచ్చిత్ న నియతే కిం? “కచ్చిత్కామప్రవేదనే,
విఘ్నోఽంతరాయః ప్రత్యూహ” ఇతి చామరః.

ఆధారబంధప్రముఖైః ప్రయత్నైః
స్వంవర్ధితానాం సుతనిర్విశేషమ్,
కచ్చిన్న వాయ్యాదిరుపప్లవో వ
శ్చమచ్చిదామాశ్రమపాదపానామ్ ?

6

ఆధారేతి. ఆధారబంధప్రముఖైః ఆలవాలనిర్మాణాదిభిః, ప్రయత్నైరుపాయైః,
'ఆధారఆలవాలేఽంబుబంధేఽధికరణేఽపి' చేతివిశ్వః సుతేభ్యో నిర్గతో విశేషోఽతి
శయోయస్మిన్ తత్తథా సుతనిర్విశేషం అవైషమ్యం యథా తథేత్యర్థః. సంవర్ధితానాం
శ్రమచ్చిదాం శ్రమాపనోదకానాం వః యుష్మాకం ఆశ్రమపాదపానాం ఆశ్రమస్థ
వృత్తాణాం వాయ్యాదిః ఆదిగ్రహణాద్దవానలమత్తగజాదిః ఉపప్లవః బాధా న కచ్చిత్
నాస్తి కిం ?

నిర్వర్త్యతే యైర్నియమాభిషేకో
యేభ్యో నివాపాంజలయః పితౄణామ్,
తాన్యుంధపప్తాంకిన్సై కతాని
శివాని వస్త్రజలాని కచ్చిత్ ?

7

నిర్వర్త్యత ఇతి. యైః తీర్థజలైః నియమాభిషేకః నిత్యస్నానం నిర్వర్త్యతే
నిషాద్యతే, యేభ్యః, జలేభ్యః, ఉద్భృత్యేతి శేషః. పితౄణామగ్నిష్వాత్తాదీనాం
నివాపాంజలయః తర్పణాంజలయః “పితౄదానం నివాపస్నాన్” దిత్యమరః. నిర్వర్త్యతే.
ఉంఛానాం ప్రకీర్తోద్భృతధాన్యానాం ఉంఛో నామ ప్రకీర్తనాం ధాన్యానాం
ఏకైకశః ఉద్ధరణం పప్తైః పప్తభాగైః పాలకత్వాద్రాజగ్రహ్యైః అంకితాని సైకతాని
పులినాని యేషాం తాని తథోక్తాని వో యుష్మాకం తాని తీర్థజలాని శివాని భద్రాణి
కచ్చిత్ ? అనుపప్లవాని కి మిత్యర్థః? “ఉంఛో ధాన్యాంశ ఆదానం కణికాద్యార్జనం
సిల” మితి యాదవః, “పప్తాప్తమాభ్యాం” చేతిపప్తశబ్దాద్భాగాభేదస్సత్వయః. అత
వివాహారణార్థత్వాత్ “పూరణగు” శ్లోకాదినా న పప్తీసమాసప్రతిషేధః సికతా
యేషు సంతి సైకతాని “సికతాశర్కరాభ్యాం” చేత్యన్ ప్రత్యయః.

క్రియానిమిత్తేష్యపి వత్సలభ్యా
దభగ్న కామా మునిభిః కుశేషు,
తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాథా

కచ్చిన్నగీణా మనఘా ప్రసూతిః ?

రఘు—8

8

క్రియేతి. క్రియానిమిత్తేషు అనుష్ఠానసాధనేష్వపి కుశేష మునిభిః వత్సలత్వాత్ మృగన్నేహత్ ఆభగ్న కామా అప్రతిహతేచ్ఛా తేషాం మునీనాం అంకా ఏవశయ్యాః తాసు చ్యుతాని నాభినాశాని యస్యాస్మా క్షణోక్తా “నాశో నాశమథాస్త్రియా” మిత్యమరః. మృగీణాం ప్రసూతిస్సంభవః అసమా అవ్యసనా కచ్చిత్ ? ఆనపాయసి కిమిత్యర్థః. “దుఃఖేనోష్యననేష్వఘ”మితి యాదవః.

నీవారపాకాది కడంగర్హియై

రామృశ్యతే జానపదైర్న కచ్చిత్ ?

కాలోపపన్నాతిక్షకల్పస్యభాగం

వన్యం శరీరస్థితిసాధనం వః.

9

నీవారేతి. కాలేషు యోగ్యకాలేషు ఉపపన్నానామాగతానాం అతిథీనాం కల్ప్యా భాగా యస్య తత్క్షోక్తం వనేభవం వన్యం శరీరస్థితేః జీవనస్య సాధనం వః యుష్మాకం పచ్చత ఇతి పాకః ఫలం ధాన్యమితియావత్. నీవారస్య పాకః తృణధాన్యం తదాది నీవారపాకాది ఆదిశబ్దాచ్ఛామాకాదిధాన్యసంగ్రహః. జనపదేభ్యః ఆగతైః జానపదైః “తత ఆగత”ఇత్యుక్తం ప్రత్యయః. కడంగరం బుసం అర్హంతీతి కడంగరీయాః “కడంగరదక్షిణాచ్ఛచ”ఇతి చ్ఛప్రత్యయః. “కడంగరో బుసం క్షీణే ధాన్యత్వచి తుమః పుమా” నిత్యమరః. తైర్గోమహిషాదిభిఃనామృశ్యతే కచ్చిత్ ? న స్పృశ్యతే కిమిత్యర్థః.

అపి ప్రసన్నేన మహర్షణా చ్ఛ్వాం

సమ్యగ్వినియానుమతో గృహీమః ?

కాలోహ్యాయం సంక్రమితుం ద్వితీయం

సర్వోపకారక్షమమాశ్రమం తే.

10

అపీతి. కిం చ త్వం ప్రసన్నేన తుషేన సతా మహర్షణా వరతంతునా సమ్యగ్వినియ శిక్షయిత్వా విద్యాముపదిశ్యేత్యర్థః గృహీమగృహస్థాశ్రమం ప్రవేష్టుం “క్రియా ర్థోపపదస్యే”త్యాదినా చతుర్థి. ఆనుమతోఽపి ఆజ్ఞాతః కిం ? హి యస్తాత్కారణాత్ తే తవ సర్వేషామాశ్రమాణాం ఉపకారే షమం శక్తం “షమం శక్తే హితే త్రి” ష్విత్యమరః. ద్వితీయం ఆశ్రమం గార్హస్థ్యం సంక్రమితుం ప్రాప్తుం ఆయం కాలో హి విద్యాగ్రహణానంతర్యాత్మస్థితి భావః. కాలసమయవేలానుతుమున్నితి తుమున్ ప్రత్యయః. సర్వోపకారక్షమమిత్యత్ర మరుః. “యథా మాతరమాశ్రిత్య సర్వే జీవంతి జంకవః, వర్తంతే గృహిణస్తద్వదాశ్రిత్యేతర ఆశ్రమా”ఇతి.

కుశలప్రశ్నం విధాయ ఆగమనప్రశ్నం చిక్షీర్షరాహః—

తవార్హతో నాభిగమేన తృప్తం
మనోనియోగక్రియయోత్సుకం మే,
అస్మాజ్జయో శాశితృకాత్తనా వా
ప్రాప్తేఽపి సంభావయితుం వశాన్తామ్.

11

తవేతి. అర్హతః పూజ్యస్య ప్రశస్తస్య “అర్హః ప్రశంసాయా”మితి శతృప్రశ్నయః. తవ అభిగమేన ఆగమనమాలేఖ మే మమ నునః న తృప్తం న తుష్టం కింతు నియోగక్రియయా ఉత్సుకం అజ్ఞాకరణేన సోత్కంఠం “తత్పురే ప్రసితాసక్తావిష్టార్థో ద్యుక్త ఉత్సుక” ఇత్యమరః. “ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా”చేతి సప్తమ్యధే తృతీయా. శాశితృర్దరోరాజ్ఞయాపి అజ్ఞయావా ఆత్మనావా న్వతోవా “ప్రకృత్యా విభృ ఉపసంఖ్యాన”మితి తృతీయా. మాం సంభావయితుం బహుకర్తుం వశాన్తామ్ ప్రోఽపి గుర్వర్థం వా స్వార్థం వా త్వదాగమనమిత్యర్థః.

ఇత్యర్హ్యపాత్రానుమితవ్యయశ్య
రఘో రుదారామసి గాం నిశమ్య,
స్వార్థోపపత్తిం ప్రతి దుర్బలాశః
ప్రమిత్యవోచుర్వచంతుష్యన్.

12

ఇతితి. అర్హ్యపాత్రేణ మృత్తయపాత్రేణ అనుమితః వ్యయః సర్వస్వత్యాగో యస్య తస్య రఘోః ఇతి ఉక్తప్రకారం ఉదారాం ఔదార్యయుక్తామసి గాం వాచం “మనోనియోగక్రియయోత్సుకం మే” ఇత్యేవం యాపాం, “స్వర్థేషు పశువాగ్వజ్ఞాది జ్వేత్ర ఘృణిభూజలే, లక్ష్మ్యవృష్ట్యాస్త్రియాం పుసిగా” రిత్యమరః. నిశమ్య శ్రుత్వా. వరతంతుశిష్యఃకాత్సః, స్వార్థోపపత్తిం స్వకార్యసిద్ధిం ప్రతి దుర్బలాశః సత్, మృత్తయపాత్రసర్వనాత్ శిథిలమనోరథస్సన్ తం రఘుం, ఇతి వక్త్యమాణప్రకారేణ. అవోచిత్ ఉక్తవాన్.

సర్వత్ర నో వార్తమవేహి రాజన్
నాథే కుతస్త్యయ్యశుభం ప్రజానాన్ ?,
సూర్యే తవశ్యావరణాయ దృష్టేః
కల్పేత లోకస్య కథం తమిసా ?

13

సర్వత్రేతి. హే రాజన్, సర్వత్ర నః అస్తాకం వార్తం స్వాస్థ్యమవేహి “వార్తం ఫల్గున్యరోగే” చేత్యమరః. “వార్తం పాటవమారోగ్యం భవ్యం స్వాస్థ్యమనామయ” మితి యాదవః, నచైతదాశ్చర్యమిత్యత ఆహ - నాథేఇతి. త్వయి నాథే ఈశ్వరే సతి,

ప్రజానాం అశుభం దుఃఖం కుతః? తథాపి - అర్థాంతరం న్యస్యతి - సూర్యే ఇత్యాది - సూర్యేకవతి ప్రకాశమానే సతి, తమిస్తా తమస్తతిః “తమిస్తం తిమిరం రోగే తమిస్తాతు తమస్తతా, కృష్ణపక్షిశ్చాయాంచేతి” విశ్వః. లోకస్య జనస్య. ‘లోకస్తు భువనే జన’ ఇత్యమరః. దృష్టే రాజరణాయ జపరణంకర్తుం కథం కల్పేత సంపద్యేత? నకల్నేతేత్యర్థః. దృష్టిమామరణం నాలమిత్వార్థః. కృపేరలమర్థత్వాత్తద్యోగే సమస్య స్తీత్యాదినా చతుర్థి. “అలమితి పర్యాప్త్యర్థప్రమాణ”మితి భగవాన్సామ్యకారః క్షపి సంపద్యమానే చతుర్థితి వక్తవ్యాత్.

తవార్హత ఇత్యాదినా యదుక్తం కన్న చిత్రమిత్యాహః—

భక్తిః ప్రతీక్ష్యేషు కులోచితా లే

పూర్వాన్త హాభాగ! తయాతిశేషే,

వ్యతీతకాలస్సహమభ్యుపేత

స్తావమర్థిభావాదితి మే విపాదః.

14

భక్తిరితి. ప్రతీక్ష్యేషు పూజ్యేషు “పూజ్యఃప్రతీక్ష్య” ఇత్యమరః. భక్తిః అను రాగవిశేషః లే తవ, కులోచితా కులాభ్యస్తా. “అభ్యుక్తేఽప్యుచితంన్యాయ్య”మితి యాదవః. హేమహాభాగ సార్వభౌమ, తయాభక్త్యా పూర్వాక్ అతిశేషే అతిపరసే. కింతు సర్వ త్ర వార్తం చేక్షర్ణి కథం ఇన్న ఇవ దృశ్యనే? అత ఆహ—వ్యతీతేతి. అహం వ్యతీతః కాలః అతిక్రాంతకాలస్యక్, అర్థిభావాత్ యాచకత్వాత్, త్వాం అభ్యుపేతః ప్రాప్తవానస్మి ఇతి మే విపాదః క్లేశః.

శరీరమాలేణ నరేంద్ర తిష్ఠన్నాభాసి తీర్థప్రతిపాదితర్థి,

అరణ్యగోపాత్తఫలప్రసూతి స్సంబేన సీవార ఇవావశిష్టః. 15

శరీరేతి. హే నరేంద్ర, తీర్థే నత్పాలే ప్రతిపాదితా దత్తా ఋద్ధిః సమృద్ధిశ్చైవ స తథోక్తస్యక్ “యోనా జలావతారే చ మంత్రాద్యహదశస్యపి, పుణ్యక్షేత్రే తథాపాలే తీర్థం స్యాద్దర్శనేవ్యపి”తి హాలాయుధః. శరీరమాలేణ తిష్ఠక్ అరణ్యకాః అరణ్యేభవాః మనుష్యాః మనిష్రముఖాః ‘అరణ్యాన్తనుష్య’ ఇతి పుణ్య ప్రత్యయః. తైరుపాత్తా ఫలమేవ ప్రసూతిర్యస్య సః స్సంబేన కాంచేన అవశిష్టః ప్రకృత్యాదిత్వా త్ప్రతీయా. సీవార ఇవ అభాసి శోభనే ప్రకాశస ఇత్యర్థః.

స్థానే భవానేకనరాధిపస్య

న్నకించరత్వం మఖజం వ్యనక్తి,

పర్యాయపీతస్య సురైర్ని మాంశోః

కలాక్షయశ్శాస్త్వతరో హి వృద్ధేః.

16

సాన ఇతి. భవాన్ ఏకనరాధిపస్సార్వభౌమస్యన్, మఖజం యజ్ఞజన్యం, న విద్యతే కించన యస్యేత్యకించనః పరిద్రః, మయూరవన్యంనకాదిత్వాత్తత్పురుషసమాసః. తస్య భావస్తత్త్వం అకంచనత్వం నిర్దనత్వం వ్యసృజ్యే ప్రకటయతి, తత్ప్రకటనం స్థానే యుక్తం “యూక్తేద్యేసాంప్రకటనా” ఇత్యమరః. తథాహి—సురైః దేవైః, పర్యా యేణ క్రమేణ పీఠస్య హిమాంశోశ్చంద్రమనః “హిమాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్ర” ఇత్య మరః. కలాక్షయః పృథ్వీః ఉపచయావశ్యేన్యాఘ్నతరోహి వరఃఖలు “మణిక్యాణోల్లిఘ్న మరవిజయాహేతివళితః మహతీణా నాగశ్చరదినరదాశ్చానపుతినా, కలాక్షేషశ్చంద్ర స్సరతమృదితా బాలవసితా కనిమ్నా శోభంతే గళితవిభవాశ్చార్ధిఘ నృపా” ఇతి న్యాయాదితి భావః. ఆత్ర కామంసకః “ధర్తార్థం తీణాశశస్య తీణత్వమపి శోభతే, సురైః పీఠావశేషస్య శ్చవృషక్షే విభోవప” ఇతి.

తనన్యతస్థాననన్యకార్యో గుర్వర్థమాహార్థమహం యతిష్యే, స్వస్త్వస్తు తే నిర్గళితాంబుగర్భం శరద్ధనందార్దతి చాతశోఽపి.

తదితి. తస్మా త్రత్కారణాత్ తాపదనన్యకార్యః “యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధామానేఽవధారణ” ఇత్యమరః. ప్రయోజనాంతరరహితః ఆహం, అన్యతః వదా న్యాంతరాత్, గుర్వర్థం గురుభవం, ఆహర్థం అర్జితం, యతిష్యే ఉద్యోజ్యే. తే తు భ్యం, స్వస్తి శుభమస్తు, “నమస్వస్తి” త్యాదినా చతుర్థీ. తథాహి చాతశోఽపి— “ధరణీవతితం తోయం చాతకానాం రుజాకర”మితి హేతోః అనన్యగతిశోఽపీత్యర్థః. నిర్గళితం అంబ్యేవగరోఽయస్య తం శరద్ధనం శరద్ధేఘం నార్దతి న యాచతే, అర్ద గతాయాచనేచేతిధాతుః “యాచనార్థే రణేఽర్ధన” మితి యాదవః.

ఏతావదుక్త్వా ప్రతియాతుకామం

శిష్యం మహాచైర్వృషతిర్నిషిధ్య,

కిం వస్తు విద్యన్తురవే ప్రదేయం

త్వయా కిమద్యేతి తమన్వయుః జ్ఞుః.

18

ఏతావదితి. ఏతావత్ ఏతావచ్ఛాత్రం వాక్యం ఉక్త్వా ప్రతియాతుం కామో యస్యతం ప్రతియాతుకామం “తుంకామమనసోరపి”తి మకారబోషః. మహాచైర్వృ ఠంతోః శిష్యం కాశ్నం, నృపతిః ధర్ముః, నిరుభ్య నివార్య, హేవిద్వక్ త్వయా గురవే ప్రదేయం వస్తు కిం ? కిమాత్మకం కియన్ కిం పరిపూణం వా? ఇతి ఏవం తం కాశ్నం అన్వయుః జ్ఞుః అపృచ్ఛత్. “ప్రశ్నోఽపయోగః పృచ్ఛాచే” త్యమరః.

తతో యథావద్విహితాధ్వరాయత స్వస్త్వయా వేశవివర్జితాయ, వర్ణాశ్రమాణాం గురవే న వర్ణి విచక్షణః ప్రస్తుతమాచచక్షే.

తతః ఇతి. తతః అనంతరం, యథావత్ యథార్థం, అర్థార్థే వతిప్రత్యయః. విహితాధ్వరాయ విధివదనుష్ఠితయజ్ఞాయ. సదాచారాయేత్యర్థః. స్వయావేశవివర్జితాయ గర్వాభినివేశశూన్యాయ. అనుష్ఠతాయేత్యర్థః. వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం, ఆశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం చ గురవే నియామకాయ “వర్ణాస్సర్వరాష్ట్రాస్తానాం దయః, బ్రహ్మచారి గృహీ వానప్రస్థా భిక్షుశ్చతుష్టయః, ఆశ్రమో”నస్త్రిచిచానురః. వర్ణాశ్రమాణాం సర్వకార్యనిర్వాహకాయేత్యర్థః. తస్మై రఘవే విచక్షణః విద్వాక్ వర్జి బ్రహ్మచారి ‘షర్తి నో బ్రహ్మచారిణి’ ఇక్షమరః. ‘వర్ణాల్ బ్రహ్మచారిణీతి ఇనిప్రత్యయః సః కాత్స్యః ప్రస్తుతం ప్రకృతం ఆచచక్షే శఙ్కయామానః.

సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షి

ర్విజ్ఞాపితోఽభూద్గురుదక్షిణాయై,

స మే చిరాయాస్థితోఽపచారాం

తాం భక్తిమేవాగణయిత్పురస్తాత్.

20

సమాప్తేతి. సమాప్తవిద్యేన మయా, మహర్షి : గురుః, గురుదక్షిణాయై గురుదక్షిణాస్వీకారార్థం, విజ్ఞాపితోఽభూత్. స చ గురుః, చిరాయ చిరాత్ అస్థలితోఽపచారాం తాం దుష్కరాం మే భక్తిమేవ, పురస్తాత్ ప్రథమం, అగణయత్ సంఖ్యాతవాక్; భక్త్యైవ సుతుష్టః. కిం దక్షిణయేతుక్తవానిత్యర్థః. అథవా భక్తిమేవ తాం దక్షిణాం ఆగణయదితి యోజ్యమ్.

నిర్బంధసంజాతమార్థకార్యమచింతయిత్వాగురుణాహముక్తః,

విత్తస్య విద్యాపరిసంఖ్యయా మే కోటిశ్చతస్రే దశ చాహరేతి.

నిర్బంధేతి. నిర్బంధేన ప్రార్థనాతిశయేన, సంజాతమహా సంజాతక్రోధేన, గురుణా వరతంతునా, ఆర్థకార్యమర్థదార్పణ్యం, అచింతయిత్వాఽవిచార్య, అహం విత్తస్య ధనస్యచతస్రః దశ చ కోటిః చతుర్దశకోటిః, మే మహ్యం, ఆహర అనయ, ఇతి విద్యా పరిసంఖ్యాయావిద్యాసంఖ్యాయసారేణైవ ఉక్తః. ఆశ్రమనుః-“అంగని వేదాశ్చత్వారో మిమాంసా న్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యా హ్యేతాశ్చతుర్ద”శేతి.

సోఽహం సపర్యావిధిభాజనేన

మత్స్వాభవంతం ప్రభుశబ్దశేషమ్,

అభ్యుత్సహే సంప్రతి నోరోధుః

మల్లేతరత్వాచ్చుక్రితనిష్క్రియస్య.

22

సోఽహమితి. సోఽహంసపర్యావిధిభాజనేన అర్హుః సాత్రేణభవంతంప్రభుశబ్దవివశేషాయస్య తం, మత్స్వానిస్సంసిక్చిత్యేత్యర్థః. శ్రుతనిష్క్రియస్య విద్యామూలస్య అల్లేతరత్వాదతి మహత్వాత్, సంప్రతి ఉపరోధం నిర్బంధం గాభ్యుత్సహేన సోఽహం నస్తి.

ఇథం ద్విజేన ద్విజరాజకాంతిరావేదితో వేదవిదాం వరేణ,
ఏనోనివృత్తేంద్రియవృత్తిరేనం జగాద భూయో జగదేకనాథః.

ఇత్యమితి. ద్విజరాజకాంతిశ్చంద్రకాంతిః 'ద్విజరాజశ్శకధరో నక్షత్రేశః
క్షపాకరః' ఇత్యమరః. "అస్తాత్సమరాజానో బ్రాహ్మణాః సోమోఽస్తాకం బ్రాహ్మణ
వాగ్ధరా" జేతిశ్చుతేః. ఏనసః పాపాత్, నివృత్తా ఇంద్రియవృత్తిర్యస్య సః జగదేక
నాథః రఘుః, వేదవిదాంవరేణ శ్రేష్ఠేన ద్విజేన కాత్యేన, ఇత్యమావేదితః నివేదితస్యన్,
ఏనం కాత్మనః, భూయః పునః, జగాద.

గుర్వర్థమస్థి శ్రుతపారదృశ్యా
రఘోస్సకాశాదనవాప్య కామమ్,
గతో వదాన్యాంశరమిత్త్యయం మే
మాభూత్ప్రేవాదనవావతారః.

24

గుర్వర్థమితి. శ్రుతస్య శాస్త్రస్య పారం అంతం దృష్టవాన్ శ్రుతపారదృ
శ్యా, దృశేః క్షనివృత్తిర్యయః. గురవే గుర్వర్థం, గురుదక్షిణార్థం అర్థి యాచకః
విశేషణద్యమేనాపి అస్యాప్రత్యాఖ్యేయత్వమాహ-రఘోస్సకాశాత్, కామం మనో
రథం, అనవాప్య అప్రాప్య, వదాన్యాంశరం దాత్రంతరం, గతః 'స్మ్యర్థదాన్యథా
లక్ష దానశౌండాబహుప్రద' ఇత్యమరః. ఇత్యేవం రూపస్య, పరీవాదస్య అపవాదస్య,
నవో నూతనః, ఇదం ప్రథమః, అవతారః ఆవిర్భావః, మే మాభూత్ మాన్సు. రఘో
రితి స్వనామగ్రహణం సంభావితత్వద్యోతనార్థం, తథాచ-సంభావితస్య చాకీర్తిరణా
దతిరిచ్యతే ఇతి భావః.

స త్వం ప్రశస్తే మహితే మదీయే
వనన్ చతుర్థోఽగ్నిరివాగ్న్యగారే,
ద్విత్వాణ్యహన్యర్హసి సోఘమర్హ
న్యావద్యతే సాధయితుం త్వదర్థమ్.

25

నఇతి. సః త్వం మహితే పూజితే, ప్రశస్తే ప్రసిద్ధే, మదీయే మత్సంబంధిని,
అగ్న్యగారే శ్రేతాగ్నిశాలాయాం, చతుర్థోఽగ్నిరివ వనన్, ద్విత్వాణి ద్వేత్రీణివా
అహని దిశాని, 'సంఖ్యావ్యయే'త్యాదినా బహువ్రీహిః. 'బహువ్రీహా సంఖ్యేయే'జ
బహుగణా'దితిడచ్చిత్త్యయః. సోఘమర్హసి. 'మే అర్హన్ మాన్య, క్షదర్థం తవ
ప్రయోజనం సాధయితుం యావద్యతే యతిష్యే, 'యావత్పురానిపాతనయోర్ల'డితి
భవిష్యదర్థే లఙ్.

తథేతి తస్యాపితథం ప్రతీతః
 ప్రత్యగ్రహీత్సుంగరమగ్రజన్తా,
 గామాత్తసారాం రఘురవ్యవేత్స్య
 నిష్క్రమ్యమర్థం చకషే తుభేరాత్.

26

తథేతి. అగ్రజన్తాబ్రహ్మణః, ప్రతీతః ప్రీతస్సత్, 'ఖ్యాతే హృష్టే ప్రతీత' ఇత్యమరః. తస్య రఘోః, అపితథం అమోఘం సంగరం ప్రతిజ్ఞాం, 'అథ ప్రతిజ్ఞాజి సంవిదాపత్సు సంగర' ఇత్యమరః. 'తాం గిర' మితి కేచిత్పఠంతి. తథేతి. ప్రత్యగ్రహీత్ అంగీకార. రఘురవి, భూమిం, అత్తసారాం గృహీతధనామవేత్స్య జ్ఞాత్వా, తుభేరాత్, ఆర్థం ధనం, నిష్క్రమ్య అహర్తం, చకషే ఇమేష.

వసిష్ఠమంత్రోత్సరజప్రభావాననన్వదాకాశమసీధరేషు,
 మరుత్సఖన్వేన వలాహకస్య గతిర్విజఘ్నే న హితద్రథస్య. 27

వసిష్ఠేతి. వసిష్ఠస్య యస్తంత్రేణ ఉక్షణం అభిమంత్ర్య ప్రాక్షణం తజ్ఞాత్ ప్రభావాత్ సామర్థ్యాద్ధేతోః ఉదనన్వదాకాశమసీధరేషు సముద్రాకాశవర్షలేషు మరుత్సఖస్య మరుత్సఖేతి వక్షితత్పురుషః బహువ్రీహా సమాసాంతాభావాత్ తతో వాయుసహాయస్యేతి లభ్యతే. వారిణాం వాహకః వలాహకః పృథ్వీదరాదిత్వాత్సాధుః. తస్యేవ మేఘస్యేవ తద్రథస్య రఘురవస్య గతిస్సంచారః న విజఘ్నే న విహతా హి.

అథాధిశక్త్యే ప్రయతః ప్రదోషే
 రథం రఘుః కల్పితమస్త్రగర్భమ్.

సామంతసంభావనయైవ ధీరః

క్రైలాసనాథం తరసా జిగీషుః.

28

అథేతి. అథ ప్రదోషే రజనీముఖే. తత్కాలే యానారోహణవిధానాత్, 'ప్రదోషే రజనీముఖ' మిత్యమరః. ప్రయతః ధీరో రఘుః, సమంతాద్భవస్సామంతః రాజమాత్రమితి సంభావనయైవ మనీషయైవ క్రైలాసనాథం తుభేరం తరసా బలేన జిగీషురేతుమిచ్ఛుస్సత్ కల్పితం సజ్జితం అస్త్రాణి గర్భే యస్య తం రథం అధిశక్త్యే రథే శయితవానిత్యర్థః. 'అధిశిజ్' స్థానాం కర్తే'తి కర్తృత్వమ్.

ప్రాతః ప్రయాణకాశేముఖాయ త నై
 సవిస్తయాః కోశగృహే నియుక్తాః,
 హిరణ్మయీం కోశగృహస్య మధ్యే
 వృష్టిం శశంసుః పతితాం నభస్తః.

29

ప్రాతరితి. ప్రాతః ప్రయాణాభిముఖాయ ప్రస్థానాభిముఖాయ, తస్మై జిగ
మిషవే రఘవే, కోశగృహే, నియుక్తాః అధికృతాః, భాండాగారికాః, సవిస్తయా
స్సంతః, కోశగృహస్య భాండాగారస్య మధ్యే, సభస్తం నభసః, ఆకాశాత్, మంచ
మ్యాస్తసిత్ ప్రత్యయః. పతితాం హిరణ్మయీం సువర్ణమయీం దాండినాయనేత్యా
దినా నిపాతనాత్సాధుః. వృష్టిం శశంసుః కళయామాసుః.

తం భూపతిర్భూసురహేమరాశిం

లబ్ధం కుబేరావభియాస్యమానాత్,

దిదేశ కాత్సాయ సమస్తమేవ

శృణు సుమేరోరివ వజ్రభిన్నవః.

30

తమితి. భూపతిః రఘుః, అభియాస్యమానాత్ అభిగమిష్యమాణాత్ కుబే
రాత్, లబ్ధం వజ్రేణ కులికేన భిన్నం లూనం, సుమేరోశ్శృంగం శిఖరమివస్థితం,
'పాదంసుమేరోరి'తి క్వచిత్పాతః. పాదం ప్రత్యంతపర్వత మివ స్థితం. "పాదాః
ప్రత్యంతపర్వతాః" ఇత్యమరః. తం భాసురం భాన్వరం "భంజభాసమిదో ఘుర"
జితి ఘురచ్ ప్రత్యయః. హేమరాశిం సమస్తమేవ కృత్స్నమేవ కాత్సాయ, దిదేశ
దదౌ. న తు చతుర్దశకోటి మాత్రమిత్యేవకారార్థః.

జనస్య సాకేతనివాసినస్తా ద్వావప్యభూతామభినంద్యసత్వై,

గురుప్రదేయాధికనిస్పృహోర్ధ్వనృపోర్ధ్వికామాదధికప్రదశ్చ.

జనస్యేతి. తావద్ధిదాతారౌ ద్వావసి, సాకేతనివాసినః. "సాకేతం న్యాయద్యౌ
ధ్యాయాం కోసలానందినీ తథే"తి యాదవః. జనస్య, అభినంద్యసత్వై స్తుత్యవ్యవ
సాయా, అభూతాం. "ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీతు జంతు"ష్టిత్యమరః.
తద్వా గురవే ప్రదేయాదధికే అతిరిక్తద్రవ్యే, నిస్పృహాః నిరపేక్ష అర్థీ కాత్స్యః,
అర్థికామాత్ అర్థినో మనోరథాత్; అధికం ప్రదదాతీతి తథోక్తః, నృపో రఘుశ్చ,
ప్రేదాత్జ్ ఇతి జ్ఞప్రత్యయః.

అథోష్ట్రవామిశతవాహితార్థం

ప్రజేశ్వరం ప్రీతమనా మహర్షిః,

స్పృశన్ రేణానతపూర్వకాయం

సంప్రస్థితో వాచమువాచ కాత్స్యః.

32

అథేతి. అథ ధనప్రదానానంతరం ప్రీతమనాః హృష్టమానసః, మహర్షిః
కాత్స్యః, సంప్రస్థితః ప్రస్థానమనస్సక్ "ఆశంసాయాం భూతవచ్చే"తి భవిష్య
దధేక్తః. ఉష్ట్రాణాం శ్రమేశకాణాం వామీనాం బడబానాంచ. "వామ్యుక్వా

బడజే” తృమరః. శతైః వాహితార్థం ప్రాపితధనం, ఆనతపూర్వకాయం వినయేన
స ప్రమిత్యర్థః. ప్రజేశ్వరం రఘుం కరణే స్పృశన్ వాచమువాచ.

కిమత్ర చిత్రం యది కామసూర్యా
ర్వృత్తే స్థితస్యాధిపతేః ప్రజానామ్,
అచింతసియత్తవ తు ప్రభావో

మనీషితం చ్యౌరపి యేన మగ్నా.

33

కిమితి. వృత్తే రాజవృత్తే స్థితస్య “న్యాయేనార్జనమర్థస్య వర్ధనం పాలనం
తథా” సత్యాత్మే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ” మితి కామందకః. తస్మిన్
వృత్తే స్థితస్య ప్రజానామధిపతేః నృపస్య భూః భూమిః, కామాన్ సూతే ఇతి
కామసూః యది “సత్సాద్విషద్రుపే” త్యాదినా క్విప్. తత్ర కామప్రసవే కిం
చిత్రం? స చిత్రమిత్యర్థః. కింతు తవ ప్రభావో మహిమా తు అచింతనీయః చింతితు
మశక్యః యేన త్వయా ద్యౌరపి మనీషితమభిలషితం దృష్ట్వా దుహేర్ద్వికర్త కాదప్రధా
నేకర్తణీకృతః “ప్రధానకర్తవ్యాఖ్యేయేలాదీనాహుర్ద్వికర్తణాం, అప్రధానే దుహా
దీనాం బ్యంతే కర్తృశ్చకర్తణ” ఇతి సర్వశాత్.

ఆశాన్యమన్యత్పునరుక్తభూతం
క్రేయాంసి సర్వాణ్యధిజగ్నుషస్తే,
పుత్రం లభస్వాత్మగుణానురూపం
భవంతమిష్యం భవంతః పితేవ.

34

ఆశాన్యమితి. సర్వాణి కరితురగరాజ్యాదీని క్రేయాంసి కల్యాణాని “శ్వశ్శే)
యసు శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ” మిత్యమరః. అధిజగ్నుషః ప్రాప్తవతః
తే తవ అన్యత్ పుత్రాతిరిక్తం ఆశాన్యం ఆశీస్సాధ్యం పునరుక్తభూతం. సర్వం సిద్ధ
మిత్యర్థః. కింతు ఈడ్యం స్తుత్యం భవంతం భవంతః పితేవ దిలిప ఇవ, ఆత్మగుణాను
రూపం త్వత్పుత్ర్య గుణమిత్యర్థః. పుత్రం లభస్వ ప్రాప్నుహి.

ఇత్థం ప్రయుజ్యాశిషమగ్రజన్తా
రాజ్ఞే ప్రతీయాయ గురోస్స కాశమ్,
రాజాపి లేభే సుతమాశు తస్మా
దాలోకమర్కాదీవ జీవలోకః.

35

ఇత్థమితి. అగ్రజన్తా బ్రాహ్మణః, “అగ్రజన్తా ద్విజే శ్రేష్ఠే భ్రాతరి బ్రహ్మణి
స్పృశ” ఇతి విశ్వః. ఇత్థం అనేన ప్రకారేణ, రాజ్ఞే రఘవే, ఆశిషం ఆశీర్వాదం,

ప్రయజ్య గురోర్వరతంతోః, సకాశం సమీపం, ప్రతీయాయ ప్రాప. రాజాపి దేవ
లోకః ప్రాణిసమూహః. “దేవః ప్రాణిని గీష్మతా” వితి విశ్వః. అర్కాత్పూర్వ్యాత్
అలోకం ప్రకాశమివ చైతన్యమితి పాఠః. “అలోకాదర్శనోద్యోతా” విత్యమరః.
కస్తాదాశీర్వాదాత్, ఆశు కీఘ్రి, సుశం పుత్రం, లేభే ప్రాప.

బ్రాహ్మే ముహూర్తై కిల సస్య దేవీ
కుమారకల్పం సుషువే కుమారమ్,

అతః పితా బ్రహ్మణ ఏవ నామ్నా
తమాత్త జన్మానమజం చకార.

36

బ్రాహ్మ ఇతి. తస్య రఘోః, దేవీ మహిషీ, “దేవీ కృతాభిషేకాయా.” మిత్య
మరః. బ్రాహ్మే “తస్మేద” మిత్యుక్-బ్రహ్మదేవతాకే అభిజిన్నామకే ముహూర్తే, ఈష
దసమాప్తం, కుమారం కుమారకల్పం స్కందసదృశం, “ఈషదసమాప్తా” వితి కల్ప
ప్యత్యయః. కుమారం పుత్రం సుషువే కిలేతి సుభావనాయాం ‘వార్తాస్పృశ్యవ్యయోః
కిలే” త్యమరః. “కుమారో బాలకేస్కంద” ఇతి విశ్వః. అతః బ్రాహ్మముహూర్తాత్పన్న
త్వాత్, పితా రఘుః, బ్రహ్మణో విధేరేవ నామ్నా తం అత్త జన్మానం పుత్రం, అజం
అజనామకం చకార. “అజౌహరా హరే కామే విధా ఛాగే రఘోస్సుత” ఇతి విశ్వః.

రూపం తదోజస్వి తదేవ వీర్యం

తదేవ నై సర్గికమున్నతత్వమ్,

న కారణాత్స్వాద్భిదే కుమారః

ప్రవర్తితో దీప ఇవ ప్రదీపాత్.

37

రూపమితి. ఓజస్వి తేజస్వి బలిష్ఠం వా “ఓజస్తేజసి ధాతునామవష్టంభ ప్రసా
దయోః, ఓజో బలే చ దీప్తా చ” ఇతి విశ్వః. రూపం వపుః, “అథ రూపం నపుంసకం.
స్వభావాకృతిసాందర్యవపుషి శ్లోకశబ్దయో” ఇతి విశ్వః. తదేవ వైతృకమేవ, వీర్యం
శౌర్యం తదేవ నై సర్గికం స్వాభావికం, ఉన్నతత్వం, తదేవ తాదృగేవేత్యర్థః. కుమారో
బాలకః, ప్రవర్తితః ఉత్పాదితో, దీపః ప్రదీపాత్ స్వోత్పాదకాద్దీపాదివ, స్వాత్
స్వకీయాత్ పూర్వాదిభ్యో నవభ్యోవేలిస్తాద్భావో వై కల్పికః. కారణాత్ జనకాల్
న బిభిదే భిన్నో నాభూత్. సర్వాత్తనా తాదృశ ఏవేత్యర్థః. “సర్గాశ్చ సర్జనాధ్యాయ
స్వభావోత్పాదానిశ్చయాః” ఇతి వై జయంతీ.

ఉపాత్తవిద్యం నిధివద్గురుభ్య

స్తం యావనోద్భేదవిశేష కాంతమ్,

శ్రీస్సాఖిలామపి గురోరనుజ్ఞాం

ధీరేవ కన్యా పితౄరాచకాంక్షే.

38

ఉపాత్తేతి. గురుభ్యః, విధివత్ యథాశాస్త్రం ఉపాత్తపద్యం లబ్ధవిద్యం, యావదస్య ఉద్భేదాదావిర్భావాద్ధేలో, విశేషేణ ఆతిశయేన కాంతం సోమ్యం, తం అజం ప్రతి సాఖిలామపి, శ్రీః ధీరా స్థిరోన్నతచిత్తా 'స్థిరచిత్తోన్నతిరాయతు ర్దైర్ఘ్య మితి సూక్త' మితి భూపాలః. కన్యాపితునివ గురోః రఘో రనుజ్ఞామనుమతిం, ఆచ కాంక్షే ఇయేష, యావరాజ్యాత్తోఽభూదిత్యర్థః అనుజ్ఞాశబ్దాత్పితృపారతంత్ర్యం ఉపమాసామర్థ్యాత్పాణిగ్రహణయోగ్యతా చ భవన్యతే.

అథేవ్వరేణ క్రథకైశికానాం

స్వయంవరార్థం స్వసుసిందుమత్యాః,

ఆప్తః కుమారానయనోత్సుకేన

భోజేన దూతో రఘువే విసృప్తః.

39

అథేతి. అథ స్వసుర్భగిన్యాః ఇందుమత్యాః, స్వయంవరార్థం, కుమారస్య అజస్య, అనయనే, ఉత్సుకేన క్రథకైశికానాం విదర్భదేశానాం, ఈశ్వరేణ స్వామి నా, భోజేన రాజ్ఞా, ఆప్తః హితః దూతః, రఘువే, విసృప్తః ప్రేషితః. క్రియామాత్ర యోగేఽపి చతుర్థి ఆప్తగ్రహణ మత్రైవ తాత్పర్యమితి ద్యోతనార్థమ్.

తం క్లాఘ్యసంబంధమసౌ విచింత్య

దారక్రియాయోగ్యదశం చ పుత్రమ్,

ప్రస్థాపయామాన సనైన్యమేన

మృద్ధాం విదర్భాధిపరాజధానీమ్.

40

తమితి. అసౌ రఘుః, తం భోజా, క్లాఘ్యసంబంధం అనూచానత్వాదిగుణ యోగాత్ స్పృహణీయసంబంధం, విచింత్య విచార్య, పుత్రం చ దారక్రియాయోగ్య దశం వివాహయోగ్యవయసా, విచింత్య, సనైన్యమేనం పుత్రం అజం మృద్ధాం సమృద్ధాం, విదర్భాధిపస్య భోజస్య, రాజధానీం పురీం ప్రతి, ప్రస్థాపయామాన. ధీయంతేఽస్యామితి ధానీ "కరణాధికరణయో" శ్చేత్యధికరణే ల్యుట్ ప్రత్యయః, రాజ్ఞాం ధానీతి విగ్రహః "ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి క్ష్యుత" ఇతి శబ్దార్థవే.

తస్యోపకారార్థరచితోపచారా

వన్యేతరా జానపదోపదాభిః,

మార్తే నివాసా మనుజేంద్రసూనో

ర్మభూప్రుద్యానవిహారకంఘ్రి.

41

తస్మైతి. ఉపకార్యాను రాజయోగ్యేషు, పటభవనాదిషు “సాగోఽస్త్రీరాజగద
న ముపకార్యోపకారకే” త్యమరవచనద్యాఖ్యానేక్షీరస్వామి. ఉపక్రయతే ఉపకరో
తి చ పటమంటపాదిరాజనభవమితి, రవిదాః ఉపచారాః-కయనాదయో యేషు తే
తథోక్తాః, జానపదానాం జనపదేభ్యః ఆగతానాం, ఉపదాభిః ఉపాయనైః, “ఉపా
యనముపక్రాహ్య ముపహరస్తథోపదే” త్యమరః. వన్యాః వనే భవాః ఇతరే యేషాం
తే వన్యేతరాః, ఆనన్యా ఇత్యర్థః. “నబహువ్రీహః” వితి నర్వనామనంజ్ఞానిషేధః తత్పు
రుషే నర్వనామనంజ్ఞా దుర్వాతైవ. తస్య మనుజేంద్రసూనోరజస్య మార్తే, నివాసాః
వాసనికాః ఐనతయః, ఉద్యానాని ఆశ్రమాః, “పుమానాశ్రీడఉద్యాన” మిత్యమరః.
తాస్యేవ విహరస్థానాని తత్కల్పాః తత్సదృశా ఇత్యర్థః. “ఈషదనమాప్తా” వితి కల్ప
ప్రకృత్యయః. బభూవుః.

స నర్వదారోధసి శీకరాద్వై

ర్మరుద్భిరాన ర్నితన క్తమాలే,

క్లాంతం రజోధూసరకేతునై న్యం

నివేశయామాస విలంఘితాధ్వా.

42

స ఇతి. విలంఘితాధ్వా అతిక్రాంతమార్గః, సః అజః శీకరాద్వైః శీతలైరిత్యర్థః.
మరుద్భిర్వాతైః, ఆనర్నితాః కంపితాః, నక్తమాలాః చిరబిల్వాఖ్య వృక్షభేదాః య
స్త్రిక్ నివేశార్హా ఇత్యర్థః. “చిరబిల్వో నక్తమాలః కరజశ్చకరంజక” ఇత్యమరః. నర్వదా
రోధసి రేవాతీరే, క్లాంతం క్రాంతం, రజోభిః ధూసరాః కేతవో యస్య తత్రై న్యం
నివేశయామాస.

అఖోపరిష్టాద్భ్రమరైర్భ్రమద్భిః

ప్రాకూచితాంతస్సలిలప్రవేశః,

నిర్ధౌతదానామలగండభిత్తి

ర్వనన్యస్పరిత్తో గజ ఉన్తమజ్జ.

43

అథేతి. అథ నేనానివేశనానంతరం ఉపరిష్టాత్ ఉర్ధ్వం “ఉపర్యుపరిష్టా” వితి
నిపాతః. భ్రమద్భిః మదలూభాదిభిభావః. భ్రమరైః ప్రాక్ ఉన్తజ్జనాత్పూర్వం; సూ
చితః జ్ఞాపితః, అంతస్సలిలే ప్రవేశో యస్య తథోక్తః, నిర్ధౌతదానే ఊళితమదే, ఆత
ఏవ అమలే గండభిత్తీ యస్య స తథోక్తః ‘దానం గజమదే త్యాగ’ ఇతి విశ్వః. వన్యో
గజః సరిత్తః నర్వదాయాస్సకాకాత్ పంచమ్యాస్తసిత్ ప్రత్యయః. ఉన్తమజ్జ ఉత్థితః

ప్రశస్తాగండా గండభిక్షి “ప్రశంసావచనైశ్చ” సమాసః. భిక్షిశబ్దః ప్రశస్తార్థః. తథా చ గణరత్నమహాదళా “మత్స్యశిఖ్యమిత్రాస్సుయః ప్రకాండస్థభిక్షయః” ఇతి భిక్షిః ప్రదేశోనా, “భిక్షిః ప్రదేశే నశ్యేచ్ఛే”తి విశ్వః.

నిశ్చేషవిహారితధాతునాపి వప్రక్రియామృతవత్ స్తపేషు,

నిలోద్ధ్వరేఖాశబలేన శంఖా దంతద్వయేనాత్మనికుంతితేన. 44

నిశ్చేషేతి. కథం భూతో గమః? నిశ్చేషం యథా తథా వితాళితధాతునా ధాత గైరికాదిధాతునాపి నీలాభిః ఊర్ధ్వరేఖాభిః తటాభిసూతజనితాభిః శబలేన కర్పరేణ, “చిత్రకిష్కిరకల్పావశబలైతాశ్చకర్పర” ఇత్యమరః. ఆశ్చభిః పాషాణైః, విమంతితేన కుంకిళితేన, దంతద్వయేన ఋక్షవాన్నామ కశ్చిత్తత్రత్యః పర్వతః, తస్య తపేషు, వప్రక్రియాం వప్రక్రీడా ముత్తాతకేళిమిత్యర్థః. “ఉత్తాతకేళిశృంగాజ్వైర్యప్రక్రీడా నిగద్యత” ఇతి శబ్దార్థః. శంఖా కథయన్, సూచయన్మిత్యర్థః. యుగ్మమ్.

సంహారవిక్షేపలఘుక్రియేణ

హస్తేన తీరాభిముఖస్సశబ్దం,

బభౌ సఖిందన్వృహత స్తరంగా

న్వార్జ్యర్థశాభంగ ఇవ ప్రవృత్తః. 45

సంహారేతి. సంహారవిక్షేపయోగ్యోచప్రసరణయోః లఘుక్రియేణ శీఘ్ర వ్యాపారేణ “లఘుక్షిప్రమరంస్తుత”మిత్యమరః. హస్తేన శుండాదండేన, “హస్తోనక్షత్రభేదే స్వాత్మరేభకరయోర” వీతి విశ్వః. సశబ్దం సభాలోపం యథా తథా బృహత స్తరంగాన్నిండన్ విదారయన్, తీరాభిముఖః సగజః వారీ గజబంధనస్థానం, “వారీ తు గజబంధనీ” ఇత్యమరః. వార్యా అర్థశాయాః విష్కంభస్య భంగే భంజనే ప్రవృత్త ఇవ బభౌ.

తైలోపమశ్చైవలమంజరీశాం జహాని కర్షన్మురసా సుహృద్భౌ,

పూర్వం తదుత్పిడితవారిరాశిస్సరిత్ప్రీవాహస్తటముత్సరప్. 46

తైలేతి. తైలోపమస్సగజః తైవలమంజరీశాం, జహాని బృందాని - “జలనీలీతు తైవాలం తైవల”ఇత్యమరః. ఉరసా కర్షన్, సహృద్, తటం ఉత్సరప్. పూర్వం తేన గజేన ఉత్పిడితః సున్నః వారిరాశిర్యస్య సః సరిత్ప్రీవాహః తటం ఉత్సరప్ ఉజ్జగామ.

తస్యైకనాగస్య కపాలభిత్తో

ర్జుహవగాహ తుణమాత్రశాంతా,

వన్యేతరానేకపదర్యనేన

పునర్దిపిషే మదదుద్ధినశ్రీః.

త స్తేతి. తస్య ఏకనాగస్య ఏకాకినోగజస్య, కపాలభిత్తోర్గండస్థలయోః, జలావ
గాహేన ఊహమాత్రం కాంతా నివృత్తా మదమ్యునస్రీ మదవర్షలక్ష్మీ వన్యేకరేహం
గ్రామ్యాణాం, అనేకపానాం ద్విపానాం, ఋగ్వేదేన “ద్విరదో నేకవోద్వివ” ఇత్యమరః.
ఘనద్విదీపే వస్తుభే.

సప్తచ్ఛపక్షరకటుప్రవాహ
నుసహ్యామాఘాయ మమ తపీయం,
విలంఘితాధోరణాతీవ్రయత్నా-
సేనాగజేంద్రా నిముఖా బభూవుః.

48

సప్తచ్ఛపక్షి. సప్తచ్ఛపస్య వృక్షవిశేషస్య, క్షీరవత్ కటుస్సురభిః ప్రవాహాః
ప్రసారో యస్య తం “కటుతి క్షకహయాస్తు సారభ్యైఽపి ప్రక్షీర్ణితా” ఇతి యావదః.
అసహ్యాం తపీయం గజసంబుధినం మదమాఘాయ సేనాగజేంద్రాః విలంఘితః తిర
స్కృతః ఆసోరణానాం హస్తపికానాం తీవ్రో మహాకౌ యత్నః అంకుశతాడనరూపః
ప్రయత్నో యైస్తే కథోక్తాస్సంతః. “ఆసోరణా హస్తపికా హస్త్యారోహ నిషాదిన”
ఇత్యమరః. నిముఖాః పరాఙ్ముఖాః బభూవుః.

స చ్ఛిన్నబంధద్రుతయుగ్మశూన్యం
భగ్నక్షపర్యస్తరథం త్షణేన,
రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం
సేనానివేశం తుములం చకార.

49

స ఇతి. స గజః చిన్నాః బంధాః యైస్తేచ్ఛిన్నబంధాః ద్రుతాః పలాయితాః
యుగం పహంతీతి యుగ్యాః “తద్వహతి రథయుగస్రాసంగ” మితి యత్ప్రత్యయః.
అశ్వాః యస్తికౌ సః సచాసౌ శూన్యశ్చ తం అక్షాః రథావయవాః దారుణశేషాః
“అక్షో రథస్యావయవే పాశకేఽప్యక్షమింద్రియ” ఇతి శాశ్వతః. భగ్నాః అక్షా
యేషాం తే అతనివ పర్యస్తాః రథా యస్తికౌ తం రామాణాం స్త్రీణాం, పరిత్రాణే
సంరక్షణే, విహస్తాః వ్యాకులాః, యోధా యస్తికౌ తం. రామాపరిత్రాణవిహస్తయో
ధం “విహస్తవ్యాకుతాసమా” విత్యమరః. సేనానివేశం శిబిరం త్షణేన, తుములం
సంకులం చకార.

తమాపతంతం నృపతేరవధ్యో
వన్యః కరీతి శ్రుతవాక్ కుమారః,
నివర్తయిష్యన్విశిఖేన కుంభే
జఘాశ నాత్యాయతకృష్టశార్జః.

50

తమిలి. నృపతేః రాజ్యః పశేధమః పన్యః, కరీ ఆవధ్యః హంతుమయోగ్య ఇతి శ్రుతవాక్ శాస్త్రాల్ జ్ఞానవాక్. సమాసః ఆజః, అవతుతం అభిధావంతం గజం నివ రుచ్యుక్తః స తు ప్రహరిష్యుక్తః కత వివ గాత్యామతుం అవతిదిర్లుం “నశ్చర్థస్య న శబ్దస్యనుపు” పేరినమాసః. కృష్ణశారః పశునాశ్చమచస్యక్ విశిఖేన బాణేన మంథే జమాన. ఆత్రచాక్షుషః - “అత్తీవామో యుద్ధాదన్యత్ర కరివధం న కుర్యాత్ ఇయంహి శ్రీరేకరిణ” ఇతి. ఆత్ర వివ యుద్ధాదన్యత్రేతి దోషితసార్థం పన్యగ్రహణం కృతం.

స విజ్ఞమాత్రః కిల నాగరూప-

ముత్సృజ్య తద్విశ్చితై న్యన్యప్రతి,

స్ఫురత్ప్రభామండలమృగవర్తి

కాంతం చపుష్కోన్మయచరం ప్రపేదే.

51

స ఇతి. స గజః, విజ్ఞమాత్రః తాడితమాత్రః, కిల నతు ప్రహృతః, తథాపి నాగరూపం గజశరీరం, ఉత్సృజ్య, తేన నృత్తాంతేన విస్తృతైః సైలైః దృష్టస్య స్ఫురతః ప్రభామండలస్య మధ్యవర్తి, కాంతం మనోహరం, పౌమచరం చపుః దివ్యం శరీరం, ప్రపేదే స్తాప.

అథ ప్రభావోపనతైః కుమారం

కల్పద్రుమోత్థైరవకీర్య పుష్పైః,

ఉవాచ వాగ్ని సశనప్రభాభి-

స్సంవర్ధితోరస్థులకాచహరః.

52

అథేతి. అథ ప్రభావేన ఉపనతైః కల్పద్రుమోత్థైః కల్పపుష్పోత్పన్నైః పుష్పైః కుమారమజు ఆవకీర్య అభివృష్య. వృష్టిం ప్రకీర్ణేత్యర్థః. దశనప్రభాభిః దంత కాంతిభిః, సంవర్ధితాః, ఉరస్థులే యే తారహారాః స్థూలముక్తాహారాః తే యేన సతథోక్తః వాచోఽస్యసంతీతి వాగ్ని వక్తా వాచోగ్ని నిరితి గ్ని నిప్రత్యయః. సః పురుషః ఉవాచ.

మతంగశాపాదవలేపమూలా

దవాప్తవానస్తి మతంగజత్వం,

అవేహి గంధర్వపతేస్తనూజం

ప్రియంవచం మాం ప్రియదర్శనస్య.

53

మతంగేతి. ఆవలేపమూలాత్ గర్వహేతుకాత్ “ఆవలేపస్తుగర్వే స్యాల్లేపనేద్యే వశేఽపిచే” తిదిశ్య, మతంగమునేః కాపాత్ మతంగజత్వంగజత్వం “మతంగబో గజో

నాగ" ఇత్యమరః. అవాప్తవాక్ ప్రాప్తవానస్తి. మాం ప్రియదర్శనస్య ప్రియదర్శనా భ్యస్య గంధర్వపతేః గంధర్వరాజస్య కనూబం పుత్రం, "స్త్రియాం మూర్తిస్తయస్తమా" రిత్యమరః. ప్రియంవదం ప్రియంవదాభ్యమవేహి జానీహి, ప్రియంవదతీతి ప్రియం వదః. "ప్రియవశేవదఃఖ" జితిఖచ్ ప్రత్యయః.

స చానునీతః ప్రణతేన హృద
న్నయా మహర్షిర్వృషదతామగచ్ఛత్,
ఉష్ణత్యమగ్నోత్పదం ప్రయోగా
చైచ్ఛత్యం హి యత్సా ప్రకృతిర్జలస్య.

54

స ఇతి. స మహర్షిః మతంగత్వ ప్రణతేన, న ప్రేణ, మయా, అనునీతస్సన్, పశ్చాత్, మృదుతాః శాంతిమగచ్ఛత్. దమార్షోఽభూదిత్యర్థః. తథా హి జలస్య ఉష్ణత్వం అగ్నేరాకవస్య చ సుప్రయోగాత్సంపర్కాత్ న తు ప్రకృత్యా ఉష్ణత్వం యత్ శైత్యం శీతలత్వం సా శీతలతా ప్రకృతిః స్వభావః విధేయప్రాధాన్యా త్సేతి స్త్రీలింగ నిర్దేశః. మహర్షీణామపి శాంతిరేవ స్వభావః న తు శ్రోధ ఇతి భావః.

ఇత్వాక్వకుమంకప్రభవో మహా వే
భేత్స్యత్యజః కుంభమయోముఖేన,
సంయోజ్యసే స్వేన పునర్తహిమ్నా
తదేత్యవిచత్స తపోనిధిర్దామః.

55

ఇత్వాక్వీతి. ఇత్వాక్వకుమంకః ప్రభవః జన్మహేతుర్యస్య సః "స్వాజ్జన్మహేతుః ప్రభవః" ఇత్యమరః. యదా తే తవ కుంభం ఆయోముఖేన లోహగ్రేణ శరేణ భేత్స్యతి విదారయ్యతి-తదా స్వేన పపుసో మహిమ్నా పునస్సంయోజ్యసే సంగంస్యసే ఇతి అనేన ప్రకారేణ సః తపోనిధిః తవసాం స్థానభూతః మతంగః, మామవోచత్.

సమైచితస్సత్త్వేన శా త్వయాఽహం
శాపాద్విరప్రాధితవ్యనేన,
ప్రతిప్రియం చేర్షవతో న కుర్యాం
వృథా హి మే స్యాత్స్వస్వవిరోధిః.

56

సమైచిత ఇతి. చిరప్రాధితం చిరకాలాకాంక్షితం దర్శనం యస్య తేన సత్త్వ వతా బలవతా త్వయా ఆహం శాపాత్ సమైచితః మోక్షం ప్రాప్తికస్సన్ భవతః ప్రతిప్రియం ప్రత్యుపకారు నకుర్యాం చేత్ మే స్వపదోపలబ్ధిః స్వస్థానప్రాప్తిః "పదం వ్యవసితత్రాణ స్థానలక్ష్యాంఘ్రివస్తు" ప్విత్యమరః, వృథా వృథా స్యాద్ధి "వ్యర్థ రఘు—9

“కేతువృథాముధే” త్యమరః, తదుక్తం “ప్రతికర్తృమశక్తస్య జీవితా న్నరణం వరం” ఇతి కృతోపకారస్య ప్రత్యుపకారః కర్తవ్య ఇతి భావః.

సమైహానం నామ సఖే! మమూస్త్రం
ప్రయోగసంహారవిభక్తమంత్రమ్,
గాంధర్వమాదత్స్వ యతః ప్రయోక్తు
ర్న చారిహింసా విజయశ్చ హస్తే.

57

సమైహానమితి. హేసఖే, సఖశబ్దేన సమప్రాణితోక్తా. యథోక్తం—“అత్యాగ సహనోబంధుః సదైవానుమతస్సుహృత్, ఏకక్రియం భవేత్త్రం సమప్రాణస్సఖా మతః” ఇతి ప్రయోగే ప్రేరణే సంహారే సుతేషే చ విభక్త మంత్ర యస్య తత్తథోక్తం వినియోక్తమంత్రమిత్యర్థః. గాంధర్వం గంధర్వజేవతాకం సమైహ్యతే అనేనేతి సమైహానం నామ మమూస్త్రం ఆదత్స్వగృహాణ యతః యస్తాత్ ప్రయోక్తుః అస్త్ర ప్రయోగిణః ఆరిహింసా ఆరిభ్యస్సకాశాత్ హింసా చ న విజయశ్చ హస్తే. హస్తగతః విజయో భవతీత్యర్థః.

పథలజ్జితః కథమస్త్ర గ్రహణవరస్సామితిచేత్తత్రాహః—

అలం హ్రీయా మాం ప్రతి యన్తుహలార్తం
దయాపరోభూః ప్రహరన్నపి త్వమ్,
తస్మాదుపచ్ఛందయతి ప్రయోజ్యం
మయి త్వయా న ప్రతిషేధశ్శక్యమ్.

58

అలమితి. కించ మాం ప్రతిహ్రీయా ప్రహరనిమిత్తయా లజ్జయా ఆలం “అలం భూషణపర్యాప్తీశక్తివారణవాచక” మిత్యమరః, కుతః యద్యతో హేతోః త్వం మాం ప్రహరన్నపిముహూర్తం దయాపరః కృపాకురభూః తత్తస్మాత్పారణాత్ ఉపచ్ఛందయతి సార్థయమానే తు మయి త్వయా ప్రతిషేధః పరిహరస్సవిన శక్యం పారుష్యం న ప్రయోజ్యం న కర్తవ్యమ్.

తథేత్థ్యుపప్యశ్య పయః పవిత్రం
సోమోద్భవాయాస్సరితో నృసోమః,
ఉదజ్జుఖసోస్త్రవిదస్త్రమంత్రం
జగ్రహ తస్మాన్నిగృహీతశాసాత్.

59

తథేతి. నా సోమశ్చంద్ర ఇవ నృసోమః “సోమఃపిషధిచంద్రయో” రితి శాశ్వతః పురుషశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. ఉదమితసమాసః అస్త్రవిత్ అస్త్రజ్ఞః సః అజః తథేతి సోమ ఉద్భవో యస్యాస్తస్యాసోమోద్భవాయాస్సరితః నర్కదాయః “రేవాతు

నర్తదా సోమోద్భవామేఖలకన్యకే" త్యమరః. ఐవిత్రం వయః ఉపన్మృత్య పీత్వా ఆచమ్యేత్యర్థః. ఉదబ్బుభస్మన్ నిగృహీతకాపాత్ నివ ర్తితకాపాత్ ఉపకృతాదిత్యర్థః. తస్మాత్ ప్రియంవదాత్ అస్త్రమంత్రం జగ్రాహ.

ఏవం తయోరథ్యని చైవయోగా-

వాసేమహోఽపృఖ్యమచింత్యహేతు,

ఏకో యయా చైత్రరథప్రదేశాం

తస్మిరాజ్యరమ్యానపరో విదర్భాన్.

60

ఏవమితి. ఏవం అధ్యని మార్గే చైవయోగాత్ చైవవశాత్ అచింత్యహేతు అనిధ్యార్యహేతుకం సఖ్యం సఖత్వం 'సఖ్యర్య' ఇతి యత్రత్యయః. ఆసేమహో స్రాప్త వతో స్తయోర్తథ్యే ఏకో గంధర్వః చైత్రరథస్య కుచేరోద్భావస్య ప్రదేశాన్. "అస్యోద్భావం చైత్రరథ" మిత్యమరః. ఆచరః ఆజః సౌరాజ్యేన రాజన్వత్తయా రమ్యాన్ విదర్భాన్ విదర్భదేశాన్ యయా జగ్రాహ.

తం తస్థివాంసం నగరోఽకం తే తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః,

ప్రత్యుజ్జగామ క్రథతైకేంద్రశ్చంద్రం ప్రవృద్ధోర్నిరివోర్నిమావీ.

తమితి. నగరస్య ఉపకంతే సమీపే తస్థివాంసం తం అజం తస్య అజస్య ఆగమ నేన ఆరూఢః ఉత్పన్నః గురుః ప్రహర్షః యస్య సః క్రథతైకేంద్రః విదర్భరాజః ప్రవృద్ధోర్నిః ప్రవృద్ధతరంగః ఉక్త మావీ సమస్తః చంద్రమివ ప్రత్యుజ్జగామ.

ప్రవేశ్య చైవం పురమగ్రయాయీ సీచై స్తథోసాచరవర్షితశ్రీః,

మేనేయథా తత్ర జనస్సమేతోవై చర్షమాగంతుమజంగృహేశమ్.62

ప్రవేశ్యేతి. సః భోజః ఏవం అజం అగ్రయాయీ సేవాధర్మేణ పురోగచ్ఛన్ని త్యర్థః సీచైః సమః పురం ప్రవేశ్య ప్రవేశం కారయిత్వా పీత్యా ఆర్పితా శ్రీశ్రీ సస తథోక్తస్య తథా లేనప్రకారేణ ఉపాచరత్ ఉపచరితవాన్ యథా యేన ప్రకారేణ తత్ర పురే సమేతః మిళితః జనః వైదర్భం భోజం ఆగంతుం ప్రాహుణికం అతిథిమిత్యర్థః "స్వాదావేశికాగంతురతిథిర్నా గృహాగత" ఇత్యమరః. మేనే, అజం గృహేశం గృహపతిం మేనే.

తస్యాధికారపురుషైః ప్రాతైః ప్రసిష్టాం

ప్రాగ్ధ్వారవేదినివేతపూర్ణకుంభామ్,

రమ్యాం రఘుప్రతినిధి స్సనవోఽకార్యాం

బాల్యాత్పరామివ దశాం మదనోఽధ్యువాస.

63

తస్యేతి. రఘుప్రతినిధిః రఘుకల్పః రఘుతుల్య ఇత్యర్థః. ఉక్తంచ దండినా సా దృశ్యవాచకప్రస్తావే "కల్పదేశీయదేశ్యాద్యాః ప్రఖ్యప్రతినిధీ అపీ"తి సః ఆజః

ప్రజితైః సమస్కృతవద్భిః కర్తరిక్షః తస్య భోజస్య ఆధికారః నియోగః తస్య పురు
షైరధిక్యతైరిత్యర్థః. ప్రదిష్టాం నిర్దిష్టాం ప్రావృత్త్య నేద్యాం వినివేశితః ప్రతిష్ఠాపితః
పూర్వకమ్యా యస్యాస్తాం స్థాపితమంగళకలామిత్యర్థః. తస్మాం రమణీయాం సవోప
కార్యాం సూతసరాజననం “ఉపకార్యారాదయన్మహారోచితేన్యవ” విదివిశ్వః.
మదనః మన్మథః బాల్యాత్పరాం శైశవానంతరాం దశాం చూషనమిత్యర్థః. అధ్యు
వాస ఆధిష్ఠితవాః, తత్ప్రేక్షితవానిత్యర్థః. “ఉపాన్వత్నాఽన్వస” ఇతి కర్తృత్వమ్.

తత్ర స్వయంవరకమాహ్నా కరణానాం

కన్యాలలామకమనీయమజస్య తిరస్కే,

భావావబోధకలుషా చయితేవ రాత్రౌ

నిద్రా చిరేణ నయనాభిముఖి బభూవ.

64

తత్రేతి. తత్ర ఉపకార్యారాం స్వయంవరనిమిత్తం సమాహృతః సంమేళితః
రాజులతో యేన తత్ కమనీయం స్వప్నహణియంకన్యాలలామకన్యాశ్రేష్ఠం “లలామో
స్త్రీలలామపి ప్రభావే పురుషే ధ్వజే, శ్రేష్ఠభూషాపుండ్రశృంగ పుచ్ఛచిహ్నశ్వలింగే
స్త్వి”తి యాదవః, తిహ్నః లఙ్ఘమిహ్నః. లభేస్సన్నంతాదు, ప్రత్యయః. ఆజన్యభావావ
బోధేపురుషస్య ఆభిప్రాయపరిజ్ఞానే కలుషా ఆసమగ్రా చయితేవ ప్రియతమేవరాత్రౌ
నిద్రా చిరేణ బహుకాలేన నయనాభిముఖిబభూవ “రాజానం కామినం చోరంప్రవి
శంతి ప్రజాగరా” ఇదివదితి భావః, అభిముఖిశబ్దోక్తిబుతఃచ్యవ్యంతో వా.

తం కర్ణభూషణనిషీడితవరాంబు

శయ్యోత్తరచ్చరమిమర్దకృతాంగచాగమే,

సూతాత్తజాస్సవయసః ప్రథితప్రబోధం

ప్రాబోధయన్నుషసి వాగ్భిరుదారవాచః.

65

తమితి. కర్ణభూషణాభ్యాం నిషీడితౌ పీవకౌ పీనౌ అసౌ భుజశిరసీ యస్య తం
శయ్యాయాః ఉత్తరచ్చరస్య ఉపర్యాస్తంజవస్తస్య చిమర్దేన ఘర్షణేన కృతః విరళః
అంగరాగః యస్య తం నత్వంగనాసుగాదితిహావః. ప్రథితప్రబోధం ప్రకృష్టజ్ఞానం
తమేనమజం సవయసః సమావయసాః ఉపారవానాం ప్రగల్భగిరిః సూతాత్తజాః.
మదిపుత్రాః వైతాళికా ఇతి వాపాతః “వైతాళికాబోధకారా” ఇత్యమరః. వాగ్భిః
స్తుతిపాతైః ఉషసి ప్రాతఃకాలే ప్రాబోధయన్ బోధనూమానుః.

రాత్రిర్గతా మతిమతాంవర ముంచి శయ్యాం

ధాత్రాద్విధైవ నను ధూర్జగతో విభక్తా,

తామేకత స్తవ చిహ్నైగురుర్వనిద్ర-

స్తస్యా భవానంతర్యుపదావలంబి.

66

రాత్రిరితి. హే మతిమతాంవర బుద్ధిమతాంశ్రేష్ఠ రాత్రిర్గతా శయ్యాంముంచ వినిద్రో భవేత్కర్థః. వినిద్రత్వస్య భావమాహ—ధాత్రేతి. ధాత్రా బ్రహ్మణా జగతో ధూః భారః, “ధూస్వావాఃముఖే భార” ఇతి యాదవః. ద్విదైవ ద్వయోచేపేత్కర్థః. ఏవకారస్తృతీయసిషేధార్థః విభక్తా నమ విభజ్య స్థాపితాఖలు. తత్త్రిమత ఆహ-తాం ధురం ఏతతః ఏకత్రతోహ తవగురుః సతా వినిద్రస్సన్ బిభర్తి తస్యాః ధురః భవాన్ ధురం వహతీతి ధుర్యః భారవాహీ తస్య పదం వా(వ)హనస్థానం ఆవరం యద్ధుర్యపదం తదవలంబతీతి అపరధుర్యపదావలంబి అతో వినిద్రో భవేత్కర్థః సమ్యాభయవాహ్య మేవో వహతీతి భావః.

నిద్రావశేన భవతాత్మనవేక్షమాణా

పర్యుత్సుకత్వమబలా నిః ఖండితేవ,

లక్ష్మీ ర్వినోదయతి యేన దిగంతలంబి

సోఽపి త్వదాననరుచిం విజహతి చంద్రః.

67

నిద్రేతి. చంద్రావంతరాజవదనాదయో లక్ష్మీనివాసస్థానాసీతి ప్రసిద్ధిమాత్రితోఽప్యతే-నిద్రావశేన నిద్రాధీనేన స్త్ర్యంతరానంగోఽత్ర ధన్యతే - భవతా త్వయా పర్యుత్సుకత్వమసి త్వయ్యుపరక్తత్వమపేక్ష్యర్థః “ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చే”తి నప్త మ్యుక్తే తృతీయా, అపిశబ్దః తద్విషయానురాగస్య ఆనపేక్ష్యత్వద్వ్యోతనార్థః. నిశిఖం డితా భర్తరన్యాసంగజ్ఞానకలుషితా అబలేవ నాయీకేవ “జ్ఞాతేఽన్యాసంగవికృతే ఖండితేర్హ్యకషాయ తే”తి దశరూపకే, ఆనపేక్షమాణా అనిచారయంతీ సతీ ఉపేక్ష మాణేత్కర్థః లక్ష్మీ యేన చంద్రేణ సహ త్వదాననసదృశత్వాదితి భావః, వినోదయతి వినోదం కరోతి వినోదశబ్దాత్ “తత్కరోతి తదాచప్త”ఇతిణిచ్. సాదృశ్యదర్శనాదయో హి విరహిణాం వినోదస్థానాసీతి భావః. సః చంద్రోఽపి దిగంతలంబీ పశ్చిమాకాంతగత స్సన్ అస్తంగచ్ఛన్నిత్యర్థః. అత ఏవ త్వదాననరుచిం తవముఖకాంతింవిజహతి త్వస్తుఖ సాదృశ్యోత్పత్తిత్యర్థః. అతః నిద్రాం, విహాయ తాం లక్ష్మీమనన్యశరణాం పరిగృహీ తేతి భావః. ఆశవానిద్రావశేన భవతా ఆనపేక్ష్యమాణా అనిరీక్ష్యమాణా కర్మణికానచ్-లక్ష్మీ ప్రయోజక కర్త్రీయేన చంద్రేణ ప్రయోజ్యేన పర్యుత్సుకత్వం త్వద్విరహవేద నాం భర్తృజన్య విరహవేదనాచ “కాలాక్షమత్వమాత్సుక్యం మనస్తాపజ్వరాదికృది” త్యలంకారే వినోదయతి విలాసయతీతి యోజనా - కేవం పూర్వవత్ నాశస్త్రుణిజ్ఞోప పత్తిమపశ్యత్ ఇమం పక్షముపైక్షిప్తు.

తద్వల్లనా యుగపదున్విశేన తావ-
 త్సద్యః పరస్పరతులామధిరోహతాం ద్వే,
 ప్రస్తుదమానపరుషేతరతారమంత-
 శ్చక్షుస్తవ ప్రచలితభ్రమరం చ పద్మమ్.

68

అదితి. శత తస్మాత్ లక్ష్మీవర్తిగ్రహత్కారణాత్ వల్లనా మనోజ్ఞేన “వల్లస్థానే మనోజ్ఞే చ వల్లభాపితమన్యవ”దితి విశ్వః. యుగపదున్విశేన యుగపదున్విశేన సద్యః ద్వేఅపి పరస్పరతులామనోన్యసాదృశ్యం అధిరోహతాంప్రాప్నుతాం ప్రార్థనా యాం లోబ్, కేద్యే, అంతః ప్రస్తుదమానా చలంతి పరుషేతరా సిద్ధా తారాకసీ నికా యస్య తత్తథోక్తం ‘తారకాక్ష్యకసీనికే’త్యమరః. తవచక్షుః అంతః ప్రచలిత భ్రమరం చలద్భృంగం పద్మంచ యుగపదున్వేషే సతిసంపూర్ణసాదృశ్యలాభ ఇతిభావః.

వృంతాన్లుభంహరతి పుష్పమనోకహనాం

సంసృజ్యతే సుసంజై రరుణాంశుభిన్నైః,

స్వాభావికం పరగుణేన విభాతవాయు

సౌందర్యమీపున్దివ తే ముఖమారుతస్య.

69

వృంతాదితి. విభాతవాయుః ప్రభాతవాయుః స్వాభావికంనైసర్గికం తేతవ ముఖ మారుతస్య నిక్కానవవనస్య సౌందర్యం తాదృశసౌందర్యమిత్యర్థః, పరగుణేన అన్యదీయ గుణేన సాంక్రామికగంధేనేత్యర్థః. ఈపురాప్రమిచ్చురివ ‘అష్టావ్యధామీ’దితి ఈకా రాదేశః అనోకహనాం పృథ్విణాం క్షణం శిథిలం పుష్పం వృంతాత్ ప్రసవబంధనాత్ “వృంతంప్రసవబంధన”మిత్యమరః, హరతి ఆదతే అరుణాంశుభిన్నైః తరణికిరణో ద్విధితైస్సరసిజైఃకమలైస్సహ ‘తతురుషే, కృతిబహుళోమితి సప్తమ్యా అలుక్ సంసృజ్యతే సంగచ్ఛతే సృజ్యేవాదికాత్కర్తరి లబ్.

తామ్రోదరేషు పతితం ద్రుమపల్లవేషు

నిర్ధౌతహారగుళికావిశదం హిమాంభః,

ఆభాతి లబ్ధపరభాగతయాధరోష్ఠే

లీలాస్తితం సదశనార్చిరివ త్వదీయమ్.

70

తామ్రేతి. తామ్రోదరేషు అరుణాభ్యంతరేషు ద్రుమపల్లవేషు తరుపల్లవేషు “పల్లవోఽస్త్రికిసలయ”మిత్యమరః. పతితంనిర్ధౌతాఃయూహారగుళికాః ముక్తావణయః తద్వత్ విశదం స్వచ్ఛం హిమాంభఃలబ్ధపరభాగతయాలభోక్తర్వతయా పరభాగోగుణో

త్కర్షణితి యాదవః అధరోష్ఠే త్వదీయం త్వత్సంబంధి సదశనార్పిః దంతకాంతి
సహితం లీలాస్మిత మివ ఆభాతి.

యావత్ప్రతాపనిధిరాక్రమతే న భాను
రహస్వియ తావదరుణేన తమో నిరస్తమ్,
ఆయోధనాగ్రసరతాం త్వయి వీరయాతే

కిం వా రిపూంస్తవ గురుస్వయముచ్చినత్తి.

71

యావదితి. ప్రతాపనిధిస్తేజోనిధిః భానుస్సూర్యః యావత్ నాక్రమతే నోద్గ
చ్ఛతి “అజఉద్గమన” ఇత్యాత్త నేపదం తావత్ భానావయదిత ఏనేత్సర్గః. అహస్వియ
ర్ముడితి “ప్రాగ్ డిత్వంజసాహ్నియే” త్యమరః. తమః అరుణేన అనూరుణా “సూరసూ
తోఽరుణోఽనూరు” రిత్యమరః. నిరస్తం తథాహిహే వీర త్వయి ఆయోధనేషు
యుద్ధేషు అగ్రసరతాం పురస్సరతాం యాతే సతి తవ గురుః పితా రిపూన్ స్వయ
ముచ్చినత్తి కింవా, నోచ్చినత్త్యేవేత్సర్గః. న ఖలు యోగ్యే న్యస్తభారాణాం స్వామి
నాం స్వయం వ్యాపారభేద ఇతి భావః.

శయ్యాం జహత్సుభయపక్షవిసీతనిద్రాః
స్తంబేరమా ముకురశ్శంఖలకర్షిణస్తే,
యేషాం విభాంతి తరుణాపణరాగయోగా

ద్భిన్నాద్విగైరికతటా ఇవ పంతకోశాః.

72

శయ్యామితి. ఉభాభ్యాం పక్షాభ్యాం విసీతా వ్యవసీతా వ్యవగతా నిద్రా
యేషాం తే ఉభయపక్షవిసీతనిద్రాః అత్ర సమాసవిషయే ఉభయశబ్దస్థానే ఉభయశబ్ద
యోగవిష సాధురిత్యనుసంధేయం-యథాహతైయటః - “తత్రోభాదుదాత్తో నిత్య” మితి
నిత్యగ్రహణస్వేదం ప్రయోజనం పుత్తివిషయే ఉభయశబ్దస్య ప్రయోగోమాభూత్
ఉభయశబ్దస్యైవ యథాస్యాత్ తేనోభయపుత్ర ఇత్యాదిభవతీ”తి. ముఖరాణి
ఉత్థానచలనాచ్ఛబ్దాయమానాని శృంఖలాని నిగళాని కర్షంతీతి తథోక్తాః, తే తవ
స్తంబే రమంతఇతి స్తంబేరమాః హస్తినః “స్తంబకర్తయారమిజహా” రిత్యుచ్చిత్యయః
హస్తిసూచకయోరితి వక్తవ్యం “ఇభః స్తంబేరమః పక్షి” త్యమరః. “తత్సంధిపక్షకృతి,
బహుళ” మితి సప్తమ్యు అలుక్. శయ్యాం జహతి త్యజంతి యేషాం స్తంబేరమాణాం
దంతాః కోశాఇవదంతాః కోశాః పంతకుటలాః “కోశస్తు కుటలే పాలే దివ్యభిద్రాపిధా
నయో” రితి విశ్వః, తరుణారుణరాగయోగాత్ బాలారాగరణ్యసంపరాధ్యేతోః
భిన్నాద్విగైరికతటా ఇవ విభాంతి ధాతురక్తా ఇవ భాంతీత్సర్గః.

దీప్తేష్వమీ నియమితాః పటమండపేషు
నిద్రాం విహాయ వనజాక్ష వనాయుదేశ్యాః,
వక్త్రోద్వజా మలినయంతి పురోగతాని
లేహ్యని నై యవలశకలాని వాహాః.

73

దీప్తేష్వితి. హే వనజాక్ష సేరజాక్ష “వసంసీరంవసంసత్త”మితిశాశ్వతః “వనే
సలిలకాననే” ఇత్యమరః. దీప్తేషు పటమండపేషు నియమితాః బద్ధాః సనాయుదేశ్యాః
వనాయుదేశేభవాః “పారశికావనాయుజా” ఇతి హలాయుధః, అమీ వాహాః అశ్వాః
నిద్రాం విహాయ పురోగతాని లేహ్యని ఆస్వాద్యాని నై యవలశకలాని-నై యవలవణ
విశేషః “నై యవలశకలాని మాణిబుధంచసింధుజ” ఇత్యమరః. తస్య శకలాని
ఖండాని నత్రోద్వజా మలినయంతి మలినాని కర్వంతి ఉక్తంచ సింధుయోగసంగ్రహే
శాలిహోత్రేణ “పూర్వాష్టకాలే చాశ్వానాం ప్రాయశోలవణం హితం, అరుచిగ్లాని
శూలస్థం లవణం నై యవ వర”మితి పాతాంతరమ్. ఇత్యాది.

భవతి విరళభక్తిః సప్రసవ్యహార

స్వకిరణపరివేషదేహశూన్యాః ప్రదీపాః,
అయమపి చ గిరం సప్తప్రభోధప్రయుక్తా
మనునవతి శుకస్తే మంజువాక్పంజరస్థః.

74

భవతీతి. మ్లానపుష్పసహారః పుష్పపూజామ్లానత్వాదేవ విరళభక్తిః విరళరచనో
భవతి ప్రదీపాశ్చ స్వకిరణానాం పరివేషస్య మండలస్య ఉద్యేదేన స్ఫురణేన శూన్యా
భవతి నిస్తేజస్కా భవతీత్యర్థః. అపి చ ఆయం మంజువాక్ మధురవచనః పంజ
రస్థః తే శవ శుకః త్వష్ట్రప్రభోధే నిమిత్తే ప్రయుక్తా ఉచ్చరితాం నః అస్తాకం గిరం
వాణీం అనువదతి అనుకృత్య వదతీత్యర్థః. ఇత్థా ప్రభాతలింగాని వర్తంతే అతః ప్రబో
ధవ్యమితి భావః.

ఇతి విరచితవాగ్భిర్వందిపుత్రైః కుమార

స్వపది విగతనిద్రస్తబ్ధముజ్జాగచకార,
మదఃపటునినదచ్ఛిన్నోధితో రాజహంసై
స్ఫురగజ ఇవ గాంగం నై కతం సుప్రతీకః.

75

ఇతీతి. ఇతీతథ విరచితవాగ్భిః వందిపుత్రైః వైతాళితైః, పుత్రగ్రహణం సమాన
వయస్కుత్వబ్యోతనార్థం. సవదివిగతనిద్రః కుమారః అజః తల్పం శయ్యాం “తల్పంశ
య్యాట్టదారే ప్సి”త్యమరః-ఉజ్జాగచకార విసస్థ “ఇజాదేశ్వగురుమతోఽన్యచ్ఛ”

ఇత్యాష్ ప్రత్యయః కళమివ మదేన పటుమధురం నినదద్భిః రాజహంనైః బోధితః
సుప్రతీకః సుప్రతీకాభ్యుః సురగజః ఈశానద్గజః గంగాయాః ఇదం గాంగం నైకతం
పులినమివ “తోయోత్థితంతత్పులినం నైకతంసికతామయ” ఇత్యమః. “సికతాశర్క-
రాభ్యాం చే”త్యజ్ఞప్రత్యయః. సుప్రతీకగ్రహణం ప్రాయశః కైలాసవాసినస్తస్య
నిత్యం గంగాతటవిహారసంభవాదిత్యనుసంధేయమ్.

అథ విధిమవసాయ్య శాస్త్రవృష్టం

దివసముభోచితమంచితాక్షిపత్నా,

కుశలవిరచితానుకూలవేషః

క్షీతిససమాజమగాత్స్వయంవరస్థమ్.

76

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే, మహాకావ్యే, పఇచ్చమస్సర్గః.

అథేతి. అథ ఉత్థానానంతరం అచితాని రుచిరాణి, అక్షిపత్నాణి యస్య సః
అజ శాస్త్రే దృష్టమవగతం దివసముభోచితం దివసముఖే ప్రాతఃకాలే ఉచితం కర-
ణీయం విధిమనుష్ఠానం అవసాయ్య సమాప్య సృతేర్జ్వరితా ల్ల్యిప్ తుశలైః ప్రసాధన-
దక్షైః విరచితః అనుకూలః స్వయంవరోచితః వేషః నైష్యం యస్య స తథోక్తస్సక్-
స్వయంవరస్థం క్షీతిససమాజం రాజసమూహమగాత్ అగమత్ “ఇణోగాలుజి” ఇతిగా-
దేశః పుష్పితాగ్రావృత్తమేతత్. తదుక్తం - “అయుజినయగ రేఫతోయకారో యుజి-
చనజౌజరగాశ్చపుష్పితాగ్రే”తి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణి, శ్రీమహాపాధ్యాయ

కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం

రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం పఇచ్చమస్సర్గః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, నవ్యాఖ్యానే

షష్ఠా స్కంధః.

స తత్ర మంచేషు మనోజ్ఞవేమాన్
సింహాసనస్థానుపచారవత్సు,
వైమానికానాం మరుతామవశ్య
దాకృష్టవీలాన్నరలోకపాలాన్.

1

స ఇతి. సః అజః తత్ర స్వయంవరస్థానే ఉపచారవత్సు రాజోపచారోపకరణ
యుక్తేషు మంచేషు పర్యంకేషు సుఖవాసదర్శనార్థం కృతోన్నతస్థానవిశేషేషు సింహా
సనస్థాన్ భద్రాసనస్థితాన్ మనోజ్ఞవేమాన్ మనోహరదైవభాగ్యాన్ వైమానికానాం
విమానైశ్చరతాం “చరతీ”తి. తక్ ప్రత్యయః. మరుతామమరాణాం “మరుతోపవనా
మరా”విత్వమరః. అకృష్టవీలాన్ అత్తసాభాగ్యాన్ అకృష్టవైమానికమరుల్లీలానిత్యర్థః
సాపేక్షత్వేపి గమకత్వాత్సమాసః. నరలోకం భూలోకం పాలయంతీతి నరలోక
పాలాః కర్మణ్యుభౌ ప్రత్యయః - తాన్మృపాలాన్ అవశ్యత్ - అస్మిన్ సర్గే వృత్తముప
జాతిః. తల్లక్షణంతా క్తమ్.

రతే గృహీతానునయేన కామం
ప్రత్యర్పితస్వాంగమివేశ్వరేణ,
కాకుత్స్థమాలోకయతాం నృపాణాం
మనో బభూవేందుమతీనిరాశమ్.

2

రతేరితి. రతేః కామప్రియాయాః. “రతిస్సర్వప్రియాయాం చ రాగేపి
సురతే స్తుతే”తి విశ్వః - గృహీతానునయేన స్వీకృతప్రార్థనేన గృహీతరత్యనునయేనే
త్యర్థః. సాపేక్షత్వేపి గమకత్వాత్సమాసః. ఈశ్వరేణ హరేణ. ప్రత్యర్పితస్వాంగం
కామమివస్థితం కాకుత్స్థమజం ఆలోకయతాం నృపాణాం మనః - ఇందుమతీనిరాశం
ఇందుమత్యాం నిస్సృహం బభూవ. ఇందుమతీనత్వతిమేనమజంవిహాయ నాస్తాన్వరి
వ్యతీతి నిశ్చిప్య రిత్యర్థః. సర్వాతిశాయిసౌందర్యమప్యేతి భావః.

వైదర్భనిరిష్టమసౌ కుమారః క్షేపైన సోపానపథేన మంచమ్,
శిలావిభంఘైర్మృగరాజశాబస్తుంగం నగోత్సంగమివాదురోహ. 3

వైదర్భేతి. ఆసౌ కుమారః ఆజః వైదర్భేణ భోజేన నిర్దిష్టం ప్రదర్శితం మంచం
పర్యంకం క్షేపైన నువిహితేన సోపానపథేన సోపానమార్గేణ మృగరాజశాబః సింహ
సాతః “సోతః పాక్షోఽర్భకో డింభః పృథుకశ్శాబకశ్శిశు” రిత్యుచ్యతే. శిలానాం
విభంఘైః భంగిణిః తుంగం ఉన్నతం నగోత్సంగం శైలాగ్రమివ ఆదురోహ.

పరాధ్యవన్తాస్తరణోపచన్న-

మానేదివాక్ రత్నవదాసనం సః,

భూయిష్టమాసీదుపమేయకాంతి

ర్తయూరప్యష్టాశ్రయిణా గుహేన.

4

పరాధ్యేతి. పరాధ్యుః శ్రేష్ఠా నర్తాః నీలవీరతాదయో యస్య తేన ఆస్తరణేన
కంబళాదినా ఉపపన్నం సంగతం రత్నవత్ రత్నఖచితం ఆసనం సింహాసనం ఆసేదివా
నధిష్ఠితవాక్. సః ఆజః మయూరప్యష్టాశ్రయిణా గుహేన సేనాన్యా సహ “సేనాసీ
రగ్నిభూర్లహ” ఇత్యుచ్యతే. భూయిష్ఠం ఆత్మంతం ఉపమేయకాంతిః సదృశప్రభః
ఆసీత్. మయూరస్య విచిత్రరూపత్వాత్ తత్సామ్యం రత్నాసనస్య తద్వార్తాచ
తదాదూర్ణయారబీతి భావః.

తాను శ్రీయా రాజవరంపరాసు

ప్రభావిశేషోదయదుర్నిరీక్ష్యః,

సహస్రధాత్వా వ్యరూచద్విభక్తః

వయోముచాం పక్షిషు విద్యుతేవ.

5

తాస్వితి. తాను రాజవరంపరాసు శ్రీయా కాంత్యా కర్త్యా వయోముచాం
మేఘానాం పక్షిషు విద్యుతేవ సహస్రధా విభక్తః తరంగేషు తరణిరీవ స్వయమేక
ఏవ ప్రత్యేకం సంక్రాంతఇత్యర్థః. ప్రభావిశేషస్య ఉదయేన ఆవిర్భావేన దుర్నిరీక్ష్యః
దుర్దర్శః ఆత్మాశ్రియః స్వరూపం వ్యరుచత్ త్యద్యోతిష్ట “ద్యుద్యోతిషు జీ”తి పరస్మై
పదం. ద్యుతాదిత్వాత్ ధైరజాదేశః. తస్మిన్ సమయే ప్రత్యేకం సంక్రాంతలక్ష్మీకత
యా తేహం కిమపి దురాసదం తేజః ప్రాదురాసీదిత్యర్థః.

తేహం మహర్వాసనసంస్థితానాముదారనేపథ్యభృతాం సమధ్యే,
రరాజ ధామ్నారఘుసూనురేవ కల్పద్రుమాణామివ పారిజాతః.

తేహమితి, మహాగ్నాననసంస్థితానాం శ్రేష్ఠసింహాసనస్థానాం ఉదారనెవభ్యభృతాం ఉజ్జ్వలవేషధారిణాం తేహం రాజ్ఞాం మధ్యే కల్పద్రుమాణాం సురద్రుమాణాం మధ్యే పారిజాత ఇవ సురద్రుమవిశేష ఇవ “పంచైతే దేవతరవో మందారః పారిజాతకః, సంతానకల్పశృతశ్చ పుంసివాహరిచందన” మిత్యమరః. స రఘుసూరురేవధామ్న తేజసా రరాజ భూషైతి పాతే అతిశయేనేత్యర్థః. ఆత్ర కల్పద్రుమశబ్దః పంచాన్యత మవిశేషవచనోఽపి కల్పయంతి మనోరథాసితీ పృథ్వీత్యై సురద్రుమమాత్రోపలక్షణ తయా ప్రయుక్త ఇత్యనుసంధేయం. కల్పా ఇతి ద్రుమాః. కల్పద్రుమా ఇతి విగ్రహాః.

నేత్రప్రజాః పారజనస్య తస్మిన్విహాయ సర్వాన్నృపతీన్నిపేతుః,
మదోత్కృచీ రేచితపుష్పవృక్షాంగంధద్విపే వన్యఇవ ద్విరేఫాః.

నేత్రేతి. పారజనస్య నేత్రప్రజాః నయనసమూహాః, సర్వాన్ నృపతీన్, విహాయ, తస్మిన్నజే నిపేతుః. స ఏవ సర్వోత్తమో దదృశ ఇత్యర్థః. కథమివ? మదోత్కృచీ మదేనోద్భిన్నగంఢే నిర్భరేవా వన్యే గంధద్విపే గంధప్రధానే గజే రేచితాః రిక్తికృతాః పుష్పాణాం వృక్షా యైస్తే త్యక్తపుష్పవృక్షా ఇత్యర్థః. ద్విరేఫాః భృంగా ఇవ వన్యవిశేషణం ద్విరేఫాణాం పుష్పవృక్షత్యాగసంభవార్థం కృతమ్.

అథ స్తుతే వందిభిరన్వయజ్ఞేస్సోమార్కవంశ్యే సరదేవలోకే,
సంచారిలేచాగరుసారయోనా ధూపేనముత్సర్పతివై జయంతిః.

అథతి, పురేతి, మనుష్యేతి చ, త్రిభిర్విశేషకమాహ - అథ అన్వయజ్ఞైః రాజవంశాభిజ్ఞైః వందిభిః స్తుతిపాతకైః “వందినస్తుతిపాతకా” ఇత్యమరః - సోమార్కవంశ్యే సోమసూర్యవంశభవే సరదేవలోకే రాజలోకే స్తుతే సతి వివేకేత్సు త్రరేణ సంబంధః-ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం. సంచారిలే సమంతాత్ప్రసారిలే అగురుసారః కృష్ణాగురునిర్యాసః, యోనిః కారణం యన్య తస్మిన్ ధూపేచ వై జయంతీః పతాకాః సముత్సర్పతి సతి.

పురోవకంఠోపవనాశ్రయాణాం కలాపినాముద్ధతన్మత్తహేతౌ,
ప్రాద్ధాతశంఖేసతోదిగంతాం స్తూర్యస్వనేమూర్ఛతి మంగళార్థే.

పురేతి. కించ పురస్యోపకంఠే సమీపే ఉపవనాని ఆశ్రయా యేహం తేహం కలాపినాం బర్హిణాం ఉద్ధతన్మత్తహేతౌ మేఘధ్వనిసాదృశ్యాదుత్కృష్టతాండవకారణే ప్రాద్ధాతాః పూరితాః శంఖాః యత్ర తస్మిన్ మంగళార్థే మంగళప్రయోజనే తూర్యస్వనే వాద్యఘోషే యతో దిగంతాన్. మూర్ఛతి వాప్నువతి సతి.

మనుష్యవాహ్యం చతురంతయానమథ్యాస్య కన్యాపరివారశోభి,
వివేశ మంచాంతరాజమూర్తం పతింవరా క్షప్తవివాహవేషా. 10

మనుష్యేతి. పతిం వృణోతీతి పతింవరా స్వయంవరా 'సతింవరావవర్యా' చత్వమర్థః. "సంజ్ఞాయాంభృత్యావృ జీ"త్యాదినా ఖచ్ ప్రత్యయః క్షప్తవివాహవేషా కన్యాఇందుమతీ మనుష్యైః వాహ్యం పరివారేణ పరిజనేన శోభి చతురంతయానం చత్వారః అంతా ఆశ్రయః శోణా యస్య కత్ చతురశ్రవాహనం శిబికాం ఆధ్యా స్యాధిరుహ్య మంచాంతరే మంచమణ్యే యా రాజమూర్తః తం వివేశ.

తస్మిన్ విధానాతిశయే విధాతుః కన్యామయేనేత్రతలై కలక్ష్యే,
నిపేతురంతకరణైర్న సేంద్రా దేహైస్థితాః కేవలమూసనేషు.

తస్మిన్నితి. నేత్రతలానామేకలక్ష్యే ఏకదృశ్యే కన్యామయే కన్యారూపే తస్మిన్ విధాతుః విధానాతిశయే సృష్టివిశేషే నరేంద్రాః అంతకరణైః నిపేతుః - ఆస నేషు దేహైః కేవలం దేహైరేవ స్థితాః దేహానసి విస్తృతృ తత్రైవ దత్తచిత్తా బభూవు రిత్యర్థః. - అంతకరణకర్తృకే నిపతనే నరేంద్రాణాం కర్తృత్వవ్యవదేశః ఆదరాతిశయాగ్గః.

తాం ప్రత్యభివ్యక్తమనోరథానాం
మహిషతీనాం ప్రణయగ్రదూత్యః,
ప్రవాళశి భా ఇన పాదపానాం
శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవుః.

12

తామితి. తాం ఇందుమతీం ప్రతి ఆభ్యిక్తమనోరథానాం ప్రరూఢాభిలాషా తాం మహిషతీనాం రాజ్ఞాం ప్రణయగ్రదూత్యః ప్రణయః ప్రార్థనాప్రేమవా "ప్రణయాస్త్యమీ, విప్రంభయాఛాప్రేమాణ" ఇత్యమర్థః, ప్రణయేషు అగ్రదూత్యః ప్రథమ దూతికాః ప్రణయప్రకాశకత్వసామ్యాహ్లాతీత్వవ్యవదేశః - వివిధాః నానావిధాః శృంగారచేష్టాః శృంగారవికారాః పాదపానాం ప్రవాళశోభాః పల్లవసంపద ఇవ బభూవుః ఉత్పన్నాః అత్ర శృంగారలక్షణం రసార్థపనుధాకరే - "విభావై రసుభావై శ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, సితానవస్యరస్యత్వరతిశృంగారఉచ్యతే" రతి రిచ్ఛా విశేషః. తచోచ్చక్తం తత్రైవ - "యునోఽన్యోన్యవిషయాస్థాయినీచ్ఛారతిః స్తృతే"తి. చేష్టాశబ్దేన తదసుభావవిశేషా ఉచ్యంతే, తేఽపి తత్రైవోక్తాః - "భావమనోగతం సాక్షాత్స్వహేతుం వ్యంజయంతి యే, తేఽసుభావా ఇతి ఖ్యాతాః భూవిశేషస్య తాదయః, తేచతుర్థాచిత్రగాత్రవాగ్బుద్ధ్యారంభసంభవా" ఇతి-తత్ర గాత్రారంభభేదాన్ చేష్టాశబ్దోక్తానసుభావాన్ కల్పిదిత్యాదిభిన్నప్రభిః శ్లోకై ర్వ్యక్తితి - శృంగారాభాస

శ్చాయమేకత్రైవ ప్రతిపాదనాత్-తదుక్తం-“ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్వక్ష్యేచ్ఛగతోఽ
పివా, యోషితో బహుసక్తశ్చేద్రసాఘాసస్త్రిధామత” ఇతి.

శృంగారశ్చేష్టా వివిధా బహువురిత్యుక్తం, తావిన చర్యయతి కశ్చిదిత్యాదినా:-

కశ్చిత్కదాఘ్నాముపహాసనాభిమానోల్లప్తాభిమాతద్విరేషం,
రజోభిరంతకపరివేషబంధి లీలారవిందం భ్రమయాంచకార. 13

కశ్చిద్రాజకాభ్యాం పాణిభ్యాం ఉపగూఢనాశం గృహీతనాశం ఆలోలై
శ్చంచలైః పత్రైః ఆభిహతాస్తాడితాః ద్విరేషాః భ్రమరాః యేన తక్షణోక్తం-రజోభిః
పరాగైః అంతఃపరివేషం మండలం బధ్నాతిత్యంతకపరివేషబంధి లీలారవిందం క్రిడా
కమలం భ్రమయాంచకార. కరస్థలీలారవిందవత్ త్వయాహం భ్రమయితవ్య ఇతి
నృపాభిప్రాయః. హస్తఘూర్ఛతోఽయమపలక్షణక ఇతీందుమత్యభిప్రాయః.

విస్త్రస్తమంసాదవరో విలాసీ

చత్నానువిధాంగదకోటిలగ్నం,

ప్రాలంబముత్క్లృప్త్య యథాప్రదేశం

నినాయ సాచీకృతచారువక్త్రః.

14

విస్త్రస్తమితి. విలసనశీలో విలాసీ “వాకవలసకత్తస్రంభ” ఇతి ఘోషాన్ ప్రత్య
యః. అవరో రాజా ఆంసాత్ భుజశిరసః “స్కంఠో భుజశిరోఽంసోఽస్త్రీ” త్యమరః-
విస్త్రస్తం రత్నానువిధం రత్నభవితం యదంగం కేయూరం తస్య కోటిలగ్నం అగ్ర
లగ్నం “ఆర్చ్యత్కర్షాశ్రయోకోట్య” ఇత్యమరః. ప్రాలంబం ఋజులంబినిస్రజం
“ప్రాలంబమృజులంబిన్యాత్కంఠాద్వైకక్ష్యకంపత” దిత్యమరః-ఉత్క్లృప్త్య ఉద్ధృత్య
సాచీకృతం తిర్యక్కృతంచారువక్త్రం యేన స తక్షోక్తస్సక్-యథాప్రదేశం స్వస్థానం
నినాయ. ప్రావారోత్థేపణచ్చలేన ఆహం త్వామేవం పరిరప్స్యఇతి, నృపాభిప్రాయః.
గోపనీయం కించిదంగేఽస్తితతోఽయం ప్రావృణుత ఇతీందుమత్యభిప్రాయః.

ఆకుంచితాగ్రాంగుళినాతతోఽన్యఃకించిత్సమావర్జితనేత్రశోభః,

తిర్యగ్విసంసర్పినఖప్రభోః పాదేన హైమం విలిలేఖ పీఠమ్. 15

ఆకుంచితేతి. తతఃపూర్వోక్తావన్యః కశ్చిద్రాజా కించిత్సమావర్జితనేత్రశోభః
ఈషదపాకృతితనేత్రకాంతిః ఆకుంచితాః ఆభుగ్నాః అగ్రాంగుళయో యన్యతేన,
తిర్యగ్విసంసర్పిణీ నఖప్రభా యన్యతేన పాదేన హైమం హిరణ్మయం పీఠం పాద
పీఠం విలిలేఖ లిఖితవాక్, పాదాంగుళినామాకుంచనేన త్వం మత్సమీపమాగచ్ఛేతి
నృపాభిప్రాయః. భూమివిలేఖకోఽయమపలక్షణక ఇతీందుమత్యభిప్రాయః భూమివిలేఖ
నంతులక్షణవివాశహేతుః.

నివేశ్య వామం భుజమాసనాద్ధే తత్సన్నివేశాదధికోన్నతాంసః,
కశ్చిద్వివృత్తత్రికభిన్నహఃఃసుహృత్సమాభాషణతత్ప్రదోఽభూత్ .16

నివేశ్యతి. కశ్చిద్రాజా వామం భుజం ఆసనాద్ధే సింహాసనైకదేశే నివేశ్య సంస్థా
వ్య-తత్సన్నివేశాత్ తస్య వామభుజస్య సన్నివేశాత్ సంస్థాపనాత్ ఆధికోన్నతోఽం
సోవామాంసో యస్య స తథోక్తస్య-నివృత్తే పరావృత్తే త్రికే త్రికప్రదేశే భిన్న
హఃః ఋతిశఃపరస్యక్ “పుష్టపంశాధరేత్రిక” మిత్యమరః, సుహృత్సమాభాషణతత్ప్రదః
అభూత్ - వామపార్శ్వపరివ్రేణ సుభాషితుం ప్రవృత్తక్షత్వర్థః. అశ ఏవ
వివృత్తత్రికత్వం ఘటతే త్వయావామాం గే నివేశితయా సహౌషం వారాం కరిష్యే ఇతి
నృపాభిప్రాయః. పరం దృష్ట్వా పరాభ్యుభోఽయం న కార్యకర్తా ఇతీందుమత్యభి
ప్రాయః.

విలాసినివిభ్రమదంశపత్ర
మాపాండురం కేశకబర్హ మన్యః,

ప్రియానితంబోచితసన్నివేశై

ద్విపాటయామాస యువానఖాగ్రైః.

17

విలాసినితి. అన్యః అపరో యువా విలాసిన్యాః ప్రియాయా విభ్రమార్థం దంత
పత్రభూతం ఆపాండురం కేశకబర్హం కేశకదళం “దశేఽపిబర్హ” మిత్యమరః-ప్రియా
నితంబే ఉచితసన్నివేశైః ఆభ్యస్తనిక్షేపణైః సఖాగ్రైః ద్విపాటయామాస విదారయామా
స, అహం తవ నితంబే ఏవం నఖప్రణాదిన్ దాస్యామితి నృపాశయః, తృణచ్ఛేదక
వత్ పత్రపాటగోఽయమపలక్షణ ఇతీందుమత్యాశయః.

కుశేశయాతామ్రతలేన కర్చి

త్కరేణ రేఖాధ్వజలాంఛనేన,

రత్నాంగులీయప్రభయానువిధ్వా

నుదీరయామాస సలీలమత్నైః.

18

కుశేశయేతి. కశ్చిద్రాజా కుశేశయం శతపత్రమివ ఆతామ్రం తలం యస్య లేన
“శతపత్రం కుశేశయ” మిత్యమరః. రేఖాయాపాధ్వజాః లాంఛనాని యస్య లేన కరేణ
అంగుళీషు భవాని అంగుళీయాని ఉక్తికాః “అంగుళీయకమూర్తికే” త్యమరః “జిహ్వ
మూలాంగుళేశ్చ” ఇతి ఛంద్రప్రత్యయః, రత్నాంగులీయాని తేజాం ప్రభయా అను
విధ్వాన్వ్యాప్తా అత్నైః పాశకాన్ “అత్నైస్తుదేవనాః పాశకాశ్చత” ఇత్యమరః.
సలీలం యథా తథా ఉదీరయామాస-ఉచ్చిక్షేప అహంత్యయా సహ ఏవం రంస్య ఇతి
నృపాభిప్రాయః, అక్షచాతుర్యేణ కాపురుష ఇతీందుమత్యభిప్రాయః, “అత్నైర్కాదీవ్యై”
దితి శ్రుతినిషేధాత్.

కశ్చిద్యథాభాగమవస్థితేఽపి స్వసన్నివేశాద్వ్యతిలంఘినీవ,

రత్నాంశుగర్భాంగురస్థక్రిమీకంచ్యాపారయామాసకరంకితే.

కశ్చిదితి. కశ్చిద్రాజా యథాభాగం యథాస్థానం అవస్థితేఽపి స్వసన్నివేశాత్ వ్యతిలంఘినీవ శ్వస్థానాచ్చుచితభవ కిరీటే రత్నానాం కిరీటగతానాం అంశవః గర్భే యేహం తాని అంగుళిరంధ్రాణి యస్య తం ఏకం కరం వ్యాపారయామాస కిరీటవస్తమ శిరసి స్థితామపి త్వాం భారం న మన్యే ఇతి నృపాభిప్రాయః. శిరసిన్యస్తమాస్తూఽయ మపలక్షణం ఇతీందుమత్యభిప్రాయః.

తతోన్యపాణాంశ్రుతవృత్తవంతాపుంవత్ప్రిగల్భాప్రతిహారక్షీ,

ప్రాకస్యకర్షం మగధేశ్వరస్యసీత్వా కుమారిమవదత్సునందా. 20

తతః ఇతి. తతః అనంతరం నృపాణాం శ్రుతవృత్తమంతా - శ్రుతవృత్తచరిత్రకులే త్యర్థః, సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః, ప్రగల్భా వాగ్నినీ సునన్దాసునన్దాఖ్యాప్ర తిహారం ద్వారం రక్షతీతి ప్రతిహారక్షీ ద్వారపాలికా కర్తవ్యణ్ ప్రత్యయః “టిడ్డాణ” ఇతి త్యాదినా జీవ్, ప్రాక్ ప్రగమం కుమారి ఇందుమతీం మగధేశ్వరస్య సన్నికర్షం సమీపం సీత్వా పుంవత్ పుంసా తుల్యం. “తేన తుల్యం. క్రియాచేద్వితి” రితివతి ప్రత్యయః, అవదత్ - ఆవదీత్.

అసౌ శరణ్యశృంగోస్తుఖానామగాధసత్తో మగధప్రతిష్ఠః,

రాజా ప్రజారంజనల్బవర్ణః పరంతపో నామ యథార్థనామూ. 21

అసౌ వితి. అసౌ రాజా అసౌ వితి పురోవర్తినో నిర్దేశః. ఏవముత్తరత్రాసి ప్రప్త వ్యం, శరణ్యోస్తుఖానాం శరణార్థినాం శరణ్యః శరణేరక్షణే సాధుస్సమర్థః తత్ర సాధు రితి యత్ప్రత్యయః, శరణం భవితుమర్హ శృంగ్య ఇతి నాశ నిరుక్తిర్నిర్మలైవ, అగాధ సత్త్వః గంభీరస్వభావః “సత్త్వంగుణే పిశాచాదౌ బలే ద్రవ్యస్వభావయో” రితివిశ్వః. మగధాః జనపదాః తేషు ప్రతిష్ఠా ఆస్పదం యస్య సః మగధప్రతిష్ఠః “ప్రతిష్ఠాకృత్య మాస్పద” మిత్యమరః. ప్రజారంజనే లబ్ధవర్ణః విపక్షణః, యద్వా ప్రజారంజనేన లబ్ధోత్కర్షః పరా శత్రూ తాపయతీతి పరంతపః పరంతపాఖ్యః “ద్విషత్పురయో స్తాపే” రితి భిచ్చిత్యయః భిచ్చి ప్రాస్య ఇతి ప్రాస్యః, “అరుద్విష” దిత్వాదినాముమా గమః, నామేతి ప్రసిద్ధౌ. యథార్థం నామ యస్య సః యథార్థనామూ శత్రుసంతాప నాదిలిఖావః.

కామం నృపాస్సన్తు సహస్రశోఽన్యే

రాజన్యతీమాహురనేన భూమిం,

నక్షత్రతారాగ్రహసుకులాపి

జ్యోతిష్మతీ చంద్రమనైవ రాత్రిః.

22

కామమితి. అన్యే నృపాః కామం సహస్రశస్సుంతు భూమిం అనేన రాజన్వలీం శోభనరాజవతీమాహుః. ఇతాప్యశః కల్పివస్తీప్యర్థః. “సురాజ్ఞీ యే శే రాజన్వాన్ స్యాత్తతోఽన్యత్ర రాజవా” నీత్యమర్థః. “రాజన్వాం తస్మై రాజ్య” ఇతి నిపాతనాత్పాదుః. తథాహి నక్షత్రై రశ్విన్యాదిభిః తారాభిః సాధారణైర్జ్యోతిర్భిః గ్రహై ర్భూమాదిభిశ్చ సుకులాపి రాత్రిః చంద్రమనైవ జ్యోతిరస్యై అస్తీతి జ్యోతిష్మతీ నాన్యేన జ్యోతిష్మతీప్యర్థః.

క్రియాప్రబద్ధాదయమధ్వరాణామాజస్ర మాహూతసహస్ర నేత్రః, శచ్యాశ్చిరం పాండుకపోలలంబాన్తందారశూన్యానలకాంశ్చకార.

క్రియేతి. ఆయం పరంతపః అధ్వరాణాం క్రతూనాం క్రియాప్రబద్ధాత్ అస్మహనసాంతత్యాత్, అవిచ్ఛిన్నాచ్యుష్టానాదిత్యర్థః. అజస్రం నిత్యం ఆహూత సహస్ర నేత్రస్సక్ చిరం శచ్యా. అలకాన్ పాండుకపోలయోః లంబాన్ స్రస్తాన్, పచాద్యుచ్, ముదారైః కల్పదుమకుసుమైః శూన్యాన్ చకార, ప్రోషితభర్తృ కాహికేశసుస్కారం న కుర్వంతీతిభావః. “ప్రోషితే మలినాకృశే”తి స్తరణాత్.

అనేనచేదిచ్ఛసి గృహ్యమాణం

పాణిం పరేణ్యేన కుసు ప్రవేశే,

ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం

నేత్రోత్సవం పుష్పపురాంగనానామ్.

24

అనేనేతి. పరేణ్యేన పరణీయేన, పృణోలేరాణాదికః పృణః. ఏణ్య ఇతి ఏణ్య ప్రత్యయః, అనేన రాజ్ఞా గృహ్యమాణం. పాణిం ఇచ్ఛసి చేత్ పాణిగ్రహణమిచ్ఛ సిచేదిత్యర్థః, ప్రవేశే పురప్రవేశకాలే, ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం, రాజభవన గవాక్షస్థితానాం పుష్పపురాంగనానాం పాటలీపురాంగనానాం నేత్రోత్సవం కురు సర్వోత్తమానాం తాసామపి దర్శనీయా భవిష్యన్తీతి భావః.

ఏవం తయోక్తే తమవేక్ష్య కించి

ద్విస్రంసి దూర్వాంకమధూకమాలా,

ఋజుప్రణామక్రియయైవ తస్మి

ప్రత్యాదిదేశై నమభాషమాణా,

25

ఏవమితి. ఏమ తయా నునందనూ ఉక్తే సతి తం పరంతపం అవేక్ష్య కించి
ద్విస్త్రంసినీ మార్దాంకా మార్దాచిహ్ని మధూకమాలా గుడపుష్పమాలా యస్యాస్యా
“మధూకే తు గుడపుష్పమధుద్రుమా” విత్తమరః, వరణేశిథిలప్రయత్నేతి భావః.
తస్మి ఇందుమతీ ఏమ నృపమభావమాణా ఋజ్వా భావకూన్యయా ప్రణామక్రియ
యైవ ప్రత్యాదిదేశ పరిజహర.

తాం నైవ వేత్తగ్రహణే నియుక్తా
రాజాంతరం రాజసుతాం నినాయ,
సమీరణోత్థేవ తరంగరేఖా
పద్మాస్తరం మానసరాజహంసమ్.

26

తామితి. నైవ నాన్యా కన్యాచి క్షజ్జత్వాదితి భావః, వేత్తగ్రహణే నియుక్తా.
దౌవారికీ నునందా తాం రాజసుతాం రాజాంతరం అన్యం రాజానం నినాయ,
నయతిర్ద్వికర్తకః. కళమివ? సమీరణోత్థానతోత్పన్నా తరంగరేఖా ఊర్జిపక్ష్యైః
మానసే సరసి యా రాజహంసీ తాం పద్మాస్తరమివ.

జగాద చైనామయమంగనాథ
స్సురాంగనాప్రాధిశయావనశ్రీః,
వినీతనాగః కిల సూత్రకారై

చైంద్రం పదం భూమిగతోఽపి భుజ్జ్యే.

27

జగాదేతి. ఏనామిందుమతీం జగాద చ కిమితి? అయమంగనాథః అంగశేషా
ధీశ్వరః సురాంగనాథిః ప్రాధితా కామితా యావనశ్రీః యస్య స తథోక్తః పురా కిల
ఏనం ఇంద్రసహాయార్థం ఇంద్రపురగామినమకామయంతావ్వరస ఇతి ప్రసిద్ధిః, కించ
సూత్రకారైః గజశాస్త్రకృద్భిః (వాలఖిల్యాదిభిః) పాలకాప్యగౌతమాదిభిర్నహ్నిభిః
వినీతనాగః, శిశితగజః కిల. కితేత్యైతిహేయ, అత ఏవ భూమిగతోఽపి చైంద్రం పదం
ఇంద్రేశ్వర్యం భుజ్జ్యే భూలోకగత ఏవ స్వర్గసుఖమనుభవతీత్యర్థః, దిగ్గజాపురో
దేవర్షి సేవ్యత్వం చైంద్రపద శబ్దార్థః పురా కిల కుతశ్చిచ్ఛాపకారణాత్ భువమవతీర్షం
దిగ్గజవర్గమూలోక్య స్వయమశక్తః ఇంద్రాభ్యనుజ్ఞయా అసీతైః దేవర్షిభిః ప్రణీతేన
కాస్తేణ గజాన్యశీకృత్య భువనంప్రదాయం ప్రావర్తయదితి కథా గీయతే.

అనేన పర్యాసమతాస్త్రబిందు
స్తుకాఫలస్థూలతమాకస్తనేషు,
ప్రత్యర్పితాశ్చత్రవిలాసినీనా
ముస్తుచ్య సూత్రేణ వినైవ హారాః.

28

అనేనేతి. శత్రువిలాసినినాం, రిపుస్త్రీణాం ప్రసేషం కుచేషు ముక్తాఫలస్థూల తమాక్ అనృచిందూనశ్రుచిందూక్ “అనృచుశ్రుణి శోణిత” ఇతి విశ్వః, పర్యాస యతాభర్తృపదాదితిభావః, అనేనాంగనాథేన ఉన్నచ్చ్య ఉత్తిష్ట్య సూత్రేణ వినా హారావన ప్రత్యర్థితాః అవిచ్ఛిన్నా శ్రుచిందూప్రవర్తనాదుత్సాహిత్రహార్యణమేవ కృతమివేత్యుత్పేక్షా గమ్యతే.

నిసర్గభిన్నాస్పదమేకసంస్థ
మస్తీక్ ద్వయం శ్రీశ్చ సరస్వతీ చ,
కాంత్యా గిరా సూనృతయా చ యోగ్యా
త్వమేవ కల్యాణి తయో ప్రృతీయా.

29

నిసర్గేతి. నిసర్గః స్వభావతః భిన్నాస్పదం భిన్నాశ్రయం సహవస్థానవిరోధీ త్యర్థః, శ్రీశ్చ సరస్వతీ చేతి ద్వయం అస్తీక్ అంగరాథే ఏకత్ర సుస్థా స్థితిర్యస్య తదేకసంస్థం ఉభయమిహ సంగతమిత్యర్థః. హే కల్యాణి, “బహ్వదిభ్య” శ్చేతిజీమ్, కాంత్యా సూనృతయా సత్ప్రప్రియయా గిరా చ యోగ్యా సంసర్గార్హాత్వమేవ తయోః శ్రీసరస్వతోస్త్య తీయా సమానగుణయోః యువయోర్ధాఽపత్వం యుజ్యేతేతిభావః. దక్షిణసాయకత్వం చాస్య ధ్యన్యతే, తదుక్తం. “తుల్యౌఽనేకత్ర దక్షిణ” ఇతి.

అథాంగరాజాదవతార్య చతు
ర్యాహీతి జన్యామవదత్కుమారీ,
నాసౌ న కామ్యో న చ వేద సమ్య
ద్గ్రమ్మం న సా భిన్నరుచిర్ని లోకః.

30

అథేతి. అథ కుమారీ అంగరాజాత్ చతుః అవతార్య అపనియేత్యర్థః. జన్యాం మాతృసఖీం సునందాం అథవా జనీం వధూం వహతీతి జన్యా వధూబాంధవా తాం యాహి గచ్ఛేత్యవదత్ “జన్యామాతృసఖీముదోః, జన్యావరవధూజ్ఞాతిప్రియతుల్యహి లేష చ”తివక్షద్యమేఽపి ఓత్వః. అథవా జన్యావధూభృత్యా “భృత్యా చాపి నహి ధాయా జన్యా స్యా”దితి కేకవః. “సంజ్ఞాయాం జన్యా” ఇతి యత్ ప్రత్య యాంతో నిపాతః యదత్రాహ వృత్తికారః జనీం వధూం వహతీతి జన్యాః మాసుర్వ యస్యాఇతి. “జన్యా మాతృవయస్యే”త్యమరకేషః, యచ్చామరః “జన్యాః స్నిగ్ధావ రస్య య”ఇతి తత్సర్వ ముపలక్షణార్థమిత్యనిరోధః. నచాయమంగరాజనిషేధః దృశ్య దోషాన్నాపిద్రష్టదోషాద్యేత్యాహనేత్యాదినా - అసౌ అంగరాజః కామ్యః కమ నీయః నేతి న. కిం తు కామ్యవివేత్యర్థః. సా కుమారీ చ సమ్యక్ ద్రమ్మం వివేక్షం ననేదేతి, న, కింతు వేదైవేత్యర్థః. కింతులోకః జహః భిన్నరుచిర్ని రుచిరమసికించిత్యున్యై

చిన్న రోచలే యదుక్తం కిరాతాద్ధనీయే - “విచిత్రరూపాః ఖలు చిత్తవృత్తయః”
ఇతి, కిం కుర్త్యః, న హిచ్ఛా నియంతుం శక్యత ఇతి భావః.

తతః పరం దుష్ప్రసహం ద్విషద్భిః
ర్నృపం నియుక్తా ప్రతిహరభూమా,
నిదర్శయామాస విశేషదృశ్య
మిందుః నవోత్థానమివేషమత్యైః.

31

తత ఇతి. తతః అనంతరం, ప్రతిహరభూమా ద్వారదేశే, నియుక్తాదౌవారికి “స్త్రీ
ద్వాద్వారం ప్రతిహర” ఇత్యమరః-ద్విషద్భిశ్చ తుభిః దుష్ప్రసహం దుస్సహం శూర
మిత్యర్థః. విశేషేణ దృశ్యం దర్శనీయం రూపవంకమిత్యర్థః. పరం అన్యం నృపం రాజానం
నవోత్థానం నవోదయం ఇందుమివ ఇందుమత్యై నిదర్శయామాస ప్రదర్శయామాస.

అవంతినాథోఽయ ముదగ్రబాహు
ర్విశాలవత్సనువృత్తమధ్యః,
ఆరోప్య చక్రభ్రమముష్ణతేజా
స్త్యప్తైవ యతోఽగ్నిఖతో విభాతి.

32

అవంతినాథ ఇతి. ఉదగ్రబాహుః దీర్ఘబాహుః విశాలం వక్షోయస్య స విశాలవ
త్సా తనువృత్తమధ్యః కృశవర్తులమధ్యః, ఆయం రాజా అవంతినాథః అవంతిదేశానా
మిశ్వరః, త్వష్ట్రావిశ్వకర్తృణా భర్తుః తేజో వేగమసహమానయా దుహిత్రా సంజ్ఞాదేవ్యా
ప్రాథితేనేతి శేషః. చక్రభ్రమం చక్రాచారశస్త్రోత్తేజనయంత్రం “భ్రమోఽంబునిర్గమే
భ్రాంతౌ కుండాభ్యే శిన్నియంత్రక” ఇతివిశ్వః, ఆరోప్య యత్నేన ఉల్లిఖతః నిశా
తిత ఇత్యర్థః. ఉష్ణతేజానుసృజ్య ఇవ విభాతి ఆత్ర మార్కండేయః-“విశ్వకర్తాత్వస
జ్ఞాతశ్చాకర్ష్యపేవివస్వతా, భ్రమమారోప్యతత్రైజ్ఞాతనాయోపచక్రమ” ఇతి.

అస్యప్రయాణేషు సమగ్రశక్తే
రగ్రేసరై ర్వాజిభిరుత్థితాని,
కుర్వంతి సామంతశిఖామణీనాం
ప్రభాప్రరోహస్తమయం రజాంసి.

33

అస్యేతి. సమగ్రశక్తేః శక్తిత్రయసంపన్నస్య అస్య అవంతినాథస్య ప్రయా
ణేషు జైత్రయాత్రాసు అగ్రేసరైః పురోగమైః వాజిభిరశ్వైః ఉత్థితాని రజాంసినా
మతానాం రాజ్ఞాం యే శిఖామణయః తేషాం ప్రభాప్రరోహస్తమయం తేజోఽం
కురనాశం కుర్వంతి నాసీరై రేవాన్య శక్రమః పరాజీయంత ఇతి భావః.

అసౌ మహాకాళనికేతనస్య
వసన్నదూరే కిల చంద్రమాళేః,

తమిస్త్రపక్షేఽపి సహస్రియాభి

జ్యోత్స్నావతో నిర్విశతి ప్రదోమాన్.

34

అనానితి. అసౌ ఆమతిన్యాః మహాకాళం నామ స్థానవిశేషః తదేవ నికేతనం స్థానం యస్య తస్య చంద్రచాళేశ్వరస్య ఆమారే సమీపే వనక్ తిష్ఠత్ అత ఏవ హేతోః తమిస్త్రపక్షే కృష్ణపక్షేఽపి ప్రియాభిన్నహ జ్యోత్స్నావతశ్చంద్రికావతః ప్రదోమాక్ రాత్రీః నిర్విశతి అనుభవతి కు నిత్యజ్యోత్స్నావవిహరిత్వమేతస్మైవ నావ్యసేతి భావః.

అనేన యూనా సహ పార్థివేన రమ్యాపి కచ్చి న్ననసోరుచిస్తే,
సిస్రాతరంగానిలకంపితాసు విహస్తముద్వానసరంపరాసు ? 35

అనేనేతి. రమ్యే కదశీస్తుభావవ ఊహ యస్మాస్మా రంభోరూః తస్మాస్మం బోధనం హే రంభోరు, “ఊరూత్తరపదాదేవమ్య” ఇత్యుజ్జ్ ప్రత్యయః. నదీత్వా ధ్వస్వః - యూనా అనేన పార్థివేన రాజ్ఞా సహ సిస్రా నామ తత్రత్యా నదీ తస్మా స్తరంగాణాం అనిలేన కంపితాసు ఉద్యానానాం వరంపరాసు పజ్జ్విషు విహర్తుం తే తవ మనసః రుచిః కచ్చిత్ స్పృహస్తీ కిమిత్యర్థః “అభివ్యుంగే స్పృహాయాం చ గభస్తా చ రుచిః స్త్రియా” మిత్యమరః.

తస్మిన్నభిద్యోతితబంధువస్తే ప్రతాపసంశోషితశత్రుంపక్షే,

బబంధసానోత్తమసౌకుమార్యాకుముద్వతిభానుమతివభావమ్.

తస్మిన్నితి. ఉత్తమసౌకుమార్యా ఉత్కృష్టాంగమార్దవా సా ఇందుమతీ అభి ద్యోతితాని ఉల్లసితాని బంధవ ఏవ వద్దాని యేన తస్మిక్, ప్రతాపేన లేజసా సంశోషితాః శత్రవఏవ వంకాః కర్దమాః యేన తస్మిక్, ఆవంతినాథే కుముద్వతీ కుముదినీ “కుముదనడవేతసేభ్యోడ్వతు” వితిడ్వతుప్ ప్రత్యయః, భానుమతి అంశుమ తీవ భావంచిత్రం న బబంధ న తత్రానురాగం చకారేత్కర్థః, బంధూనాం వద్వ త్వేన శత్రుణాం వంకత్వేన చ నిరూపణం రాజ్ఞసూర్యసామ్యర్థః.

తామగ్రతస్తామరసాంతరాభామనూపరాజస్య గుణైరనూనామ్,

నిధాయస్పృష్టిం లలితాంవిధాతుర్జగాదభూయస్సునతీంసునందా.

తామితి. సునందా తామరసాంతరాభాం వద్వోదరసమానకాంతిం. కనకశోరీ మిత్యర్థః, గుణైః రూపశీలాదిభిః ఆనూనామధికామిత్యర్థః, శోభనాః దంతాః యస్యా స్తాం సుదతీం “వయసిదంతస్యదత్త” ఇతిదత్తాదేశః, ఉగితశ్చేతి జీవ్, తాం ప్రకృతాం ప్రసిద్ధాం వా విధాతుః లలితాం స్పృష్టిం మధురనిర్మాణాం స్త్రియమిత్యర్థః, అనుగతా ఆపః యేషు తే ఆనూపానామదేశాః “ఋక్పూర్ణా పథామానక్ష” ఇత్య ప్రత్యయ

స్వనూనాంతః, “ఊదనోద్దేశే” ఇత్యుక్తాకారాదేశః, తేహం రాజ్యః అనూపరాజస్య అగ్రతః నిధాయ వ్యవస్థాప్య భూయః పునః జగాద ఉవాచ.

సంగ్రామనిర్విప్ల సహస్ర బాహు రష్ట్రదశవ్యేపనిఖాతయువః,

అనన్యసాధారణరాజశబ్దో బభూవ యోగీ కిల కార్తవీర్యః. 33

సంగ్రామేతి. సంగ్రామేషు యుద్ధేషు, నిర్విప్లాః అనుభూతాః సహస్రం బాహవో యస్య స తథోక్తః, యథాదన్యత్ర ద్విభుజ ఏవ దృశ్యతేస్తేత్యర్థః, అష్టాదశసు ద్విపేష నిఖాతాః స్థాపితా యూపాః యేన స తథోక్తః సర్వక్రతుయాజీ సార్వభౌమ శ్చేతి భావః. జరాయజాదినర్వభూతరంజనాత్ అన్యసాధారణో న భవతీత్యనన్య సాధారణః రాజశబ్దో యస్య స తథోక్తః యోగీ బ్రహ్మవిద్యావానిత్యర్థః, స కిల భగవతో దత్తాత్రేయాలంబయోగ ఇతి ప్రసిద్ధిః, శృతవీర్యస్యవత్త్వం పుమాన్ కార్తవీర్యో నామ రాజా బభూవ కిల, ఆయం చాస్య మహిమా సర్వోదసి దత్తాత్రేయ వరప్రసాదలంబ ఇతిభారతే దృశ్యతే.

అకార్యచింతాసమకాలమేవ ప్రాదుర్భవం శ్చాపధరః పురస్తాత్,

అంతశ్శరీరేష్వపి యః ప్రజానాం ప్రత్యాదిదేశౌవినయంఽనీతా.

అకార్యేతి. విసేతా శిక్షకః యః కార్తవీర్యః అకార్యస్య అసత్కార్యస్య చింతయా కరిష్యామితి బుద్ధ్యా సమకాలమేకకాలమేవ యథా తథా పురస్తాద్గ్రే చాపధరః ప్రాదుర్భవన్ సక్ ప్రజానాం జనానాం “ప్రజాస్యాత్సంతతౌజస” ఇత్యమరః. అంతశ్శరీరేషు అంతఃకరణేషు శరీరశబ్దేన మనఃకంద్రియం లక్ష్యతే - అవినయ మపరాధమపి ప్రత్యాదిదేశ - మానసాపరాధమపి నివారయామానేత్యర్థః. అన్యే తు వాక్కాయాపరాధమాత్ర ప్రతికర్తార ఇతి భావః.

జ్యోబంధనిష్పందభుజేన యస్య వినిర్వేసన్యత్ర పరంపరేణ,

కారాగృహేనిర్జితవాసవేనలంకేశ్వరేణోపేతమాప్రసాదాత్. 40

జ్యోబంధేతి జ్యాయా మార్వాద్య బంధేన నిష్పందాః నిశ్చేష్టాః భుజాయస్య తేనవినిశ్చయంతీ జ్యోబంధోఽరోధాత్ దీర్ఘం వినిశ్చయంతీ వక్త్రాకాంముఖానాంపరంపరా దశముఖీ యస్య తేన నిర్జితః వాసవో యేన తేన ఇంద్రవిజయినా ఇంద్రాదయోఽప్యనేనజితప్రాయా ఏవేతి భావః. లంకేశ్వరేణ దశాశ్వేన యస్య కార్తవీర్యస్య కారాగృహే బంధనాగారే “కారాస్యాద్బంధనాలయ” ఇత్యమరః - అప్రసాదాత్ అనుగ్రహపర్యంతం ఉషితం స్థితం నపునకే భావేక్తః, ఏకత్వసాద ఏవ తస్య మోక్షోపాయః న తు ఔత్తమితి భావః.

తస్యాన్వయే భూవతిరేష జాతః

ప్రతీప ఇత్యాగమవృద్ధనేవీ,

యేన శ్రియస్సంశ్రయదోషరూఢం

స్వభావలోలేత్యయశః ప్రమృష్టమ్.

41

తస్మైతి. ఆగమవృద్ధసేవీ శ్రుతవృద్ధసేవీ ప్రతీప ఇతి ఖ్యాత ఇతి శేషః ఏవః భూపతిః కస్య కార్తవీర్యస్య ఆస్వయే మశే జాతః యేన ప్రతీపేన సుశ్రయస్య ఆశ్రయస్యపుంసః దోషైః వ్యసనాదిభిః రూఢం ఉత్పన్నం శ్రియస్సంబంధి స్వభావలోలా ప్రకృతిచంచలా ఇత్యేవం రూపం ఆయశః దుష్కీర్తిః ప్రమృష్టం నిరస్తం దుష్టాశ్రయ త్యాగశీలాయాః శ్రియః ప్రకృతిచాపలప్రవాదో మూఢజనపరికల్పిత ఇత్యర్థః. అయం తు దోషరూపిత్యాన్న కదాచిదపి శ్రియా త్యజ్యత ఇతి భావః.

ఆయోధనే కృష్ణగతిం సహాయమవాప్య యః క్షత్రియ కాళరాత్రిమ్, ధారాం శితాం రామపరశ్వధస్య సంభావయత్యుత్పలనాత్ర సారామ్.

ఆయోధన ఇతి. యః ప్రతీపః ఆయోధనే యుద్ధే “యుద్ధమాయోధనంజన్య” మిత్యమరః. కృష్ణగతిం కృష్ణవర్ణానమగ్నింసహాయమవాప్య క్షత్రియాణాం కాళరాత్రిం సంహరరాత్రిమిత్యర్థః. రామపరశ్వధస్య జామదగ్న్యవరశోః ద్వయోః కుతారః స్వధిః “పరశుశ్చపరశ్వధ” ఇత్యమరః. శితాం తీక్ష్ణాం ధారాం ముఖం “ఖడ్గాదీనాం చ నిశితముఖేధారా ప్రక్షీర్తితే”తి విశ్వః, ఉత్పలనత్రస్య సార ఇవ యస్యాస్తాం తథా భూతాం సంభావయతి మన్యతే ఏతన్నగరజగీషయా ఆగతాన్ రిపూన్ స్వయ మేవ ధత్వామితి భగవతా వైశ్వానరేణ దత్తవరోఽయం రాజా, దన్యాంలే చ తథాగతా శ్శత్రవ ఇతి భారతీకథాత్రామసంధేయా.

అస్యాంకలక్షీర్భవ దీర్ఘ బాహో ర్తాపిష్ఠతీవ ప్రనితంబకాంచీమ్,

ప్రాసాదజాలైర్బలపేణిరమ్యాం రేవాం యది ప్రేక్షీతుమస్తి కామః.

తస్మైతి. దీర్ఘ బాహోః ఆస్య ప్రతీపస్య అంశే లక్షీః భవ, ఏనం పృణీష్వే త్యర్థః. అనేనాయం విష్ణుతుల్య ఇతి ధ్వన్యతే. మాహిష్ఠతీనామాస్య నగరీ తస్యాః వప్రః ప్రాకారవివ నితంబః తస్య కాంచీం రశనాభూతాం జలూనాం వేణ్యా ప్రవాహేణ రమ్యాం “ఓఘఃప్రవాహోవేణీచే”తి హలాయుధః. తాం రేవాం సర్పదాం ప్రాసాదస్యజాలైః గవాక్షైః. “జాలంసమూహానాయోగవాక్షతౌరకావ పీ”త్యమరః, ప్రేక్షీతుం ద్రష్టం కామః ఇచ్ఛాసి యది ఏనం పృణీష్వేతి పూర్వేణాన్వయః.

తస్యాః ప్రకామం ప్రియదర్శనోఽపి నసక్షితిశో రుచయే బభూవ,

శరత్ప్రమృష్టాంబుధరోపరోధశ్శశీవ పర్యాప్తకలో నళిన్యాః. 41

తస్యా ఇతి. ప్రకామంప్రియంప్రీతికరం దర్శనం యస్య సోఽపి దర్శనీయోఽపీత్యర్థః. సః క్షీణిశః శరదా ప్రమృష్టాంబుధరోపరోధః నిరస్తమేఘావరణః, వర్షాప్త కలః పూర్ణకలః శశీ నళిన్యా ఇవ. తస్యాః ఇందుమత్యాః రుచయే న బభూవ రుచిం నాజీజనదిత్యర్థః లోకోభిన్నరుచిరితి భావః.

సా శూరసేనాధిపతిం సుషేణముద్దిశ్య లోకాంతరగీతకీర్తిమ్,

ఆచారపూతోభయవంశదీపం శుద్ధాంతరత్వో జగదే కుమారీ. 45

సేతి. లోకాంతరే స్వర్గాదావపి గీతా కీర్తిర్యస్య తం ఆచారేణ పూతయో శ్శుద్ధయోః ఉభయయోర్వంశయో ర్దాతాపితృకులయోః దీపం ప్రకాశకం, ఉభయ వంశేత్యత్ర ఉభయపక్షవన్నిర్వాహః - శూరసేనానాం దేశానామధిపతిం సుషేణం నామనృపం ఉద్దిశ్య ఆభిసంధాయ శుద్ధాంతరత్వో అంతఃపురపాలికయా, కర్తవ్యైః - “టిడ్డే”తి జీవ - సా కుమారీ, జగదే ఉక్తా “శుద్ధాంతకావరోధ” శ్చేత్యమరః.

సీపాన్వయః పార్థివ ఏష యజ్ఞా గుణై ర్యమాశ్రిత్య పరస్పరేణ, సిద్ధాశ్రమం శాంతమివైత్య సత్త్వైర్వైస్సర్గికోఽపుత్రసృజేవిరోధః.

సీపేతి. యజ్ఞా విధివనిష్టవాక్ “సుయజ్ఞోర్త్వని” వితిజ్ఞునిష్పుత్యయః “య జ్ఞా తువిధి నేష్టవా” నిత్యమరః. ఏష పార్థివః సీపానామన్వయో యస్యేతి సీపాన్వయః సీపానామన్వయో యస్యేతి వా సీపమశజః యం సుషేణం ఆశ్రిత్య గుణైః జ్ఞానమా నాదిభిః శాంతం ప్రసన్నం సిద్ధాశ్రమం ఋష్యాశ్రమం ఏత్య ప్రాప్య సత్త్వైః గజసిం హదిభిః ప్రాణిభిష నై సర్గికః స్వాభావికోఽపి పరస్పరేణ విరోధః ఉత్పన్నశ్చే త్యుక్తః.

యస్యాత్మ గేహే నయనాభిరామా

కాంతిర్హిమాంశోరీవ సన్నివిష్టా,

హర్త్యగ్రసంరూఢతృణాంకురేఘ

తేజోఽవిపహ్యం రిపుమద్దిరేఘ. 47

యస్యేతి. హిమాంశోశ్చంద్రస్య కాంతిః చంద్రికేవ నయనాభిరామా యస్య సుషేణస్య కాంతిశ్శోభా - ఆత్మ గేహే స్వభవనే సన్నివిష్టా సంక్రాంతా - అవిపహ్యం సోధుమశక్యం తేజః ప్రతాపస్తు హర్త్యగ్రేఘ సంరూఢాః తృణాంకురాః యేఘ తేఘ శూన్యేష్విత్యర్థః. రిపుమందిరేఘ శత్రునగరేఘ “మందిరం నగరే గృహ” ఇతి విశ్వః - సన్నివిష్టం స్వజనాష్టాదశః, ద్విపంతపశ్చేతి భావః.

యస్యావరోధ స్తనచందనానాం

ప్రత్యుశనాద్వారివిహారకాలే,

కళిందకన్యా మధురాంగతాపి

గంగోర్మి సంసక్తజలేవ భాతి.

43

యస్మేతి. యస్య సుషేణస్య వారివిహంగకాలే జలక్రీడాసమయే అవరోధానా మంతఃపురాంగనానాం స్తనేషు చందనానాం మలయజానాం ప్రక్షాళనాద్భేదోః కళిందో నామశైలః తత్కన్యా యమునా “కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమ నస్య సే”త్యమరః. మధురానామ తస్య రాజ్యః నగరీ తాం గతాపి గంగాయాః విప్ర కృష్టాపీత్యర్థః గంగాయాః భాగీరథ్యాః ఊర్విభీస్తరుగైః సంసక్తజలేవ భాతి ధవళచన్దన సంసర్గాత్ప్రియాగాదన్యత్రాప్యత్ర గంగాసంగతేవ భాతీత్యర్థః, “సితాసితేహి గంగాయ మునే” ఇతి ఘంటాపథః.

త్రస్తేన తార్క్ష్యాత్కిల కాళీయేన

మణిం విస్ఫుప్తం యమునాకనా యః,

వక్షస్థులవ్యాపిరుచం దధాన

స్స కౌస్తుభం ప్రేపయతీవ కృష్ణమ్.

49

త్రస్తేనేతి. తార్క్ష్యాత్ గరుడాత్ త్రస్తేన భీతేన యమునా ఓకః స్థానంయ స్య లేన కాళీయేన కాళింగనామ నాగేన విస్ఫుప్తం కిల అభయదాననిష్క్రమ్య త్యేన దత్తంకిలేత్యేతిహేయ, వక్షస్థులవ్యాపిరుచం మణిం దధానో యస్యషేణః స కౌస్తుభం కృష్ణం విష్ణుం ప్రేపయతీవ వీడయతీవ అర్చిత్యాదినా పురాగమః, పుంగతేతి గుణః కౌస్తుభమణేరపుత్రకృష్టాయం మణిరితి భావః.

సంభావ్య భర్తారమముం యువానం

మృదుప్రవాళోత్తరపుష్పశయ్యే,

బృందావనే చైత్రరథాదనూనే

నిర్విశ్యతాం సుందరి యావనశ్రీః.

50

సంభావ్యేతి. యువానం తరుణం ఆముం సుషేణం భర్తారం సంభావ్య మత్వా పతిత్యేనాంగీకృత్యేత్యర్థః, మృదుప్రవాళోత్తరా ఉపరి ప్రసారితోమలపల్లవాశుష్మ శయ్యా యస్మిక్ తస్మిక్ చైత్రరథాత్ కుచేరోద్ధానాత్ అనూనే సమానే బృందా వనే బృందావననామకోద్ధానే హే సుందరి, యావనస్య శ్రీః ఫలం నిర్విశ్యతాం భుజ్యతాం.

అధ్యాస్య చాంభనపుష్పతోక్షితానిశ్చేలేయగంధిని శిలాతలాని,

కలాపినాం ప్రావృషి పత్యన్వత్తం కాంతాసు గోవర్ధనకందరాసు. 51

అధ్యాస్యేతి. కించ ప్రావృషి వర్షాసు “స్త్రీయాం ప్రావృష్ స్త్రీయాం భూ మ్నవర్షా” ఇత్యమరః. కాంతాసు మనోహరాసు గోవర్ధనస్యాద్యైః కందరాసు దరీష

“దరి తు కందరోవా స్త్రీ” త్యమరః. ఆంభసః పృష్ఠతైః బిందుభిః ఉక్షితాని సక్తాని శిలైవైతైలేయం “శిలాజతు చైతైలేయం” మితియాదవః-యద్వా శిలాపుష్పాఖ్య ఓషధివిశేషః “కాలానుసార్యవృద్ధాశ్చ పుష్పశికశివానితు. చైతైలేయ” మిత్యమరః “శిలయాథ” ఇత్యుక్త శిలాయా ఇతియోగవిభాగాదివార్థే ధన్వో ప్రత్యయః. తద్గంధమతిచైతైలేయ గంధిని శిలాతలాని ఆధ్యాస్య అధిష్ఠాయ కలాపినాం బర్హిణాం నృతం పశ్య.

నృపం తమావర్తమనోజ్ఞనాభిస్సాన్యత్యగావన్యవధూర్భవిత్రీ,
మహీధరం మార్గవశాదుపేతం ప్రోతోవహః సాగరగామినీవ. 52

నృపమితి. ఆవర్తః ఉదకభ్రమః “స్యాదావరోఽంభసాం భ్రమ” ఇత్యమరః. ఆవర్తఇన మనోజ్ఞనాభిర్యస్యాస్సాన్య ఇదం చ నదీసామ్యార్థముక్తం అన్యవధూః అన్యస్య పత్నీ భవిత్రీ భావినీ సా కుమారి తు నృపసాగరగామినీ సాగరం గంత్రి ప్రోతోవహః నదీ మార్గవశాదుపేతం ప్రాప్తు మహీధరం పర్వతమివ పృథ్వీగాల్ అతిత్య గతా.

అథాంగదాష్ట్రభుజం భుజిష్యా

హేమాంగదం నామ కళింగనాథమ్,

ఆసేదుషీం సాదితశత్రువత్సం

బాలామబాలేందుముఖం బభాషే.

53

అథేతి. అథ భుజిష్యా కింకరీ సుసందా “భుజిష్యా కింకరీమతే” తిహాలాయుధః- అంగదాష్ట్రభుజం కేయూరనర్థబాహుం సాదితశత్రువత్సం వినాశితశత్రువర్గం హేమాంగదం నామ కళింగనాథం కళింగదేశాధిపతిం ఆసేదుషీం ఆసన్నాం అబాలేందుముఖం పూర్ణేందుముఖం బాలాం ఇందుమతీం బభాషే.

అసౌ మహేంద్రాద్రిసమానసారః

పతిర్మహేంద్రస్య మహోదధేశ్చ,

యస్య త్షరత్రైన్యగజచ్ఛవేన

యాత్రాసు యాతీవ పురో మహేంద్రః.

54

అసౌమితి. మహేంద్రాద్రేః సమానసారః తుల్యక్షేమా అసౌ హేమాంగదః మహేంద్రస్య తన్నామ్నః కులపర్వకస్య మహోదధేశ్చ పతిః స్వామి, మహేంద్రాద్రి మహోదధీ వివాస్య గిరిజలదుర్గే ఇతి భావః, యస్య యాత్రాసు జైత్రయాత్రాసు త్షరతాం మదస్రావిణాం నైన్యగజానాం ఛలేన వ్యాజేన మహేంద్రః ఆద్రిః పురోఽగ్రే యాతీవ ఆద్రికల్పా ఆస్య గజా ఇతి భావః.

జ్యోఘాతరేఖే సుభుజో భుజాభ్యాం

బిభర్తి యశ్చాపభృతాం పురోగః,

ఐపుశ్రియాం సాంజనబాష్పనేకే

బండికృతానామివ పద్ధతి స్వే.

55

జ్యామాతేతి. సుగుజః చావృతాం ధవర్జరాణాం పురోగః ధవర్జరాగ్రేసరః
యః హేమాంగదః బండికృతానాం ప్రగృహారానాం “ప్రగృహోపగ్రహాబం
ద్యా” మిత్యమరః-రిపుశ్రియాం సాంజనో బాష్పనేకో యదౌస్తే కజ్జలమిక్రాతుసి క్తే
ఇత్యర్థః. పద్ధతీ ఇవ ద్వే జ్యామాతానాం నూర్వీణానాం రేఖే రాజీశుజాభ్యాం విభిరి
ద్వివచనాత్సవ్యసాచిత్వం గమ్యతే ఐపుశ్రియాం భుజాభ్యాం కేవల ఆహారణా తద్గతరేఖ
యో నైవ తద్గతతేష్విన ఉచ్చేత్తా తదౌక్త్యామత్యాత్సాంజనాం ప్రసేతో క్తిః.

యమాత్త నస్సద్దని సన్నికృష్ట

మంద్రధ్వనిత్యాజితయావంతూర్యః,

ప్రాసాదవా లాయనవృశ్యవీచిః

ప్రబోధయత్సర్వవ ఏవ సుక్తమ్.

56

యమితి. ఆత్మనస్సద్దని గృహేనుప్తు యం హేమాంగమం సన్నికృష్టః గృహ
సమీపస్థః ఆత ఏవ ప్రాసాదవాతాయనైః సాధగవాత్తైః దృశ్యవీచిః ద్వివృశ్యమానత
రంగః మంద్రేణ గంభీరేణ ధ్వనినా త్యాజితః విరజితః యామస్య తూర్యః ప్రహరావ
సానసూచికవాద్యం యేనసః శఙ్ఖోక్తః “కలమంద్రస్తు గంభీరే ద్వాయామప్రహరా
సమా” విశిచామరః, ఆర్ణవ ఏవ ప్రబోధయతి ఆర్ణవన్యైః తూర్యకార్యకారిత్యాత్త
ద్వైయర్థ్యమిత్యర్థః; సముద్రస్యాపి సేవ్యః కిమతాన్యేహమితి భావః.

అనేన సార్థం విహరాంబురాశే స్తీరేషు తాళీవనమర్తరైషు,

ద్విపాస్తరాసీతలవంగపుష్పైరపాకృతన్వేరలవా మరుద్భిః. 57

అనేనేతి. అనేన రాజ్ఞా సార్థం “సార్థం తు సాకం సత్రాసమంసహ” త్యమరః,
తాళీవనైః మర్తరైషు మర్తరేతి ధ్వనతు “ఆభ మర్తరః, స్వనితేవస్త్రపర్థానా” మిత్య
మరవచనాద్భుజరస్యాపి మర్తరశబ్దస్య గుణిపరత్వం ప్రయోగాదవసేయం, అంబురాశేః
తీరేషు ద్వీపాంతరేభ్యః ఆసీతాని లవంగపుష్పాణి దేవకుసుమాని యై స్తైః, “లవం
గందేవకుసుమ” మిత్యమరః, మరుద్భిః వాత్తైః అపాకృతాః ప్రళమితాః స్వేదస్య
లవాః, బిండవో యస్యాస్మా తథాభూతా సతీ త్వం విహర క్రిడాం కరు.

ప్రలోభితాప్యాకృతిలోభసయా

విదర్భరాజా వరజా తయైవన్,

తస్మాదపావర్తత దూరపుష్టా

నీత్యేవ లక్ష్మీః ప్రతికూలదై వాత్.

58

ప్రలోభితేతి. ఆకృత్యా దూషణ లోభనియా ఆకర్షణీయా న తు వర్జనామా
త్రేణేక్యర్థః-విదర్భరాజావరజా భోజానుజా ఇందుమతీ కయో నునందయా ఏవం ప్రలో
భితాపి ప్రచోదితాపి సిత్యా పురుషకారేణ దూరవృష్టా దూరమాసీతా లక్ష్మీః ప్రతిహాలం
పరాఙ్ముఖం వైవం యస్య తస్మాత్సుంస ఇవ తస్మా ద్దేహంగదాదపావర్తత ప్రతినివృత్తా.

అభోరగాఖ్యస్య పురస్య నాథం దౌవారికీ దేవసరూపమేత్య,
ఇతశ్చకోరాక్షీ విలోకయేతి పూర్వానుశిష్టాం నిజగాద భోజ్యామ్.

అథేతి. అథ ద్వారకే నియుక్తా దౌవారికీ నునందా “తత్ర నియుక్త” ఇతి తక్
ప్రత్యయః “ద్వారాదీనాం” షత్త్యై అగమః ఆకారేణ దేవసరూపం దేవతుల్యం ఉర
గాఖ్యస్యపురస్య పాండ్యదేశే (కుటిినామికా కాచిన్నదీ తస్యాః) కాయకుతారాఖ్య
నదీతీరవర్తినః నాగపురస్య నాథమేత్య ప్రాప్య హే చకోరాక్షీ ఇతో విలోకయేతి
పూర్వానుశిష్టాం పూర్వముక్తాం భోజస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ భోజ్యా తామిందుమతీం
“క్రొధ్యాదిభ్య” శ్చేత్త్యక్త భోజత్వత్రియ ఇత్యుపసంఖ్యానాత్ ష్యజ్ యజశ్చాబితి
చావ్-నిజగాద-ఇతో విలోకయేతి పూర్వముక్తా పశ్చాద్వక్తవ్యం నిజగాదేత్యర్థః.

పాండ్యోఽయ మంసార్పితలంబహరః

కృష్టాంగరాగో హరిచందనేన,

అభాతి బాలాతపరక్తసాను

స్సనిర్ఘోరద్ధారభివాద్రిరాజు.

60

పాండ్యఇతి. అంసయోరర్పితాః న్యస్తాః లంబంత ఇతి లంబాః హః యస్య
సః హరిచందనేన గోశీర్వాభ్యేన చందనేన “తైలపక్తిగోశీర్వహరిచందనమస్త్రీయా”
మిత్యమరః. కృష్టాంగరాగః సిద్ధానులేపనః ఆయం పాండునాం జనపదానాం రాజా
పాండ్యః “పాండ్యోర్జనపదశబ్దాక్షత్రియాద” ఇత్యక్త “పాండ్యోర్ద్యణ్వక్తవ్య” ఇతి
ద్యణ్. తస్య రాజస్యపత్యవదితి వచనాత్-బాలాతపేన రక్తాః ఆరుణాఃసానవోయస్య
సః సనిర్ఘోరద్ధార ప్రవాహస్యందనసహితః “ప్రవాహోనిర్ఘోర్ఘర” ఇత్యమరః -
అద్రిరాజ ఇవ అభాతి.

విధ్యస్య సంస్తంభయితా మహాద్రే

ర్నిశ్చేషపీతోఽస్మి తస్మిన్ధరాజు,

ప్రీత్యాశ్వమేధావభృథార్ద్రమూరై

స్సాన్నాతికో యస్య భవత్యగస్త్యః.

61

వింధ్యస్యేతి-వింధ్యస్య వింధ్యాఖ్యస్య మహాద్రేః తపనమార్గసిరోధాయ వర్ధమాన
స్యేతి శేషః, సంస్తంభయితా నివారయితా నిశ్చేషం పీతః ఉద్ధి తఃపున స్త్యక్తశ్చ సింధు
రాజస్యముద్రో యేన సః అగస్త్యః ఆశ్వమేధస్యావభృథో దీక్షాం తే కర్తవీ “దీక్షాం

తోఽవభృథో యజ్ఞ” ఇత్యమరః. ఆర్ద్రీమూర్తేః సాతస్యేత్యర్థః, యస్య పాణ్డ్యస్య
ప్రీత్యా స్నేహేన న తు దాక్షిణ్యేన సున్నాతం పృచ్ఛతీతి సాన్నాతికః భవతి
“పృచ్ఛతేనున్నాతాదిభ్య” ఇత్యుపసంఖ్యానాత్ తత్.

అస్త్రం మారాదాప్తవతా దురాపం

యేనేన్ద్రలోకాపజయాయ దృష్టః,

పురా జనస్థానవిమర్దశః

సన్ధాయ లంకాధిపతిః ప్రతస్థే.

62

అస్త్రమితి. పురా పూర్వం “స్యాత్ప్రబంధేచిరాతీతే నికటాగామికేపురే”త్య
మరః. జనస్థానస్య ఖరాలయస్య విమర్దశంకీ ఉపప్లవశంకీ దృష్టః ఉద్ధతః లంకాధిపతిః
రావణః దురాపం దుర్లభం అస్త్రం బ్రహ్మశిరోనామకం మారాదీశ్వరాదాప్తవతా
యేన పాండ్యేన సుధాయ సంధిం కృత్వా ఇంద్రలోకాపజయాయ ఇంద్రలోకం
జేతుం ప్రతస్థే, ఇంద్రవిజయినో రావణస్యాపి విజేతాయమితి భావః.

అనేన పాణౌ విధివద్ద్రుహీతే మహాకులీనేన మహీవ గుర్వి,

రత్నానువిద్ధావ్లవమేఖలాయా దిశస్సురత్నీ భవ దక్షిణస్వాః. 63

అనేనేతి. మహాకులీనేన మహాకులే జాతేన మహాకులాదభౌ ఖజాతిఖజ్జ్

ప్రత్యయః, అనేన పాండ్యేన పాణౌ త్వదీయే విధివత్ యథాకాస్త్రం గృహీతే సతి
గుర్విగురుః “వోతోగుణవచనా” దితిజీవ్, మహీవ రత్నైరవవిధౌ వ్యాప్తః అర్జున ఏవ
మేఖలా యస్యాస్తస్వాః ఇదం విశేషణం మహ్యమిందుమత్స్యాం చ యోజ్యం దక్షిణ
స్వాః దిశః సవత్నీ భవ అనేన సవత్స్వంతరాభావో ధ్వన్యతే.

తాంబూలవల్లిపరిణధృతాగాన్వేలాలతాలింగితచందనాను,

తమాలవత్ప్రాస్తరణాను శశ్వత్ప్రసీద రంతుం మలయస్థలీషు. 64

తాంబూలేతి. తాంబూలవల్లిభిః నాగవల్లిభిః పరిణధాః పరరభౌ పూగాః క్ర
ముకాః యాను తాను “తాంబూలవల్లి తాంబూలీ నాగవల్లిపి” ఇతి “ఘ్నోంటా
తు పూగః క్రముక” ఇతి చామరః, ఏలాలతాభిః ఆలింగితాః చందనాః మలయజాః
యానుతాను “గంధసారో మలయజో భద్రక్రీశ్చందనోఽస్త్రియా” మిత్యమరః,
తమాలస్య తాపింధస్య పత్రాణ్యాస్తరణాని యాను తాను “కాలస్కంధస్తమాలస్యా
తాపింధో పీ”త్యమరః. మలయస్థలీషు శశ్వత్ ముహుర్దుహుః సదా వా, రంతుం
ప్రసీద, అనుకూలా భవ.

ఇందీవరశ్యామతనుర్నృపోఽసౌ త్వం రోచనాగౌరవరయష్టిః,

అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయే వాంయోగస్తటిత్తోయదయోరివాస్తు.

ఇందివరేతి. ఆసౌ నృపః ఇందివరశ్యామతనుః త్వం రోచనేన గోరోచనేన
గౌరీశరీరయష్టిర్యస్మాస్మా అతః కటిత్తోయదయోః విమృష్టేభుయోరివ వాం యువ
యోః యోగస్సమాగమః ఆనోన్మన్యశోభాదూః పరివృథయే అస్తు స్వాత్.

చ్యునుచ్చదరాధినతే త్వమీయో లేభేఽంతరం చేతసి నోపదేశః,

దివాక రావర్చనబద్ధఙ్గాశే నక్షత్రనాథాంశురివారవిందే. 66

స్వసురితి. విదర్భాధిపత్యేభ్యజన్య స్వసురిందుమత్వాః చేతసి చిత్తే తదీయః.
తస్యాః ఆయం సునందాసంబుధీ ఉపదేశః వాక్యం దివాకరస్య అదర్శనేన బద్ధఙ్గాశేము
కుళితే అరవిందేనక్షత్రనాథాంశుః చంద్రకిరణ ఇవ అంతరమువకాశం న లేభేనస్రావ.

సంచారిణీ దీపశభేన రాత్రాయం యం వ్యతీయాయ పతింవరా సా,

నరేంద్రమార్గాష్టభవ ప్రపేదే వివర్ణభావం స స భూమిపాలః. 67

సంచారిణీతి. పతింవరా సా ఇందుమతీ రాత్రౌ సంచారిణీ దీపశభేన యం యం
భూపాలుం వ్యతీయాయ ఆతీత్య గతా ససః భూమిపాలః నర్వ ఇత్యర్థః. నిత్యవీపుయో
రితి వీపుయోర్విర్వచనం, నరేంద్రమార్గే రాజపథే అట్టః క్షేమాభ్యో గృహభేద
ఇవ “స్యాదట్టః క్షేమమస్త్రియా” మిత్యుచరః, వివర్ణభావం విచ్ఛాయత్వం అట్టస్తు
తమోవృతత్వం ప్రపేదే.

తస్యాం రఘోస్సూనుపకన్ధితాయాం

వృణీతవానేతి సమాకులోఽభూత్,

నామేతరస్సంశయమస్య బాహుః

కేయూరబద్ధోచ్చస్వితైర్నునోద. 68

తస్యామితి. తస్యామిందుమత్వాం ఉపకన్ధితాయాం ఆసన్నాయాం సత్యాం
రఘోస్సూనుః అజః మాం వృణీత వా న వేతి సమాకులః సంశయితః అభూత్ అథ
ఆజస్య నామేతరః వామాదితరః దక్షిణః బాహుః కేయూరం బద్ధతే అత్రేతి కేయూ
రబంధః అంగదస్థానం తస్య ఉచ్చస్వితైః స్ఫురజైః సంశయం నునోద.

తం ప్రాప్య సర్వావయవానవద్యం

న్యవర్తతాన్యోఽగమాత్కుమూఽః,

న హి ప్రభుల్లం సహకారమేత్య

వృతాంతరం కాంక్షతి షట్పదాళిః. 69

తమితి. కుమారీ ఇందుమతీ సర్వేషు అవయవేషు అనవద్యం అదోషం తం అజం
ప్రాప్య అన్యోఽగమాత్ రాజాంతరోఽగమాత్ న్యవర్తత నివృత్తా తథాహి షట్పదాళిః

భృంగావళిః ప్రఫుల్లతీతి ప్రఫుల్లం వికసితం పుష్పికమిత్యర్థః. ప్రపూర్వాత్, ఫుల్లతేః పదాద్యుచ్, ఫలతేస్తు ప్రఫుల్ల మితి వాతవ్యం ఆనువసగ్గాదితి నిషేధాదిత్యుభయధాపి న కాచిదనుపపత్తితిత్యుక్తం ప్రాక్, సహకారం చాశ్చవిశేషమేత్య ప్రాప్య “అమృతాన్తూలో రసాలోఽసౌ సహకారోఽలిసారభ” ఇత్యముః. వృక్షాంతరం న కాంక్షతి, న హి సర్వోక్తకృష్టవస్తుణాభే సతి వస్తవంతరాభిలాషస్యాదితి భావః.

తస్మిన్తస్మాదేతచిత్తవృత్తి
మిందుప్రభామిందుమతీమవేక్ష్య,
ప్రచక్రమే వక్తురునుక్రమజ్ఞా
సవిస్తరం వాక్యమిదం సునందా.

70

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నజే సమావేశితా సంక్రామితా చిత్తవృత్తిర్యస్యాస్తా ఇందోః ప్రభేవ ప్రభా యస్యాస్తా అజ్ఞాదకత్వాదిందుప్రభాసామ్యం న తు స్వరూపతః ఇం దుమతీమవేక్ష్య ఆనుక్రమజ్ఞా వాక్యపౌర్వాపర్యాభిజ్ఞా సునందా ఇదం వక్ష్యమాణం సవి స్తరం సప్రమాచం. “ప్రశనానేనావశద్దే” ఇతి ఘణోనిషేధాత్ ఋదోరవిత్యపృ త్యయః-“స తుశబ్దస్య విస్తర” ఇత్యమరః, వాక్యం వక్తుం ప్రచక్రమే ఉపచక్రమే.

ఇత్వాక్యమవంశ్యః కకుదో నృపాణాం
కకుత్స్థస్థిత్యాహితలక్షణోఽభూత్,
కాకుత్ స్థశబ్దం యత ఉన్నతేచ్ఛాః
క్లాఘ్యం దధత్సుత్తరకోసలేంద్రాః.

71

ఇత్వాక్యీతి. ఇత్వాకోర్తనుపుత్రస్య వంశ్యః వంశే భవః నృపాణాం కకుదః శ్రేష్ఠః “కకుచ్చకకుదంశ్రేష్ఠే వృషాంసేరాజలక్షణీ”తి విశ్వః. ఆహితలక్షణః ప్రఖ్యాత గుణః “గుణైః ప్రతీతేతుకృతలక్షణాహితలక్షణా”విత్యమరః. కకుది వృషాంసే తిష్ఠతీవ కకుత్స్థ ఇతి ప్రసిద్ధః. కశ్చిద్రాజా అభూత్ యతః కకుత్ స్థాదారభ్య ఉన్నతేచ్ఛాః మహాశయాః-“మహేచ్ఛస్తు మహాశయః” ఇత్యమరః. ఉత్తరకోసలేంద్రాః రాజానో దిలీపదయః క్లాఘ్యం ప్రసిద్ధం కకుత్ స్థస్యావత్యం పునూ కాకుత్స్థః కాకుత్స్థఇతి శబ్దం సంజ్ఞాం దధతి బిభ్రతి తన్నామసుస్పర్శోఽసి, వంశస్య కీర్తికర ఇతి భావః. పురాణిల పురంజయౌ నామ సాక్షాదృగవతో విష్ణోరుశావతారః కశ్చిదైత్వాకో రాజా దేవైస్సహ సమయబంధేన దేవాసురయుద్ధే మహాక్షరూపధారిణో మహేంద్రస్య కకుదిస్థిత్యా పినాకీలీలయా వృషవర్షనామానం దైత్యమారభ్య నిఖిలమసురకులం నినా త్యకకుత్ స్థసంజ్ఞామలభతేతి పౌరాణికీ కథాత్రానుసంధేయా, వక్ష్యతే చాయమేవార్థః ఉత్తరశ్లోకే.

మహేంద్రమాస్థాయ మహాక్షరూపం

యస్సంయతి ప్రాప్తవినాకీలీలః,

చకార బాణైరసురాంగనానాం

గంధర్వైః ప్రాప్తపత్రరేఖాః.

72

మహేంద్రమితి. యః కకుత్స్థః సుయతి యుద్ధే మహాక్ష ఉత్తా మహాక్షః “అచతురే”త్యావినా నిపాతః. తస్య రూపమివ రూపయస్య తం మహేంద్రం అస్థాయ ఆరుహ్య అత ఏవ ప్రాప్తా వినాకీనో మహేష్వరస్య లీలా యేన సః తథోక్తస్యై బాణైః అసురాంగనానాం గంధర్వైః ప్రాప్తపత్రరేఖాః నివృత్తపత్రరచనాః చకార తద్భర్తృనసురానవధీదిత్యర్థః. న హి విధవాః ప్రసాద్యంత ఇతి భావః.

విరావతాస్థాలనవిశ్లేఢం య

స్సంఘట్టయన్నంగదమంగదేన,

ఉపేయుషస్సాన్వమపి మూర్తిమగ్ర్య

మర్ధాసనం గోత్రభిదోఽధితస్థా.

73

విరావతేతి. యః కకుత్స్థః విరావతస్య స్వర్గజస్య అస్థాలనేన కరతలతాడనేన విశ్లేఢం శిథిలం అంగదమౌద్రం అంగదేనస్వకీయేన సంఘట్టయన్ సంఘర్షయన్ సాన్వం అగ్ర్యం శ్రేష్ఠం మూర్తి ఉపేయుషోఽపి ప్రాప్తస్యాపి గోత్రభిదః ఇంద్రస్య అర్ధమాసనస్యార్ధాసనం ‘అర్ధనపుంసకమి’తి సమాసః, అధితస్థో అధిష్ఠితవాన్ ‘స్థాది వ్యభ్యాసేనచాభ్యాస’ స్మేత్యభ్యాసేనవృషాయేషివత్వం, న కేవలం మహాక్షరూపధారిణి ఏషేంద్రస్య కుమమారుక్షత్ కింతు నిజరూపధారిణోఽషేంద్రస్యార్ధాసనమిత్యవీత్యర్థః. అథవా అర్ధాసనమపీత్యపేరన్వయః.

జాతః కులే తస్య కింఘోషకీర్తిః

కులప్రదీపా నృపతిర్దిలీపః,

అతిష్ఠదేవోనశతక్రతుత్వే

శక్రాభ్యసూయావినివృత్తయే యః.

74

జాతఇతి. ఉద్యుక్తీర్తిః మహాయశాః కులప్రదీపః వంశఖ్యావకః దిలీప ఇతిన్వసతిః తస్య మాటస్థస్య కకుత్స్థస్య కులే జాతః కిల, యః దిలీపః శక్రాభ్యసూయాయావినివృత్తయే న త్వశక్త్యేతి భావః. ఏకేన ఉచ్యతాశతం క్రతవోయస్యసః ఏకోనశతక్రతుఃతస్య భావస్తత్త్వం తస్మిన్ అతిష్ఠత్ ఇంద్రస్తీతయే శతతమం క్రతుమవశేషితవానిత్యర్థః.

యస్మిన్ హిం శాసతి వాణినీనాం

నిద్రాం విహారార్థపథే గతానాం,

వాతోఽపి నాస్రంసయదంశుకాని

కో లంబయేదాహరణాయ హస్తమ్.

75

యస్మిన్నితి. యస్మిన్ దిలీపే మహీం శాసతి సతి పరిపాలయతి సతి విహరం త్యత్రేతి విహరః క్రిడాస్థానం తస్య ఆర్థపథే మార్గమధ్యే సిద్రాం గతానాం వాణి సీనాం మత్తాంగనానాం “వాణిని న రక్షే మత్తా విదగ్ధవనితాసు చే”తి విశ్వః “మత్తా విదగ్ధేవాణిన్యా” విశ్వమరశేషశ్చ. అంశుకాని వస్త్రాణి వాతోఽపి నాస్రంసయత్ నాకంఘయత్ ఆహరణాయ ఆహర్తుం కః హస్తం లంబయేత్ ప్రసారయేత్. తస్మాజ్ఞాని రుద్ధత్వాదమతోభయసంచారాః ప్రజా ఇత్యర్థః. ఆర్థశ్చాసౌ షుధాశ్చేతి విగ్రహః సమప్రవిభాగే ప్రమాణాభావాత్ నైకదేశిసమాసః.

పుత్రో రఘుస్తస్య పదం ప్రశాస్తి

మహాకృతోర్విశ్వజితగ ప్రయోక్తా,

చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం యో

మృత్యాత్ర శేషామకరోద్విభూతిమ్.

76

పుత్ర ఇతి. విశ్వం జీత్వా క్రియతే తథోక్తః తస్య విశ్వజితో నామ మహా కృతోః ప్రయోక్తా అనుష్ఠాతా తస్య దిలీపస్య పుత్రః రఘుః పదం వైత్ర్యమేవ ప్రశాస్తిపాలయతి. యః రఘుః చతస్పభ్యో విగభ్యః అవర్జితా ఆహృతా సంభృతా నమ్యగ్న్యర్థితా చ యా తాం చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం విభూతిం సంపదం మృత్యాత్ర మేవ శేషో యస్యాస్తాం అకరోత్. విశ్వజిద్యాగస్య సర్వస్వదక్షిణాకత్వాదితిభావః.

ఆరూఢమద్రినుదధీక్ వితీర్ణం

భుజంగమానాం వసతిం ప్రవిష్టమ్,

ఊర్ధ్వం గతం యస్య న చానుబంధి

యశగి పరిచ్ఛేత్తుమియ త్రయాలమ్.

77

ఆరూఢమితి. కించ అద్రిక్ ఆరూఢం ఉదధీక్ వితీర్ణం అవగాఢం సకలభూ లోకవ్యాప్తమిత్యర్థః. భుజంగమానాం వసతిం పాతాళం ప్రవిష్టం. ఊర్ధ్వం స్వర్గా దికం గతం వ్యాప్తం. ఇత్థం సర్వదిగ్వాప్తమిత్యర్థః. అనుబధ్నాతీత్యనుబంధి తచ్చ చావిచ్ఛేదికాలత్రయవ్యాప్తం చేత్యర్థః. ఆశనివ ఏవం భూతం యస్య యశః ఇయత్రయా దేశతః కాలతో వా కేన చిన్తానేన పరిచ్ఛేత్తుం పరిమాతుం నాలం న శక్యమ్.

అసౌ కుమారస్తమజోఽనుజాతస్త్రివిష్టపస్యేవ పతిం జయంతః,

గుర్విం ధురంయో భువనస్య పిత్రా ధుర్యేణ దమ్యస్సదృశం బిభర్తి.

రఘు—11

అసావతి. అసా అజాఖ్యః కుమారః త్రివిష్టపస్య స్వర్గస్య పతిం ఇంద్రం జయంత ఇవ “జయంతః పాకశాసని” రిత్యమరః. తం రఘుం అనుజాతః తస్మాజ్జాత ఇత్యర్థః. తజ్జాతోఽపి తదనుజాతో భవతి జన్యజనకయోరానంతర్యాత్ “గత్యర్థా కర్తృకశ్చిషశీఙ్ఘాసవసజ” నేతి కర్తృకః సోమస్పష్టత్వాత్సకర్తృకత్వం. అహ చాత్రైవ నూత్రే వృత్తికారః-“శ్లిషాదయసోస్సవసృష్టాః సకర్త కాభవ” తీతి. దమ్యః శిష్యణీయా వన్ధ్యః యః గురీవం భువనస్య భురం భుర్యేణ చిరనిరూఢేన పిత్రా రఘుణా సదృశం తుల్యం యథా తథా బిభర్తి యథా కశ్చివ్యత్సకరోఽపి భుర్యేణ మహాక్షేణ సమం వహతీతుభవమాలంకారోభవన్యతే “దమ్యవత్సకరా సమా” విత్యమరః.

కులేన కాంత్యా వయసా నవేన

గుణైశ్చ తైస్తైర్వి నయప్రధానైః,

త్వమాత్త నస్తుల్యమముం వృణీష్వ

రత్నం సమాగచ్ఛతు కాంచనేన.

79

కులేనేతి. కులేన కాంత్యా లావణ్యేన నవేన వయసా యావనేన వినయః ప్రధానం యేషాం తైస్తైర్గుణైః శ్రుతశీలాదిభిశ్చ ఆత్మనస్తుల్యం సావనురూపం అము మజం త్వం వృణీష్వ - శిం బహునా? రత్నం కాంచనేన సమాగచ్ఛతు సంగచ్ఛతామ్, ప్రార్థనాయాం లోట్. రత్నం కాంచనయోరివాత్యంతమనురూపత్వాద్యువయోస్సమా గమః ప్రార్థిత ఇత్యర్థః.

తతస్సునందావచనావసానే

లజ్జాం తనూకృత్య నరేంద్రకన్యా,

దృష్ట్వా ప్రసాదామలయా కుమారం

ప్రత్యగ్రహీత్సంవరణస్రజేవ.

80

తతః. తతః సునందావచనస్య అవసానే అంతే, నరేంద్రకన్యా ఇందుమతీ లజ్జాం తనూకృత్య సంకోచ్య ప్రసాదేన మనః ప్రసాదేన అమలయా ప్రసన్నయా దృష్ట్వా సంవరణస్రజా స్వయంవరార్థస్రజేవ కుమారమజం ప్రత్యగ్రహీదంగీచకార. సమ్యక్ సానురాగమపశ్యదిత్యర్థః.

సా యూని తస్మిన్నభిలాషబంధం

శశాక శాలీనతయా న వక్తుమ్,

రోమాంచలక్ష్యేణ స గాత్రయష్టిం

భిత్త్వా నిరాక్రామదధాశకేళ్యాః.

81

సేతి. సా కుమారి ఇందుమతీ యూని తస్మిన్నజే అభిలాషబంధం అనురాగ గ్రంథిం కాలీనతయా అభ్యుత్పతయా “స్వాదృష్టే తు కాలీన” ఇత్యమరః. “కాలీన కాపీనే అభ్యుష్టాకార్యయో” రితి నిపాతః. వత్తుం న శకాక. తథాపి అరాళాః వక్త్రాః కేశాః యస్యాస్యా అరాళకేశీ తస్యా ఇందుమత్యాః సః అభిలాషబంధః రోమాంచ లక్ష్మణ పులకవ్యాజేన “వ్యాజోఽపచేశో లక్ష్మణంచే” త్యమరః. గాత్రయస్మిం భిత్వా నిరాక్రామత్. సాత్వికావిరూపవలీగేన ప్రకాశిత ఇత్యర్థః.

తథాగతాయాం పరిహరితహర్షం
సఖ్యాం సఖివేత్రభృదాబధామే,
ఆర్యేవ్రజామోఽన్యత ఇత్యైవై నాం
వధూరసూయాకుటిలంబదర్శ.

82

తథేతి. సఖ్యామిందుమత్యాం తథాగతాయాం సత్యాం దృష్టానురాగాయాం సత్యామిత్యర్థః. తథాగతేతి “సుపుపే”తి సమాసః, సఖి సమాచరి. “సఖ్యశిశ్మితిభాషాయా”మితి నిపాతనాత్ జీవే. వేత్రభృత్ సునందా మే ఆర్యే పూజ్యే అన్యతః అన్యం ప్రతి వ్రజామః ఇతి పరిహరితహర్షం. ఆబధామే-ఆశ వధూః ఇందుమతీ వినాం సునందాం అనూయయా రోషేణ కుటిలంబదర్శ, అన్యగమనస్యాసహ్యత్వాదిభావః.

సా చూర్ణగౌరం రఘునందనస్య
ధాత్రికరాభ్యాం కరభోపమోరూః,
ఆసంజయామాస యథాప్రదేశం
కంఠే గుణం మూర్తమివానురాగమ్.

83

సేతి. కరభః కరప్రదేశవిశేషః “మణిబంధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహి” రిత్యమరః. కరభః ఉపమా యయోస్తా ఊరూ యస్యాస్యా కరభోపమోరూః “ఊరూ త్తరపదాదౌపమ్యో” ఇతి ఊర్జ ప్రత్యయః. సా కుమారి చూర్ణేన మంగళచూర్ణేన గౌరం లోహితం గుణం వరణస్రజం మధూకమాలామిత్యర్థః. మూర్తం మూర్తిమంతం అనురాగమివ ధాత్ర్యాః ఉపమాతుః సునందాయాః కరాభ్యాం రఘునందనస్య అజస్య కంఠే యథాప్రదేశం యథాస్థానం ఆసంజయామాస ఆసక్తం కారయామాస, న తు స్వయమాససంజ ఆనౌచిత్యాత్.

తయా స్రజా మంగళపుష్పమయ్యా
వికౌలవక్షస్థులంబయా నః,
అమంస్త కంఠార్పితబాహుపాశాం
విదర్భరాజావరజాం వరేణ్యః.

84

తయేతి. పరేణ్యః పరణీయః ఉత్కృష్టః వృజ్ఞావీణ్యః - సః అజః మంగళపుష్ప మయ్యా మధూకాదికుసుమప్రచురయా విశాలే వక్షస్థలే లంబయా లంబమానయా తయా స్రజా విదర్భరాజావరజాం భోజానుజాం ఇందుమతీం కంఠార్పితౌ బాహూ ఏవ పాశాయయా తాం అమస్త, మన్యతేర్హజ్ఞః. బాహుపాశార్పణకల్పసుఖమన్వ భూదిత్యర్థః.

శశినముషగతేయం కౌముదీ చేఘముక్తం .

జలనిధిమనురూపం జహ్నుకన్యానతీర్ణా,

ఇతి సమగుణయోగప్రీతయస్తత్ర పారాః

శ్రవణకటు నృపాణామేకవాక్యం వివపుః.

85

శశినమితి. తత్ర స్వయంపరే సమగుణయోస్తుల్లగుణయోరిందుమతీరఘునంద నయోః యోగేన ప్రీతిశ్చేషం తే సమగుణయోగప్రీతయః పారాః పురే భవాః జనాః ఇయం అజసంగతా ఇందుమతీ మేఘైః ముక్తశశినం శరచ్చంద్రం ఉపగతా కౌముదీ అనురూపం నదృశం జలనిధిమవతీర్ణా ప్రవిష్టా జహ్నుకన్యా భాగీరథీ తత్స దృశిత్యర్థః. ఇత్యేవం నృపాణాం శ్రవణయోః కటు పరుషం ఏకం అవినవదివాక్యం వివపుః స్ఫుట మూచుః. మాలినీవృత్తం “ననమయయయతేయం మాలినీభాగిలాకై” 85 లక్షణాత్.

ప్రముదితవరపక్షమేకత స్త్వతి తిపతిమండలమన్యతోవితానమ్,

ఉపసి సర ఇవ ప్రఫుల్లపద్మం కుముదవనప్రతివన్ననిద్రమాసీత్.

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే, మహాకావ్యే, షష్ఠస్కర్గః.

ప్రముదితేతి. ఏకతః ఏకత్రప్రముదితః హృష్టః పరస్య జామాతుః పక్షివర్గో యస్య తత్తథోక్తం అన్యతః అన్యత్ర వితానం శూన్యం భగ్నాశత్యాదప్రహృష్ట మిత్యర్థః. తత్ప్రతిపతిమండలం రాజమండలం ఉపసి ప్రభాతే ప్రఫుల్లపద్మం ఏకసిత కమలం కుముదవనేన ప్రతివన్ననిద్రం ప్రాప్తనిమిలనం చ సర ఇవ సరస్తుల్యమాసీత్. పుష్పితాగ్రా వృత్తం “అయుజినయగరేఘతోయకారో యుజినజౌజరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా” ఇతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారవారిణ, మహామహాపాధ్యాయ

కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం

రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం షష్ఠస్కర్గః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

సప్తమ స్కంధ ప్రారంభః.

అథోపయంత్రా సప్తకేన యుక్తాం
స్కందేన సాక్షాదీవ దేవసేనామై,
స్వసారమానాయ విదర్శనాభః
పురప్రవేశాభిముఖో బభూవ.

1

అథేతి. అథ స్వయంవరానంతరం విదర్శనాభః భోజిః సదృశేన ఉపయంత్రా వరేణ యుక్తాం ఆత ఏవ సాక్షాత్ ప్రత్యక్షం “సాక్షాత్ప్రత్యక్షతుల్యయో” రిత్యు మరః. స్కందేన కుమారేణ యుక్తాం దేవసేనామివ దేవసేనా నామ దేవేంద్రపుత్రీ స్కందపత్ని తామివ స్థితా స్వసారం భగిని ఇందుమతీమిత్యర్థః, ఆదాయ గృహీ త్వా పురప్రవేశాభిముఖః నిజరాజధానిప్రవేశే ఉద్యుక్తః బభూవ. సర్గేఽస్మిన్ వృత్త ముపజాతిః.

సేనానివేశాన్పుథివీక్షితోఽపి
జగ్తుర్విభాతగ్రహమందభాసః,
భోజ్యాం ప్రతి వ్యర్థమనోరథత్వా
రూపేషు వేషేషు చ సాభ్యసూయాః.

2

సేనేతి. భోజస్య రాజ్ఞోఽపత్యం శ్రీ భోజ్యా తాం ఇందుమతీం ప్రతి వ్యర్థ మనోరథత్వాత్ రూపేషు అకృతిషు వేషేషు నైవర్థ్యేషుచ “అకల్పవేషానైవర్థ్య” మిత్యుమరః. సాభ్యసూయాః ఆనూయాసహితాః పృథేతి నిందంతః కించ విభాతే ప్రాతః యేగ్రహాః, చంద్రాదయః త ఇవ మందభాసః క్షీణకాంతయః పృథివీక్షితః నృపా ఆపి సేనానివేశాన్ శిబిరాణి జగ్తుః “నివేశశ్శిబిరోద్వాహవిన్యాసేషు ప్రకీర్తిత” ఇతి విశ్వః.

నను శ్రుధాశ్చేద్యుధ్యంతాం తత్రాహః—

సాన్నిధ్యయోగాత్కిల తత్ర శచ్యా
స్వయంవరతో భక్యతామభావః,

కాకుత్స్థస్య ముద్దిశ్య సమత్సరోఽపి

శకామ శేన ష్ఠిపాలలోకః.

3

సాన్నిధ్యేతి. తత్ర స్వయంవరస్థానే శచ్యాః ఇంద్రాణ్యాః “పులహిమజా శచీం ద్రాణీ” త్యమరః. సన్నిధిరేవ సాన్నిధ్యం తస్య యోగాత్ సద్భావాద్ధేతోః స్వయంవరస్య జ్యోభకృతాం విఘ్నకారిణాం అభావః కిల? కిలేతి స్వయంవరవిఘాతకాశ్చచ్యా విసా శ్యంత ఇత్యాగమనూచనార్థః. తేన హేతునా కాకుత్స్థమజు ఉద్దిశ్య సమత్సరోఽపి ష్ఠిపాలలోకః భూపాలజనః శకామ నాత్మభ్యత్. శచీసన్నిధౌ యే విఘ్నమువజస యంతి తేత్వచిరాత్ప్రేరీయంత ఇతి ప్రవాదః, వివాహే శచీపూజనం నారదీయసంహితాయా. “సంపూజ్య ప్రార్థయిత్వా తాం శచీదేవీం గుణాశ్రయాం” ఇతి, తథాచ ప్రయోగరత్నాకరే, తతో దాతా పాత్రస్థసితతండులపుంజే శచీమావాహ్య మోడకోప చారైః పూజయేత్, తాంచ కన్తైః ప్రార్థయేత్, “దేవేంద్రాణి నమస్తుభ్యం దేవేంద్ర ప్రియభామిని, వివాహం భాగ్యమారోగ్యం పుత్రలాభం చ దేహి మే” ఇతి.

తావత్ప్రీక్ష్ణాభినవోపచారమింద్రాయుధద్యోతితతోరణాంకమ్,

వరస్సవధ్వా సహ రాజమార్గం ప్రాపద్ధన్వజచ్ఛాయనివారితోష్ణమ్. 4

తావదితి. “యావత్తావచ్చ సాకల్య” ఇత్యమరః. తావత్ప్రీక్ష్ణాః సాకల్యేన ప్రసారితాః ఆభినవా ఉపచారాః పుష్పప్రవాళాదయో యస్య తథోక్తం, ఇంద్రాయుధాసీవద్యోతితాని ప్రకాశితాని తోరణాని వనమాలికాః అంకాః చిహ్నాని యస్య తం ధ్యజానాం చాఞ్చయాధ్యజచ్ఛాయం ఛాయాబాహుశ్య ఇతి నపుంసకత్వం తేన నివారితః ఉష్ణః ఆతపో యస్య తం “ఉష్ణస్యాదాతపేగ్రీష్ణ” ఇతి విశ్వః, రాజమార్గం నః వరః వోధా ఆజః వధ్వా ఇందుమత్యా సహ ప్రాపత్ వివేశ.

తత స్తద్ధాలోకనతత్పరాణాం సౌధేషు చామికరజాలవత్సు,

బభూవురిత్థం పురసుందరీణాం త్యక్తాన్యకార్యాణి విచేష్టితాని. 5

తత ఇతి. తతః చామికరజాలవత్సు సౌవర్ణగవాక్షయుక్తేషు సౌధేషు తస్య ఆజస్య ఆలోకనే తత్పరాణాం ఆసక్తానాం పురసుందరీణాం ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారాణి త్యక్తాని అన్యకార్యాణి కేశబంధనాదీని యేషు తాని విచేష్టితాని వ్యాపారాః బభూవుః.

తాన్యేవాహ పంచభిః స్తోత్రైః—

అలోకమార్గం సహసా వ్రజంత్యా కయాచిదుద్వేష్టనవాంతమాల్యః,

న సంభావితవతావత్కరేణ రుద్ధోఽపి చ కేశపాళః. 6

అలోకేతి. సమాసా అలోకమార్గం దర్శనమార్గం ప్రజంత్యాకయాచిత్ స్త్రియా ఉద్వేషనః ద్రుతగతివకాదుష్క క్త బంధనః ఆతపివ వాంతమాల్యః విగళితమాల్యః కరేణ హస్తేన దుద్ధిఽపి గృహీతోఽపి చ కేశపాశః కేశకలాపః “పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్పర” ఇత్యమరః. తావదాలోకమార్గవర్తంతం బంధుం బంధనాయ న సంభావిత ఏవ న చింతిత ఏవ.

ప్రసాధికాలంచితమగ్రపాదమాక్షిప్య కాచిద్ద్రవరాగమేవ,
ఉత్సప్తప్రలీలాగతిరాగవాతౌదలక్తకాంకాం పదవీం తతాన. 7

ప్రసాధికేతి. కాచిత్ ప్రసాధికయా అలంకర్త్యాఅలంబితం రంజనార్థం ధృతం ద్రవరాగమేవ అర్థాగ్రలక్తకమేవ అగ్రశ్చాసౌ పాదశ్చాగ్రపాద ఇతి సమాసాధికరణ సమాసః “హస్తాగ్రహస్తాదయోగుణగుణినోర్భేదాభ్యా”మితి వామనః. తమాక్షిప్య ఆకృప్య ఉత్సప్తప్రలీలాగతిః త్యక్తమందగమనా సతీ అగవాతౌత్ గవాక్షవర్తంతం పదవీం మార్గం అలక్తకాంకాం లాక్షించిహ్నిం తతాన చకార.

విలోచనం దక్షిణమంజనేన సంభావ్య తద్వంచితవామనేత్రా;
తథైవ వాతాయనసన్నికర్షం యయా శలకాకామసరావహంతీ. 8

విలోచనమితి. అపరా స్త్రీ దక్షిణం విలోచనం అంజనేన సంభావ్యాంకృత్య తద్వంచితం లేనాంజనేన వక్షితం వామనేత్రం యస్యాస్యా సతీ తథైవ శలకాకామంజన తూలికాం వహంతీ వాతాయనసన్నికర్షం గవాక్షసమీపం “వాతాయనం గవాక్షస్యా” దిత్యమరః. యయా దక్షిణగ్రహణం సంభ్రమాద్యుత్క్రమద్యోతనార్థం “సవ్యగ్ హిపూర్వం మనుష్యా అంజత” ఇతి శ్రుతేః.

జాలాంతరప్రేషితదృష్టిరన్యప్రస్థానభిన్నాం న బబంధ నీవీమ్,
నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ హస్తేన తస్థావవలంబ్య వాసః. 9

జాలేతి. అన్యా స్త్రీ జాలాంతరే గవాక్షవివరే ప్రేషితదృష్టిసృతీ ప్రస్థానేన గమనేన భిన్నాం శ్రుతితాం నీవీం వస్త్రగ్రంథిం “నీవీ పరివణే గ్రంథా స్త్రీణాం జఘనవాసస” ఇతి విశ్వః. న బబంధ కింతు నాభిప్రవిష్టా ఆభరణానాం ప్రభాయస్య లేన ప్రభైవ నాభ్యాభరణమభూదితి భావః. హస్తేన వాసః వస్త్రం అవలంబ్య గృహీత్వా తస్థాస్థితా.

ఆర్ధాచితౌ సత్వరముత్థితాయాః
పదేపదే దుర్నిమితే గళంతీ,
కన్యాశ్చిదాసీద్రశనా తదానీ
మంగుప్తమూలార్పితసూత్రశేషా.

అర్థేతి. సత్వరముఖితాయాః కస్యాశ్చిత్ అర్థమాచితా మణిభిః గుమ్మితాదుర్నిమితే సంభ్రమాద్దగ్ధేన క్షిప్తే “దుమిక్ష్ణో ప్రక్షేపణ” ఇతిధాతోః కర్తృణిక్తః. పదే పదే ప్రతిపదం వీహ్సయాం ద్విర్భావః. గళంతీ గళద్రత్నాసతీ రశనా మేఖలా తదాసీం అంగుష్ఠమూలే ఆర్పితం సూత్రమేవశేషో యస్యాస్యా అసీత్.

తాసాం ముఖై రాసవగన్ధగర్భై
ర్వాప్తాంతరాస్సాన్ద్రక్రుతూహలానామ్,
విలోలనేత్రభ్రమరైర్నవాక్షా
స్సహస్రపత్రాభరణా ఇవాసన్.

11

తాసామితి. తదాసీం సాంద్రక్రుతూహలానాం సాంద్రదర్శనకౌతూహలానాం తాసాం స్త్రీణాం ఆసవగంధో గర్భే యేషాం తైః విలోలాని నేత్రాణ్యేవ భ్రమరా యేషు తైః ముఖైః వ్యాప్తాంతరాః ఛన్నావకాశాః గవాక్షాః సహస్రపత్రాభరణా ఇవ కమలాలంకృతా ఇవ “సహస్రపత్రం కమల” మిత్యమరః, ఆసన్.

తా రఘువం దృష్టిభిరాపిబన్ధ్య
నార్యో న జగ్దుర్విపయాంతరాణి,
తథాహి శేషేంద్రియవృత్తిరాసాం
సర్వాత్తనా చక్షురివ ప్రవిష్టా.

12

తా ఇతి. తాః నార్యః రఘోరవత్యం పుమాన్ రాఘవః తమజం “తస్యాపత్య” మిత్యన్ ప్రత్యయః. దృష్టిభిరాపిబంధ్యః తృప్తయా పశ్యంత్యసృత్యః - విషయాంతరాణి తతోఽన్యవిషయాన్ న జగ్దుః నవిదురిత్యర్థః. తథాహి—ఆసాంనారీణాం శేషేంద్రియవృత్తిః చక్షుర్వృత్తిరిక్తశ్రోత్రాద్దీప్తియవ్యాపారః సర్వాత్తనా స్వరూపకారేన్వియ చక్షుఃప్రవిష్టేన శ్రోత్రాదీనీంద్రియాణి స్వాతంత్ర్యేణ గ్రహణాశక్తేః చక్షురేవ ప్రవిశ్య కాతుకాత్స్వయమప్యేన ముపలభంతే కిము, అన్యథా స్వస్వవిషయాధిగమః కిన్నస్యాదితి భావః.

‘శృణ్వన్ కథాః శ్రోత్రసుఖాః కుమార ఇతి వత్సలే తాః కథాః దర్శయతి స్థాన ఇత్యాదిభిస్త్రీభిః.

స్థానే వృతా భూపతిభిః పరోక్షై
స్వయంవరం సాధుమమంస్త భోజ్యై,
పద్మేన నారాయణమన్యథాఽసౌ
లభేత కాంతం కథమాత్మతుల్యమ్.

13

స్థాన ఇతి. భోజ్యై ఇందుమతీ పరోక్షైః చారదృష్టైః భూపతిభిః వృతా మమై

వేయమితి ప్రార్థితాసి స్వయంవరమేవ సాధుం హితం ఆమంస్తమేనేన తు హోక్ష
మేవ కంచిత్ ప్రార్థకం వప్రే స్థానే యుక్త మేతత్ కుతః? అన్యథా స్వయంవరాభావే
అసౌ ఇందుమతీ వద్దమస్యా అస్తీతి వద్వా లక్షీః “లక్షీఃవద్దాలయావద్దే”త్యమరః
అర్చ ఆదిత్యాదచ, నారాయణమివ విష్ణుమివ ఆత్మతుల్యం స్వాసురూపం కాంతం
పతిం కథం లభేత్? న లభేతైవ సదసద్వివేకసౌకర్యాభావాదిత్యర్థః.

పరస్పరేణ స్పృహణీయశోభం

న చేదిదం ద్వంద్వ మయోజయిష్యత్,

అస్తిక్ ద్వయే రూపవిధానయత్నః

పత్యుః ప్రజానాం విఫలోఽభవిష్యత్.

14

పరస్పరేణేతి. స్పృహణీయశోభం సర్వాకాన్యసౌందర్యం ఇదం ద్వంద్వం
మిథునం “ద్వంద్వం రహస్యే”త్యాదినా నిపాత్య. పరస్పరేణ నాయోజయిష్యచ్ఛేత్
న యోజయేద్దది ప్రజానాం పత్యుః విధాతుః అస్తిక్ ద్వయే ద్వంద్వే రూపవిధాన
యత్నః సౌందర్యనిర్మాణప్రయాసః విఫలోఽభవిష్యత్ ఏతదనురూపస్త్రీపుంసౌతరా
భావాదితి భావః. “లిజ్జిమిల్లేల్మజ్ క్రియాతిపతా వి”తి ల్యజ్ “కుతశ్చిత్కారణ
వైగుణ్యాత్క్రియానా ఆనభినిష్పత్తిః క్రియాతిపత్తి”రితి పృత్తికారః.

రలిన్తరా నూనమిమావభూతాం

రాజ్ఞాం సహస్రేషు తథాహి బాలా,

గతేయ మాత్ర ప్రతిరూపమేనం

మనో హి జన్మాంతరసంగతిజ్ఞమ్.

15

రతీతి. రలిన్తరా యా నిత్యసహచరావిత్యభిప్రాయః నూనం తావేవ ఇయం
చాయంచ ఇమా దంపతీ తద్రూపిణౌ అభూతాం ఉత్పన్నా కుతః? తథాహి-ప్రసిద్ధమే
వైతత్, యదియం బాలా రాజ్ఞాం సహస్రేషు రాజసహస్రమధ్యే, సత్యసి వ్యత్యాస
కారణ ఇత్యర్థః. ఆత్మప్రతిరూపం స్వతుల్యమేవ “తుల్యసంకాశసీకాశప్రకాశప్రతి
రూపకా” ఇత్యానాదండీ, ఏనం గతా ప్రాప్తా ఇతి జన్మాంతరసాహచర్యమేవాత్ర
ప్రవర్తకమిత్యర్థః. తదసి కథంజ్ఞాతం ప్రవర్తకమత ఆహ. — మనో హి జన్మాంతరసంగ
తిజ్ఞమితి-తదేవేదమితి విశేషప్రత్యభిజ్ఞాభావేఽసి వాసనావశాదనుభూతార్థేషు మానసీ
ప్రవృత్తిరస్తీత్యేతావత్తేవోక్తం సంగతిజ్ఞమితి తేన జ్ఞానేన ప్రవర్తక ఇత్యర్థః.

ఇత్యున్దతాః పౌరవధూముభేభ్యః

శృణ్వ నృథా శ్శోత్ర సుఖాః కుమారః,

ఉద్భాసితం మంగళసంవిధాభి

స్సంబంధిన స్సద్వ సమాససాద.

16

ఇతితి. ఇతి 'స్థానే వృతా భూవతిభిః' త్యాద్యుక్తప్రకారేణ-పారవధూముఖే
భ్యః ఉద్గతాః నిస్సృతాః శ్రోత్రయోస్సుఖాః మధురాః సుఖశబ్దో విశేష్యనిఘ్నశ్చ
“అథ త్రిపుద్రప్యే పావపుణ్యసుఖాది చ” త్యమరః. కథాః గిరః శృణ్వన్ కుమారః
అజః-మంగళసంవిధాభిః మంగళరచనాభిః ఉద్వాసితం శోభితం-సంబంధినః కన్యాదా
యినః భోజస్య సద్వగృహం “పేశ్య సద్వ నికేతన” మిత్యమరః. సమాససాద ప్రాచ.

తతోఽవత్తిర్యాశు కరేణుకాయా

స్సకామయాపేశ్యరదత్తమాస్తః,

వైదర్భనిర్దిష్ట మథో వివేశ

నారీమనాంసీవ చతుష్కమంతః.

17

తత ఇతి. తతోఽనంతరం కరేణుకాయా హస్తిన్యాస్సకాశాత్ ఆశు శీఘ్రం
అవతీర్ణ్య కామయాపేశ్యరే దిత్తో హస్తో యేన సోఽజః అథో అనంతరం వైదర్భేణ
నిర్దిష్టం ప్రదర్శితం అంతశ్చతుష్కం చత్వరు నారీణాం మనాంసీవ వివేశ.

మహార్హా సింహాసనసంస్థితోఽసా

సరత్న మర్ఘ్యం మధుపర్కమిశ్రం,

భోజోపనీతం చ దుకూలయుగ్లం

జగ్రాహ సార్థం వనితాకటాక్షైః.

.13

మహారేతి. మహార్హా సింహాసనే సంస్థితోఽసావజః భోజేన ఉపనీతం రత్నై
సృహితం సరత్నం మధుపర్కమిశ్రమర్ఘ్యం పూజాసాధనద్రవ్యం దుకూలయోః క్షేమ
యోద్యుగ్లం చ వనితాకటాక్షైః అన్యస్త్రీణామపాంగదర్శనై సార్థం జగ్రాహ గృహీ
తవాక్ (మహానర్హోఽమూల్యం యస్య యద్వా మహచ్ఛతదర్శం చ మహార్హం తచ్చ
సింహాసనం తత్ర.)

దుకూలవాసా స్సవధూసమీపం

నిన్యే విన్వితై రవరోధరక్షైః,

వేలాశకాశం స్ఫుటఘనరాజి

ర్నవై రుదన్వానివ చంద్రపాదైః.

19

దుకూలేతి. దుకూలవాసాః సోఽజః విన్వితైర్నవైః అవరోధరక్షైరంతఃపురాధి
కృతైః పథాసమీపం నిన్యే. తత్ర దృష్టాంతః స్ఫుటఘనరాజిరుదన్వాక్ సముద్రః
నవైర్నూతనైః చంద్రపాదైశ్చంద్రకిరణైః వేలాయాశకాశం సమీపమివ పూర్ణ
దృష్టాంతోఽయం

తత్రార్చితో భోజపతేః పురోధాః

హుత్యాగ్నిమాజ్యాదిభి రగ్నికల్పః,

తమేవ చాధాయ వివాహసాక్ష్యే
వధూవరౌ సంగమయాంచకార.

20

తత్రేతి. తత్ర సదృశి అర్చితః పూజితః అగ్నికల్పః అగ్నితుల్యః భోజపతేః
పురోధాః పురోహితః “పురోధాస్తు పురోహిత” ఇత్యమరః అజ్ఞాదిభిః ద్రవ్యైః అగ్నిం
హుతవహం హుత్వా తమేవాగ్నిం వివాహసాక్ష్యే చ ఆధాయ సాక్షిణౌ కృత్వేత్యర్థః.
వధూవరౌ సంగమయాంచకార యోజయామాస.

హస్తేన హస్తం పరిగృహ్య వధ్వా
స్స రాజసూనుస్సుతరాం బభాసే,
అనంతరాశోకలతాప్రవాళం
ప్రాప్యేవ చూతః ప్రతిపల్లవేన.

21

హస్తేనేతి. సః రాజసూనురజః హస్తేన స్వీయేన వధ్వాః ఇందుమత్యాః హస్తం
పరిగృహ్య గృహీత్వా అనంతరాయాః సమీపగతాయాః ఆశోకలతాయాః ప్రవా
ళం పల్లవం ప్రతిపల్లవేన ప్రతిగతేన పల్లవేన స్వీయేన ప్రాప్య మాత ఇవ సుతరాం
బభాసే అధికం బభౌ.

ఆసీద్వరః కంటకితః ప్రకౌష్ఠస్త్విన్నాంగులి స్సంపవృతే కుమారి,
వృత్తిస్తయోః పాణిసమాగమేన సమం విభక్తేన మనోభవస్య.

ఆసీదితి. వరః అజః కంటకితః రోమాంచితః ప్రకౌష్ఠః యస్య సః ఆసీత్
“సూచ్యగ్రే త్సుద్రశత్రై చ రోమహర్షై చ కంటక” ఇత్యమరః. కుమారి కన్యా స్త్వి
న్నాంగులిః స్వేదయుక్తాంగులిః సంపవృతే బభూవ, ఆత్రోత్ప్రేక్ష తే పాణిసమాగమేన
పాణ్యోః స్పర్శనేన కర్తా తయోర్వధూవరయోః మనోభవస్య వృత్తిః స్థితిః సమం విభ
క్తేన సమీకృతేవేత్యర్థః. ప్రాక్సిద్ధస్యానురాగసామ్యస్య సంప్రతి తత్కార్యదర్శనా
తాపణిస్పర్శకృతత్వముత్ప్రేక్ష్యతే. అత్ర వాత్స్వాయనః- “కన్యా తు ప్రథమస
మాగమే స్త్విన్నాంగులిః స్విన్నముఖీ చ భవతి, పురుషస్తు రోమాంచితో భవతి, ఏభి
రనయోర్భావం పరీక్షే”తేతి. తత్ర స్త్రీపుంసయోః స్వేదరోమాంచాభిధానం సాత్విక
మాత్రోపలక్షణం న తు ప్రతినీయమే వివక్షితః. ఏభిరితి బహువచనసామర్థ్యాత్,
ఏవం చ సతి కుమారసంభవే “రోమోద్గమః ప్రాదురభూదుమాయాః స్త్విన్నాంగులిః
పుంగవకేతురాసీ” దితి వ్యుత్క్రమవచనం న దోషయేతి.

తయోరసాంగప్రసరిసారితాని

క్రియాసమాపత్తినివర్తితాని,

హీరియంత్రణామానశిరే మనోజ్ఞా

మనోన్యైర్లాలాని విలోచనాని.

22

తయోరితి. ఆపాంగేషు ప్రాంతేషు ప్రవిసారితాని ప్రవర్తితాని క్రియయోః నిరీక్షణలక్షణయోః సమాపత్త్యా యదృచ్ఛాచంగత్వా నివర్తితాని ప్రత్యాకృష్టాని అన్యోన్యస్తిక్ లోలాని సత్పక్షాని “లోలశ్చలసత్పక్షయో” రిత్యమరః. తయోర్దంపతోఽర్విలోచనాని దృప్తయః మనోజ్ఞాం రమ్యాం హియానిమితైవ యంత్రణాం సంకోచం ఆనశిరే ప్రాప్తుః.

ప్రదక్షిణప్రకమణాత్కృశానో
రుదర్చిషస్తస్థిఘనం చకాశే,
మేరోరుపాంతేష్వివ వర్తమాన
మన్యోన్యసంసక్తమహస్త్రియామమ్.

24

ప్రదక్షిణేతి. తన్నిఘనం ఇందుమత్యజౌ ఉదర్చిషః ఉన్నతజ్వాలస్య కృశానోః కర్షణః “కృశానుః పావకోఽనల” ఇత్యమరః. ప్రదక్షిణప్రకమణాత్ ప్రదక్షిణ కరణాదిత్యర్థః. చకాశే ఆబభౌ, కళమివ? మేరోరుపాంతేషు ప్రాంతేషు వర్తమానమా వర్తమానం మేరుం ప్రదక్షిణీకర్షదిత్యర్థః. అన్యోన్యసంసక్తం ఇతరేతరసంగతం మిథునస్యాప్యేతద్విశేషణం అహశ్చ త్రిణామా చ అహస్త్రియామం రాత్రిందివమివ సమాహారే ద్వంద్వైకవద్యావః.

నితంబగుర్వీ గురుణా ప్రయుక్తా
వధూర్విధాత్ప్రతిమేన తేన,
చకార సా మత్తచకోరనేత్రా
లజ్జావతీ లాజవిసర్గమగ్నా.

25

నితంబేతి. నితంబేన గుర్వీ ఆలస్వీ “దుర్దలాలఘునోర్గురు” రితి కాశ్వతః, విధాత్ప్రతిమేన బ్రహ్మతులేన గురుణా యాజకేన ప్రయుక్తా జాహుధీతినియుక్తా మత్తచకోరనేవ నేత్రే యస్యాస్యా లజ్జావతీ సా వధూః ఆగ్నా లాజవిసర్గం లాజవిమోక్షం చకార లాజహోమం కృతవతీత్యర్థః.

హవిశ్యమిహల్లవలాజగంధీ
పుణ్యః కృశానోరుదియాయ ధూమః,
కపోలసంసర్పిశిస్స తస్యా
ముహూర్తకర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే.

26

హవిరితి. హవిషః ఆజ్యాదేః శమిహల్లవానాం లాజానాం చ గంధోఽస్యాస్తీతి స తథోక్తః శమిహల్లవమిక్రాత్ లాజానంజలినా పవతీతి కాత్యాయనః - పుణ్యో ధూమః కృశానోః పావకాత్ ఉదియాయ ఉత్పన్నః కపోలే సంసర్పిణీ శిఖా యస్య స తథోక్తః సధూమః తస్యః పధ్వాః ముహూర్తం కర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే ప్రాప.

తదంజనక్లేదసమాకులాత్మం ప్రహ్లాదానవీజాంకురకర్ణపూరమ్,

వధూముఖం పాటలగండలేఖమాచారధూమగ్రహణాద్భభూవ. 27

తదితి. తద్వధూముఖం ఆచారేణ ప్రాప్తాద్ధూమగ్రహణాత్ అంజనస్య క్లేదో
ఽంజనక్లేదః అంజనమిశ్రో బాష్పద్రవః తేన సమాకులే అక్షిణీ యస్య తత్-ప్రహ్లాదో
వీజాంకురో యనాంకురాదిరేవ కర్ణపూరో యస్య తత్ పాటలగండలేఖం అరుణ
గండస్థలంచ బభూవ.

తౌ స్నాతకైర్బంధుమతా చ రాజ్ఞా

పురంధ్రిభిశ్చ క్రమశః ప్రయుక్తమ్,

కన్యాకుమారౌ కనకాసనస్థా

వార్ద్రాక్షతారోషణమన్వభూతామ్. 28

తావితి. కనకాసనస్థౌ తౌ కన్యాకుమారౌ స్నాతకైః గృహస్థవిశేషైః “స్నా
తకస్తాప్లుతో వ్రతీ”త్యమరః. బంధుమతా బంధుపురస్సరేణేశ్వర్యః. రాజ్ఞా భోజేన
పురంధ్రిభిః. పతిపుత్రవతీభిః నారీభిశ్చ క్రమశః ప్రయుక్తం స్నాతకాదీనాం పూర్వ
వైశిష్ట్యక్రమేణ కృతం ఆర్ద్రాక్షతానాం ఆరోషణం శీర్సారోషణం అన్వభూతాం
అనుబభూవతుః.

ఇతి స్వసుర్భోజకులప్రదీపస్సంపాద్య పాణిగ్రహణం సరాజా,

మహిపతీనాం పృథగర్హణార్థం సమాదిదేశాధిక్యతానధిశ్రీః. 29

ఇతీతి. అధిశ్రీః-అధికసంపత్ భోజకులప్రదీపః స రాజా ఇతి ఇత్థం స్వసురిందు
మత్యాః పాణిగ్రహణం వివాహం సంపాద్య మహిపతీనాం రాజ్ఞాం పృథక్ ఏకైకశః
అర్హణార్థం బహుమానం కర్తుం అధిక్యతాన్ సమాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాన.

లింగైర్బుదస్సంవృతవిక్రియాస్తే

హ్రదాః ప్రసన్నాభవ గూఢవక్త్రాః,

వైదర్భ మామంత్ర్య యయుః స్తనీయాం

ప్రత్యర్వ్య పూజాముసదాచ్ఛలేన. 30

లింగైరితి. ముదః లింగైః ఆరోషితసంతోషచిహ్నైః. “ముత్యీతిః ప్రమదో
హర్ష” ఇత్యమరః. సంవృతవిక్రియాః నిగూహితమత్సరాః ఆత ఏవ ప్రసన్నాః బహి
ర్నిర్మలాః గూఢవక్త్రాః అంతర్లీనగ్రాహః హ్రదా ఇవ స్థితాః తే రాజానః వైదర్భం
భోజం ఆమంత్ర్య ఆపుచ్ఛ్య కదీయాం వైదర్భీయాం పూజాం ఉపదాఢలేన
ఉపాయనవ్యాజేన ప్రత్యర్వ్య యయుః జగ్తుః.

స రాజలోకః కృతపూర్వసంవిదారంభసిద్ధాసమయోపలభ్యమ్,
ఆదాస్యమానః ప్రమదామిషంతదావృత్యపంథానమజన్యతస్థా.

స ఇతి. ఆరంభసిద్ధా కార్యసిద్ధా విషయే పూర్వం కృతా కృతపూర్వా “సుప్తు
పే”తి సమాసః. కృతపూర్వా సంఘీ సుకేతో మార్గావరోధరూప ఉపాయో యేన
సతతోక్తః “సంవిద్యుజ్జే ప్రతిజ్ఞాయాం సుకేతాచారనామస్వి”తి కేశవః అథవా
కృతాపూర్వం సంఘీ యేనేతి విగ్రహః సః రాజలోకః సమయోపలభ్యం ఆజప్రస్థాన
కాలే లభ్యం తదా తస్య ఏకాకిత్వాదితి భావః. సమరోపలభ్యమితిపాఠే యుద్ధసాధ్య
మిత్యర్థః-తత్ ప్రమదై వామిషం భోగ్యవస్తుప్రమదామిషమ్ “అమిషం త్వస్త్రియాం
మాంసే తథాస్యాద్భోగ్యవస్తునీ”తి కేశవః - ఆదాస్యమానః గ్రహీష్యన్ అజన్య పంథా
నం మార్గం ఆవృత్య అమరుధ్య తస్థా.

భర్తాపి తావత్క్రూరకైశికానా మనుష్ఠితానంతరజావివాహః,

సత్త్వానురూపం హరణీకృతశ్రీః ప్రాప్థాపయద్రాఘవమన్వగాచ్చ.

భర్తేతి. అనుష్ఠితః ఆనంతరజాయాః అనుజాయాః వివాహో యేన స తథోక్తః-
క్రూరకైశికానాం భర్తాపి విదర్భనాథోఽసి తావత్తదా-సత్త్వానురూపం ఉత్సాహాను
రూపం యథాతథాహరణం కన్యాయై దేయం ధనం “యాతకకాదితు యద్దేయం సుదా
యోహరణంచత”దిత్యమరః-హరణీకృతశ్రీస్సౌ రాఘవం అజం ప్రాప్థాపయత్ ప్రస్థా
పితవాన్ అన్వగాచ్చ అనుజగామ చ.

తిస్రస్త్రిలోకప్రథితేన సార్థమజేన మార్గే వసతీరుషిత్యా,

తస్మాదపావర్తత కుంఠినేశః పర్వాత్యయే సోమ ఇవోష్ణరక్షేః.

తిస్ర ఇతి. కుండినం విదర్భనగరం తస్య ఈశః భోజః త్రిషు లోకేషు ప్రథితేన
ప్రసిద్ధేన అజేన సార్థం మార్గే తిస్రః వసతీః రాత్రీః ఉషిత్యా “వసతీరాత్రి వేత్సనో”
రిత్యమరః. “కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ” ఇతి ద్వితీయా, పర్వాత్యయే, దర్శనం తే
ఉష్ణరక్షేస్సుర్యాత్ సోమః చంద్ర ఇవ తస్మాదపావర్తత, తం విసృజ్య
నివృత్త ఇత్యర్థః.

ప్రమన్యవఃప్రాగపికోసలేంద్రే ప్రత్యేకమా త్తస్వతయాబభూవుః,

తతో నృపాశ్చక్షుమిరేసమేతాః స్త్రీరత్నలాభం స తదాత్మజస్య.

ప్రమన్యవ ఇతి. నృపాః ప్రాగపి ప్రత్యేకం ఆత్మస్వతయా దిగ్విజయే హృత
ధనత్వేన కోసలేంద్రే రఘో ప్రమన్యవః రూఢవైరాః బభూవురితి యత్, తతో హే
తో నృమేతాస్సంహతాస్సంతః తదాత్మజస్య రఘుసూనోః అజన్య స్త్రీరత్నలాభం స
చక్షుమిరే స సేహిరే.

తముద్వహంతం పథి భోజకన్యాం
 రురోధ రాజన్యగణస్స దృష్టః,
 బలిప్రదిష్టాం శ్రియమాదదానం
 త్రైవిక్రమం పాదమివేంద్రశత్రుః.

35

తమితి. దృష్టః గర్వితః సః రాజన్యగణః రాజసూగః పథి మార్గే భోజకన్యాం
 ఇందుమతీం ఉద్వహంతం నయంతం తమజు బలిప్రదిష్టాం వైరోచనేన దత్తాం శ్రియం
 ఆదదానం స్వీకుర్వాణం త్రైవిక్రమం త్రివిక్రమసంబంధినం పాద ఇంద్రశత్రుః
 ప్రహ్లాదాభ్యోఽనుర ఇవ రురోధ. వామనపురాణే. “విరోచననిరుద్ధోఽసి ప్రహ్లాదః
 ప్రాక్తనం స్మరన్, విష్ణోస్తు క్రమమాణస్య పాదాంభోజం రురోధహే”తి.

తస్యాస్స రక్షార్థమనల్పయోధమాదిశ్య పిత్ర్యం సచివం కుమారః,
 ప్రత్యగ్రహీత్పార్థివవాహినీం తాం భాగీరథీం శోణ ఇవోత్తరంగః.

తస్యా ఇతి. సః కుమారః అజః తస్యా ఇందుమత్యాః రక్షార్థం అనల్పయోధం
 బహుభటం పితరగతం పిత్ర్యం అప్రమిత్యర్థః సచివమాదిశ్య అజ్ఞాప్య తాం పార్థివ
 వాహినీం రాజసేనాం “ధ్వజీనీ వాహినీ సేనే”త్యమరః, భాగీరథీం గంగాం ఉత్తరంగః
 ఉన్నతతరంగః శోణః శోణాభ్యో నద ఇవ ప్రత్యగ్రహీత్ అభియుక్తవాన్.

పత్తిః పదాతిం రథినం రథేశ
 స్తురంగసాదీ తురగాధిరూఢం,
 యంతా గజస్యాభ్యపతద్దజస్థం
 తుల్యప్రతిద్వంద్వీ బభూవ యుద్ధమ్.

37

పత్తితి. పత్తిః పాదచారః యోధాపదాతిం పాదచారం అభ్యవతత్ పాదా
 భ్యామవతతీతిపదాతిః “పాదన్యపదాశ్చాతిగోపహతే”ష్వితిపాదశబ్దన్యపదాదేశః “పదా
 తిపత్తిపదగపాదాతికపదాతయ” ఇత్యమరః-రథినం రథేశః అభ్యవతత్ తురంగసాదీ
 తురగాధిరూఢమభ్యపతత్ “రథినస్స్పృందనారోహః అశ్వారోహస్తు సాదిన” ఇత్య
 మరః-గజస్య యంతా హస్తారోహః గజస్థమభ్యవతత్, ఇత్థం తుల్యప్రతిద్వంద్వీపక
 జాతీయప్రతిభటం యుద్ధం బభూవ ద్వంద్వో కలహోఽస్త్రేషామితి ద్వంద్వినః
 యోధాః “ద్వంద్వం కలహయుగ్మయో” రిత్యమరః.

నదత్సు తూర్యేష్యవిభావ్యవాచో
 నోదీరయంతి స్త కులూపదేశాన్,
 బాణాక్షరైరేవ పరస్పరస్య
 నామోర్జితం చాపభృతశ్శశంసుః.

38

నదన్వీతి. తూర్వేషు నదత్సు సత్సు అవిభావ్యవాచః అనవధార్యగిరః చావ
భృతః ధానుష్కాః కులమపచిక్యతే ప్రఖ్యాయతే యైస్తాః కులపదేశాః కులనా
మాని నోదీరయంతి స్వ శ్రోతుమశక్యత్వాద్వాచా నాబ్రువన్నీత్యర్థః, కింతు బాణాక్ష
రైః బాణేషు విభతాక్షరైః సేవ పరస్పరస్య ఊర్జితం తేజస్వి నామ శశంసుః ఊచుః.

ఉత్థాపితస్సంయతి రేణురన్వై
సాన్ద్రీకృతస్సృందనవంకచక్రైః,
విస్తారితః కుంజరకర్ణతాలై
రైత్ర కమేణోపయరోధ సూర్యమ్.

39

ఉత్థాపిత ఇతి. సంయతి యుద్ధే “సముదాయస్త్రియాంసంయత్సమిత్యాజినమి
ద్యుధ” ఇత్యమరః. అన్వైః ఉత్థాపితః సృందనవంకావాం రథగణానాం చక్రైః, రథాంగైః
రథచరణైరిత్యర్థః. సాన్ద్రీకృతః “మంశఃపృష్ఠాస్థి గేహాధ్వకాష్టే వేణాకులేగణ”
ఇతి కేశవః, “చక్రం రథాంగ” మిత్యమరః. కుంజరకర్ణానాం తాలైః తాడనైశ్చ
విస్తారితః రేణుః ధూళిః “రేణుర్ద్వయోః స్త్రియాం ధూళిః పాంసుర్వానద్యయోరజ”
ఇత్యమరః. కేత్ర కమేణ అంశుకపరిపాట్యా అంశుకేనేవేత్యర్థః. “స్వాజ్జటాంశుక
యోరైత్ర” మిత్యమరః. క్రమోఽంఘ్రాపరిపాట్యాం”చేతి కేశవః, సూర్యముపరు
రోధ ఆచ్ఛదమామాన.

మత్స్యధ్వజా వాయువశాద్వికీర్ణైస్తైః ప్రవృద్ధధ్వజినీరజాంసి,

బభుః పిబంతః పరమార్థమత్యాః పర్యావిలాసీవ నవోదకాని. 40

మత్స్యేతి. వాయువశాద్వికీర్ణైస్తైస్తైః ముఖైః ప్రవృద్ధాని ధ్వజినీరజాంసినైస్య
రేణుక్ పిబంతః గృహ్లాంతః మత్స్యధ్వజాః మత్యాకారాః ధ్వజాః పర్యావిలాసి
పరితః కలుషాణి నవోదకాని పిబంతః పరమార్థమత్యాః అకృత్రిమమత్యాః ఇవ
బభుః భాంతిస్త.

రథో రథాంగధ్వనినా విజజ్ఞే
విలోలఘంటాక్వణితేన నాగః,
స్వభర్తృనామగ్రహణాన్యభూవ
సాంద్రే రజస్యాత్త పరావబోధః.

41

రథఇతి. సాంద్రే రజసి రథః, రథాంగధ్వనినాచక్రస్వనేన విజజ్ఞే జాతః నాగః
గజః “మంకంజో గజో నాగ” ఇత్యమరః, విలోలఘంటానాం క్షణితేన నాదేన
విజజ్ఞేతిత్త పరావబోధః, స్వపరవివేకః యోధానామితి కేశవః స్వభర్తృనాం స్వస్వామి
నాం నామగ్రహణాల్ నామోచ్ఛారణాల్ బభూవ రజోఽంధతయా సర్వే శబ్దాను
వాదోపాయేన ప్రహరంతీత్యర్థః.

అపృథ్వితో లోచనమార్దమాశౌ
రజోఽంభతారస్య విజృంభిష్య,
శస్త్రక్షతాల్వద్వికవీరజన్త
బాలారుణోఽధూమ్రధిరక్రవాహః.

42

అపృథ్విత ఇతి. లోచనమార్దమాశౌః దృష్టిపథ ముపరుంధతః అశౌ
యుద్ధే విజృంభిష్య రజసివాంధకారః. తస్య శస్త్రక్షతాత్ ఆత్వాత్ప ద్విపాశ్చ
వీరాశ్చ ఆశ్వద్వికవీరౌ సేనాం లాన్విష్టవైద్యకపద్భావః తస్మాత్ జన్మయస్య సః
దుధిరక్రవాహః రక్తప్రవాహః బాలారుణః బాలసూర్యః ఆభూత్ “అరుణోభాస్క
రేఽపిస్యా” చిత్తమకః. బాలవిశేషణం దుధిరసామ్యార్థం.

స చ్ఛిన్నమూలః ఊతజేన రేణు
స్తస్మాదపిష్టాత్పవచావధూతః,
అంగారకేషస్య హుతాశచస్య
పూర్వోద్ధితో ధూమఃప్రవాబభాసే.

43

స ఇతి. ఊతజేన రుధిరేణ చ్ఛిన్నమూలః త్యాజితభూతలసంబంధ ఇత్యర్థః -
తస్య ఊతజస్య ఉపిష్టాత్ ఉపిభాగే పవనావధూతః వాతావతః సః రేణుః
ధూమః అంగారకేషస్య హుతాశచస్య పూర్వముద్ధితో ధూమ ఇవ అబభాసే బభౌ.

ప్రహరమూర్ఛానగమే రథస్థా
యంత్రానుసాంభ్య నివర్తితాశ్వాః,
యైస్సాదితా లక్ష్మితపూర్వకేతూః
తానేవ సామర్షతయా నిజఘ్నః.

44

ప్రహరేతి. రథిణః ప్రహరేణ యా మూర్ఛా తస్యాః అహమే సతి రథస్థాః
రథ ఏవ స్థిత్యా సంరక్షితా ఇత్యర్థః - మూర్ఛితానా మన్యత్ర సీత్వా రక్షణం హి
సారథిధర్తః ఇతి కృత్వా నివర్తితాశ్వాః యంత్రాన్ సారథీన్ ఉపాలభ్య అసాధు
కృతమిత్యధిక్షిప్య పూర్వం యైస్సాదితాః స్వయం ప్రహృతాః లక్ష్మితపూర్వకేతూః
పూర్వదృష్టే కేతుభిః ప్రత్యభిక్షాతానిత్యర్థః. తానేవ సామర్షతయా సరోషతయా
నిజఘ్నః ప్రజహుః.

అపృథ్విమూర్తే పరబాణలూచా
ధనుర్భృతాం మాస్తవతాం పృషత్కూః,
సంప్రాప్తచేవాత్తజవానువృత్త్యా
పూర్వార్థభాగైః ఫలిభిశ్శరవ్యమ్.

45

రఘు—12

అపీతి. అర్థశ్చసౌ మార్గశ్చ తస్మిన్నర్థమార్గే పరేషాం బాణైః లూనాః
భిన్నాఽపి హస్తవతాం మళలహస్తానాం ధనుర్భృతాం పృషత్కాః శరాః ఆత్మజవాను
వృత్త్యా స్వవేగానుబంధేన ఫలిభిః బాణాగ్రవద్భిః “సస్యబాణాగ్రయోఃఫల” మితి
విశ్వః అర్థాశ్చతే భోగాశ్చ తైః పూర్వైరర్థభాగైః శృణాతీతి శరః హింస్రః తస్య
హిశం శరవ్యం “ఉగవాదిభ్యోయ” దితి యత్ ప్రత్యయః. “లక్ష్యం లక్షం శరవ్యం
చే”త్యమరః. సంప్రాపురేవ, న తు మధ్యే నిపేతురిత్యేవకారార్థః.

అధోరణానాం గజసన్నిపాతేశిరాంసి చక్రైర్నిశితైః క్షురప్రైః,
హృతాన్యపి శ్యేనసఖాగ్రోటి వ్యాసక్త కేశాని చిరేణపేతుః.

అధోరణానామితి. గజసన్నిపాతే గజయుద్ధే నిశితైః తీక్ష్ణైః క్షురప్రైర్బాహు
విశేషైః క్షురాగ్రైరితి పాతే క్షురస్యాగ్రమివాగ్రం యేషాం తైరిత్యర్థః. చక్రైరాయు
ధవిశేషైః హృతాన్యపి చ్ఛిన్నాన్యపి శ్యేనానాం పక్షివిశేషాణాం సఖాగ్రోటిభి
వ్యాసక్తాః కేశాః యేషాం తాని అధోరణానాం హస్త్యారోహణాం “అధోరణాహస్తి
పతా హస్త్యారోహనిహదిన” ఇత్యమరః, శిరాంసి చిరేణ పేతుః శిరః పాతాత్పాగ్గేవ
ఆరుహ్య పశ్చాదుత్పతతాం పక్షిణాం సఖేభిః కేశసంగశ్చిరపాతహేతురిత్యర్థః.

పూర్వంప్రహర్తా న జఘాన భూయః

ప్రతిప్రహారాక్షమమశ్వసాదీ,

తురంగమస్కున్ధనిషణ్ణదేహం

ప్రత్యాశ్వసంతం రిపుమాచకాంతే.

47

పూర్వమితి. పూర్వం ప్రహర్తా అశ్వసాదీ తౌరంగికః ప్రతిప్రహారే అక్షమ
మశక్తం “క్షమంశక్తేహితేత్రి స్వి”త్యమరః, తురంగమస్కున్ధే అశ్వస్కున్ధే నిషణ్ణ
దేహం మార్ఛిత మిత్యర్థః. రిపుం భూయో న జఘాన పునర్న ప్రజహార, కిం తు
ప్రత్యాశ్వసంతం పునర్ద్దీపంతమాచకాంతే “నాయుధవ్యసంప్రాప్తం నార్తంనాతిపరి
క్షత” మితి నిషేధాదితి భావః.

తనుత్యజాం వర్తభృతాం యోశ్చై

ర్భృహత్సు దంతేష్వసిభిః పతద్భిః,

ఉద్యంతమగ్నిం శమయాం బభూవు

గ్రజా వివిగ్నాః కరశీకరేణ.

48

తనుత్యజామితి. తనుత్యజాంతనుషునిస్సృహత్సామిత్యర్థః. వర్తభృతాంకవచినాం
సంబంధిభిః బృహత్సు దంతేభిః పతద్భిః విశోక్షైః విధానరహితైః “కోశోఽస్త్రీకృత్తులే

ఖడ్గ విధానేఽర్థానువివృత్యైవ” రిత్యమరః-కోశోద్భవతైః అసిభిః ఉద్యంతముత్థితం అగ్నిం వివిక్షాః భీతాః గణాః కరశికరేణ శమయాంబభూవుః శమం ప్రాప్తయామానురిత్యర్థః.

శిలీముఖోఽశ్శుత్రైరః సూర్యాధ్యాచ్యుతైః శ్చిరస్త్రిశ్చషకోత్తరేవ, రణక్షీతిశ్శోణితమవ్యక్త్యా రరాజ మృత్యోరప పానభూమిః.

శిలీముఖేతి. శిలీముఖైర్వాతైః “అథి బాహౌ శిలీముఖా” రిత్యమరః. ఉత్కృతాని చిన్నాని శిరాంస్తేవ ఫలాని తైర్రాధ్యా సుపన్నా చ్యుతైః ప్రస్తైః శిరాంసి త్రాయంత ఇతి శిరస్త్రాణి శీర్షణ్యాని “శీర్షణ్యం చ శిరస్త్రే చే” రిత్యమరః. “అతోఽనుపసగ్నే” ఇతి కప్రత్యయః-తైశ్చషకోత్తరేవ పానపాత్రప్రచురేవ స్థితా “చషకోఽస్త్రీ పానపాత్ర” రిత్యమరః. శోణితస్తేవ మద్యస్య కుల్యాః ప్రవాహో యస్యాం సా “కుల్యాలాకృతి మాసరి” రిత్యమరః, రణక్షీతిః యుద్ధభూమిః మృత్యోః యమస్య పానభూమిరివ రరాజ.

ఉపాంతయోర్నిష్కుషితంవిహంగై రక్షిప్యతేభ్యఃపిశితప్రియాపి,
కేయూరకోటిక్షతతాలుదేశా శివా భుజచ్ఛేదమపాచకార. 10

ఉపాంతయోరితి. ఉపాంతయోః ప్రాంతయోః విహంగైః పక్షిభిః నిష్కుషితం తుండఖండితం “ఇన్ద్రిష్టాయా” మితీడాగమః-భుజచ్ఛేదం భుజఖండం తేభ్యో విహంగేభ్యః అక్షిప్య అచ్ఛిద్య పిశితప్రియా మాంసప్రియాపి శివాక్రోష్ట్రీ ‘శివఃకీలశ్చివాక్రోష్ట్రీ’ తి కాశ్వతః. కేయూరస్య కోట్యా క్షతస్తాం దేశో యస్యాస్మా సతీ “కేయూర మంగదంతుత్యై” ఇత్యమరః. అపాచకార అపసారయామాన-కిరతేః కరోతేర్వా లిట్.

కశ్చిద్ద్విపత్తద్గహృతోత్తమాంగ
స్సద్యో విమానప్రభుతాముపేత్య,
వామాంకసంసక్తసురాంగనస్త్వం
నృత్యత్కబంధం సమరే దదర్శ.

51

కశ్చిదితి. ద్విపతః ఖడ్గేన హృతోత్తమాంగః. చిన్నశిరాః కశ్చిద్ద్విరః సద్యః విమానప్రభుతాం విమానాధిపత్యం ఉపేత్య వామాంకసంసక్తా సవ్యోత్సంగనిషంగిణీ సురాంగనా యస్య స తథోక్తస్సక్ నృత్యత్ స్వం నిజం కబంధం ఆశిరస్కుకశేబరం సమరే దదర్శ “కబంధోఽస్త్రీక్రియాయుక్త మపమూర్ఛకశేబర” రిత్యమరః.

అన్యోన్యసూతోన్మథనాదభూతాం
తావేవ సూతౌ రథినౌ చ కౌచిత్,
వ్యశ్వౌ గదావ్యాయతసంప్రహారౌ
భగ్నాయుధౌ బాహువిమర్దనిష్ఠౌ.

52

అన్యోన్యేతి. కాచిద్విరావన్యోన్యస్య సూతయోస్సారథోః ఉన్నగ్నాత్
హననాద్ధేతోః తావేవ సూతో రథినా యోధూరౌ చాభూతాం వ్యతౌన్వనష్టాశ్వాసంతౌ
గదాభ్యాం వ్యాయతో దీర్ఘః సుప్రసోతో యుద్ధం యయోస్తౌ ఆభూతాం తతో
భగ్నాయుధా భగ్నగదా సంతౌ బాహువిమర్దదన్తిశా బాహుయుద్ధానక్తా ఆభూతాం.

పరస్పరేణ తుతయోః ప్రహర్తౌః

రుత్క్రాంతవాయ్యోః పునఃకాలమేవ,

అమర్త్యభావేఽపి కయోఽశ్విదాసీ

దేకాపరఃప్రార్థితయోర్ద్వివాహః.

53

పరస్పరేణేతి. పరస్పరేణ తుతయోః ప్రహర్తయోః సమకాలం ఏకకాలం
యథా తథా ఉత్క్రాంతవాయ్యోః యుగవదేనోద్ధతప్రాణయోః ఏకైవాపృరాఃప్రార్థితా
యాభ్యాం తయోరేకాపరఃప్రార్థితై కాపరసోరివ్యర్థః “వాహితాగ్నాది”ష్వితి
పూర్వనిపాతః, అథవా ఏకస్యాం ఆపరసి ప్రార్థితం ప్రార్థనా యయోరితి విగ్రహః
“స్త్రియూబహువ్యవసర” ఇతి బహుత్వాభిధానం ప్రాయికాభిప్రాయం కయోఽశ్వి
త్పిహర్తౌర్యోధయారమర్త్యభావేఽపి దేవత్వేఽపి వివాహః కలహా ఆసీత్. ఏకా
మిహాభిలాషాహి మహద్విరబీజమితి భావః.

పూహావృభౌ తావితచేతరస్తా

ద్భంగం జయం చాపతురవ్యవస్థానై,

పశ్చాత్సురో మూరుతయోః ప్రసన్నద్ధౌ

పర్యాయవృత్త్యైవ పహర్తౌవౌచ్ఛి.

54

పూహావితి. తావృభౌ పూహా. సేనాసంసూతో “పూహస్తు బలవిన్యాస”
ఇత్యమరః. పశ్చాత్సురశ్చ యౌ మూరుతో తయోఃపర్యాయవృత్త్యా క్రమప్రవృత్త్యా
ప్రవృద్ధౌ మహంతౌ మహర్తౌవౌచ్ఛి సముద్రపరుగామివ “భంగస్తరంగఙ్ఘ్రి ర్శ్వే”త్య
మరః, ఇతరేతరస్తాత్ ఆవ్యవస్థా వ్యవస్థారహితం అనియతం భంగం పరాజయం
జయం చ అపతుః ప్రాప్తవంతౌ.

పరేణ భగ్నేఽపి బలే మహకాజా

యయావజః ప్రత్యగ్రినైస్యమేవ,

ధూమో నివర్త్యత సమీరణేన

యతో హి కక్షస్తతేవన వహ్నిః.

55

పరేణేతి. బలే స్యనైస్యే పరేణ పరబలేన భగ్నే సత్యపి మహకాజా మహాబలః
అజః అగ్నినైస్యం ప్రత్యేవ యయా తథాహి సమీరణేన వాయునా ధూమః నివర్త్యత
కక్షాదపసార్యేత. వర్తత్యేత్త్యంతాత్కర్తృణి సంభావనాయాంలిఙ్. వహ్నిస్తుయతో యక్ర

కక్షః తృణం “కక్షేతు తృణవీరుధా” విత్తమరః, తతపివ తత్రైవ ప్రవర్తత ఇతి శేషః
సార్వవిభక్తికస్తసిః.

రథీ నిషంగీ కవచీ ధనుష్ఠాః
దృష్టస్సరాజన్యకమేకవీరః,
విలోడయామాస మహావరాహః
కల్పక్షయోద్వృత్తమివాన్యవాంఛః.

56

రథీతి. రథీ రథమాయాధః - నిషంగీ తూణీరవాణ్ “తూణోపాసంగతూణీరని
షంగా ఇషుధిర్వయో” ఇత్యమరః. కవచీ ధనుష్ఠాః “ధన్వీ ధనుష్ఠాః ధానుష్క”
ఇత్యమరః, దృష్టః రణదృష్టః ఏకవీరుః ఆసహాయకూరః సః అజః రాజన్యకం రాజ
సమూహం “గోత్ర” క్షేత్రానినా వృక్షైః ప్రత్యయః. మహావరాహః అదివరాహః
కల్పక్షయే కల్పాంతే ఉద్వృత్తం ఉద్వేలం అర్థవాంఛ ఇవ విలోడయామాస నివార
యామాసేతి సాతాంతరమ్.

స దక్షిణం తూణముఖేన వామం
వ్యాపారయన్ హస్తమలక్ష్యతాజౌ,
అకర్ణకృష్టా సకృదన్యయోద్ధౌ
ర్హార్షివ బాణాంతుషువే శ్రుఘ్నాన్.

57

స ఇతి. సః అజః అజౌ యుద్ధే “సమిత్యాజీసమిద్యుధ” ఇత్యమరః, దక్షిణం
హస్తం తూణముఖేన నిషంగవివరేణ వామం ఆతిసుందరం “వామం నవ్యే ప్రతీపేచ
ద్రవిణే చాతిసుందర” ఇతి కాశ్వతః, వ్యాపారయన్ సంగమయన్ అలక్ష్యతశరసంధా
నాదయస్తుదుర్లభా ఇత్యాహ-సకృత్ అకర్ణకృష్టా యోద్ధౌ యుద్ధం కుర్వతోఽన్య అజ
న్య మార్షీ శింజినీ “మార్షీ శ్యా శింజినీపట” ఇత్యమరః, రిభూన్ ఘ్నంతీతి రిపు
ఘ్నః తాన్ “అమనుష్యకర్తృకే” చేతి తత్ ప్రత్యయః బాణాన్ సుషువే కిము
ఇత్యుల్లేపితా. యద్వా సోఽజః అజౌ సంగ్రామే దక్షిణం హస్తం తూణముఖే నిషం
గవివరే వ్యాపారయన్నాలక్ష్యత నాపృశ్యత న వా వామం దక్షిణేశరం అన్య పా
శరవిమోక్షణే ఉభయోరపి హస్తయోర్ధాఘవాద్భృథప్రహారకత్వం సూచితమ్.

సహోషవస్తాధికలోహితోష్ఠైః
ర్వ్యుర్ధ్వ రేఖాభ్రుకుటిర్వహచ్ఛిః,
తస్తార గాం భల్లనికృత్తకంతైః
హంకారగర్భద్విషతాం శిరోభిః.

58

స ఇతి. సః అజః రోషేణ దిప్తాః అశనివాధికలోహితాః ఓష్ఠాః యేషాం తైః
వ్యుక్తాః ఉర్ధ్వరేఖాః యాసాంతాః భ్రుకుటిః భ్రుభంగాన్ “భ్రుకుటిర్భ్రుకుటిస్త్రీ

యా” మిత్యమరః. పహద్భిః-భద్రైర్బాణవిశేషైః నికృతాః చ్ఛిన్నాః కంఠాః యేషాం
తైః హంకారగర్భైస్సహంకారైః ద్విషతాం శత్రూణాం “ద్విషద్దేషణదుర్బుధ”
ఇత్యమరః, శిరోభిః. గాం భూమిం “దిక్షేత్త్రస్థుణిభూజలే, లక్ష్మ్యదృష్టోన్మిన్మయాం
పుంసిగా” రిత్యమరః, తస్తార - ఆచ్ఛాదయామాస.

సర్వైర్బలాంగైర్దివరదప్రథానై
సృర్వాయుధైః కంకటభేదిభిశ్చ,
సర్వప్రయత్నైః చ భూమిపాలా
స్తస్మిన్ ప్రజహ్నుర్మధి సర్వ ఏవ.

59

సర్వైరితి. ద్విరదప్రథానైః గజముఖ్యైః సర్వైః బలాంగైః హస్త్యశ్వరథపా
దాతైః “హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యాచ్ఛుచుష్టయ” మిత్యమరః, కంకటభే
దిభిః ఉరశ్చదభేదిభిః “ఉరశ్చదః కంకటకో జాగరః కవచోన్మియా” మిత్యమరః,
సర్వాయుధైశ్చ బాహ్యం బలముక్త్యాంతరం బలమాహ-సర్వప్రయత్నైః చ సర్వ ఏవ
భూమిపాలాః యుధి తస్మిన్నజే ప్రజహ్నుః తం జఘ్నురిత్యర్థః. సర్వత్ర సర్వకారక
శక్తిసంభవాత్కర్తృణ్యుధికరణత్వవివక్షాయాం సప్తమీ, తదుక్తం - “అనేకశక్తియం
క్షస్య విశ్వస్యానేకకర్తృణః, సర్వదా సర్వథాభావాత్కృచిత్కించిద్వివక్ష్యత” ఇతి.

సోన్మస్త్రప్రజచ్ఛన్నరథః పరేషాం
ధ్వజాగ్రమాత్రేణ బభూవ లక్ష్మ్యః,
సీహారమగ్నో దినపూర్వభాగః
కించిత్ప్రకాశేన వివస్వతేవ.

60

స ఇతి. పరేషాం ద్విషాం అస్త్రవజైః బాణసమూహైః ఛన్నరథః సః అజః
సీహారే హిమే మగ్నః దినస్య పూర్వభాగః ప్రాతఃకాలః కించిత్ప్రకాశేన ఈషల్లక్ష్మ్యేణ
వివస్వతా సూర్యేణేవ “దేవసూర్యా వివస్వంతా” విత్యమరః, ధ్వజాగ్రమాత్రేణ
అత్యో బభూవ - ధ్వజాగ్రాదన్యన్న కించిదలక్ష్మ్యతేత్యర్థః.

ప్రియంపదాత్ప్రప్తమసౌ కుమారః
ప్రాగ్నుజ్ఞు రాజస్వధిరాజసూనుః,
గాన్ధర్వమస్త్రం కుసుమాస్త్రకాంతః
ప్రస్వాపనం స్వప్ననివృత్తిలాల్యః.

61

ప్రియంపదాదితి. అధిరాజసూనుః మహారాజపుత్రః కుసుమాస్త్రకాంతః మదన
కుందరః “కాంతం మనోహరం రుచ్య” మిత్యమరః-స్వప్నాత్ నివృత్తలాల్యః విభృష్టః
జాగరూకఇత్యర్థః-అసౌ కుమారః అజః ప్రియం పదాత్ పూర్వోక్తాత్ గంధర్వాత్

ప్రాప్తం గాంధర్వం గంధర్వదేవతాకం “సాస్యదేవ” లేత్యజ్ ప్రస్వాపయతీతి ప్రస్వాపనం నిద్రాజనకం అస్త్రం రాజసు ప్రాయుక్తుః ప్రయుక్తవాక్.

తతో ధనుష్కర్షణమూఢహస్తమేకాంసవర్యస్తశిరస్త్రజాలం,

తస్మాద్ధ్వజస్తంభనిషణ్ణదేహం నిద్రావిధేయం సరదేవసైన్యమ్.

తత ఇతి. తతః ధనుష్కర్షణే చాపకర్షణే మూఢహస్తం అవ్యాపృతహస్తం ఏకస్మిన్ అనే భుజశిరసి “స్కంధో భుజశిరోఽంసోఽస్త్రీ” త్యమరః-పర్యస్తం స్త్రస్తం శిరస్త్రజాలం యస్య తత్ ధ్వజస్తమ్భేషు నిషణ్ణాః ఆవృత్యాః దేహః యస్య తత్ సరదేవానాం రాజ్ఞాం నేనైవ నైస్యం. చతుర్వర్ణాదిత్వాత్వాన్విధేమ్యఞ్ ప్రత్యయః నిద్రావిధేయం నిద్రాపరతంత్రం సత్ తస్మాద్.

తతః ప్రియోపాత్తరనేఽధరోష్ఠే

నివేశ్య దద్ధౌ జలజం కుమారః,

తేన స్వహస్తార్జితమేకవీరః

పిబన్యశో మూర్తమివాబభాసే.

63

తత ఇతి. తతః కుమారః అజః-ప్రియయా ఇందుమత్యా ఉపాత్తరనే ఆస్వాదితమాధుర్యే, అతిక్లాఘ్యే ఇతి భావః-అధరోష్ఠే జలజం శంఖం “జలజం వద్ద శంఖయో” రితి కాశ్యతః-నివేశ్య నిధాయ కృత్వేత్యర్థః. దద్ధౌ ముఖమారు తేన పూరయామాన తేన ఓష్ఠనిష్ఠేన శంఖేన ఏకవీరః అజః స్వహస్తార్జితం మూర్తం మూర్తిమత్ యశః పిబన్నివ అబభాసే యశశశ్శుభ్రత్వాదితి భావః.

శంఖస్వనాభిజ్ఞతయా నివృత్తా

స్తం సన్నశత్రుం దదృశుస్సవ్యయోధాః,

నిమిలితానామివ పంకజానాం

మధ్యే స్ఫురంతం ప్రతిమాశశాంకమ్.

64

శంఖేతి. శంఖస్వాజవిజయశంఖస్య స్వనస్య ధ్వనే “ధ్వనిధ్వానరవస్వనా” ఇత్యమరః. అభిజ్ఞతయా ప్రత్యభిజ్ఞాతత్వాత్ నివృత్తాః ప్రాకృలాయ్య సంప్రతి ప్రత్యాగతాః స్వయోధాః సన్నశత్రుం నిద్రాణశత్రుం తం అజం నిమిలితానాం పంకజానాం మధ్యే స్ఫురంతం ప్రతిమాచాసౌ శశాంకశ్చ తం ప్రతిమాశశాంకం ప్రతిబింబచంద్రమివ దదృశుః.

సశోఽతైస్తేన శిలీముఖాగ్రైర్నిక్షేపితాః కేతుషు పార్థివానాం,

యశోహృతం సంప్రతి రాఘవేణ నజీవితం వగి కృపయేతి వర్ణాః. (5

సశోఽతైరితి. సంప్రతి రాఘవేణ రఘుపుత్రేణ పూర్వం రఘుణేవేతి భావః హేరాజానః వః యుష్మాకం యశః హృతం-జీవితం తు కృపయా న హృతం నశ్వశ

క్రైతిభావః-ఇత్యేవం రూపాః వర్ణాః ఏతదర్థప్రతిపాదకం వాక్యమిత్యర్థః. సశోణితైః శోణితద్వైః శీలీముఖైః బాణాస్త్రసాస్పదైః తేనాజేన ప్రయాజకక్రూ-పార్థివానాం కేతుషు ధ్వజేషు నిక్షేపితాః ప్రయాజ్యైరస్యైస్సైస్సై నికైః నిక్షేపితాః లేఖతా ఇత్యర్థః ఊపలేర్జ్యోతాత్కర్తృణిక్తః.

స చావణోఽసీహితైకబాహుశ్చిరస్త్రినిష్కర్షణభిన్నమాళిః,

లలాటబద్ధశ్రమవాచిండుచ్ఛేతాం ప్రియామేత్యవచోబభాషే. 66.

సఇతి. చావణోఽట్యం నిహితః ఏకా బాహుర్యేన సః శిరస్త్రం శీర్షణ్యం తస్య నిష్కర్షణేన ఆచసయనేన భిన్నమాళిః విశ్లేషకేశజన్యః “చూడాకిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మాశయస్త్రయః” ఇత్యమర్థః. “మాళిః కిరీటే ధమ్విల్ల” ఇతి విశ్వశ్చ, లలాటే బద్ధాః శ్రమవారిబింద వో యస్య సః యుద్ధశ్రమసంజాతస్వేదబిందురిత్యర్థః. సః అజః భీతాంప్రియామిందుమతీం ఏత్య అసాద్య వచః బభాషే.

ఇతః పరానర్భకహార్యశస్త్రా

నైవదర్శి పశ్యానుమతౌ మమూఽసి,

ఏవంవిధేనాహవచేష్టితేన

త్వం ప్రార్థ్యసే హస్తగతా మమైభిః.

67

ఇత్యితి. హే వైదర్శి హే ఇందుమతి, ఇతః ఇదానీం అర్భకహార్యశస్త్రా ఆర్భకైఃబాదైః “హేతః పాశోఽర్భకో డింభః పృథుకశ్శాబకశ్శిశు” రిత్యమర్థః. హార్యాణి హిహార్యాణి శస్త్రాణి యేషాం తాక్ పరాక్ శత్రూక్ “పరోఽరి పరమాత్మనో” రితి విశ్వః పశ్య మయా అనుమతాసి ద్రష్టమితి కేవలః. ఏభిః సృష్టైః ఏవంవిధేన నిద్రారూపేణ ఆహవచేష్టితేన రణకర్తృణా “సంగ్రామాభ్యాగమాహవా” ఇత్యమర్థః. మమ హస్తగతా హస్తగతవద్దుర్హిహేత్యర్థః-త్వం ప్రార్థ్యసే ఆపజిహీర్ష్యసే ఇత్యర్థః. ఏవంవిధేనేత్యత్ర సహస్తవిదేశం సోపహసం చాహేతి ద్రష్టవ్యం.

తస్యాః ప్రతిగ్వంద్వీభవాద్విషాదా

త్సద్యో విముక్తం ముఖ మాబభాసే,

నిశ్వాసబాహ్మపగమాత్ప్రసన్నః

ప్రసాద మాత్మీయ మివాత్తదర్శః.

68

తస్యాఇతి. ప్రతిగ్వంద్వీభవాత్ రిపూద్భవాత్ విషాదాత్ వైన్యాత్ సద్యః విముక్తం తస్యా ఇందుమత్యా ముఖం నిశ్వాసస్య యః బాహుః ఊష్ణ “బాహ్వేనత్రజ తాష్టజా” రితి విశ్వః. తస్య ఆపగమాద్యేతోః ఆత్మీయం ప్రసాదం నైర్మల్యం ప్రపన్నః స్థాప్తః ఆత్మాస్వరూపం దృశ్యతే ఆలేతి ఆత్మదర్శః ఆదర్శ ఇవ బభాషే.

హృష్టాపి సా హ్రీవిజితా న సాక్షా
ద్వాగ్భిస్సఖీనాం ప్రియమభ్యనందత్,
స్థలీ నవాంభఃపుష్పతాభివృష్టా
మయూరకేకాభిరివాభబృంధన్.

69

హృష్టేతి. సాఇందుమతీ హృష్టా చత్యుః పారుషేణ మదితాపి హియా విజితాయతః ప్రియం పతిం ఆజమిత్యర్థః “ధవః ప్రియః పతిర్ధరే” త్యమదః - సాక్షాత్ స్వయం నాభ్యనందత్ న ప్రకశంస తితు నక్షైః ఆంభః పుష్పతైః జలబిందుభిః ఆభివృష్టా సిక్తాస్థలీ ఆకృత్రిమభూమిః “జానపదే” త్యాదినా ఆకృత్రిమాగ్నే జీష్, అభ్రబృందం మేఘసంఘం మయూరకేకాభిరివ సఖీనాం వాగ్భిః ఆభ్యచందత్.

ఇతి శిరసి న వామం పాదమాధాయ రాజ్ఞా
ముదవహదనవద్యాం తామవద్యాదవేతః,
రథతురగరజోభిస్తస్య రూక్షాలకాగ్రా
సమరవిజయలక్ష్మీనై న మూర్తా బభూవ.

70

ఇతీతి. నోద్యతే నోచ్యతఇత్యవద్యం గర్హ్యం “ఆవద్యపణ్యే” త్యాదినా నిపాతః. “కుపూయకుత్సితావద్యఖేటగర్హ్యాణకాస్సమా” ఇత్యమరః. తస్మాదవేతః నిర్దోష ఇత్యర్థః. సః ఆజః రాజ్ఞాం శిరసి వామం పాదమాధాయ నిధాయ ఆనవద్యాం నిర్దోషా తామిందుమతీం ఉదవహత్ ఆనయత్ ఆత్తసాచ్చకారేతి వార్థః ఆయమర్థః “తముద్వహంతం పథి భోజకస్యా” మిత్యత్ర న సుజ్జిప్తః తస్య ఆజస్య రథతురగస్య రజోభిః రూక్షాణి వరుషాణి ఆలకాగ్రాణి యస్యాస్మా “ఆలకాశ్చూర్ణకుంతలా” ఇత్యమరః, నైవ ఇందుమత్యేవ మూర్తా మూర్తిమతీ సమరవిజయలక్ష్మీః బభూవ - ఏతల్లాభాదస్యః కోవిజయలక్ష్మీలాభ ఇతి భావః.

ప్రథమచరిగతార్థస్తం రఘుస్సన్నివృత్తం
విజయిన మభినంద్య క్లాఘ్యజాయాసమేతమ్,
తదుపహితకుటుంబశ్శాంతిమార్గోత్సుకోఽభూ
న్న హి సతి కులధుర్యే సూర్యపంచాయ గృహాయ.

71

ఇతి శ్రీకాలిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే సప్తమస్కంధః.

ప్రథమేతి. ప్రథమం అజాగమనాత్ప్రాగేవ పరిగతః జ్ఞాతః అర్థః వివాహ

విజయరూపా యేన సః ప్రథమపరిగతార్థం రఘుః విజయినం శ్లాఘ్యజాయాసమేతం
 సన్నివృత్తం స్వపురం ప్రత్యాగతం తమజం ఆభినంద్య తదుపహితకుటుంబః తస్మిన్నజే
 ఉపహితకుటుంబః న్యస్తసంసారభారస్సక్ “సుతవిన్యస్తపత్నీకః” ఇతి యాజ్ఞవల్క్య
 స్తరణాదితి భావః, శాంతిమార్గే మోక్షమార్గే ఉత్సుకః అభూత్ తథాహి కులధుర్యే
 కులధురంధరే సతి సూర్యవంశ్యాః సూర్యవంశే భవాః రాజానః గృహాయ గృహస్థాశ్ర
 మాయ న భవంతి పుత్రే రాజ్యం దత్వా తపః కర్తుం వనం జిగమిషంతీతి సూర్య
 వంశ్య సంప్రదాయ ఇతి భావః.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణి, మహామహోపాధ్యాయ

కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమఖ్యాయాం

రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సప్తమస్కర్గః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, నవ్యాఖ్యానే

అష్టమస్తోత్రం భః.

అథ తస్య వివాహకౌతుకం లలితం బిభ్రత ఏవ పార్థివః,
వసుధామపి హస్తగామినీమకరోదిందుమతీమివాపరామ్.

1

అథేతి. అథ అనంతరం పార్థివో రఘుః లలితం సుభగం వివాహకౌతుకం వివాహ మంగళం హర్షం హస్తసూత్రం వా బిభ్రత వివాసుభవత వివేత్సర్థః. “కౌతుకం మంగళేహర్షే హస్తసూత్రే కుతూహల” ఇతి కాశ్యతః. తస్య అజస్య అపరామిందు మతీమివ వసుధామపి హస్తగామినీం ఆకరోత్, ‘అస్మిన్ సగ్లే వైతాళీయం వృత్తం - “షడ్విషమేఽష్టాసమేకలాస్తాశ్చ సమేస్యరోన్ నిరంతరాః, నసమాత్రపరాశ్రితా కలా వైతాళీయేఽంతే రతాగురు” రితి లక్షణాత్.

దురితై రపి కర్తుమాత్మసాత్ప్రయతంతే నృపసూనవోహియత్,

తదుపస్థిత మగ్రసీ దజః పితురాజ్ఞేతి న భోగత్పృష్టయా.

2

దురితై రితి. నృపసూనవః - రాజపుత్రాః “అత్తజన్తయస్సానుస్సుతః పుత్రః స్త్రియాంత్యమి” ఇత్యమరః, యద్రాజ్యం దురితై రపి “అంహోదురితదుష్కృత” మిత్యమరః, అత్తసాత్ - అత్తాధీనం అధీనార్థేసాతిప్రత్యయః, కర్తుంప్రయతంతేహి ప్రవర్తంత ఏవేత్యర్థః “హిహేతావపధారణ” ఇత్యమరః, ఉపస్థితం స్వతః స్తాప్తం తద్రాజ్యం అజః పితుః ఆజ్ఞేతిహేతోః అగ్రసీత్ అంగీచకార, భోగత్పృష్టయా భోగా శయా నాగ్రసీత్.

అనుభూయ వసిష్ఠసంభృతై స్సలిలై స్తేన సహాభిషేచనమ్,

విశదోఽఛ్ఛ్వసిలేన మేదినీ కథయామాన కృతార్థతా మివ.

3

అనుభూయేతి. మేదినీ మహి మహిషీ చ ధ్వన్యతే, “మేదినీమహిషీభూమ్యా” రితివిశ్వః, వసిష్ఠేన సంభృతైః ఆవర్జితైస్సలిలైః తేన అజేనసహాభిషేచనమనుభూయ విశదోఽఛ్ఛ్వసిలేన స్ఫుటముద్వమనేన ఆనందనిర్మలాఽఛ్ఛ్వసినేతి ధ్వన్యతే, కృతార్థ తాం గుణవద్భర్తృలాభకృతసాఫల్యం కథయామానేవేత్యర్థః. నైతావతాపూర్వేషా మపకర్షః పర్జ్యప్రశంసాపరత్వాత్ “సర్వత్రజయ మన్విచ్ఛే త్పుత్రాదిచ్ఛేత్పరాజయ”

మిత్యంగీకృతత్వాచ్చ, విశదపదేన మృత్యులిలసంయోగాదుద్భూతస్య బాష్పస్య ధవళి మాధ్వస్యతే.

స బభూవ దురాసదః పరైః స్థురణాఽధర్వవిదా కృతక్రియః,

పవనాగ్నిసమాగమోహ్యాయం సహితం బ్రహ్మయదస్త్ర తేజసా. 4

స ఇతి. అధర్వవిదా అధర్వవేదాభిజ్ఞేన గురుణా వసిష్ఠేన కృతక్రియః అధర్వ వేదోక్తవిధినా కృతాభిషేకసంస్కార ఇత్యర్థః సః అజః పరైః శత్రుభిః దురాసదః దుర్ధర్షః బభూవ, తథాహి అస్త్రలేజసా ఊత్రలేజనేత్యర్థః, సహితం యుక్తం బ్రహ్మ బ్రహ్మలేజః యత్ ఆయుఃసవనాగ్నిసమాగమోహి తత్కల్పఇత్యర్థః. అత్ర పూర్వనిపాత కాస్త్రస్యానిత్యత్వాదగ్నిశబ్దస్య “ద్వంద్వే” ఘీతినపూర్వనిపాతః తథాచ కాశికా - “అయమేవ లక్షణహేత్వోఽపి నిర్దేశః, పూర్వనిపాతస్య వ్యభిచారచిహ్న” మితి. ఊత్రేణైవాయం దుర్ధర్షః కింపునః సిద్ధమంత్రప్రభావే సతీత్యర్థః, అస్త్రమనః “నాఊత్రం బ్రహ్మ భవతి ఊత్రంనా బ్రహ్మవర్ధతే, బ్రహ్మఊత్రేతునంయుక్తే ఇహము త్రచ వర్ధత” ఇతి.

రఘుమేవ నివృత్తయాకావనం తమమన్యంత నరేశ్వరం ప్రజాః,

స హి తస్య న కేవలాం శ్రియంప్రతిపేదే సకలాః గుణానపి. 5

రఘుమితి. ప్రజాః నరేశ్వరం తమజం నివృత్తయావనం ప్రత్యావృత్తయావనం రఘుమేవామన్యంత న కించిద్భేదకమస్తీత్యర్థః, తుతః హియస్తాత్ సః అజః తస్య రఘోః కేవలాం ఏకాం శ్రియం న ప్రతిపేదే. కింతు సకలాః కార్యదాక్షిణ్యాదీనపి ప్రతిపేదే అత స్తద్గుణయోగా త్తద్వృద్ధిర్యుక్తేత్యర్థః.

అధికం శుశుభే శుభంయూనా ద్వితయేన ద్వయమేవ సంగతమ్,

పదమృద్ధ మజేన వైతృకం వినయేనాస్య నవం చ యావనమ్. 6

అధికమితి. ద్వయమేవ శుభంయూనా శుభాన్వితేన “శుభంయస్తశుభాన్విత” ఇత్యమరః. “అహంశుభయోర్యున్” ఇలియున్ ప్రత్యయః ద్వితయేన సంగతం సంపృక్తం అధికం శుశుభే కింలేనాత ఆహ - వైతృకం పితురాగతం “ఋతష్ట” ఇతి తత్సప్త్యయః, ఋద్ధంసమృద్ధంపదం రాజ్యమజేన ఆస్యాజస్య నవంయావనంవినయేన ఇంద్రియజయే నచసంగతమితియాజనా “వినయోహింద్రియజయస్తద్వృత్తకృత్కాస్తవర్హతీ” ఇతి కామం దకః. రాజ్యస్థోఽపి ప్రాకృతవన్నదృప్తోఽభూదిత్యర్థః.

సదయం బుభుజే మహాభుజ స్సహసోద్వేగమియం వ్రజేదితి,

అచిరోపగతాం స మేదిసిం నవసాశిగ్రమాణాం వధూమిరు. 7

నదయమితి. మహాభుజః అజః అచిరోవగతాం నవోవగతాం మేదిసిం నవం పాణిగ్రహణం వివాహో యస్మాస్తాం నవోధాం వధూమివ సహసా బలాత్కారేణ చేత్ “నహోబలంసహమార్గ” ఇత్యమరః. ఇయం మేదిసి వధూర్వా ఉచ్చేద్యం భయం ప్రజేదితి హేతోస్సదయం బుభుజే “భుజోఽనవన” ఇత్యాత్మనేపదం.

అహమేవ మతో మహీచలే రితి సర్వః ప్రకృతిష్వచింతయత్,
ఉదధేరివ నిమ్నగాశతేష్వభవ న్నాస్య నిమాననా క్వచిత్. 8

అహమితి. ప్రకృతిషు ప్రజానా మధ్యే సర్వః జనః అథవా ప్రకృతిష్విత్వస్యా హమేనేత్యనేనాన్వయః, వ్యవధానం సహ్యం సర్వః జనః ప్రకృతిషు అహమేవమహీ చలేర్మతః మహీచలినా మాన్యమాన ఇత్యర్థః. “గతిబుద్ధి”త్వాదినా వర్తమానే కర్తృణి క్తః, క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి వక్తీ, ఇత్యచింతయత్ అమన్యత మతః ఉదధేః నిమ్నగాశతేష్వివ అన్య నృపన్య కర్తుః “కర్తృగర్తణో కృతీ”తి కర్తృణి వక్తీ. క్వచి దపిజనే విషమే విమాననా తిరస్కారః నాభవత్ యతో న కంచిదవాచున్యత అత స్సర్వోఽప్యహమేవాస్యాభిమత ఇత్యమన్యతేత్యర్థః.

న ఖరో న చ భూయసా మృదుః పవమానః పృథివీరుహానివ,

స పురస్క్రమధ్యమక్రమో నమయామాస రిప్రాననుద్ధరత్. 9

నేతి. సః సృపః భూయసా ఖరః తీక్ష్ణః న భూయసా మృదుః మృదుగతిశ్చ న కింతు పురస్క్రమధ్యమక్రమస్యైవ మధ్యమపరిపాటీమవలంబమాన ఇత్యర్థః పవ మానః వాయుః పృథివీరుహాన్ పృథ్వానివ రిపూత్ అనుద్ధరత్ అనుత్పాటయన్నేవ నమయామాస ఆత్ర కామందకః “మృదుశ్చేదవమన్యేత తీక్ష్ణాద్విజతే జనః, తీక్ష్ణ శ్చైవ మృదుశ్చైవ ప్రజానాం న చ సమత్” ఇతి.

అథ వీక్ష్య రఘుః ప్రతిష్ఠితం ప్రకృతిష్వాత్మజమాత్మన త్తయా,

విషయేషు వినాశధర్తసు త్రిదివస్థేష్వపి నిస్పృహోఽభవత్. 10

అథేతి. అథ రఘుః ఆత్మజం పుత్రం ఆజమిత్యర్థః “ఆత్మజస్తనయస్సూను” రిత్యమరః. ఆత్మవత్తయా సత్త్వవత్తయా నిర్వికారమనస్కతయేత్యర్థః. “ఉదయాది వ్యవికృతం మానసం సత్త్వముచ్యతే, “ఆత్మవాంత్సత్త్వవాసుక్త” ఇత్యుత్పలమాలా యాం. ప్రకృతిషు అమాత్యాదిషు ప్రతిష్ఠితం రూఢమూలం వీక్ష్య జ్ఞాత్వా వినాశో ధర్మో యేషాం తేషు వినాశధర్తసు “ధర్తాదనిచ్ఛేదలా” దిత్యనిచ్చిత్యయః, అనిత్యే స్థిత్యర్థః, త్రిదివస్థేషు స్వర్గస్థేష్వపి విషయేషు శబ్దాదిషు నిస్పృహః అభవత్.

కులధర్మశ్చాయమస్యాప్యాసీదిత్యాహః—

గుణవత్సుతరోపితశ్రియః పరిణామే హి దిలీపవంశజాః,
పదవీం తరువల్కువాససాం ప్రయతా స్సంయమినాం ప్రపేదిరే.

గుణవదితి. హి యస్తాల్ దిలీపవంశజాః దిలీపవంశోద్భవాః పరిణామే వార్ధకే
గుణవతి సుతే రోపితశ్రియః సంస్థాపితః క్షీణాః ప్రయతాశ్చ సంతః తరువల్కున్యేత
వాసాంసి యేహం తేహం సంయమినాం ముసీనాం పదవీం మార్గం ప్రపేదిరే ప్రాపుః,
తస్మాదస్యాపీదముచితమిత్యర్థః.

తమరణ్యసమాశ్రయోస్తుఖం శిరసా వేష్టనశోభినా సుతః,
పితరం ప్రణివత్స్య పాదయో రఘరిత్యాగమయాచతాత్మనః. 12

తమితి. ఆరణ్యసమాశ్రయోస్తుఖం వనవాసోద్యుక్తం పితరం రఘుసుతః అజః
వేష్టనశోభినా ఉష్ణీవమనోహరేణ శిరసా పాదయోః ప్రణివత్స్య నమస్కృత్య ఆత్మనః
అపరిత్యాగం అయాచత మాం పరిత్యజ్య న గంతవ్యమితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః.

రఘురీప్సితమాత్తజప్రియః
కృశవా నశ్రుముఖస్య తస్య తత్,
న తు సర్పభవ త్వచం పునః
ప్రతిపేదే వ్యవవర్జితాం శ్రియమ్.

13

రఘురితి. ఆత్మజప్రియః ప్రియపుత్రః రఘుః అశూణి ముఖే యస్య తస్యా
శ్రుముఖస్య తస్యాజస్య తత్ అపరిత్యాగరూపమిహాపివభిలషితం కృతవాక్ కింతు
సర్పః త్వచమివ వ్యవవర్జితాం త్యక్తాం శ్రియం పునః న ప్రతిపేదే న ప్రాప్.

స కిల శ్రమ మంత్య మాశ్రితో
నివసన్నావసథే పురా దృహిః,
సముపాస్యత పుత్రభోగ్యయా
స్నుషయేవా వికృతేంద్రియశ్చియా.

14

స ఇతి. సః రఘుః కిల అంత్యమాశ్రమం చతుర్థమాశ్రమం ప్రవ్రజ్యామిత్యర్థః,
ఆశ్రితస్య పురాదృహిః ఆవసథే స్థానే నివసత్ సత్ ఆవికృతేంద్రియః విజితేంద్రి
యస్సన్నిత్యర్థః. అతఏవ స్నుషయేవ ఇందుమత్యేవ పుత్ర భోగ్యయా న తు స్వభోగ్య
యాశ్రియా సముపాస్యత శుశ్రూషితః విజితేంద్రియస్య తస్య స్నుషయేవ శ్రియాపి
పుష్పహృదకాహరణాదిశుశ్రూషావ్యతిరేకేణ న కించిదపేక్షితమాసీదిత్యర్థః, అత్ర
యద్యపి 'బ్రాహ్మణాః ప్రవ్రజంతీతి శ్రుతేః 'ఆత్మన్యగ్నిం తస్మాద్రోష్య బ్రాహ్మణః
ప్రవ్రజేద్ధృవ'దితి మనుచనాత్, 'ముఖజానామయం ధర్మో యద్విష్ణో ర్లింగధార

ణమ్, బాహుజాతోరుజాతానామయం ధర్మోనవిద్యత" ఇతిప్రతిషేధదర్శనాచ్చ బ్రహ్మణస్యైవాంత్యాశ్రమే అధికారః నక్షత్రియాదేరిత్యాహుః, తథాపి 'యదహరేవ విరజే త్తదహరేవప్రప్రజేదిత్యాదిశ్రుతేస్తేవిర్జ్జికసాధారణ్యాత్ "త్రయాణాం వర్ణా నాంపేదమధీశ్య చత్వార ఆశ్రమా" ఇతిసంప్రకారపదనాచ్చ "బ్రహ్మణఃక్షత్రియో వాపి వైశ్యోవాప్రప్రజేద్భవః"దితిమనుస్తరణాత్ "ముఖజానామయం ధర్మో యద్విష్టోర్లింగధారణమ్, బాహుజాతోరుజానామయంధర్మోనవిద్యత"ఇతి నిషేధస్యవరమహంస సన్నాయసవిషయత్వాచ్చ "ముఖజానామయంధర్మో యద్విష్టోర్లింగధారణమ్, బాహు జాతోరుజాతానాంత్రిదండస్తు స్వధర్మత" ఇతి దర్శనాచ్చ క్వచిత్ తస్య బ్రహ్మణ గ్రహణస్యోపలక్షణతామాచక్షాణాః కేచిత్ త్రైవర్ణికాధికారంప్రతిషేదిరే తథాచసతి సకిలాశ్రమమంత్యమాశ్రితఇతి కవినాప్యయమేవవక్షోవివక్షితః ఇతిప్రతీమః, అన్యథా అన్యవానప్రస్థాశ్రమవరతయా వ్యాఖ్యానే "విదధేవిధిమన్యనైషికం యతిభిస్సార్థ మనగ్ని మగ్నిచ"దితివక్ష్యమాణేనానగ్నిసంస్కారేణవిరోధస్యాత్, అగ్నిసంస్కార విరహితస్య వానప్రస్థస్యైవాభావాదిత్యలమతిప్రసంగేన.

ప్రశమస్థితపూర్వపార్థవం కులం మభ్యుద్యత నూతనేశ్వరమ్,
నభసానిభృతేందురా తులాముదితారేణ్యసమూరురోహ తత్.

ప్రశమేతి. ప్రశమేస్థితః పూర్వపార్థివ రఘుః యస్యతత్ అభ్యుద్యతః నూత నేశ్వరః అభయస్యతత్ తత్ ప్రసిద్ధంకులం నిభృతేందునా అస్తమయానన్నచంద్రేణ ఉదితారేణ్య చనభసా "నభోఽంతరిక్షంగగన" మిత్యమరః. తులాంసాదృశ్యమారు రోహ-ప్రాప, నభసా తులామిత్యత్ర "నతుల్యాక్త" రిత్యాదినా తృతీయానిషేధః, తస్య సదృశవాచితులాశబ్దవిషయత్వాత్ కృష్ణస్యతులానాస్తీతి ప్రయోగాత్, అన్యతు సాదృశ్యవాచిత్యాదితి.

యతిపార్థివలింగధారిణౌ దదృశాతే రఘురాఘవౌ జన్యైః,

అపవర్తనహోదయార్థయో ర్భువ మంశామివ ధర్మయో ర్గతౌ.

యతీతి. యతిః భిక్షుః తస్యలింగం కాషాయాది, పార్థివోరాజా తస్యలింగం ఛత్రచామరాది తద్ధారిణౌ యతిపార్థివలింగధారిణౌ రఘురాఘవౌ రఘుతత్పుత్రౌ అప వర్తమహోదయార్థయోః మోక్షాభ్యుదయఫలయోః ధర్మయోః నివర్తకప్రవర్తకరూప యోరిత్యర్థః. భువంగతౌ భూలోకమవతీర్ణౌ అంశావివజన్యైః దదృశాతేదృష్టా.

అజితాధిగమాయ మంత్రిభి ర్యుయుజే నీతివిశారదై రజః,

అనసాయిపదోపలభయే రఘురాష్ట్రై స్సమియాయ యోగిభిః. 17

అజితేతి. అజః అజితాధిగమాయ అజితపదలాభాయ నీతివికారః మంత్రిభిః
యుయుజే సంగత ఇత్యర్థః-రఘుః అశపాయపదస్య మోక్షస్య ఉపలబ్ధయే ప్రాప్తయే
అపైః యథార్థదర్శిభిః యోగిభిః సమియాయస సేతః-ఉభయత్రాప్త్యపాయచింతార్థ
మితి శేషః.

నృపతిః ప్రకృతీరవేక్షితుం వ్యవహారాసన మాదదే యువా,
పరిచేతుముపాంశు ధారణాం కుశలూతం ప్రచయాస్తునిష్ఠరమ్.

నృపతిరితి. యువానృపతిః అజః ప్రకృతీః ప్రజాః కార్యాధిసీః అవేక్షితుం
దుష్టాదుష్టపరీక్షార్థం వ్యవహారాసనం భర్తాసనం అదదే స్వీచకార ప్రచయాః స్థిరః
నృపః రఘుస్తు “ప్రచయాః స్థిరోవృద్ధ” ఇత్యమరః, ధారణాం చిత్తస్య ఏకాగ్రతాం
పరిచేతుం అభ్యసితం ఉపాంశువిజనే “ఉపాంశువిజనే ప్రోక్త” మితి హలాయుధః
కుశైః పూతు విష్టరం ఆసనం అదదే “యమాదిగుణసంయుక్తే మనసః స్థితిరాత్మసి,
ధారణా ప్రోచ్యతేనద్భి” రితిపసిద్ధః.

అనయ త్ప్రభుశక్తిసంపదా వశమేకో నృపతీ ననంతరాఽ,

అపరః ప్రణిధానయోగ్యయా మరుతః పంచశరీరగోచరాఽ. 19

అనయదితి-వికటితనృతరః అజ ఇత్యర్థః - అనంతరాఽ స్వభూమ్యనంతరాఽ
నృపతీఽయాతవ్యపార్షిగ్రాహదీః ప్రభుశక్తిసంపదాతోశదండమహిమ్నా వశంస్వా
యత్తతాం అనయత్ “తోశో దండో బలంచైవ ప్రభుశక్తిః ప్రక్షీర్ణితా” ఇతిమితాక్ష
రాయాం - అపరః రఘుః ప్రణిధానయోగ్యయా సమాధ్యభ్యాసేన “యోగ్యాభ్యాసా
ర్కయోషితో” రితివిశ్వః శరీరగోచరాఽ శరీరాశ్రయాఽ పంచమరుతఃప్రాణాదీః
వశంఅనయత్ - నయతేర్ద్వికర్తృకత్వం “ప్రాణోఽపానస్సమానశ్చైదానవ్యాసౌచవా
యవః, శరీరస్థాః” ఇత్యమరః.

అకరోదచిరేశ్వరః క్షితౌ ద్విషదారంభ ఫలాని భస్మసాత్,

ఇతరో దహనే స్వకర్తృణాం వవృతే జ్ఞానమయేన వహ్నినా. 20

అకరోదితి. అచిరేశ్వరః నూతనప్రభుః అజః క్షితౌ ద్విషదాంతం శత్రుజ్ఞాం
ఆరంభాః కర్తాణి తేషాం ఫలాని భస్మసాత్ కార్తవ్యేన భస్మచకార “విభాషా సాతి
కార్తవ్య” ఇతిసాత్ప్రత్యయః. ఇతరః రఘుః జ్ఞానమయేన ఆత్మతత్వజ్ఞానరూపేణ
వహ్నినాకరణేనస్వకర్తృణాం భవబీజభూతానాం దహనేభస్మీకరణే వవృతే స్వకర్తాణి
దగ్ధం ప్రవృత్తఇత్యర్థః “యథైథాంసినమిద్ధోఽగ్నిర్భస్మసాత్కురుతేదద్దనః, జ్ఞానాగ్ని
స్వరకర్తాణి భస్మసాత్కురుతేతథే”తి గీతాయాం.

పణబంధముఖాన్తుణానజన్మదాపాయుజ్జ్ సమీక్ష్య తత్ఫలమ్,
రఘురవ్యజయద్గుణాశ్రయం ప్రకృతీస్థం సమలోష్టకాంచనః. 21

పణేతి. పణబంధస్సంధిరితి కౌటిల్యః అజః పణబంధముఖాన్ సంధ్యాదీన్ వడ్డుణాన్ “సంధిర్నావిగ్రహోయాన మానసం దైర్ఘ్యమాశ్రయః, వడ్డుణా” ఇత్యమరః, తేషాం గుణానాం ఫలం తత్ఫలం సమీక్ష్య అజోవ్య ఉపాయుజ్జ్ ఫలివ్యంతమేవ గుణం ప్రాయుజ్జ్శ్యర్థః. “ప్రాపాభ్యాం యాజేరయజ్ఞపాత్రే” ష్విత్వాత్త నేపదం సమే తుల్యతయా భావిలే లోప్తం మృత్సిండః కాంచనం చైలే యస్య సః సమలోష్టకాంచనః నిస్పృహ ఇత్యర్థః. స రఘురవి గుణాశ్రయం సత్త్వాదికం “గుణాస్సత్త్వం రజస్తమ” ఇత్యమరః, ప్రకృతౌ సమావస్థాయామేవ తిష్ఠతీతి ప్రకృతిస్థం పునర్వికారకూన్యం యథాభవతి తథా అజయత్.

న నవప్రభురాఫభోదయాత్ స్థిరకర్తా విరచామ కర్తణః,
న చ యోగవిధేర్న వేతరః స్థిరస్థిరావరమాత్తదర్శనాత్. 22

నేతి. స్థిరకర్తా అఫభాదయకారీ నవప్రభుః నూతనప్రభుః అజః అఫలాదయాత్ ఫలసిద్ధిపర్యంతం కర్తణః ఆరుభాత్ స విరచామ న నివృత్తః “జుగుప్సావిరామ ప్రమాదార్థానామవసంఖ్యాన” మిత్యపాదానత్వాత్పంచమి, ‘వ్యాజ్ఞో మఠిభ్యోరమ’ ఇతి పఠన్వేపదం. స్థిరస్థిః నవేతరో రఘుశ్చ అవరమాత్తదర్శనాత్ పఠమాత్త సాక్షాత్కారపర్యంతం యోగవిధేః విశ్వాసుసంధానాత్ స విరచామ.

ఇతి శత్రుషు చేంద్రియేషు చ ప్రతిషిద్ధప్రసరేషు జాగ్రతౌ,
ప్రసితాప్రదయాసవర్గయోసంభయ్యాం చిద్ధిం ముఖావవావతుః. 23

ఇతీతి. ఇత్యేవం ప్రతిషిద్ధః ప్రసరః సావిర్గప్రవృత్తిర్యేషాం తేషు శత్రుషు చ ఇంద్రియేషు చ జాగ్రతౌ అప్రమత్తౌ ఉదయావవర్గయోః ఆభ్యుదయమోక్షయోః ప్రసితౌ ఆసక్తౌ “తత్పరే ప్రసితాసక్తౌ” విత్యమరః. “ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా”చేతి చకారాత్సప్తమి, ఉభౌ అజరిషూ ఉభయీం ద్వివిధాం ఆభ్యుదయమోక్షరూపాం “ఉభాదుదాత్తోనిత్య” మితిశయప్రకృత్యయస్యాయజాదేశః “టిడ్ధాణ”ఇతి త్యాదినాజీవ, సిద్ధిం ఫలం అవాపతుః, ఉభౌ ఉభే సిద్ధి యథాసంఖ్యమవావతురిత్యర్థః.

అథ కాశ్చిదజన్యవేక్షయాగమయిత్వాసనుదర్శనస్సమాః,
తమనః పరమావదవ్యయం పురుషం యోగసమాధినా రఘుః.

అథేతి. అథ రఘుః సమదర్శనః సర్వభూతేషు సమదృష్టిస్సక్, అజస్య వ్యపేక్షయా అజాకాంక్షయా తదనురోధేన కాశ్చిత్సమాః కలివిద్యర్థాణి ‘సమా వక్షే సమం తుల్యమి’తి విశ్వః “హయనోఽస్త్రిశరత్సమా” ఇత్యమరశ్చ. గమయిత్వా సీత్యా, యోగసమాధినా, విశ్వాసుసంధానేన “సంయోగో యోగ ఇత్యుక్తో జీవాత్పఠరమా రఘు—13

త్వనో"రితి వసిష్ఠః, తమనఃపరం ఆవిద్యాయాః పరం మాయాతీత మిత్యర్థః. అవ్యయం అనంతపురుషం పరమాత్మానం ఆపత్ పరమాత్మైక్యం ప్రాపేత్యర్థః.

శ్రుతదేహవిసర్జనః పితృశ్చిరమశ్రాణి విసృజ్య రాఘవః,
విదధే విధిమస్యనైష్ఠికం యతిభిస్సాన్న్ధ మనగ్నిమగ్నిచిత్. 25

శ్రుతేతి. అగ్నిం చితవానగ్నిచిత్ "అగ్నిచే" రితిక్విప్ "చితవానగ్నిమగ్నిచి"దిత్యమరః, రాఘవః అజః పితృ రఘవః శ్రుతదేహవిసర్జనః శ్రుతపితృదేహత్యాగ సన్నిత్యర్థః. చిరం అశ్రాణి విసృజ్య ఆస్య పితృ యతిభిః పరివ్రాజకైః తత్కల్పవిద్భి సాన్న్ధం, అనగ్నిమగ్నిసంస్కారరహితం అనగ్నిసాధ్యమిత్యర్థః, నిష్ఠాయామస్తే భవం నైష్ఠికం విధిం అంత్యకర్త విదధే చక్రే, అనగ్నిం విధిమిత్యత్ర శౌనకః - "సర్వసంగ నివృత్తస్య ధ్యానయోగరతస్య చ, న తస్య దహనం కార్యం నైవ పిండోదకక్రియాః. నిదధ్యాత్ప్రణవేనైవ బలీతే భిక్షోః కళేబరమ్, ప్రక్షణం ఖననం చైవ సర్వం తేనైవ కారయే"దితి.

అకరోచ్చ తదార్ధ్వదైహికం పితృభక్త్యా పితృకార్యకల్పవితే,
న హి తేన పథా తనుత్యజ స్తనయావర్జితపిండకాంక్షిణః, 26

అకరోదితి. పితృకార్యకల్పవితే శ్రాద్ధవిధానజః అజః తథా పితృభక్త్యా తస్య రఘవః ఉర్ధ్వం దేహాద్యవం ఔర్ధ్వదైహికం శ్రాద్ధం చాకరోత్ "ఉర్ధ్వదేహ"చ్చేతి వక్తవ్యాత్ తక్ "అనుభవితాదీనాం చే"త్యుభయపదవృద్ధిః భక్త్యైవాకరోత్ నతు విధి రస్తీతి భావః, ఏతదేహహ-నహితి, తేన పథా యోగమార్గేణ తనుత్యజః దేహత్యాగినః తనయేన అవర్జితం దత్తం పిండం కాంక్షంతీతి తథోక్తః, నహి న భవంతి ఖలు "నైవ పిండోదకక్రియా" ఇతి వచనాదిత్యర్థః.

స పరాధ్యగతేరశోచ్యతాం పితృరుద్దిశ్య సదర్శవేదిభిః,
శమితాధిరధిజ్య కార్తుకః కృతవానప్రతిశాసనం జగత్. 27

స ఇతి. పరాధ్యగతేః ఉక్తౌష్ణగతేః ముక్తస్యేత్యర్థః. పితృ రఘవః అశోచ్యతాం శోకానర్హత్వం ఉద్దిశ్య అభిసంధాయ శోకో న కర్తవ్య ఇత్యుపదిశ్యేత్యర్థః, సదర్శవేదిభిః వృద్ధైః శమితాధిః వినివర్తితమనోవృధః "పుంసాన్విధిర్వానసీ వృధే"త్యమరః, నః అజః అధిజ్యమధిగతమార్హికం కార్తుకం యస్య స తథోక్తస్సగ్ జగత్ అప్రతి శాసనం ప్రజ్ఞారహితం కృతవాక్, న్యయమేవ సర్వనియామక ఇత్యర్థః అశోచ్యత్వే సుమంతః - "పరివ్రాజి విపన్నే తు పతితే చాత్మవేదినీ, కారోన్యో న శోకో జ్ఞాతీనా మన్యథా దోషభాగిన" ఇతి.

క్షీతిరిందుమతీ చ భామినీ పతిమాసాద్య తమగ్ర్యపారుషమ్,

ప్రథమా బహురత్న సూరభూషరా వీరమజీజనత్సుతమ్. 28

క్షీతిరితి. క్షీతిః మహీ ఇందుమతీ నామ భామినీ నారీ చ “నారీ భామా చ భామినీ”తి హలాయుధః అగ్ర్యపారుషం మహాపరాక్రమం కమజం పతిం ఆసాద్య తత్ర ప్రథమా క్షీతిః బహూని రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తుని సూత ఇతి బహురత్నః అభూత్ “రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపీ”త్యమరః. అపరా ఇందుమతీ వీరం సుతం ఆజీజనత్ - జనయతి స్వ.

కిన్నామగోఽసా? తత్రాహః—

దశరత్ని శతోపమద్యుతిం యశసా దిక్షు దశస్వపి శ్రుతమ్,

దశపూర్వరథం యమాఖ్యయా దశకణ్ఠారిగురుం విదుర్బుధాః.

దశేతి. దశరత్ని శతాని యస్య సః దశరత్ని శతః సహస్రాంతుః “భాన్దర్థంసస్సహస్రాంశు”రిత్యమరః, సూర్య ఉపమా యస్యాస్మా ద్యుతిర్యస్య తం యశసా దశస్వపి దిక్షు శ్రుతం ప్రసిద్ధం దశకంఠారేః రావణశత్రోః రామస్య గురుం పితరం యం సుతం ఆఖ్యయా నామ్నా దశపూర్వః దశశబ్దపూర్వః రథః రశశబ్దోఽయస్య తం దశపూర్వరథం దశరథమిత్యర్థః. బుధాః విదుః విదంతి “విదోలటో” వేతి ర్భేదసాదేశః.

ఋషి దేవగణస్వధాభుజాం శ్రుతయాగ ప్రసవై స్స పార్థివః,

అన్యూత్పము పేయివాక్ బభౌ పరిధేస్తు క్త ఇవోష్ఠదీధితిః. 30

ఋషీతి. శ్రుతయాగ ప్రసవైః అధ్యయనయజ్ఞసంతానైః యథాసంఖ్యం ఋషీణాం దేవగణానాం స్వధాభుజాం పితౄణాం అన్యూత్పం ఋణనిర్దుక్తత్వం ఉపేయివాక్ ప్రాప్తవాక్ సః పార్థివః అజః పరిధేః పరివేషాత్ “పరివేషస్తు పరిధి రుప సూర్యకమండలే” ఇత్యమరః. ముక్తః ఉష్ణదీధితిః ఉష్ణాంశుః 3వ బభౌ.

బలమార్తభయోపశాంతయే విదుషాం సన్నతయే బహుశ్రుతమ్,

వసు తస్య విభోర్న కేవలం గుణవత్తాపి పరప్రయోజనమ్. 31

బలమితి. తస్య విభోః కేవలం వసుధనమేవ పరప్రయోజనం న కింతు గుణ వత్తాపి పరప్రయోజనా పరేషామన్యేషాం ప్రయోజనం యస్యాం సా, కుతః, బలం ఆర్తానాం ఆపన్నానాం భయోపశాంతయే న తు స్యార్థం పరపీడార్థం వా బహుభూరి శ్రుతం విద్యావిదుషాం సన్నతయే సత్కారాయ సత్కార్యేకాయ.

స కదాచిదవేక్షితప్రజస్సహ దేవ్యా విజహార సుప్రజాః,

నగరోపవనే శచీసఖో మరుతాం పాలయితేవ నందనే. 32

స ఇతి. అవేక్షితప్రజః ఆకుతోభయత్వేనానుసంహితప్రజః కేవలం స్త్రీవ్యసనీనా భవతి భావః, శోభనా ప్రజా యస్య స సుప్రజాః సుపుత్రవాక్ పుత్రన్యస్తభాధ

ఇతి భావః. “నిత్యమసిచ్చిజామేధయో” రిత్యసిచ్చిత్యయః. సః నృపః కదాచిత్
దేవ్యా ఇందుమత్యా సహ నగరోపవనే శచ్యాస్సఖా శచీసఖః “రాజాహస్సఖిభ్య
ష్టచ్” మరుతామమరాణాం పాలయితా దేవేంద్రః నందన ఇవ విజనార చిక్రీడ,
“నందనంవన” మిత్యమరః.

అథ రోధసి దక్షిణోదధేః ప్రతగోకర్ణనికేతమీశ్వరమ్,

ఉపవీణయితం యయా రవేంద్రగావృత్తివధేన నారదః. 33

అథేతి. అథ దక్షిణోదధేః దక్షిణసముద్రస్య రోధసి కూలే “ఉదన్వానుదధి
స్సింధుః, కూలం రోధశ్చ తీరం చే”తి చామరః. శ్రితం గోకర్ణనికేతం గోకర్ణాఖ్యం
స్థానం యేన తం ఈశ్వరం శివం ఉపవీణయితం వీణయా ఉప సమీపే గాతుం
“సత్యావహ” శేత్యాదినా వీణాశబ్దాదుపగానార్థే ణిచ్ ప్రత్యయః. తత్సముక్
ప్రత్యయః నారదః రవేన్ద్రంబిహ ఉదగావృత్తివధేన ఉదీచోద్దిగ్భాదావృత్తేః
పంథాః ఉదగా వృత్తివధః తేన ఆకాశమార్గేణ యయా.

కుసుమైర్గ్రధితామపార్ధిలైః స్రజమాతోద్యసరోనివేళితామ్,

అహరత్కిల తస్య వేగవానధివాసస్సహయేవ మారుతః. 34

కుసుమైరితి. అపార్ధిలైః అపృథివీలైః వివ్రైరిత్యర్థః. తైః కుసుమైః గ్రధితాం
రచితాం తస్య నారదస్య ఆతోద్యస్య వాద్యస్య వీణారూపస్య శిరసి నివేళితాం “చతు
ర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనాచక” మిత్యమరః. స్రజం మాలాం వేగవాన్
మారుతః అధివాసే వాసనాయాం స్పృహయేవ తయా స్రజా స్వాంగం సంస్కర్తు
మివేత్సర్థః. “సంస్కారో గంధమాలాద్యైర్యస్మాన్స్వైత్తదధివాసన” మిత్యమరః. అహర
త్కిల, కిలేత్యైతిష్యే.

భ్రమరైః కుసుమానుసారిభిః పరికిర్ణా పరివాదినీ మునే,

దదృశే పవనావలేపజం సృజతీ బాష్పమిహంజనావలమ్. 35

భ్రమరైరితి. కుసుమానుసారిభిః కుసుమాన్యచసరన్భిః భ్రమరైః పరికిర్ణా
వ్యాప్తా మునే నారదస్య పరివాదినీ వీణావిశేషః వీణారు పల్లకి “విసంచీసాతు
తంత్రీభిన్నప్తభిః పరివాదినీ”త్యమరః. పవనస్య వాయోః “ఆవలేపః ఆధిక్షేపః తజ్జం
అంజనేన ఆవిలం కలుషం బాష్పం ఆశ్రు స్పృశతీ ముంచతీవ “ఆచ్ఛీనద్యో”రితి నమ్వి
కల్పః. దదృశే; పరిభూతాహి స్త్రియో రుదంతీతి భావః. భ్రమరాణాం సాంజనబాష్ప
బిందుసాదృశ్యం వివక్షితం “వా సప్తంసకస్య” ఇతిపర్తమానే, “ఆచ్ఛీనద్యోర్నుష్”
ఇతి నమ్వికల్పః.

అభిభూయ విభూతిమార్తవీం మధుగంధాతిశయేన వీరుధాం,
నృపతేరమరస్రగావ సావయితోరశ్శవకోటిషు స్థితిమ్. 36

అభిభూయేతి. సా అమరస్రగ్ వివ్యమాలా మధుగంధయోః మకరందసారభ్యయోః అతిశయేన వీరుధాం లతానాం “లతాప్రతానిసీవీద” దివ్యమరః. ఆర్తవీంబుతుభవాం విభూతిం మధుగంధసంపదం అభిభూయ తిరస్కృత్య నృపతేరజస్య దయతాయాః ఇందుమత్యాః ఉరః ఛాద్యతే ఆభ్యామిత్వైరశ్శవదౌ మచౌ తయోః కోటిషు అగ్రేషు ప్రదేశేష్యిత్యర్థః, స్థితిం ఆప ప్రాప్తా ఉరశ్శవదః కంచుక ఇతి కేచిత్ “ఉరుస్తవకోటి నుస్థితిమి”తిపాతే ఉరోష్విష్టికాలయోస్తస్వయోర్యేకోటి చూచుకే తయోన్యుస్థితిం గోప్యస్థానే పరితత్వాత్ప్రకస్తు స్థానం నివాసం ఆప ప్రాప్తేత్యర్థః.

క్షణమాత్రసఖింసుజాతయోః స్తనయోస్తామవలోక్యవిహ్వలా,
నిమిమిల నరోత్తమప్రియా హృతచంద్రా తమనేవ కాముదీ. 37

క్షణేతి. సుజాతయోన్యుజన్ నోన్యుదవతమయోరిత్యర్థః. స్తనయోః క్షణమాత్రసఖిం తాం ప్రజుః ఆవలోక్య-విహ్వలా వివశా నరోత్తమస్య ఆజస్య ప్రియా ఇందుమతీ తమనా రాహుణా “తమస్తు రాహుస్వర్భాష”రిత్యమరః. హృతచంద్రాకామ దీవ నిమిమిల. మమారేత్యర్థః. “అతో నిమిలనం దీర్ఘ నిద్రా చే”తి పాలాయుధః.

వపుషా కరణోద్భుతేన సా నివతంతి పతిమస్యపాతయత్,

నను తైలనిషేకబిందునా సహ దీపార్చిరుపైతి మేదిసీమ్. 38

వపుషేతి. కరణైరింద్రియైః ఉద్భుతేన “కరణంసాధకతమక్షేత్రకారేంద్రియే వ్యవస్థిత్యమరః, వపుషా కరణేన నివతంతి సా ఇందుమతీ పతిం అజమస్యపాతయత్ పాతయతిస్త తథాహి-నిషిచ్చత ఇతి నిషేకః తైలమేవ నిషేకః క్షరతైలమిత్యర్థః. తస్య బిందునా సహ దీపార్చిః దీపజ్వాలా “జ్వాలాభాసోర్నృపుంస్యర్చి”రిత్యమరః మేదిసిం మహిం ఉపైతి నను ఉపైత్యేన “ప్రకావధారణానుజ్ఞానునయామంత్రణేన” నిత్యమరః.

ఉభయోః పరిపార్శ్వవర్తినాం తుములేనార్తరవేణ వేజితాః,

విహగాః కమలాకరాశ్రయాస్సమదుగళా ఇవ తత్ర చుక్రుశుః.

ఉభయారితి. ఉభయోః జాయాపత్యోః పరిపార్శ్వవర్తినాం పరిజనానాం తుములేవ నుకులేన ఆర్తరవేణ కరుణస్వనేన వేజితాః భీషితాః కమలాకరాశ్రయాః విహగాః హంసాదయశ్చ తత్రఉపవసే నమదుగళా ఇవ తుల్యశోకా ఇవ చుక్రుశుః చక్రంధః.

నృపతే ర్వృజనాదిభిస్తమో నునుదే సాతు తదైవ సంస్థితా,

ప్రతికారనిధాన మాయుష స్సతి శేషే హి ఫలాయ కల్పతే. 40

నృపతేరితి. నృపతేః ఆజన్య తమః అజ్ఞానం మూర్ఛేతి యావత్ వ్యజనాదిభిన్నా ధన్వైశునుదే నున్నం అవిశదైవ జలసేకకర్షారక్షోదన్యాసాదయో గృహ్యం లే, సాత్త్విం దుమతి తదైవ సంస్థితా మృతా, తథాహి ప్రతికారవిధానం చిత్తాన్తాయుషః శేషే సతి ఫలాయ కల్పతే ఆరోగ్యాయ భవతి నాన్యథా “క్ష్మిసంపద్యమానే”చేతి చతుర్థి, తస్మాత్ ఆయుశ్యేషవద్భావాత్ నృపః ప్రతికారేణ ఉజ్జీవితః సాతు తదభావాత్ మృతేత్యర్థః.

ప్రతియోజయితవ్యవల్లకి సమవస్థామథ సత్త్వవిష్టవాత్,
స నినాయ నితాంతవత్సలః పరిగృహ్యోచితమంకమంగనామ్. 41

ప్రతీతి. ఆథ సత్త్వవిష్టవాత్ అనునిష్క్రమణాద్ధేతోః “ద్రవ్యాసు వ్యవసాయే ఘ సత్త్వమస్త్రీతుజుతుష్టి”త్యమరః, ప్రతియోజయితవ్యా తంస్త్రీభిర్వ్యజనీయా నతు యోజితావితం త్రీరిత్యర్థః తస్యా వల్లక్యాః వీణాయాః సమవస్థేవ సమవస్థాదకాయస్యా స్సా తాం అపశబ్దాం సమావస్థాయాం సమవస్థేతి కవినాప్రయుజ్యతే అంగనాం ఇందు మాతీం నితాంతం వత్సలః ప్రేమవాక్ సః ఆజః పరిగృహ్య మాస్తాభ్యాం గృహీత్వా ఉచితం పరిచితం అంకం ఉత్సంగం నినాయ.

పతిరంకినిషణ్ణయా తియా కరణాపాయుభిన్నవర్ణయా,
సమలత్యుత బిభ్రదావిలాం మృగరేఖాముషసీవ చన్ద్రమాః. 42

పతిరితి. పతిరజః అంకినిషణ్ణయా ఉత్సంగస్థితయా కరణానాం ఇంద్రియాణాం అపాయనాపగమేన, విభిన్నవర్ణయా విచ్ఛాయయా తయా అంగనయా కరణేన ఉష సిస్రాతః ఆవిలాం మలినాం మృగరేఖాం బిభ్రత్ చంద్రమాః చంద్ర ఇవ సమలత్యుత.

విలలాప స బాష్పగద్గదం సహజామస్యవహాయ ధీరతాం,
అభితప్తమయోఽపి మార్దవం భజతే కైవ కథా శరీరీషు. 43

విలలాపేతి. సః ఆజః సహజాం స్వాభావికీమసి ధీరతాం ధైర్యమవహాయ త్యక్త్వా బాష్పగద్గదం యథాతథా విలలాప పరిదేవితవాక్ “విలాపః పరిదేవన”మిత్యమరః, తథాహి-అభితప్తం సంతప్తం అయోఽపి అనుభావితమార్దవమపీతి భావః. మార్దవం భజతేశరీరీషు విషయే అభితప్తేష్వితి శేషః కైవ కీదృశీ కథావార్తా అనుక్తిసిద్ధేత్యర్థః.

కుసుమాన్యపిగాత్రసంగమాత్ప్రభవంత్యాయురపోహితుం యది,
న భవిష్యతి హంత సాధనం కిమివాన్యత్ప్రహరిష్యతో విధేః. 44

కుసుమాసీతి. కుసుమాన్యపి అపిశబ్దో నితాంతమార్దవద్యోతనాగ్గః, గాత్రసంగ మాత్ శరీరస్పర్శాత్ ఆయుః జీవితకాలం “ఆయురీవితకాలా నే”త్యమరః అపా హితుం అపహర్తం ప్రభవంతి యది హంతేతి విషాదే “హంత హరేషిషాదే” చేతి విశ్వః. ప్రహరిష్యతః విధేః అన్యత్ కుసుమాతిరిక్తంకిమివ వస్తు ఇవ శబ్దోవాక్యాలంకారే కీదృశమిత్యర్థః. సాధనం న భవిష్యతి. సర్వమపి సాధనం భవత్యేవేత్యర్థః.

అథవా మృదువస్తు హింసితం మృదునై వారభతే ప్రజాంతకః,
హిమనేకవివత్తిరత్ర మే నళిసీ పూర్వనిదర్శనం మతా. 45

అథవేతి. అథవా ప్రజాంతకః జనానాం నాశః కాలః మృద్వితీ వదచ్ఛేదః
మృదు కోమలం వస్తు మృదునైవ వస్తునా హింసితం హంతుం ఆరభతే ప్రారభతే,
అత్రాథే హిమనేకేన వివత్తిర్యస్యాస్యా నళిసీ మే పూర్వనిదర్శనం ప్రథమోదాహరణం
మతా సమతా.

సృగ్రియం యది జీవితాపహం హృదయే కిం నిహితా న హంతిమాం,
విషమప్యమృతం క్వచిద్భవేదమృతం వా విషమీశ్వరేచ్ఛయా. 46

సృగ్రితి. ఇయం సృక్ జీవితమపహంతీతి జీవితాపహం యది “అన్యేభ్యోఽపిదృ
శ్యత” ఇతి హంతేర్ద్రప్రత్యయః. “హృదయే వక్షసి స్వాంత” ఇతి కాశ్వకః. నిహితా
సతీ మాం కిం న హంతి, కింతు ఈశ్వరేచ్ఛయా క్వచిత్ విషమప్యమృతం భవేత్,
క్వచిదమృతం వా విషం భవేత్, దైవమేవాత్ర కారణమిత్యర్థః.

అథవా మమ భాగ్యవిప్లవాదశనిః కల్పిత ఏష వేధసా,
యదనేన తరుర్న సాతితః క్షవితా తద్విటపాశ్రితా లతా. 47

అథవేతి. అథవా మమ భాగ్యస్య విప్లవాద్వివర్యయాత్ ఏషః సృగ్రిత్యర్థః, విధే
యప్రాధాన్యాత్పల్లింగనిర్దేశః, వేధసా విధాత్రా అశనిఃవైద్యుతాగ్నిః, కల్పితః “దమ్భాని
రశనిర్ద్వయా” రిత్యమరః. “అశనిః పణివిద్యుతో” రితి విశ్వశ్చ. యద్యస్తాత్ అనేన
పురోవర్తినా పుష్పాశనినాపి ప్రసిద్ధాశనినేవ తరుః తరుస్థానీయః స్వయమేవ న పా
తితః. కింతు తస్య తరోః విటపాశ్రితా లతాస్థానీయాప్రియా క్షవితా నాశితా (తచ్ఛ
దైనాత్పాధ్యస్య తే, లతాశబ్దేనేదుమతీ) లోకే ప్రసిద్ధోఽశనిస్తరుం లతాం చ క్షవయతి
అయం తు లతామేవ న తరుమిత్యనేన ప్రకారేణాస్యాపూర్వత్వమిత్యభిప్రాయః.

కృతవత్ససి నావధీరణామపరాధేఽపి యథా చిరం మయి,
కథమేకవదే నిరాగసం జనమాభాష్యమిమం న మన్యసే. 48

కృతవతీతి. మయి చిరం భృశం అపరాధేఽపి అపరాధం కృతవత్ససి రాక్షేకర్త
రిక్తః, యథా యతో హేతోః యథేతి హేత్వర్థః, స్వరాదిషు వత్సలే, “యథేతిహే
తా” వితి గణవాఖ్యానే, అవధీరణామవజ్ఞాం న కృతవత్ససి నాకార్షీ, “అనేనస్తమా
నసామీష్య” ఇతి భూతార్థే లబ్. తత్ కథమేకవదే తత్తతే “తత్తతే స్వాజీకరణం

వర్తన్యా మేకవద్యవీ"తి విశ్వః. నిరాగనం నిరసరాధం ఇమం జనం ఇమమిత్యాత్మనిర్దేశః. మామిత్యర్థః ఆభావ్యం సుభావ్యం న మన్యసే న చింతయసి.

ధృవమస్మి శతశ్శున్సి తే విదితః కైతవవత్సలస్తవ,
పరలోకమసన్నివృత్తయే యదనాపృచ్ఛ్య గతాసి మామితః. 49

ధృవమితి. హే శున్సి తే శతః గూఢవిస్మయకారీ కైతవేన కపటేన వత్సలః కైతవవత్సలః ఇతి తవ విదితః త్వయా వేద్యమానోఽస్మి "గతిబుద్ధి"త్యాదినావర్తమానేక్షః "క్షస్యచవర్తమాన" ఇతిషష్ఠీ ధృవం కుతః, యద్యస్తాత్ మాం ఆనాపృచ్ఛ్య అనామంత్ర్య ఇతః ఆస్తాత్ లోకాత్ పరలోకం ఆసన్నివృత్తయే అపునరావృత్తయే గతాసి.

దయితాం యది తావదన్యగాద్వినివృత్తం కిమిదం తయా వినా,
సహ తాం హతజీవితం మమ ప్రబలామాత్మకృతేన వేదనామ్. 50

దయితామితి. ఇదం మమ హతజీవితం కుత్సితజీవితం "మారితే కుత్సితే హతః" ఇతి హాలాయుధః. తావదాదౌ దయితాం యద్యన్వగాత్ ఆన్వగాదేవ, యది రత్నావధారణే, పూర్వం మూర్ఛితత్వాదితి భావః, తస్మి తయా వినా కిం కిమర్థం నివృత్తం, లేనానుచితం కృతమిత్యర్థః. అతఏవాత్మకృతేన స్వసుశ్చేష్టితేన నివృత్తిరూపేణ ప్రబలాం వేదనాం సహతాం స్వయంకృతాపరాధేషు సహనమేవ శరణమితి భావః.

సురతశ్రమసంభృతో ముఖే ధ్రియతే స్వేదలనోద్గమోఽపి తే,
అథచాస్తమితాత్వమాత్మనా ధిగిమాం దేహభృతామసారతామ్. 51

సురతేతి. సురతశ్రమేణ సుభృతః జనితః స్వేదలనోద్గమోఽపి స్వేదబిందూదయోఽపి తే ముఖే ధ్రియతే అవతిష్ఠతే "భృజ్ అవస్థానే" ఇతి ధాతోః తాదాదికాత్కర్తరిలబ్, "రిజ్ శయ్యిజ్"క్షీపిరిజౌ దేశః. అథ త్వం అత్మనా స్వరూపేణ అస్తం నాశం ఇతాప్రాప్తావ ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానా తృతీయా ఇమాం దేహభృతాం ఆసారతాం అస్థిరత్వం ధిక్ నిదామ ఇత్యర్థః. "ధిజ్విర్భర్తనసందయో" రిత్యమరః, "ఉభయర్వత్సోకార్యాధిసంఖ్యాదిషుత్రిషు, ద్వితీయామ్రేడితాం లేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యత" ఇతి ధిక్పబ్జయోగాద్ద్వితీయా.

మనసాపి నవిప్రియం మయా కృతపూర్వం తవ కిం జహాసి మాం?,
నను శబ్దమతిః క్షీతేరహం త్వయి మే భావనిబంధనారతిః. 52

మనసేతి. మయా మనసాపి తవ విప్రియం న కృతపూర్వం పూర్వం న కృత
మిత్యర్థః. 'నున్నపే'తి సమాసః. కిం కేన నిమిత్తేన మాం జహసి నన్వహం షీతేః శబ్ద
పతిః శబ్దత వివ పతిః. న త్వర్థత ఇత్యర్థః. భావనిబంధనా భావహేతుకా ఆభిప్రాయ
పూర్వకా స్తరనిబంధనావా "భావస్సతాన్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్ జన్త స్వి"తి సర్వత్రా
వ్యమరః. సా రతిస్తు మే త్వయ్యేవ అస్తీతి శేషః.

కుసుమోఽభిచితాన్వభీభృతశ్చలయన్ భృంగరుచస్తవాలకాన్,
కరభోరు కరోతి మారుత స్త్వదుపావర్తనశంకి మే మనః. 53

కుసుమేతి. కుసుమైః ఉత్థచితాన్ గ్రధితాన్ జలీభృతః భంగీయుక్తాన్ కుటిలా
నిత్యర్థః, భృంగరుచః నీలాన్ తవ అలకాన్ చూర్ణమంతలాన్ 'అలకాశ్చూర్ణ మంతలా'
ఇత్యమరః, చలయన్ కంపయన్ "మితాం హ్రస్వ" ఇతి హ్రస్వః మారుతః వాయుః
హేకరభోరు, మే మనః త్వదుపావర్తనశంకి కరోతి త్వదుజ్జీవనశంకిరోతీత్యర్థః.

తదపోహితుమర్హసి ప్రియే ప్రతిబోధేన విషాదమాశు మే,
జ్వలితేన గుహగతం తమస్తుహినాద్రేరివ న క్తమోషధిః. 54

తదితి. హే ప్రియే, తత్తస్మాత్, ఆశు ప్రతిబోధేన మే విషాదం న క్తంరాత్రే
"అథ దోషా చ న క్తం చ రజనా వి"తీత్యమరః - ఓషధిః తృణజ్యోతిరాఘ్ని లతా
జ్వలితేన ప్రకాశేన తుహినాద్రేః హిమాద్రేః "తుషారస్తుహినం హిమ" మిత్యమరః.
గుహగతం గుహస్థితం తమ ఇవ ఆపోహితుం నిరసితుం అర్హసి.

ఇదముచ్చస్వసితాలకం ముఖం తవవిశ్రాంతకథం దునోతి మామ్,
నిశి సుప్తమివై కఠంకజం విరతాభ్యంతరపట్నదస్వనమ్. 55

ఇదమితి. ఇదం ఉచ్చస్వసితాలకం చలితమంతలం విశ్రాంతకథం నివృత్తనల్లాపం
తవ ముఖం నిశి సుప్తం నిమిలితం, విరతః ఉపరతః అభ్యంతరాణామంతర్వర్తి నాం
పట్నదానాం భ్రమరాణాం "పట్నద భ్రమరాశయ" ఇత్యమరః స్వనో యస్మిన్ తత్
నిశ్శబ్దభృంగయుక్తమిత్యర్థః, ఏకమద్వితీయం వంకజమివ మాం దునోతి పరితాపయతి.

ప్రాణినాం సంయోగవియోగో విలోక్యేతే, తత్త్వయా కిమర్థమేవం సంతప్యతే
ఇత్యాశంక్యాహః—

శశినం పునరేతి శర్వరీ చయితా ద్వంద్వచరం పతత్రిణమ్,
ఇతి తౌ విరహంతరక్షమా కథ సుత్యంతగతౌ న మాందహేః. 56

శశినమితి. శర్వరీ రాత్రిః శశినం, చంద్రం పునరేతి ప్రాప్తోద్విద్యంద్వభూతశ్చ
రతీతి ద్వంద్వచరః తం పతత్రిణం చక్రవాకం చయితా చక్రవాకీ పునరేతి ఇతి హే
తోః తౌ శశిచక్రవాకౌ విరహంతరక్షమా విరహవధిసహకా "అంతరమవకాశావధిపరి

ధానాంతర్ధిభేదతాదర్శ్య” ఇత్యమరః. అత్యంతగతా పునరావృత్తిరహితా త్వం తు మాం కథం న దహేః.

నవపల్లవసంస్తరేఽపి తే మృదు దూయేత యదంగమర్పితమ్,
తదిదం విషహిష్యతే కథం వద వామోరు చితాధిరోహణమ్. 57

నవేతి. నవపల్లవసంస్తరే నూతనప్రవాళకయనే అర్పితమపి తే తవ మృదుయ దంగం శరీరం దూయేత పరితస్తుభవేత్, వామా నుందరా ఊరూ యస్యాస్యావా మోరుః “వామం స్యాత్పుండరే నవ్య” ఇతి కేశవః. “సంహితశఛే” త్యాదినా ఊజ్ ప్రత్యయః, హే వామోరు తదిదమంగం చితాయాః కావ్యసంచయస్య అధిరోహణం కథం విషహిష్యతే? వద.

ఇయమప్రతిబోధకాయినీం రశనా త్వాం ప్రథమా రహస్యభి,
గతివిభ్రమసాదనీరవా న శుచా నానుమృతేవ లక్ష్యతే. 58

ఇయమితి. ఇయం ప్రథమారహస్యభి సురతసమయేఽవ్యసపాయాదితి భావః గతి విభ్రమసాదేన గతివిలాసోపరమేణ నీరవానిశ్చబ్దా రశనా మేఖలా “స్త్రీకట్యాం మేఖలా కాంచీ సప్తకీ రశనాస్త్రీయా” మిత్యమరః. అప్రతిబోధం అపునరుద్బోధం యథా తథా కాయినీం మృతామిత్యర్థః. శుచాత్వామను త్వయా నహ “తృతీయార్థ” ఇత్యను శబ్దస్య కర్తృప్రవచనీయత్వే “కర్తృప్రవచనీయక్తే ద్వితీయే”తి ద్వితీయా శుచామృతేవ న లక్ష్యత ఇతి న, లక్ష్యత వివేచ్యర్థః ద్వా నఞ్ఞా ప్రకృతమర్థం గమయత ఇతి న్యాయాత్.

కలమన్యభృతాసు భాషితం కలహంసీషు గతం మదాలసమ్,
హరిణీషు విలోలమీక్షితం పవనాధూతలతాసు విభ్రమః. 59

కలమితి. కలమితిత్రిదివేతియగ్గం ఆన్యభృతాసు కోకిలాసు కలం భాషితం మధురభాషణం కలహంసీషు మదేన అలసం మధురం గతం గమనం హరిణీషు విలోలం ఈక్షితం చంచలా దృష్టిః పవనేన ఆధూతాసు ఈవత్కంపితాసు లతాసు విభ్రమః విలాసః ఇత్యమి పూర్వోక్తాః గుణాః కలభాషణాదయః ఏషు కోకిలాదిస్థానేష్వితీకేవః.

త్రిదివోత్సుకయాప్యవేక్ష్య మాం
నిహితాస్సత్యమమీ గుణాస్త్యయా,
విరహే తవ మే గురువ్యథం
హృదయం నత్వవలంబితం క్షమాః. 60

త్రిదివేతి. త్రిదివోత్సుకయాపి ఇహ జీవంత్యైవ స్వర్గం ప్రతి ప్రార్థితయాపి త్వయామామవేక్ష్య విరహాననం విచార్య - అమిగుణాః సత్యం నిహితాః మత్ప్రాణ

ధారణోపాయతయా స్థాపితా ఇత్యర్థః - కింతు తవ విరహే గురువ్యధం అతిదుఃఖం మే
మమ హృదయం అవలంబితుం ధారయితుం స్థాపయితుమిత్యర్థః. న త్తమాః న శక్త్యాః,
తేఽపిత్వత్సంగమ ఏవ సుఖకారిణిః నాన్యథా ప్రత్యుత్ప్రణానుత్క్రంతంతీతి భావః.

మిథునం పరికల్పితం త్వయా సహకారః ఫలినీ చ నన్విదమా,
అవిధాయవిహహసత్క్రియామనయోర్దమ్యత ఇత్యసాంప్రతమ్. 61

మిథునమితి. సహకారః చూడవిశేషః ఫలినీ ప్రియంగులతా చేతి ఇమా ప్రియం
గులతాసహకారా “ప్రియంగుఫలినీ ఫలి”త్యమరః. త్వయా మిథునం పరికల్పితం నను
మిథునత్వేనాభ్యమాని. ఆనయోః వివాహసత్క్రియాం వివాహమంగళం అవిధాయ
అకృత్వా గమ్యత ఇత్యసాంప్రతమయ్యుక్తం మాతృపీషానానాం మాతరం వినా న
కించిత్సుఖమస్తీతి భావః.

కుసుమం కృతదోహపస్త్యయా యదశోకోఽయముదీరయిష్యతి,
అలకాభరణం కథం ను తత్తవ నేష్యామి నివాపమాల్యతామ్. 62

కుసుమమితి. త్వయా కృతం వృక్షాదిపోషకం దోహదం పాదతాడనరూపం
యస్య సః అయమశోకః యత్కుసుమం సుమం ఉదీరయిష్యతి ఉత్పాదయిష్యతి,
తవాలకానాం ఆభరణభూతం తత్ కుసుమం నివాపమాల్యతాం కథం ను నేష్యామి
“విప్రదానం నివాపస్యా” దిత్యమరః.

స్మరతేవ సశబ్దనూపురం చరణానుగ్రహమన్యదుర్లభమ్,
అమునా కుసుమాశ్రువర్షిణా త్వమశోకేన సుగాత్రి శోచ్యసే. 63

స్మరతేతి. అన్యదుర్లభం కింతు స్మరత్యమేవేత్యర్థః. సశబ్దనూపురం యస్మిన్ తం
చరణేనానుగ్రహం తాడనరూపం స్మరతేవ కుసుమాశ్రేవాక్రాణి తద్వర్షిణా అమునా
అశోకేన హే సుగాత్రి, అంగగాత్ర కంఠేభ్యోవక్తవ్యాత్ జీవ త్వం శోచ్యసే.

తవ నిశ్చసితానుకారిభిర్వక్తైరర్థచితాం సమం మయా,
అసమాప్య విలాసమేఖలాం కిమిదం కిన్నరకంఠి సుష్యతే. 64

తవేతి. తవ నిశ్చసితానుకారిభిః సాగంధ్యేన త్వన్నిశ్వాసోపమైః వక్తృరైర్వక్తృభ్య
పుష్పైః మయా సమం అర్థచితాం ఆర్థం యథా భవతి తథా రచితాం విలాసమేఖలాం
అసమాప్యాసమాపయ్య కిన్నరస్యేవ కంఠో యస్యాస్మా కిన్నరకంఠీ “అంగగాత్రే”
త్యాదినాజీమ్. హే కిన్నరకంఠి, కిమిదం సుష్యతే ఇదమచచితమిత్యర్థః.

సమదగ్గిఖసుఖస్సఖీజనః ప్రతిపచ్చంద్రనిభోఽయమర్చకః,
అహమేకరసస్తథాపి తే వ్యవసాయః ప్రతిపత్తినిష్ఠురః. 65

సమేతి. సఖీజనః సమదగ్గిఖసుఖః త్వద్దగ్గిభేన దగ్గిభ్యో త్వత్సుభేన సుఖిత్యర్థః.
అయమర్చకః బాలః ప్రతిపచ్చంద్రనిభః దర్శనీయః వర్షిష్ణుశ్చేత్యర్థః. ప్రతిపచ్చదేన

ద్వితీయా లక్ష్మ్యతే ప్రతివచ్చంద్రస్య దర్శనాయోగ్యత్వాత్ అహం వీకరసః సమాను
రాగః “శృంగారాదా విషే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రస” ఇత్యమరః. తథాపి జీవన
సామగ్రి సత్యపీత్యర్థః. తే కవ వృషసాయః ఆస్త త్వరిత్యాగరూపా వ్యాపారః ప్రతి
పత్తి నిష్ఠురః స్వర్తుం న శక్యః కిముతాధికరు మితి భావః.

ధృతిరస్తమితా రతిశ్చ్యుతా పిరతం గేయమృత్యుర్నిరున్యవః,
గతమాభరణప్రయోజనం శయనీయం పరశూన్యమవ్యమే. 66

ధృతిరితి. ఆద్య మే ధృతిః ధైర్యం ప్రీతిర్వా “ధృతిస్సంతోషధైర్యయో”రితి
విశ్వః. అస్తమితా నాశం గమితా. రతిః రమణంఽమృతా గేయం గీతం విరతం ఋతుః
వసంతాదిః నిరుత్సవః ఆభరణానాం ప్రయోజనం ఫలం గతం అవగతం శేరలేఽత్రేతి
శయనీయం తల్పం “కృత్యల్యుటోబహుళ” మిత్యధికరణార్థేఽనియర్ ప్రత్యయః.
పరిహాస్యం రిక్తం త్వాం వినా మే సర్వం నిష్ఫలమితి భావః

గృహీణీ సచివస్సఖా మిథః ప్రియశిష్యా లలితే కలావిధౌ,
కరుణావిముఖేన మృత్యునా హరతా త్వాం వదకిన్న మేహృతమ్.

గృహీణీతి. హే ప్రియే, త్వమేవ మే గృహీణీ దారాః సచివః బుద్ధిసహాయో
మంత్రి మిథః రహసి సఖా నర్త సచివః లలితే శుభురే కలావిధౌ గీతవాచిత్రాది చతు
ష్టపికలాప్రయోగే ప్రియశిష్యా అతః త్వాం సర్వసమప్తిరూపాం హరతా అత ఏవ
కరుణావిముఖేన కృపాశూన్యేన మృత్యునా మే మమ సంబంధి కిం న హృతం? పద,
సర్వ మేవహృతమిత్యర్థః.

చతుష్టపికలాసు భోజరాజః.

గీతం 1 వాదిత్రం 2 నృత్యం 3 నాట్యం 4 చిత్రం 5 పుస్తకరత్న 6 వక్త
చ్ఛేద్యం 7 లిపిజ్ఞానం 8 వచనకాశలం 9 వైలక్షణ్యం 10 మాల్యవిధిః 11 గంధయుక్తిః
12 ఆస్వాద్యవిధానం 13 అనురంజనజ్ఞానం 14 రత్నపరిక్షా 15 సీమ్యం 16 ఉపకరణ
క్రియా 17 ఆదీవజ్ఞానం 18 తిర్యగ్గోనిచిత్పితం 19 మాయాకృతం 20 పాపంజ
నమయజ్ఞానం 21 క్రిడాకాశలం 22 సంవాహనం 23 శరీరసంస్కారకాశలం 24 ఆయ
ప్రాప్తిః 25 రక్షావిధానం 26 రూపసంఖ్యా 27 క్రియామార్గః 28 జీవగ్రహణం 29
నయజ్ఞానం 30 చిత్రవిధిః 31 సూధరాశిః 32 తుల్యావిధిః 33 క్షుప్రగ్రహణం 34
అనుప్రాప్తిః 35 లేఖా 36 స్మృత్యనుక్రమః 37 లీలావ్యాపారమోహనం 38 ఫల
వ్యామోహ ఇతి పాఠాంతరం, గ్రహణాదానం 39 ఉపస్థానవిధిః 40 యుద్ధం 41 శతం
42 గతం 43 స్త్రీపురుషభావగ్రహణం 44 స్వరాగ్రహణకాశలం 45 ప్రత్యంగదానం
46 నఖచిహ్నః 47 దంతచిహ్నః 48 నీపీస్తంసనం 49 గుహ్యస్వర్ణసంహార్యం 50
పరమార్థకాశలం 51 భూషణం 52 సమానార్థతా 53 ప్రాప్తాపానం 54 మృదుక్రొధ

ప్రవర్తనం 55 క్రుద్ధప్రసాదనం 56 సుప్రాపతిత్యాగః 57 పరమస్యాపవిత్రః 58
 గమ్యగ్రహః 59 సాశ్రుపాతనం 60 రమణస్యవీక్షణం 61 స్వయంతపశక్రియా
 62 ప్రస్థితాపగమనం 63 పునర్నిరీక్షణం 64 ఇతికలానా చతుష్టయః.

మదిరాక్షి మదాననాద్విత్తం మధు పీత్వా రసవత్ప్రథం ను మే,
 అనుపాస్యసి బాష్పమాషితం పరలోకోపనతం జలాంజలిమ్. 68

మదిరేతి. యద్యసి మాద్యత్యనయేతి మదిరా సురేతి ప్రసిద్ధం తథాపి సారోఽ
 మదిరలోచనా ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్, మాద్యత్యనేనేతి మదిరి మదకరమాత్ర
 మిత్యాచక్షతే “ఇషినిమిమ ది”త్యాదినా కిరచ్చ్యుత్యయః, తాదృశే అక్షిణీ యస్యా
 స్తస్యాస్సబుద్ధిః హే మదిరాక్షి మదకరాక్షి, మదాననేన అర్పితం దత్తం రసవత్
 స్వాదుతరం మధు పీత్వా బాష్పమాషితం అశ్రుతప్తమిత్యర్థః, తమసి పరలోకాయ
 ఉపనతం నత్యిహార్థం మే జలాంజలిం కళం ను అనుపాస్యసి అనంతరం పాస్యసి తద
 నంతరం ఇదమన్వర్త మిత్యర్థః, అత్రేదం ధ్వన్యతే, మధ్యేహి కోష్ఠముదక మనుపానం,
 యథాహ బాహుటః. “అనుపానం హిమం చారి యవగోఘామయోర్హితమ్, దధ్ని
 మద్యే విజేత్ ఔద్రే కోష్ఠం పిష్టమయే” స్వీతి, తచ్చ ఇహైవోపయుజ్యతే. ఇదం
 తూష్టం లోకాంతరోపయోగీత్యాయుచ్చేదవిరోధాత్కృత మనుపాస్యనేతి భావః.

విభవేఽపి సతి త్వయా వినా సుఖమేవావదజస్య గణ్యతాం,

అహృతస్య విలోభనాంతరై ర్మనుష్యై విషయాన్ స్వదాశ్రయాః.

విభవ ఇతి. విభవేఽపి విశ్వక్సే సత్యసి త్వయా వినా అజస్య ఏవావదేవసుఖం
 గణ్యతాం యావత్త్వయా సహ భుక్తు తతోఽన్యన్నకించిచ్ఛవిష్యతీత్యర్థః. కుతః విలో
 భనాంతరైః విషయాంతరైః, అహృతస్యాన్యాప్తస్య మమ సర్వే విషయాః త్వదాశ్ర
 యాః త్వత్ప్రధానాః త్వదధీనా ఇత్యర్థః, త్వాం వినాన కించిత్త మరోచకమస్తీత్యర్థః.

విలపన్నితి కోసలాధిపః కరుణార్థగ్రధితం ప్రియాం ప్రతి,

అకరోత్ప్రేధివీరుహానపి సుతశాఖారసబాష్పమాషితాన్. 70

విలపన్నితి. కోసలాధిపః ఆజః ఇతి కరుణః కోశరసః సవివార్థః తేన గ్రధితం
 యథా తథా “కరుణస్తై రసే వృక్షే దమాయాం కరుణామలే”తి విశ్వః. ప్రియాం
 ఇందుమతీం ప్రతి విలపన్ పృథివీరుహాన్ వృక్షానపి సుతాః శాఖారసా మకరుందా
 ఏవబాష్పైః తైః దూషితాన్ అకరోత్ అచేతనానవ్యరోదయదిత్యర్థః.

అథ తస్య కథంచిదంకళః స్వజనస్తామసుకాయ సుందరం,

విసప్త తదంత్యమండనామనభాయాగురుచందనై ధనే. 71

అథేతి. అత స్వజనః బంధువర్గః తస్య అజస్య అంకతః ఉత్సాగాత్ - కథంచి
 దపసీయ తత్ దివ్యకుసుమమేవ అంత్యమండనం యస్యాస్మా తాం సుందరీం ఇందు

మతీం అగురూణి చందనాని చ ఏధాంసి ఇధనాని యస్య తస్మై “కావం దార్వింధనం
తేష్వ ఇద్ధ మేధస్సమిత్ స్త్రియా” మిత్యమరః, అనలాయ పావకాయ వినస్థ త్యక్త
వానిత్యర్థః “క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్య” మితి క్రియామాత్రయోగేఽపి సంప్ర
దానత్వాచ్చతుర్థీ.

ప్రమదామను సంస్థితశ్శుచా నృపతిస్సన్నితి వాచ్యదర్శనాత్,
న చకార శరీరమగ్నిసాత్సహ దేవ్యా న తు జీవితేచ్ఛయా. 72

ప్రమదామితి. నృపతిస్య మహారాజస్య శుచా శోకేన ప్రమదామనుప్రమ
దయా సహ “తృతీయార్థ” ఇత్యనోః కర్తృప్రపచయిత్వే తద్యోగాద్విత్వతీయా. సంస్థి
తః మృత ఇతి వాచ్యదర్శనాత్ ఆపవాదజ్ఞానాచిత్యర్థః. దేవ్యా ఇందుమత్యాసహ శరీ
రం అగ్నిసాత్ అగ్నిర్భీనం న చకార “తదధీనవచన” ఇతి సాత్విప్రత్యయః జీవితేచ్ఛ
యాతు న.

అథ తేన దశాహతః పరే గుణశేషామపదిశ్య సుందరీం,
విదుషా విధయస్సనూపితాః పురవోపవనే మహర్థయః. 73

అథేతి. అథ విదుషా తేన అతేన గుణా ఏవ శేషా యస్యాస్తాం గుణశేషాం
సుందరీం ఇందుమతీమపదిశ్య ఉద్దిశ్య, దశానామహ్నిం సమాహరః దశాహః తద్ధితార్థే
త్యాదినాసమాహారార్థేతత్పురుషఃసమాహరస్యైకత్వాదేకవచనం “రాజాహస్సభిభ్యష్ట”
జిటిటచ్ ప్రత్యయః “రాత్రాహ్నిహఃపుం సీ”తి పుల్లింగతా “ఆహ్నిహ్నివేభ్యః”
ఇత్యహ్నిదేశోనభవతి “నసంఖ్యాదేస్సమాహర” ఇతి నిషేధాత్, తతస్తసిత్ తస్మాదశా
హతః పరే ఉద్ధ్వం కర్తవ్యాః మహర్థయః మహాసమ్మర్థయః విధయః క్రియాః పురః
పుర్యాః ఉపవనే-ఉద్వ్యానవన ఏవ సమాపితాః సంపూర్ణమనుష్ఠితా ఇత్యర్థః, న చాత్ర
దశాహత ఇత్యస్య “శుభ్యేద్విప్రో దశాహేన ద్వాదశాహేన భూమిపః, వైశ్యః పంచ
దశాహేన శూద్రో మాసేన శుద్ధతి” ఇతి మనువచనవిరోధశృంకనీయః. తస్య నిర్గుణ
క్షత్రియవిషయత్వాత్ గుణవత్క్షత్రియస్య తు దశాహతశ్చృద్ధి మాహ ఋశరః-“క్షత్రి
యస్తు దశాహేన స్వకర్త నిరతశ్శుచి” రితి సూచ్యతేఽస్యాపిగుణవత్త్వం విదుషేతి.

స వివేక పురీం శయా వినా క్షణదాపాయశశాంకదర్శనః,
పరివాహమివావలోకయన్ స్వశుచః పారవధూముఖా శుష్కు.

సఇతి. తయా ఇందుమత్యా వినా క్షణదాయాః రాత్రేః “నిశా నిశీధిని రాత్రి
స్త్రియామా క్షణదా క్షపా” ఇత్యమరః. అపాయేఽవశానే అపగమ ఇత్యర్థః. యః
శశాంకః చంద్రః స ఇవ దర్శనః దృశ్యమాన ఇత్యర్థః. కర్తార్థే ల్యుట్ ప్రత్యయః. అవ
లోకయన్ “జూఛ్యాస్య పరివాహ” ఇత్యమరః. స్వదుఃఖపూరాతిరేకమివ పశ్యన్
పురీం అయోధ్యాం వివేక పధూగ్రహణాత్తానామిందుమత్యాం సఖ్యభిమానాదజనమాన
దుఃఖసూచనాత్పరివాహోక్తిర్నిర్వహతి.

అథ తం సవనాయ దీక్షితః ప్రణిధానా ద్దురురాశ్రమస్థితః,
అభిషంగజడం విజజ్ఞి వానితి శిష్యేణ తదాన్వబోధయత్. 75

అథేతి. అథ సవనాయ యాగాయ దీక్షితః గురుః వసిష్ఠః ఆశ్రమస్థితః స్వాశ్రమ వివస్థితస్య ప్రణిధానాత్ ధ్యానాత్ తం అజం అభిషంగజడం దుఃఖ మోహితం విజజ్ఞివాక్ జ్ఞాతవాక్. “క్వసుశ్చే”తి క్వసుప్రత్యయః. ఇతి వక్ష్యమాణ ప్రకారేణ శిష్యేణ బోధయత్రా అబోధయత్ బుధ్యతేర్ణ్యంతాల్లజ్.

అసమాప్తవిధిర్యతో మునిస్తవ విద్వానపి తాపకారణమ్,
న భవంతముఃస్థితస్త్వయం ప్రకృతౌ స్థాపయితుం పథశ్చ్యుతమ్.

అసమాప్తేతి. యతోహేతోః మునిః వసిష్ఠః, అసమాప్తవిధిః అసమాపితక్రతుః అతోహేతోః తవ తాపకారణం దుఃఖహేతుం కళత్రనాశరూపం విద్వాన్ జానన్మపి “విదేశ్యతుర్వసు” రితి స్వాదేశః. “నలొకే”త్యాదినా వస్తీప్రతిషేధః. పథశ్చ్యుతం ప్రకృతేశ్చ్యుతం స్వభావాద్భిన్నం భవంతం ప్రకృతౌ స్వభావే స్థాపయితుం ఆశ్వాసయితు మిత్యర్థః. స్వయం నోపస్థితః నాగత ఇత్యర్థః.

మయి తస్య సువృత్త వర్తతే లఘుసందేశపదా సరస్వతీ,
శృణు విశ్రుతసత్త్వసారతాం హృదిచై నాముపధాతుమర్హసి. 77

మయీతి. హే సువృత్త సదాచార, సందిశ్యత ఇతి సందేశః సందేష్ప్రవ్యర్థః తస్య పదాని వాచకాని లఘూని సంక్షిప్తాని సందేశపదాని యస్యాం సా లఘుసందేశ పదా తస్య మునేః వసిష్ఠస్య సరస్వతీ వాక్ మయి వర్తతే “గీర్వాణాణి సరస్వతీ” త్యమరః. హేవిశ్రుతసత్త్వసార ప్రఖ్యాతధైర్యాతిశయ తాం సరస్వతీం శృణుశ్రుతా మేనాం వాచం హృది మనసి ఉపధాతుం చార్హసి.

వక్ష్యమాణార్థోపయుక్తమునేస్సర్వజ్ఞత్వం తావదాహః—

పురుషస్యపదేవ్వజన్త నస్సమతీతం చ భవచ్ఛ భావి చ,
స హి నిష్ప్రతిఘేన చక్షుషా త్రితయం జ్ఞానమయేన శశ్యతి. 78

పురుషస్యేతి. అజన్త పురుషస్య పురాణపురుషస్య భగవత్స్త్రివిక్రమస్య పదేషు విక్రమేషు భువనేష్విత్యర్థః సమతీతం భూతం చ భవత్ వర్తమానం చ భావి భవిష్య చేతి త్రితయం నిష్ప్రతిఘేన అప్రతిబంధేనేత్యర్థః, జ్ఞానమేవజ్ఞానమయం తేన చక్షుషా దృష్ట్యా సః వసిష్ఠః వశ్యతి హి అతః తదుక్తేషు న సంశయితవ్యమిత్యర్థః.

చరతః కిల దుశ్చరం తప స్త్పణబిందోః పరిశంకితః పురా,

ప్రజిఘాయ సమాధిభేదినీం హరిరన్వహరిణీం సురాంగనామ్. 79

చరతః ఇతి. పురా కిల దుశ్చరం తీవ్రం తపః చరతః తృణబిందోః తృణబిందు నామకాదత్రివక్యాదృషేః పరిశంకితః భీతః కర్తరిక్తః “భీతాద్ధానాం భయహేతు” రిత్యపాదానత్వాత్పంచమి. హరిః ఇంద్రః సమాధిభేదినీం తపోవిఘాతినీం హరిణీం నామ సురాంగనామచరణం ఆన్వే తృణబిందవే ప్రజిఘాయప్రేషితవాన్.

స తః ప్రతిబంధమన్యునా ప్రముఖావిప్రతచారువిభ్రమామ్,

అశపద్భవ మానుషీతి తాం శమవేలా ప్రశయోర్మిణా భువి. 80

స ఇతి. సః మునిః శమః శాంతిరేవ వేలా మర్యాదా తస్యాః ప్రశయోర్మిణా ప్రశయకాలతరంగేణ శమవిఘాతకేనేత్యర్థః “అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమర్యాద యోరపి” త్యమరః, తః సః ప్రతిబంధేన విఘ్నేన యో మన్యుః శ్రోధః తేన హేతు నా “మన్యురైస్యేక్రతౌ క్రుధీ” త్యమరః. ప్రముఖే అగ్రే ఆవిష్కృతః ప్రకటితః చారువిభ్రమః మనోహరవిలాసో యయా సా తాం హరిణీం భువి భూలోకే మానుషీ మనుష్యస్త్రీభవేత్యశపత్ శకాప.

భగవన్పరవానయం జనః ప్రతికూలాచరితం శ్శమన్వ మే,

ఇతి చోపనతాం శ్శీతిస్పృశం కృతవానాసురపుష్పదర్శనాత్. 81

భగవన్నితి. హే భగవత్ మహర్షే, ఆయం జనః పరోఽస్యాస్తిస్వామిత్యేనేతి పరవాన్ పరాధీనః ఆయమితి తస్య ఆత్మనిర్దేశః అహం పరాధీనేత్యర్థః, మే మమ ప్రతికూలాచరితం విరుద్ధాచరణం అపరాధం తపోఽంతరాయం శ్శమన్వ ఇతి అనేన ప్రకారేణ ఉపనతాం శరణం గతాం హరిణీం ఆసురపుష్పదర్శనాత్ సురపుష్పదర్శన పర్యంతం శీతిం స్పృశతీతిస్పృశ తాం శీతిస్పృశం మానుషీం కృతవాన్ ఆకరోత్ దివ్యపుష్పదర్శనం కాపాపధిరిత్యుగృహీతవానిత్యర్థః.

క్రశక్తైః కవంశసుభవా తపభూత్వా మహిషీ చిరాయ సా,

ఉపలబ్ధవతి దివశ్శ్చ్యుతం వివశా శాపనివృత్తికారణమ్. 82

క్రశక్తైశితి. క్రశక్తైశికానాం రాజ్ఞాం సంశే సంభవో యస్యాస్స సురాం గనా తం మహిషీ భూత్వా చిరాయ దివః స్వర్గాత్ చ్యుతం శాపనివృత్తికారణం సుర, పుష్పరూపం ఉపలబ్ధవతీప్రాప్తవతీ వివశా అభూదితి శేషః మృతేత్యర్థః.

తదలం తదపాయచింతయా విషదుత్పత్తిమతామున్ధితా,
వసుధేయమవేక్ష్యతాం త్వయా వసుమత్యాహి నృపాః కళత్రిణః.

తదితి. తత్ తస్మాత్ తస్మాత్ ఇందుగుఱ్యాః అపాయచింతయా నాశచింతయా
అలం; తస్మరణం న చింత్యమిత్వార్థః. నిషేనక్రియాః ప్రతికరణత్వాచ్చింతయేతిత్వతీ
యా కతో న చింత్యమత ఆహ-యతః ఉత్పత్తిమతాం జన్మవతాం విపత్తి
ఉపస్థితా సిద్ధా “జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యు” రిత్వైరిత్యర్థః. నను తథాపి కళత్ర
హీనస్య కిం జీవితం? తత్రాహ-వసుధేతి త్వయా ఇయం వసుధా భూమిః “వసుధోర్వి
వసుంధరే” త్యమరః. అవేక్ష్యతాం పాల్యతాం హి యస్తాత్. నృపాః రాజానః వసు
మత్యా భువా కళత్రిణః కళత్రవంతః తస్మాన్న శోచితవ్యమిత్వార్థః. “కళత్రం శ్రోణి
భార్యయో” రిత్వమరః.

ఉదయే మదహాచ్యముజ్జతా శ్రుతమావిష్కృతమాత్మవత్తయా,
మనసస్తదపస్థితే జ్వరే పునరగ్లీబతయా ప్రకాశ్యతామ్. 84

ఉదయ ఇతి. ఉదయే అభ్యుదయే సతి మదేన యద్వాచ్యం గిందా తదుజ్జతా
పరిహరతా సత్యసి మదహేతౌ అమాద్యతా త్వయా అత్తవత్తయా అవికృతచిత్తవత్త
యా లింగేన శ్రుతం శాస్త్రం తజ్జనితం జ్ఞానమితియావత్. అవిష్కృతం ప్రకాశితం
తత్ శ్రుతం మనసః జ్వరే సంతాపే ఉపస్థితే స్తాపే సతి అగ్లీబతయా ఆకాశరేణ
లింగేన పునః ప్రకాశ్యతాం విదుషా సర్వావస్థాసంస్థి ధీరేణ భవితవ్యమితి భావః.

ఇతోఽపి న రోదితవ్యమిత్యాహః—

రుదతా కుతప్రప సా పునర్భవతా నానుమృతాపి లభ్యతే,
పరలోకజుషాం స్వకర్తభిర్గతయో భిన్నపథా హి దేహినామ్. 85

రుదతేతి. రుదతా భవతా సా కుతప్రప పునర్భవతే, న లక్ష్యత ఏవేత్యర్థః.
యతః అనుమ్రయత ఇత్యనుమృత్ క్విప్, తేన అనుమృతా అనుమృతవతాపి భవతా
పునః న లభ్యతే. నన్వనుమృతేన పరత్ర లభ్యతే ఇతిచేత్ తదపి నేత్యాహ. —పరలోక
జుషాం లోకాంతరభాజాం దేహినాం గమ్యంత ఇతి గతయః గమ్యస్థానాని స్వకర్తభిః
పుణ్యపాపైః భిన్నపథాహి పృథక్పృథక్మార్గా హి పరత్రాపి స్వస్వకర్తానురూప ఫల
భోగాయ భిన్నభిన్న దేశగమనాన్నానుమృతేనాపి లభ్యత ఇత్యర్థః.

అవశోకమనాః కుటుంబినీమనుగృహ్నిష్ఠాః నివాపదత్తిభిః,

స్వజనాశ్రు కిలాతిసంతతం దమాతి వేతమితి ప్రచక్షతే. 86
రఘు—14

అపేతి. కింతు అవశోకమనాః నిర్దగఖచిత్తస్సక్ కుటుంబినీం పత్నీం “భార్యా
జాయాథ పుంభూమిన్ దారాస్సృత్తు కుటుంబినీ”త్యమరః. నివాపదత్తిభిః పిండోద
కాదిదానైః అనుగృహ్ణీష్వ తర్పయేత్సర్వః. అన్యథా దోషమాహ. —ఆతిసంతతమవి
చ్ఛిన్నం స్వజనానాం బంధూనాం అశ్రు ప్రేతం మృతం “పరేతప్రేతసంస్థితా”
ఇత్యమరః. దహతి ఇతి ప్రచక్షతే కిల మన్వాదయః. అత్రయాజ్ఞవల్క్యః —“క్షేప్తాశ్చ
బాంధవైర్నృతం ప్రేతోభుక్తేయతోఽవశః, ఆతో న రోదితవ్యం హి క్రియాః
కార్యాస్వ శక్తిత” ఇతి.

మరణం ప్రకృతిశ్చరీరిణాం వికృతిర్జీవితముచ్యతే బుధైః,
క్షణమప్యవతిష్ఠతే శ్వసన్యది జంతున్నను లాభవానసౌ. 87

మరణమితి. శరీరిణాం మరణం ప్రకృతిః స్వభావః ప్రమతిత్యర్థః. బుధైః
జీవితం వికృతిః యాదృచ్ఛికమిత్యుచ్యతే, ఏవం స్థితే సతి జంతుః ప్రాణీ క్షణమపీతి.
అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా క్షణమపి పూర్వం శ్వసన్ జీవన్ అవతిష్ఠతే యది ఆసౌ
క్షణజీవీ లాభవాన్నను జీవతే యథాలాభం సంతోష్టవ్యం ఆలభ్యలాభాత్ మరణే తు
న శోచితవ్యం, తస్య స్వాభావాదితి భావః.

అవగచ్ఛతి మూఢచేతనః ప్రియనాశం హృది శల్యమర్పితమ్,
స్థిరధీస్తు తదేవ మన్యతే కుశలద్వారతయా సముద్ధృతమ్. 88

అపేతి. మూఢచేతనః భ్రాంతబుద్ధిః పురుషః ప్రియనాశం ఇష్టనాశం హృది
అర్పితం నిఖాతశల్యం శంకుం అవగచ్ఛతి మన్యతే, స్థిరధీర్విద్వాంస్తు తదేవ శల్యంసము
ద్ధృతం ఉత్థాతం మన్యతే, ప్రియనాశే సతీతి శేషః. కుశలద్వారతయా ప్రియనాశస్య
మోక్షోపాయతయేత్సర్వః. విషయలాభవినాశయోః యథాశంఖ్యం హితాహితసాధన
త్యాభిమానః పామరాణాం, విపరీతం తు విపశ్చితామితి భావః.

స్వశరీరశరీరిణావపి శ్రుతసంయోగవిచర్యయా యదా,
విరహః కిమివానుతాపయేద్వద బాహ్యైర్విషమైర్విషశ్చిత్తమ్. 89

స్వేతి. స్వస్య శరీరశరీణౌ, స్వదేహాత్మానావపి యదా యతః శ్రుతౌ శ్రుత్య
వగతౌ సంయోగవిచర్యయా సంయోగవిప్రయోగాయయోస్తా తథోక్తౌ తతః బాహ్యైర్
విషమయైః పుత్రకళత్రాదిభిః విరహః విపశ్చిత్తం విద్వాంసు సంతం కిమివానుతాపయేత్
త్వం వద, న కించిదిత్యర్థః. అహం సదే శరీరేఽపి వినాశో నిర్భీ మతః విషయాణా
మన్యేహం వినాశే పరివేదనా విదుషామితి భావః. స్వశరీరేత్యత్ర కుటస్య స్వరూపం
రాహోశ్చిర ఇత్యాదివదుపపత్తిః. అథవా స్వశబ్దస్య శరీరేణైవ సమృద్ధః.

న పృథగ్జనవచ్చుచో వశం
వశినాముత్తమ గంతుమర్హసి,
ద్రుమసానుమతాం కిమంతరం
యది వాయకా ద్విత్వయేఽపి తే చలాః.

90

నేతి. హే వశినాముత్తమ జితేంద్రియశ్రేష్ఠః, పృథగ్జనవత్ పామరవత్
“ప్రాకృతశ్చ పృథగ్జన” ఇత్యుమరః. శుచః శోకస్య వశం గంతుం నార్హసి తథాహి -
ద్రుమసానుమతాం తదుశిఖరిణాం కిమంతరం శో విశేషః వాయా సతి తే ద్విత్
యేఽపి ద్విప్రకారా అపి “ప్రథమచరమే” త్యాదిగా జసి విభాషా సర్వనామసంజ్ఞా,
చలా యది చంచలా యది సానుమతామపి చలనేద్రుమవత్తేషామప్యచలసంజ్ఞా న
స్యాదిత్యర్థః.

స తథేతి వినేతురుదారమతేః

ప్రతిగృహ్య వచో విససర్జ మునిమ్,
తదలబ్ధపదం హృది శోకఘనే

ప్రతియాతమివాంతికమస్య గురోః.

91

స ఇతి. సః అజః ఉదారమతేః మహాబుద్ధేః వినేతుః వసిష్ఠస్య వచః తచ్ఛిష్య
ముఖేనోక్తం తథేతి ప్రతిగృహ్య ఆంగీకృత్య మునిం వసిష్ఠశిష్యం విససర్జప్రేషయా
మాస కింతు తద్వచః శోకఘనే దుఃఖసాంద్రే అస్యాజస్య హృది అలబ్ధపదమప్రాప్తావ
కాశం సత్ గురోః వసిష్ఠస్య అంతికం ప్రతియాతమివ ప్రతినివృత్తం కిము ఇత్యు
త్ప్రేక్షా, తోటకవృత్తం “ఇహతోటకమమ్బుధినైః కథిత”మితి లక్షణాత్.

తేనాప్తౌ పరిగమితాస్సమాః కథంని

ద్బాలత్వాదవితథసూన్యతేన సూనోః,

సాదృశ్యప్రతికృతిదర్శనైః ప్రియాయాః

స్వప్నేషు ఊణికసమాగమోత్పన్నైశ్చ.

92

తేనేతి. ఆవితథం యథార్థం సూన్యతం ప్రియవచనం యస్య తేన అజేన
సూనోః పుత్రస్య దశరథస్య బాలత్వాత్ రాజ్యాక్షమత్వాదిత్యర్థః ప్రియాయాః
ఇందుమత్యాః సాదృశ్యం వస్త్రవంతరగతమాకారసామ్యం ప్రతికృతిః చిత్రం తయో
ర్దర్శనైః స్వప్నేషు ఊణికాః ఊణభంగురాః సమాగమోత్పన్నాః తైః ఊణికసమాగ
మోత్పన్నైశ్చ కథంచిత్ కృచ్ఛేణ అప్తౌ సమాః సంవత్సరాః పరిగమితాః పరి

వాహితాః ఉక్తంచ - “వియోగావస్థాసుప్రియజనదిదృఢానుభవనంతతశ్చిత్తం కర్త
స్వపనసమయే దర్శనమపి, తదంగస్పృహనాముపగతవతాం స్మర్యనమపిప్రతీకారః
కామవ్యధితమనసాం శోఽసిగదిత,” ఇతి ప్రకృతేసాదృశ్యాదిత్రియాభిధానం
తదంగస్పృష్ట పదార్థస్పృష్టేరప్యవలక్షణం ద్రవ్యవ్యం. ప్రహర్షణీవృత్తమేతత్.

తస్య ప్రసహ్య హృదయం కిల శోకశంకుః
ష్టక్షప్రరోహ ఇవ సాధతలం బిభేద,
ప్రాణాంతహేతుమపి తం భిషజా మసాధ్యం
లాభం ప్రియానుగమనే త్వరయాఽనుమేనే.

93

తస్మైతి. శోక ఏవ శంకుః “శంకుః కీలే శివేఽస్త్రి చే”తి విశ్వః. తస్య
అజస్య హృదయం వక్షః ష్టక్షప్రరోహః ష్టక్షవృక్షాంకురః సాధతలమివ ప్రసహ్య
బలాత్కృత్యబిభేద ప్రాణాంతహేతు మపి మరణకారణమపి భిషజాం చికిత్సకానాం
“భిషగ్నైద్యశ్చికిత్సక” ఇత్యమరః - అసాధ్యం అప్రతిసమాధేయం తం శోకశంకుం
రోగవద్యవసితం ప్రియాయాః అనుగమనే త్వరయా ఉక్తంతయా లాభం అను
మేనే ప్రియాం వినా జీవనస్య దుస్సహత్వాత్ తత్ప్రాప్తికారణం మరణమేవ పర
మిత్యమన్యతేత్యర్థః.

సమ్యగ్వివేచితమథ వర్తహరం కుమార
మాదిశ్య రక్షణవిధౌ విధివత్ప్రజానామ్,
రోగోఽపసృష్టతనుదుర్వసతిం ముముక్షుః
ప్రాయోపవేశనమతిర్నృపతిర్బభూవ.

94

సమ్యగ్వి. అథ నృపతిః అజః సమ్యగ్వివేచితం నిసర్గసంస్కారాభ్యాం వివేచితం
వర్తహరతీతి వర్త హరః కవచధారణార్హవయస్కుః “వయస్” చేత్యత్ ప్రత్యయః.
తం కుమారం దశరథం ప్రజానాం రక్షణవిధౌ రాక్ష్యే విధివద్విధ్యర్హం యథాశాస్త్ర
మిత్యర్థః. “తదన్త” మితి వతిప్రత్యయః. ఆదిశ్య నియుజ్య రోగేణ ఉపసృష్టాయాః
వ్యాప్తాయాస్తనోః శరీరస్య దుర్వసతిం దుఃఖావస్థితిం ముముక్షుః జీవానుస్మక్
ప్రాయోపవేశనే అనశనావస్థానే మతిర్నృస్య స బభూవ “ప్రాయస్తనశనే మృత్యో
తుల్యబాహుళ్యయోరపి”తివిశ్వః. అత్రాదిత్యపురాణవచనాని. “సమాయక్తో భవే
ద్యస్త సాతక్తైర్హదాదిభిః, దుశ్చిక్తైర్నృపారోగైః వీడితో వా భవేత్తు యః.
స్వయం దేహావినాశస్య కాలే ప్రాప్తే మహామతిః, అబ్రహ్మణో వా స్వర్గాదిమహాఫల

జిగీషయా. ప్రవిశేజ్జ్వలనం దీప్తం కుర్యాదనశనం తథా, ఏలేహమధికారోఽస్తి
నాన్యేహం సర్వజంతుషు. సరాణామథ నారీణాం సర్వవర్జేషు సర్వదే"తి.

తీర్థే తోయవ్యతికరభవే జహ్నుకన్యాసరయ్యో
దేహత్యాగాదమరగణనాలేఖ్యమాసాద్య సవ్యః,
పూర్వాకారాదధిచతురయా సంగతః కాంతయాఽసౌ
లీలాగారేష్వరమత పునర్నందనాభ్యంతరేషు.

95

ఇతి శ్రీకాలిదాసకృతా, రఘువంశే, మహాకావ్యే, అష్టమస్కర్ధః.

తీర్థ ఇతి. అసౌ అజః జహ్నుకన్యాసరయ్యోః తోయానాం వ్యతికరేణ
సంభేదేన భవే తీర్థే గంగాసరయూసంగమే దేహత్యాగాత్సద్య ఏవ అమరగణ
నాయాం లిఖ్యత లేఖ్యం ఇతి లేఖనం "తయారేవ కృత్యక్తఖిలధా" ఇతి భావాగ్నే
ణ్యత్ప్రీత్యయః, ఆసాద్య ప్రాప్య పూర్వస్థాదాకారాద్రూపాత్ అధి అధికం చతురయా
సుభగయాకాంతయా రమణ్యా సంగతస్సృజన్దనస్యాభ్యంతరేషు అంతర్వర్తిషు
లీలాగారేషు శ్రీడాభవనేషు పునరరమతక్రీడితవాన్ "యథాకథంచి తీర్థేఽస్తిన్
దేహత్యాగం కరోతి యః, తస్యాత్మహతదోషః స ప్రాప్నుయాదీప్సితాన్య పీ"తి
స్కందే.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహామహోపాధ్యాయ

కోలచలమల్లినాథసూరివరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం

రఘువంశవ్యాఖ్యాయామష్టమస్కర్ధః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

న వ మ స ర్గ ప్రా రం భః.

ఇదాసీం యమకం దర్శయిష్యే దశరథవ్యాపారం వర్ణయతి. —

పితురనంతరము త్తరణోసలాంతస్సమధిగమ్య సమాధిజితేంద్రియః,
దశరథః ప్రశశాస మహారథో యమవతామవతాం చ ధురి స్థితః. 1

పితురితి. సమాధినా సంయమేన “సమాధిర్నియమే ధ్యానే” ఇతి శాశః. జితేంద్రియస్య “జితేంద్రియస్య నృపలేర్నితిశాస్త్రానుసారిణః, భవన్తి జ్వలితా లక్ష్మీః కీర్తయశ్చ నభస్సృళః” ఇతి కామండకః. యమవతాం సంయమినాం అవతాం రక్షతాం చ ధురిత్యగ్రే స్థితః మహారథో దశరథః పితురనంతరం ఉత్తరణోసలాన్ సమధిగమ్య ప్రశశాస పర్యపాలయత్. అత్ర మనుః. — “క్షత్రియస్య పరో ధర్మః ప్రజానాం పరిపాలన” మితి ద్రుతవిలంబితవృత్తం. “ద్రుతవిలంబితమాహ నభా భరా” వితి లక్షణాత్.

అధిగతం విధివన్యదపాలయత్ప్రకృతిమండలమాత్మ కులోచితమ్,
అభవదస్య తతో గుణవత్తరం సనగరం నగరంధ్రకరాజసః. 2

అధిగతమితి. అధిగతం ప్రాప్తం అత్తకులోచితం స్వకులాగతం సనగరం నగర జనసహితం ప్రకృతిమండలం జానపదమండలం అత్ర ప్రకృతిశబ్దేన ప్రజామాత్ర వాచినా నగరశబ్దప్రయోగా ద్దోబివర్ధన్యాయేన జానపదమాత్రముచ్యతే యద్య స్తాత్ విధివత్ యథాశాస్త్రం అపాలయత్ తతో హేతోః రుద్రం కరోతీతి రుద్రకరః రుద్రహేతురిత్యర్థః. “కృణోహేతుతాచ్ఛిల్లానులోమ్యే” ష్వీతిటచ్ ప్రత్యయః. నగస్య రుద్రకరో నగరంధ్రకరః స్కందః “కుమారః క్రౌంచదారణ” ఇత్యమరః. తస్య ఓజ ఇవ ఓజః పరాక్రమో యస్య తస్య అన్యదశరథస్య గుణవత్తర మభవత్. తత్పరజానపదమండలం తస్మిన్నతీవాసురక్తమభూదిత్యర్థః.

ఉభయమేవ వదంతి మనీషిణస్సమయవర్షితయా కృతకర్తృణామ్,
బలనిఘాదనమర్థపతిం చ తం శ్రమనుదం మనుదండధరాన్వయమ్. 3

ఉభయమితి. మనస ఈషిణో మనీషిణః విద్వాంసః పుషోదరాదిత్వా త్సాక్షుః బలనిష్ఠాదనమింద్రం దండస్య ధరో రాజా మనురితి యో దండధరః సవివ అన్వయః హుటస్థోయస్య తం అర్థవతిం తం దశరథం చేత్సుభయమేవ సమయే అవసరే జలంధనం చ వర్షతీతి సమయవర్షే తస్య భావస్సమయవర్షితా తయా హేతునా కృతకర్తృణాం స్వకర్తృకారిణాం నుదతీతి నుదం “ఇగువఛే”త్యాదినా కప్రత్యయః శ్రమస్య నుదం క్విబంతత్యే నపుంసకలింగేనోభయశబ్దేన సామానాధికరణ్యం న స్యాత్ ఇతి వదంతి.

జనపదే న గదః పదమాదధా వభిభవః కుత ఏవ సపత్నజః,

క్షీతిరభూత్ఫలవత్యజనందనే శమరతేమరతేజసి పార్థివే. 4

జనపదఇతి. శమరతే శాలివరే ఆమరతేజసి ఆజనందనే దశరథే పార్థివే సతి పృథివ్యాః ఈశ్వరే సతి “తస్యేశ్వర”ఇశ్వరః. ప్రత్యయః. జనపదే దేశే గదో వ్యాధిః “రోగవ్యాధిగదామయా” ఇత్యమరః, పదం నాదధా నచక్రామేత్స్యర్థః, సపత్నజః శత్రుజన్యః ఆభిభవః కుత ఏన ఆసంభావిత ఏవేత్స్యర్థః. క్షీతిః ఫలవత్యభూత్.

దిశదిగంతజితా రఘుణా యథా

శ్రియమపుష్యవజేన తతః పరం,

తమధిగమ్య తదైవ పునర్నభౌ

న న మహీనమహీనపరా క్రమమ్. 5

దశేతి. మహీ దశదిగంతాన్ జితవాన్ దశదిగంతజితో తేన రఘుణా యథా శ్రియం కాంతిం అపుష్యత్ తతః పరం రఘోరసంతరం అజేన యథా శ్రియమపుష్యత్, తదైవ అహీనపరాక్రమం అన్యూనవిక్రమం తం దశరథం ఇనం స్వామినం అధిగమ్య పునర్నభౌవతి న, బభావేవేత్స్యర్థః, ద్వౌ నశ్చా ప్రకృతమర్థం గమయతః.

సమతయో వసువృష్టివిసర్జనైర్నియమనాదసతాం చ నరాధిపః,

అనుయయా యమపుణ్యజనేశ్వరౌ సవరుణా వరుణాగ్రసరంరుచా.

సమతయేతి. నరాధిపాః దశరథః సమతయో సమవర్తిత్యేన మధ్యభ్రత్యేనేత్స్యర్థః. వసువృష్టేః ధనవృష్టేః విసర్జనైః అసతాం దుష్టానాం నియమనాన్నిగ్రహచ్ఛ సవరుణౌ వరుణసహితౌ యమపుణ్యజనేశ్వరౌ యమః జేరవరుణాన్ యథాక్రమమయయా ఆనుచకార దుచా తేజసా ఆరుణాగ్రసరం అనూరుసారథిం సూర్యమయయా.

తస్య వ్యసనానక్తిర్నాస్తీత్యాహః—

న మృగయాభిరత్సర్వ దురోదరం

న చ శశిప్రతిమాభరణం మధు,

తముదయాయ న వా నవయావనాః

ప్రియతమా యతమానమపాహరత్.

నేతి. ఉదయాయ యతమానం అభ్యుదయార్థం వ్యాప్రియమాణం తు దశరథం మృగయాభిరతిరాభేటవ్యసనం నాపాహరత్ నాచక్షన్. “ఆచోఛటనం మృగవ్యం స్యాదాభేటో మృగయాస్త్రియా” మిత్యమరః దుష్టం ఆనమంతాదుదరమస్యేతి దురోదరం ద్యూతం చ నాపాహరత్. “దురోదరో ద్యూతకారే పణే ద్యూతే దురోదర” మిత్యమరః. శశిప్రతిమా శశిప్రతిబింబం ఆభరణం యస్య తన్నధుమద్యం చ నాపాహరత్ నవేతిచ్ఛేదః. వాశబ్దస్సముచ్చయే. నవయావనా ప్రియతమా వా స్త్రీచ నాపాహరత్ జాతావేకవచనం. అత్రమరుః. “పానమత్యాస్త్రియశ్చైవ మృగయాచ యథాక్రమం, వితక్తవృక్షమం విద్యాచ్చతుష్కం కామజోగుణ” ఇతి.

న కృపణా ప్రభవత్యపి వాసవే న వితథా పరిహాసకథాన్వపి,

న చ సపత్నజనేష్వపి తేన వాగపరుషా పరుషాక్షరమీరితా. 8

నేతి. తేన రాజ్ఞా ప్రభవతి ప్రభౌవాసవేషండ్రేఽపి కృపణా దీనావాక్ నేరితానోక్తా, పరిహాసకథాన్వపి వితథా వాక్ నేరితా. కించ అపరుషా రోషశూన్యేన తేన దశరథేన, సపత్నజనేషు శత్రుజనేష్వపి పరుషాక్షరం యథావాజ్ఞేరితా కిముతాన్యత్రేతి సర్వత్రాప్యపిశబ్దార్థః కింత్యదీనా నత్యా మధురైవ వాగుక్తేతి ఫలితార్థః.

ఉదయమస్తమయం చ రఘూద్వహః

దుభయమానశిరే వసుధాధిపాః,

స హినిదేశమలంఘయతాదుభూ

త్సుహృదయోహృదయః ప్రతిగర్జతామ్.

9

ఉదయమితి. వసుధాధిపాః రాజానః ఉద్వహతీత్యుద్వహో నాయకః పచాద్యచ్ రఘూణాముద్వహాత్ రఘునాయకాత్ ఉదయం వృద్ధిం అస్తమయం నాశం చేత్యుభయం అనశిరే తేభిరే. కుతః హి యస్తాత్కారణాత్ సః దశరథః నిదేశం ఆజ్ఞాం అలంఘయతాం శోభనం హృదయం యస్య సుహృత్ మిత్రమభూత్ “సుహృద్వర్హృదౌమిత్రామిత్రయో” రితి నిపాతః ప్రతిగర్జతాం, ప్రతిస్పర్ధినాం అయోవత్ హృదయం యస్య అయోహృదయః కరినచిత్తోఽభూత్ స్వాజ్ఞాకారిణోరక్షతి అన్యాన్నాశయతీత్యర్థః.

అజయదేశరథేన స మేదిసీముదధి నేమిమధిజ్యౌశరాసనః,

జయమఘోషయదస్య తు కేవలం గజవతి జవతీవ్రహాయా చమూః.

అజయదితి. అధిజ్యౌశరాసనః సః దశరథః ఉదధి నేమిం సముద్రవేష్టనాం మేదిసీం ఏకరథేన అజయత్, స్వయమేక ఏవాజ్ఞాపీడిత్యర్థః. గజవతీ గజేనయుక్తాజవేనతీవ్రాః జవాధికాః హయాః యస్సాస్సా చమూస్తు అస్య నృపస్య కేవలం జయమఘోషయత్ స్వయమేకవీరస్య చమూరుపకరణమాత్రమిత్యర్థః.

అవనిమేకరథేన వరూథినా జితవతః కిల తస్య ధనుర్భృతః,

విజయదుందుభితాం యయురర్థవా ఘనరవా నరవాహనసంపదః. 11

అవనిమితి. వరూథినా రథగుష్టిమతా “వరూథో రథగుష్టిర్యుతిరోధతేరథస్థితో” మితి సజ్జనః. ఏకరథేనాద్వితీయరథేన అవనిం జితవతః ధనుర్భృతః నరవాహనసంపదః కుచేరతుల్యశ్రీయః తస్య దశరథస్య ఘనరవాః మేఘసమఘోషాః మహాఘోషా వా అర్థవాః విజయదుందుభితాంయయుః ప్రాపుః కిల. అర్థవాంతవిజయీత్యర్థః.

శమితపక్షబలశ్చత్రకోటినా శిఖరిణాం కులిశేన పురందరః,

సశరవృష్టిముచా ధనుమా ద్విషాం స్వనవ తా నవతామరసాననః. 12

శమితేతి. పురందరః ఇంద్రః. శతకోటినా-శతాస్రిణా కులిశేన వజ్రేణ, శిఖరిణాం-పర్వతానాం, శమితపక్షబలః వినాశితపక్షసారః, నవతామరసాననః - నవపంకజాననః, సః దశరథః శరవృష్టిముచా స్వనవతా ధ్వనిమతాధనుమా ద్విషాం శత్రుజాం శమితః పక్షః సహాయః బలంచ యేన సఃతథోక్తః “పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తి” ష్టితియాదవః.

చరణయోర్మృఖ రాగసమృద్ధిభిత్తుకుటరత్న మరీచిభిరస్పృశక్,

నృపతయశ్చత్రశో మరుతో యథా శతమఖం తమఖంఽతపారుషమ్.

చరణయారితి. శతశః పృథివీపతయః రాజానః, అఖంఽతపారుషం-తం దశరథం మరుతోదేవాః శతమఖం యథాశతక్రతుమివ నఖరాగేన-చరణనఖకాంత్యా-సమృద్ధిభిః సంపాదితర్థిభిః ముకుటరత్నమరీచిభిః చరణయోరస్పృశక్ తం ప్రణేమరిత్యర్థః.

నివవృతే స మహార్ణవరోధసస్సచివకారితబాలసుతాంజల్కీ,

సమనుకంఘ్ర సపత్నపరిగ్రహానలకానలకానవమాం పురిమ్. 14

నివవృతేతి. స దశరథః సచివైః ప్రయోజ్యకర్తృభిర్తంత్రీభిః కారితాః సంప్రయోజితాః బాలసుతానామంజలయో యైస్తాక్ స్వయమసమ్ముఖాగతానిత్యర్థః. అనలకాక్ హతభర్తృకతయా అలకసంస్కారశూన్యాక్, సపత్నపరిగ్రహాక్ శత్రుపత్నీః “పత్నీపరిజనాదానమూలకాపాః పరిగ్రహా” ఇత్యమరః. సమనుకంఘ్రరాజ్యాదిదానేనానుగృహ్య అలకానవమాం అలకానగరాదన్యూనాం పురీం అయోధ్యాంప్రతి, మహార్ణవానాం-సముద్రాణాం, రోధనః పర్వంతాత్ నివవృతే శరణాగవత్సలఇతిభావః.

ఉపగతోఽపి సమండలనాభితాకుచుదితాన్యసితాతపవారణః,

అజితమస్తి నృపాస్పదమిత్యభూదనః సోఽనలసోమసమద్యుతిః. 15

ఉపగత ఇతి. అనుదితం అనుత్థితం అన్యత్ స్వచ్ఛత్రాలింక్తం. సితాతపవారణం శ్వేతచ్ఛత్రం యస్య సః అనలసోమసమద్యుతిః అనలసోమయోః అగ్నిచంద్రయోశ్చపే

ద్యుతీ తేజః కాంతీ యస్య సః దశరథః మండలస్య ద్వాదశరాజమండలస్య నాభితాం
ప్రధానమహిఃపతిత్వం ఉచగతోఽపి చక్రవర్తీ సన్నవీత్యర్థః. “అథ నాభిస్తుజంత్యం గే
యస్య సంజ్ఞా ప్రతారికా, రథచక్రస్య మధ్యసండికాయాం చ నాపునః. ఆద్యక్షత్రి
యధేదేతు మతో ముఖ్యే మహిపతా” వితి కేశవః. అజితం నృపాన్నదమస్మి జేతవ్యప
రమహిమండలమస్తీతి బుద్ధ్యా అనలసః అప్రమత్తః అభూత్ విజితసింఖలజేతవ్యోఽపి
పునః జేతవ్యాంతరవానివ జాగరూక ఏవాతిష్ఠ తేత్యర్థః, ద్వాదశరాజమండలం తు కా
మందకేనోక్తం—“అర్చితమర్చిత్రం మిత్రమిత్రమతఃపరమ్, అథారిమిత్రమిత్రం
చ విజిగీషాః పురస్సరాః. పార్థివగ్రాహ సతతః పశ్చాదాక్రందస్తదనంతరమ్, ఆసారావనయో
త్సైవ విజిగీషాస్తు పృష్ఠతః. అరేశ్చ విజిగీషాశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః, అనుగ్రహే
సంహతయోగ్యమథోవ్యస్తయోర్వధే. మండలాద్భూహిరే తేషాముదాసీనో బలాధికః, అను
గ్రహేసంహతానాంవ్యస్తానాం నాశనే ప్రభుః” ఇతి “అరిమిత్రాదయః పంచవిజిగీషాః
పురస్సరాః, పార్థివగ్రాహః ఆక్రందః పార్థివగ్రాహసారః ఆక్రందాసార” శ్చేతి పృష్ఠతః
చత్వారి. మధ్యమోదాసీనో ద్వా విజిగీషురేః ఇత్యేవం ద్వాదశరాజమండలం తత్తో
దాసీనస్సర్వోత్తరశ్చక్రవర్తీ, దశరథశ్చైతాద్భూతి తాత్పర్యార్థః.

తమపహాయ కకుత్స్థకులార్ద్రవం పురుషమాత్మభువం చ పతివ్రతా,
నృపతిమన్యమసేవతే దేవతా సమకలా కమలూఘవమర్ధిషు. 16

తమితి. పత్యో వ్రతం నియమో యస్యాస్యా పతివ్రతా, కమలా కమలహ
స్తా, దేవతా లక్ష్మిః, అర్ధిషు విషయే. అలాఘవం లఘుత్వరహితం, అపరాజ్యభిమిత్యర్థః.
కకుత్స్థకులార్ద్రవం తం దశరథం ఆత్మభువం పురుషం విష్ణుం చ అపహాయ అన్యం
కం నృపమసేవతే? కమసి నాసేవతేత్యర్థః. విష్ణువివ విష్ణుతుల్యే తస్మిన్నపి శ్రీః స్థిరా
భూదిత్యర్థః.

తమలభంత పతిం పతిదేవతాశ్శిఖరిణామివ సాగరమాపగాః,
మగధకోసలకేకయశాసి నాం దుహితరోఽహితరోపితమార్గమమ్. 17

తమితి. పతిర్దేవతా యాసాం తాః పతిదేవతాః పతివ్రతాః మగధాక్ కోస
లాక్ కేకయాంశ్చ జనపదాక్ శాసతీతి తచ్చాసనః తేషాం రాజ్ఞాం దుహితరః పుత్ర్యః
సుమిత్రా కాసల్యా కైకేయ్య ఇత్యర్థః. ఆత్మక్రమో న విషక్షితః. అహితరోపితమార్గ
ణం శత్రుషు నిఖాతశరం “కలంబమార్గణశరా” ఇత్యమరః తం దశరథం శిఖరిణాం
త్వాభృతాం దుహితరః, ఆనమంతాదపగచ్ఛంతీతి, అపేన అవ్వంబంధినా వేగేన గచ్ఛం
తీతి వాఅపగా ఇతి ఊరస్వామి. తాః నద్యః, సాగరమివ పతిం భర్తారమలభంత.

ప్రియతమాభిరసా నృపతిర్బభౌ తిస్సృభి రేవ భువం సహశక్తిభిః,
ఉచగతోవినినీషురివ ప్రజా హరిహయోఽరిహయోగవిచక్షణః. 18

ప్రియతమాభిరితి. అరీక్ శత్రుక్ ఘ్నంతీతి. అరిహణః రిపుఘ్నాః హంతేః క్విప్ “బ్రహ్మభూణిపుత్రేషు క్వి”బిత్యస్య నియమస్య ప్రాయశ్చత్వాత్. యథాహ న్యా సకారః—“ప్రాయశ్చత్వాయం నియమః, క్వచిదన్యస్మిన్నప్రకపదే దృశ్యతే, మధుహః, ప్రాయశ్చత్వం తు వక్ష్యమాణస్య బహులగ్రహణస్య పురస్తాదపకర్షణాల్లభ్యత”ఇతి, లేష యోగేష ఉపాయేష విచక్షణో దక్షః “యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియ్యక్తి” ప్విత్యమరః, ఇంద్రేఽసి యోజ్యమేతత్, ఆసా సృపతిః దశరథః తిసృభిః ప్రియాభి సృహ ప్రజాః వినిసేషః వినేతుమిచ్ఛుః తిసృభిః ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తిభిరేవ సహ భువముపగతో హరిహయః ఇంద్రఇవ బభౌ.

స కిల సంయుగమూర్ధ్ని సహాయతాం మఘవతఃప్రతిపద్య మహారథః, స్వభుజవీర్యమగాపయదుచ్చితం సురవధూరవధూతభయాశ్మరైః. 19

స ఇతి. మహారథః సః దశరథః సంయుగమూర్ధ్ని రణరంగే మఘవతః ఇంద్రస్య సహాయతాం సహాయత్వంప్రతిపద్య శరైర్భాణైః అవధూతభయా నివర్తితానాః సుర వధూః దేవరమణీః ఉచ్చితం స్వభుజవీర్యం అగాపయత్ కిల, గాయతేశ్వబ్జకర్తత్వా “ద్గతిబుద్ధీ”త్యాదినా సురవధూనామపి కర్తృత్వమ్.

క్రతుషు తేన విసర్జితమాలినా భుజసమాహృతదిగ్వసునా కృతాః, కనకయూపసముచ్చయశోభినోవిత్తమసా తమసాసరయూతటాః. 20

క్రతుష్వితి. క్రతుష అశ్వమేధేషు విసర్జితమాలినా అవరోషితకిరీటేన, యావ ద్యజ్ఞమధ్యద్యురేవరాజా భవతీతి రాజ్ఞఃస్వచిహ్నా త్యాగవిధానాదిత్యభిప్రాయః. “హుః కిరీటే ధమ్నిల్ల” ఇతి విశ్వః. భుజసమాహృతదిగ్వసునా భుజాస్థిపదిగంతసంపదా అనేన క్షత్రియస్య విజితమిత్యక్తనియమాస్థితధనత్వం సద్వివియోగకారిత్వంచ సూచ్యతే. విత్త మసా తమోగుణరహితేన తేన దశరథేన తమసా చ సరయూశ్చ నద్యా తయోస్తటాః కనకయూపానాం సముచ్చయేణ సమున్నయనేన శోభిణః భాసురాః కృతాః. కనక మయత్వం చ యూపానాం శోభార్థం విధ్యభావాత్. “హేమయూపస్తుశోభిః” ఇతి యాదవః.

అజినదండభృతం కుశమేఖలాం యతగిరం మృగశృంగపరిగ్రహం, అధివసం స్తనుమధ్వరదీక్షితామసమభాసమభాసయదీశ్వరః. 21

అజినేతి. ఈశ్వరో భగవానప్రమూర్తిః అజినం కృష్ణాజినం దండం ఔదుంబరం చ విభర్తిత్యజినదండభృత్ “తాం కృష్ణాజినేన దీక్షయతి ఔదుంబరం దీక్షితదండం

యజమానాయ ప్రయచ్ఛతీ"తివిధానాత్. ప్రకృతే కుశగ్రహణం క్వచిత్ప్రతినిధిదర్శనాత్కృతమ్, యతగిరం వాచంయమాం 'వాచం యచ్ఛతీ'తి శ్రుతేః, మృగశృంగపరిగ్రహం మృగస్య కృష్ణసారస్య శృంగం పరిగ్రహః కంఠాయనసాధనం యస్యాస్తాం 'కృష్ణవిషాణయా కంఠాయత' ఇతి విధేః, అధ్వరదీక్షితాం అధ్వరసంస్కారవిశేషయంతాం తనుం దాశరథీం ఆధివసన్నధితిష్ఠన్ అతఏవ అనమోఽనదృశో భాసోదీప్తిర్యస్మిన్ కర్తృణి తద్యథా భవతి తథా ఆనమభాసం భాసేర్ఘ్నజ్ఞో "భాసః కాంతో ఖగాంతరే" ఇతి విశ్వః. ఆధవా 'అపంచైవమాలంతానామి'త్యనుశాసనాట్టాబంతభాసాశబ్దేన బహువ్రీహిః. యద్వా అనమాభాః యస్యా ఇతి తనువిశేషణం. అభాసయత్ భాసయతిస్త.

అవభృథప్రయతోనియతేంద్రియః సురసమాజసమాక్రమణోచితః, నమయత్స్త్వం న కేవలమున్నతం వనముచే నముచేరరయే శిరః. 22

అవభృతేతి. అవభృథప్రయతః అవభృథేన దీక్షాంతేన ప్రయతః నియతేంద్రియః సురసమాజసమాక్రమణోచితః దేవసభాధిష్ఠానార్హః స దశరథం ఉన్నతం శిరః వనముచే జలవర్షిణే "వనం సీరం వనం సత్ర"మితి సాశ్వతః. నముచేరరయే కేవలం ఇంద్రాయైవ నమయతిస్త న కస్తేచిదన్యస్యై మానుషాయేత్వర్థః.

అసకృదేకరథేన తరస్వినా హరిహాయాగ్రసరేణ ధనుర్భృతా, దినకరాభిముఖా రణరేణవో రురుధిరే రుధిరేణ సురద్విషామ్. 23

అసకృదితి. ఏకరథేన అస్వితీయరథేన తరస్వినా బలవతా హరిహాయస్య ఇంద్రస్య అగ్రసరేణ ధనుర్భృతా లేన దశరథేన అసకృద్భుచుశో దినకరస్య అభిముఖా అభిముఖోత్థితా ఇత్యర్థః. రణరేణవః సురద్విషాం రక్షసాం రుధిరేణ రక్తేన రురుధిరే నివారితాః.

జిగమిషుర్ధనదాధ్యుషితాం దిశం రథయుజా పరివర్తితవాహనః, దినముఖాని రవిర్విమనిగ్రహై ర్విమలయన్తలయం నగమత్యజత్. 24

జిగమిషురితి. ధనదాధ్యుషితాం కుబేరాధిష్ఠితాం దిశం ఉత్తరాం జిగమిషుః గంతుమిచ్ఛుః రథయుజా సారథినా అనూరుణా పరివర్తితవాహనో నివర్తితాశ్వఃపరిపిహిమస్య నిగ్రహైః నిరాకరణైః దినముఖాని ప్రభాతాని విమలయన్ విశదయన్ మలయం నగం మలయాచలం అత్యజత్ దక్షిణాం దిశమత్యాత్మీదిత్యర్థః.

అథ సమావవృతే కుసుమైర్నవైస్తమివ సేవితుమేకనరాధిపం, యమకుబేరజలేశ్వరవజ్రిణాం సమధురం మధురంచితవిక్రమమ్. 25

అథేతి. యమకుఠేరజలేశ్వరవజ్రాణాం ధర్మరాజధనదమరణేంద్రాణాం సమా
ధూర్భారో యస్య సః సమధురః మాధ్యస్థ్యవితరణ సన్నియమనైష్వర్యైస్తత్తుల్య
కక్ష్య ఇత్యర్థః, “ఋహు” రిత్యాదినా సమాసాంతోఽచప్రత్యయః, తం అంచిత
విక్రమంపూజితపరాక్రమం ఏకనరాధిపం తం దశరథం సేవితమివ మధుర్యసంతః.
“అథ పుష్పరసే మధు, చైత్యే వసంతే చ మధు” రితి విశ్వః. సమధురం మధురేణ
సహితం యథాతథా నవైః కుసుమైరుపలక్షితస్యై సమావప్యతే సమావతః రిక్తహస్తేన
నోపేయాద్రాజానం దైవతంగురు” మితి వచనాదితి భావః.

హిమవివర్ణితచందనపల్లవం

విరహాయ న్తలయాద్రిముదజ్జుఖిః,

విహగయోః కృపయేవ శనైర్యయా

రవిరహార్విరహాధునివభేదయోః.

26

హిమవివర్ణితేతి. హిమేన వివర్ణితాః మలినీకృతాః చందనవృక్షాణాం పల్లవాః
యస్య తం మలయాఖ్యమద్రిం విరహాయక్ పరిత్యజక్ ఉదజ్జుఖిః ఉత్తరాభిముఖో
రవిస్సూర్యః అహోన్న విరహః ఆహర్విరహః తస్మిన్ ధ్రువః నిశ్చితః భేదో వియోగో
యయోస్తయోః విహగయోశ్చక్రవాకయోః స్త్రీపుంసయోః కృపయేవ శనైర్యయా
జగామ వసంతే నిశాయా అల్పత్వాదహోన్న మహత్త్వాదుత్పేక్షా.

కుసుమజన్త తతో నవపల్లవస్తదను షట్పదకోకిలకూజితమ్,

ఇతి యథాక్రమమావిరభూన్త ధుద్ధ్రుమవతీమవతీర్య వనస్థలీమ్. 27

కుసుమేతి. ఆదౌకుసుమజన్త తతో నవపల్లవః తదను ‘అమర్లక్షణ’ ఇతి కర్త
ప్రపచనీయత్వాద్విత్వీయా. తదుభయానంతరం షట్పదానాం కోకిలానాం చ కూజితం
ఇత్యేవంప్రకారేణ యథాక్రమం ఉత్తక్రమమనతిక్రమ్య యథాక్రమం ద్రుమవతీం
ద్రుమభూయిష్ఠాం వనస్థలీమవతీర్య ప్రవిశ్య మధుః వసంతః ఆవిరభూత్, కేషాం చిద్ధ్రు
మాణాం పల్లవప్రాశమ్యా త్రేహంచిత్కుసుమప్రాశమ్యానోఽక్రమస్య దృష్టవిరోధః.

నయగుణోపచితామివ భూపణేస్సదుపకారఫలాం శ్రియమర్థినః,

అభియయుస్సరసో మధుసంభృతాం కమలినీమలినీరవత్రిణః. 28

నయేతి. నయో నీతిరేవ గుణః తేన అభవానయేన నీత్యా గుణైశ్చార్వాదిభిశ్చ
ఉపచితాం సతాం ఉపకారః ఫలం యస్మాస్తాం సదుపకారఫలం భూపణే దశరథస్య
శ్రియమర్థిన ఇవ మధునా వసంతేన సంభృతాం సమ్యక్ష్పష్టాం సరసస్సంబంధినీం

కమలినీం పద్మినీం అభినీరవత్రాణః ఆశయః భృంగాః నీరవత్రాణో జలపక్షిణో
హంసాదయశ్చ అభియయురాగతాః.

కుసుమమేవ న కేవలమార్తవం నవమశోకతరోః స్మరచిపనమ్,
కిసలయప్రసవోఽపివిలసినాం మదయితాదయితాశ్రవణార్పితః. 29

కుసుమేతి. ఋతురస్య స్పాష్ట్య ఆర్తవం “ఋతోర” జిత్యణ్విత్వయః, నశం
ప్రత్యగ్రం ఆశోకతరోః కుసుమమేవ స్మరస్య దీపనం ఉద్దీపకం న, కింతు విలసినాం
మదయితా మదకరః దయితాశ్రవణార్పితః కిసలయప్రసవః పల్లవసంతానోఽపి స్మర
దీపనః.

విరచితా మధునోపవనశ్రియా
మభినవా ఇవ పత్రవిశేషకాః,
మధులిహం మధుదానవిశారదాః
కురవకారవకారణతాం యయుః.

30

విరచితాఇతి. మధునా వసంతేన ఉపవనశ్రియాం విరచితాః అభినవాః పత్ర
విశేషకాః పత్రరచనా ఇవ స్థితాః మధునాం మకరందానాం, దానే విశారదాః
చతురాః కురవకాః తరవః మధులిహం మధుపానాం రవే కారణతాం యయుః
భృంగాః కురవకమధుని పీత్వా జగురిత్యర్థః. దానశౌండానగ్ధినః స్తువంతీతి భావః.

సువదనావదనాసవసంభృతః తదనువాదిగుణః కుసుమోద్గమః,
మధుకరైరకరోన్మధులోలుపైర్వకులమాకులమాయతపజ్జ్విభిః. 31.

సువదనేతి. సువదనావదనాసవసేన కాంతాముఖమద్యేన సంభృతో జనితః
తత్తస్య దోహదమితి ప్రసిద్ధిః తస్మానవసాస్యానువాదే నదృశో గుణో గంధగుణోయస్య
నః తదనువాదిగుణః కుసుమోద్గమః కర్తామధులోలుపైః ఆయతపజ్జ్విభిర్మధుకరైర్
ధువైః కరణైః వకుళం వకుళవృక్షం ఆకులమకరోత్.

ఉపహితం శిశిరాపగమశ్రియా ముకులజాలమశోభత కింశుకే,

ప్రణయినీవ నఖత్తతమండనం ప్రమదయా మదయాపితలజ్జయా. 32

ఉపహితమితి. శిశిరాపగమశ్రియా వసంతలక్ష్మ్యై కింశుకే పలాశవృక్షే “పలా
శేకింశుకః పర్ణ” ఇత్యమరః, ఉపహితం దత్తం ముకుళజాలం మదేన యాపితలజ్జయా
అపసారితప్రచయా ప్రమదయా ప్రణయిని ప్రియతమే ఉపహితం ప్రయుక్తం
యన్నఖత్తతమేవ మండనం తదివాశోభత.

వ్రణగురు ప్రమదాధరదుస్సహం జఘననిర్విషయాకృతమేఖిలమ్,
నఖిలు తావదశేషమపోహితుం రవిరలం విరలం కృతవాణ్ హిమమ్.

వ్రణేతి. వ్రణైః దంతక్షతైః గురుభిః దుర్భరైః ప్రమదానామధరైరోష్ట్రైః దు
స్సహం హిమస్య వ్యథాకరత్వాదసహ్యం జఘనేషు నిర్విషయాకృతా నిరవకాశీకృతా
మేఖిలా యస్య తత్ తైత్వాత్వాజితమేఖిలమిత్యర్థః, ఏవం భూతం హిమం రవిః
తావత్తదా వసులే అశేషం నిశ్చేషం యథాతథా అపోహితుం నిరసితం నాలుం ఖిలు
నశక్తోహి, కింతు విరళం కృతవాణ్ తనూచకార.

అభినయాస్పరిచేతుమివోద్యతా మలయమూరుతకంపితపల్లవా,
అమదయత్సహకారలతా మనస్సకలికా కలికామజితామపి. 34

అభినయానితి. అత్ర చూతలతాయాః సర్తకీ సమాధిరభిధీయతే అభినయాన్
అర్థవ్యంజకాణ్ వ్యాపారాణ్ “వ్యంజకాభినయా సమా” విత్యమరః పరిచేతుమభ్యసి
తుం ఉద్యతేవ స్థితా, కుతః మలయమూరుతేన కంపితః పల్లవో యస్మాస్మా మలయ
మూరుతకంపితపల్లవా-పల్లవశబ్దేన హస్తో గమ్యతే సకలికా సకారకా “కలికా శోరకః
పుమా” నిత్యమరః-సహకారలతా కలిః కలహః ద్వేష ఉచ్యతే “కలిస్సాస్త్రిలహేహ
పాపే అరణాశే యుగే యుగీ”తి విశ్వః కామో రాగః తజ్జితామపి జితరాగద్వే
షాణాం యోగినామపీత్యర్థః. మనః అమదయత్ మదసహితమకరోదిత్యర్థః.

ప్రథమమన్యభృతాభిరుచీరితాః ప్రవిరళా ఇవ ముగ్ధవధూకథాః,
సురభిగంధిషు శ్రుశ్రువిరే గిరః కుసుమితాసు మితా వనరాజిషు. 35

ప్రథమమితి. సురభిర్గంధో యాసాం తాసు సురభిగంధిషు గంధస్యేత్యాదిసా
ఇకారస్సమాసాంతః. కుసుమితా కుసుమాన్యాసాం సంజాతాని కుసుమితాః తాసు వన
రాజిషు వనపక్షిషు అన్యభృతాభిః కోకిలాభిః ప్రథమం ప్రారంభే ఉచీరితాః ఉక్తాః
అత ఏవ మితాః పరిమితాః గిరః ఆలాపాః ప్రవిరళాః మాధ్యుత్ స్తోకోక్తాః ముగ్ధ
వధూనాం కథాః వాచ ఇవ శ్రుశ్రువిరే శ్రుతాః.

శ్రుతిసుఖభ్రమరస్వనగీతయః కుసుమకోమలదంతరుచో బభుః,
ఉపవనాంతలతాః పవనాహతైః కిలయైస్సలయైరివ పాడిభిః. 36

శ్రుతితి. శ్రుతిసుఖాః కర్ణమధురాః భ్రమరస్వనా ఏవ గీతయో యాసాం తాః
కుసుమాన్యేవ కోమలా దంతరుచః దంతకాంతయో యాసాం తాః అనేన సస్థితత్వం
వివక్షితం, ఉపవనాంతలతాః పవనేనాహతైః కంపితైః సలయైస్సాభినయైః కిసలయైః

పల్లవైః లయశబ్దేన లయానుగతోఽభినయో లక్ష్మ్యతే, ఉపమేయే పవనాహతైరితి
సక్రియత్వాభిధానాత్ పాణిభిరవ బభుః, అనేన లతానాం సర్తకీసామ్యం గమ్యతే.

లలితస్త్రిభ్రమబంధవిచక్షణం సురభిగంధపరాజితకేసరమ్,

పతిషు నిర్విశిశ్చర్తధుమంగనాస్త్వరసఖం రసఖండవివర్జితమ్. 37

లలితేతి. అంగనాః స్త్రీయః, లలితస్త్రిభ్రమబంధవిచక్షణం మధురవిలాససంఘట
నాపటుతరం సురభిణా మనోహరేణ గంధేన పరాజితకేసరం నిర్జితపకుళపుష్పం “అథ
కేసరే పకుళ” ఇత్యమరః, స్త్వరస్య సఖాయం స్త్వరసఖం స్త్వరోద్దీపకమిత్యర్థః, మధుం
మద్యం “అర్ధరాఘ్నేఃపుంసి” చేతి పుంలింగతా తదుక్తం-“మకరందస్య మద్యస్య మాక్షిక
స్యాపివాచకః, అర్ధరాఘ్నిగణే పాతాత్ పున్నపుంసకయోర్నామ” రితి శబ్దార్థే, పతిషు
విషయేరసఖండవివర్జితం అనురాగభంగరహితం యథాతథా నిర్వివికుః పరస్పరానురాగ
పూర్వకం పతిభిస్సహ పపురిత్యర్థః.

శుశుభిరే స్త్రితచారుతరాననాః స్త్రీయ ఇవ శ్లఙ్ఘితశింజితమేఖలాః,

వికచతామరసా గృహాదీర్హికా మదకలోదకలోలవిహంగమాః. 38

శుశుభిర ఇతి. వికచతామరసాః వికసితకమలాః మదేన కలాః అవ్యక్తమధురం
ధ్వనంతః ఉదకలోలవిహంగమాః జలస్త్రియపక్షిణః హంసాదయో యాను తాః మద
కలోదకలోలవిహంగమాః గృహేషు దీర్హికాః వాప్యః గృహాదీర్హికాః స్త్రితేన చారు
తరాణి అత్యంతచారుణి ఆననాని యానాం తాః శ్లఙ్ఘాః శింజితా మేఖలాః యా
నాం తాః శింజితేతి కర్తరిక్తః స్త్రీయ ఇవ శుశుభిరే.

గమయితుం ప్రభురేషనుభేనమాం న భవతీతి చ పాంథజనోఽలసః,

ఇతి దయాత ఇవాభవదాయతౌ న రజనీ రజనీశవతీ మధౌ. 39

గమయితుమితి. కించ మధౌ వసంతే అలసః, ఏష పాంథజనః పథికజనః మాం
సుభేన గమయితుం యామయితుం ప్రభుస్సమర్థః న భవతీతి ఇత్థం దయాతఇవ
దయావశాదివ రజనీశవతీ మేఘావరణాద్యభావేన ప్రశస్త చంద్రవతీ రజనీ రాత్రిః
ఆయతాదీర్హా నాభవత్ న బభూవ.

ఉపయయా తనుతాం మధుఖండితా

హిమకరోదయపాంశుముఖచ్ఛవిః,

సదృశమిష్టసమాగమనిర్వృత్తిం

వనితయాఽనితయా రజనీవధూః,

ఉపయయావతి. మధునా మధుసమయేన ఖండితా హ్రసం గమితా క్షీయంతే
ఖిలాత్తరాయణే రాత్రయః - ఖండితాఖ్యా నాయుకా చ ధ్వన్యతే హిమకరోద
యేన చంద్రోదయేన పాండుః ముఖస్య ప్రదోషస్య వక్త్రస్య చ చ్ఛవిర్యస్యాస్సా-రజ
స్యేవవధూః - ఇవ్వసమాగమనిర్వృతిం ప్రియసంగమసుఖం అనితయా అప్రాప్తయా,
ఇక్ ధాతోః కర్తరిక్తః పనితయా సదృశం తుల్యం యథా తథా తనుతాం మ్యానతాం
కార్యం చోపయయా.

తిలకమస్తకహర్యకృతాస్పదైః కుసుమమధ్వనుషంగసుగన్ధిభిః,
కలమగీయత భృంగవిలాసినాం స్థరయుతైరయుతైరబలాస్థైః. 41

తిలకేతి. తిలకానాంవృక్షవిశేషాణాం “తిలకఃక్షురకశ్చీమా” నిత్యమరః, మస్త
కముపరిభాగః తదేవ హర్యం ప్రాసాదః తత్ర కృతాస్పదైః నివిష్టైః కుసుమానాం
మధునో మకరందస్యానుషంగస్సంపర్కః తేన సుగంధిభిః స్థరయుతైః సకామైః అబ
లానాం సఖాయః అబలాసఖాః తైః “రాజాహస్సభాభ్యష్ట” జిటిటచ్. భృంగా ఏవ
విలాసినస్తేషామయుతైర్బహుభిః కలం మధురం అగీయత చుకూజే కామినో హి
హర్త్యారూఢాస్సప్రియాన్యకామాః కుసుమాదిభ్యో గృహీతస్య మధునాసాదనేన సుర
భయః కలం గాయంతి - యద్యప్యయుతశబ్దేన దశసహస్రాణ్యభిధీయంతే. తథాప్యత్ర
“శతం సహస్రమయుత మిత్యాద్యానంత్యవాచక” మితి వచనాత్ బహుత్వోపలక్ష
కతయా ప్రయుక్తమ్.

అపతుమారతయా విశదప్రభైః స్థరతరాగపరిశ్రమనోదిభిః,
కుసుమచూపమతేజయదంశుభిర్హి మకరో మకరోద్భితకేతవమ్. 42

అపేతి. హిమః రశ్మంద్రః అపతుమారతయా అపగతసిహరతయా విశదప్రభైః
నిర్మలకాంతిభిః సురతరాగపరిశ్రమనోదిభిః సురతసంగభేదహరిభిః అంకుభిః కిరణైః
మకరేణ ఊర్జితం కేతనం మన్యతం లబ్ధావకాశత్వాదుచ్ఛ్రికధ్వజమితి భావః-కుసుమ
చూపం మస్తకం అతేజయత్ న్యకాతయత్, తిజనికాతన ఇతిధాతోర్జ్యంతాల్లజ్
సహకారిలాభాత్కామోఽపి తీక్ష్ణోఽభూదిత్యర్థః.

అనలసాన్యభృతానలసాన్తనః
కమలధూళిభృతా మరుతేరితా,
కుసుమభారనతాధ్వగయోషితా
మసమశోకమశోకలతాకరోత్.

43

అనలసేతి. అనలసా కలకూజితే ప్రవీణా అన్యభృతా శోకిలా యస్యాం సా,
తథా, కమలధూళిభృతా కమలపరాగయుక్తేన మరుతా పవనేన ఊరితా కంపితా
కుసుమభారైర్నతా నమ్రా అశోకలతా అశోకతరువల్లి అధ్వగయోషితాం శాంభవధూ

నాం ఆనమశోకమతిదుఃఖం మనః ఆనలసాత్ అగ్న్యధీనం అగ్నిస్వరూపమితియా
వత్. చకార “విభాషాసాతికార్తస్యై” ఇతి సాత్రిప్రత్యయః.

విశదచంద్రకరం సుఖమాచుతం

కుసుమితద్రుమమున్నదకోకిలమ్,

తదనుభోగరసం హిమవర్షణః

సరస్వతోరస్వతోపమతాం యయా.

44

విశదేతి. హిమవర్షణః ఋతోః శిశిరఋతోః సరం తత్ప్రసిద్ధం వసంతాఖ్యం
వస్తు అమృతోపమతాం అమృతసామ్యం యయా ధ్రువ, కీర్త్యం విశదాః ఆపతుషార
త్వాన్నిర్మలాశ్చంద్రకరాశ్చంద్రరశ్చయో యస్మిన్ తత్, సుఖయతీతి సుఖః మారు
తో వాయుర్వస్మిన్ తత్ - కుసుమితద్రుమం పుష్పితవృక్షం ఉన్నదాః కోకిలాః
యస్మిన్ తత్ ఉపభోగే సురతే రసోఽనురాగో యస్మిన్ తత్ సంభోగశృంగార
ప్రచురమిత్యర్థః. తదితి సామాన్యాపేక్షయా నపుంసకలింగనిర్దేశః.

హుతహుతాశనదీప్తివనశ్రీయః ప్రతినిధిః కనకాభరణస్య యత్,

యువతయః కుసుమం దధురాహితం తదలకే దళకేనపేళలమ్. 45

హుతేతి. హుతహుతాశనదీప్తి ఆజ్యాదిప్రజ్వలితాన్నిప్రభం యత్కుసుమం
కర్ణికారమిత్యర్థః, వనశ్రీయో వనలక్ష్మ్యోః కనకాభరణస్య సువర్ణాభరణస్య ప్రతినిధిః
ఆభూదితి కేషః, దళేషు కేనరేషు చ యత్పేళలం సుకుమారపత్రకింజల్కమిత్యర్థః,
అహితం అనీశం ప్రీయైరితి కేషః. తత్కుసుమం యువతయః అలకే చూర్ణకుంతలేషు
జాతానేకవచనం దధుః.

అభిభిరంజనబిందుమనోహరైః కుసుమపక్షినిసాతిభిరంకితః,

న ఖలు శోభయతి స్తవనస్థలీం న తిలకస్తిలకః ప్రమదామివ. 46

అభిభిరితి. అంజనబిందుమనోహరైః కజ్జలకణసుందరైః కుసుమపక్షినిసాతినివ
తుతీతి నిసాతినః తైరభిభిః అంకితః చిహ్నితః తిలకః శ్రీమన్నామవృక్షః, “తిలకః త్సు
రకశ్శ్రీమా”నిత్యమరః వనస్థలీం తిలకో విశేషకః “తమాలపత్రతిలక చిత్రకాణి విశేష
కమ్, ద్వివీర్యం చ తురీయం చ న స్త్రియా” మిత్యమరః. ప్రమదామివ న శోభయతి
స్తేతి న ఖలు అపిత్వశోభయజేవేత్యర్థః. ‘లబ్న్య’ ఇతి యోగాద్యాభ్యుతేఽపి లట్.

అమదయన్తధుగంధసనాథయా కిసలయాధరసంగతయా మనః,

కుసుమసంభృతయా నవమాలికాస్తితరుచా తరుచారువిలాసిని.

అమదయదితి. తరుచారువిలాసిని తరోః పుంసః చారువిలాసిని మనోహరవిలా
సస్త్రీ నవమాలికా సప్తలాభ్యా లతా “సప్తలాసవమాలికే” త్యమరః. మధునో
మకరందస్య మదస్యచ గంధేన సనాథయా. గంధప్రధానయేత్యర్థః. కిసలయమేవాధరః

తత్ర సంగతయా ప్రసృతయేత్యర్థః, స్థితరుచా హాసకాంత్యా మనః పశ్యతామితి శేషః, అమదయత్.

అరుణరాగనిషేధిధిరంశుకైశ్చ విజలబద్ధపదైశ్చ యచాంకురైః,

పరభృతావిరుతైశ్చ విలాసినః స్తరబలై రబలైకరసాః కృతాః. 43

అరుణేతి. విలాసినః విలసనశిలాః పురుషాః “వాకమల” సేత్యాదినా ఘోషుః ప్రత్యయః, అరుణస్యానూరోః రాగం నిషేధంతి తిరస్కర్వంతీత్యరుణరాగనిషేధినః, తైః కుసుభకాదిరంజనా తతస్సద్భుతైరిత్యర్థః. “తమన్వేత్యుబధ్నాతి తచ్ఛీలం తం నిషేధతి, తస్యవానుకరోతీతి శబ్దాస్సాద్భుత్య వాచకా” ఇత్యాచార్యదండీ, అంశు కైరంబరైః శ్రవణేషు లబ్ధపదైః నివేశితైరిత్యర్థః, యచాంకురైః పరభృతావిరుతైః స్త్రీ కోశిలాలాదైశ్చేత్యైతైః స్తరబలైః కామనైనైః అబలాస్వేకత్రైవరసో రాగో యేహం తే అబలైకరసాః స్త్రీవరతంత్రాః కృతాః.

ఉపచితావయవా శుచిభిః కణై రళికదంబకయోగముపేయుషీ,

సదృశకాంతిరలక్ష్యత మంజరీ తిలకజాలకజాలకమా క్షిక్తైః. 49

ఉపచితేతి. శుచిభిఃశుభైః కణైః రజోభిః ఉపచితావయవా పుష్టావయవా అళికదంబకం భ్రమరసంహతిః తస్య యోగం ఉపేయుషీ ప్రాప్తా తిలకజా తిలకవృక్షా జ్ఞాతా మంజరీ అలకేషు యజ్జాలకమాభరణవిశేషః, తస్మిన్ మా క్షిక్తైః సదృశకాంతి రలక్ష్యత భృంగసంగిసి శుభ్రా, తిలకమంజరీ నీలాలకసక్తముక్తాజాలకమివాలక్ష్యతేతి వాక్యార్థః.

ధ్వజపటం మదనస్యధనుర్భృతశ్చవికరం ముఖచూర్ణమృతశ్చియః,

కుసుమకేసర రేణుమళిప్రజాస్సవనోపవనోద్ధితమన్వయుః. 50

ధ్వజేతి. అశిప్రజాః భృంగసమూహః ధనుర్భృతో ధానుష్కస్య మదనస్య కామస్య ధ్వజపటం పతాకాభూతం ఋతుశ్చియోవసంతలక్ష్యైః ఛవికరం శోభాకరం ముఖచూర్ణం ముఖాలంకారమార్జభూతం సవనం పవనసహితం యదుపవనం తస్మిన్ను ధితముత్పన్నం కుసుమకేసరరేణుం కుసుమానాం కేసరేషు కింజల్కేషు యోరేణుస్తం అన్వయుః అన్వగచ్ఛక్ యాతేర్లజ్.

అనుభవన్నవదోలమృతూత్సవం పటురపి ప్రియకంఠజిఘృక్షయా,

అనయదాసనరజ్జుపరిగ్రహే భుజలతాం జలతామబలాభనః. 51

అనుభవన్నితి. నవాః దోలాః ప్రేంఖాక్ యస్మిక్ తం నవదోలం ఋతూత్సవం
వసంతోత్సవమనుభవక్ ఆబలాజనః పటరసి నిపుణోఽపి ప్రియకంఠస్య జిఘృక్షయా
గృహీతుమిచ్ఛయా ఆనరజ్ఞాపరిగ్రహే పీఠరజ్ఞాపరిగ్రహే భుజలతాం జలతాం లడ
యారభేదః శిథిలతామితి యావత్ అనయత్ దోలాక్రీడాను పతనభయానాటితకేన
ప్రియకంఠమాశ్లిష్యదిత్యర్థః.

త్యజతమానమలం బత నిగ్రహైర్న చతురం పునరేతి గతం వయః,
పరభృతాభిరితేన నివేదితే స్తరమతే రమతేస్త వధూజనః. 52

త్యజతేతి. బతేత్యామంత్రణే “విస్తయామంత్రణే బతే” త్యమరః. బత హే
అంగనాః మానం కోపం త్యజత “స్త్రీణామిర్వాక్యైశ్చ కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రి
య” ఇతి విగ్రహైర్విరోధైరలం. విగ్రహో న కార్య ఇత్యర్థః. గతమతీతం చతురం
ఉపభోగక్షమం వయః యావనం పునః నైతి నాగచ్ఛతి ఇతి ఏవం రూపే స్తరమతే
స్తరాభిప్రాయే నపుఃసకే భావేక్ష్య, పరభృతాభిః కోకిలాభిః నివేదితే సతి వధూజనో
రమతేస్తరేమే కోకిలకూజితోద్గీషితస్తరవికారః వధూజనఃస్తరకాసనభయోదావ ఉచ్ఛ్వాస
భలమఖేదిత్యర్థః.

అథ యథానుఖమార్తవముత్సవం సమనుభూయ విలాసవతీసఖః,

నరపతిశ్చకమే మృగయారతిం స మధుమన్తధుమన్తధసన్నిభః. 53

అథేతి. అథానంతరం మధుం మథ్నాతీతి మధుమద్విష్టుః సంపదాదిత్వా
త్క్విప్, మధుర్వసంతః మథ్నాతీతి మధః, పచాద్యచ్, మనసో మథో మన్తధః,
పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. యద్వా, మనుతే ఇతి యత్ మతిః సంపదాదిత్వాత్క్విప్.
మన ఇతి యావత్, మథ్నాతీతి మధః పచాద్యచ్, మత్ మధః మన్తధః కామః
తేషాం సన్నిభస్సదృశః మధుమన్తధుమన్తధసన్నిభః, విష్టువసంతమన్తధసదృశ ఇత్యర్థః.
స నరపతిర్దశరథః విలాసవతీసఖః స్త్రీసహచరస్య ఋతుః ప్రాస్తోఽస్య ఆర్తవః ఋతు
సంబంధితముత్సవం వసంతోత్సవం యథానుఖం సమనుభూయ మృగయారతిం మృగ
యావిహారం చకమే - ఆచకాంక్ష.

వృసనాసంగదోషం పరిహరన్నాహః—

పరిచయం చలలక్ష్యనిపాతనే

భయరుషోశ్చ తదింగితబోధనమ్,

శ్రమజయాత్ప్రగుణాం చ కరోత్యసా

తనుమతోఽనుమతస్సచివై ర్యయా.

పరిచయమితి. అసౌ మృగయాచలలక్ష్యాణి మృగాదీని తేహం నిపాతనే పరిచయమభ్యాసం కరోతి, భయదుహః భయక్రోధయోః తదింగితబోధనం తేహం చలలక్ష్యాణాం ఇంగితం చిత్తవికారః “ఇంగితం హృద్గతోభావ” ఇతి సజ్జనః. తస్య చేష్టితస్య భయాదిలింగభూతస్య బోధనం విజ్ఞానం చ కరోతి తమ శరీరం శ్రమస్య జయాన్నిరాసాత్ ప్రగుణాం ప్రకృష్టలాఘవాదిగుణయుక్తాం కరోతి, అతో హేతోః సుచివై రమాత్యైరసుమతో మోచితస్యక్ యయా, సర్వం చైతద్యుక్తోపయోగీత్యతస్తదపేక్షయా మృగయా ప్రవృత్తిః న తు వ్యసనితమేతి భావః.

మృగవనోఽగమక్షమవేషభృద్విపులకంతనిష క్తశరాసనః,

గగనమశ్వఖురోత్థితరేణుభిర్నృసవితా సువిలాసమివాకరోత్. 55

మృగేతి. మృగాణాం స్థానం యద్వనం తస్మాదగమః ప్రాప్తిః తస్య ఊమమర్తం వేషం బిభర్తీతి తథోక్తః మృగయావిహారగుణవేషధారీత్యర్థః, విపులే కంఠే నిషక్తశరాసనో లగ్నధన్వా నాసవిలేప నృసవితా పురుషశ్రేష్ఠః ఉపమితసమాసః స రాజా అశ్వఖురోత్థితరేణుభిః గగనం వితానం తుచ్ఛమసదివాకరోత్ గగనం నాలక్ష్యలేత్యర్థః “వితానం తుచ్ఛమందయా”రితి విశ్వః అథవా సవితాసమిత్యేకం పదం సవితాసముల్లోచ సహితమివాకరోత్ “అస్త్రీవితాసముల్లోచ” ఇత్యమరిః.

గృధ్రితమాళిరసౌ వనమాలయా తరుపలాశసవర్ణతనుచ్ఛదః,

తురగవల్లనచంచలకుండలౌ విరుపచే పురుషేష్టితభూమిషు. 56

గృధ్రితేతి. వనమాలయా వనపుష్పప్రజా గృధ్రితమాళిః బద్ధధమ్మిల్లః తరూణాం చలాశైః పత్రైః సవర్ణః తుల్యవర్ణః తనుచ్ఛదో వర్త యస్య స తథోక్తః ఇదం చ వర్తణః పలాశసాదృశ్యాభిధానం మృగాదీనాం విశ్వాసార్థం, తురగస్య వల్లనేన గతి విశేషేణ చంచలకుండలః అసౌ దశరథః దురుభిర్నృశ్రేష్ఠితాః చరితా యా భూమయస్తాసు విరుపచే విదిద్యుతే.

తనులతావినివేతవిగ్రహః భ్రమరసంక్రమితేక్షణవృత్తయః,

దదృశురధ్వని తం వనదేవతాస్సునయనం నయనందితకోసలమ్. 57

తన్వీతి. తన్వీషు లతాసు వినివేతవిగ్రహః సంక్రమితాత్తానః భ్రమరేషు సంక్రమితాః ఈక్షణవృత్తయో దృగ్వాపారాః యాభిస్తాః వనదేవతాః సునయనం సులూచనం నయన సీత్యా నందితాస్తాః కింకరీకాః యేన తం దశరథం అధ్వని మాగ్నే దదృశుః ప్రసన్నపావనతయా తం దేవతా అపి గూఢవృత్త్యా దదృశురిత్యర్థః.

శ్వగణిమాగురికైః ప్రథమాస్థితం వ్యవగతానలదస్య వివేశ సః,

స్థిరతురంగమభూమి నిపానవ స్త్వగవయోగవయోపచితం వనమ్. 58

శ్వగణీతి. సః దశరథః శునాం గణః సవిషామస్తీతి శ్వగణినః శ్వగ్రాహిణః
తైః వాగురా మృగబంధనరజ్ఞః “వాగురా మృగబంధ సీ”త్యమరః. తయా చరంతీతి
వాగురికాః జాలికాః చరతీతి రక్ “ద్వావాగురికజాలికా”విత్యమరః. తైశ్చప్రథమ
మాశ్రితం అధిష్ఠితం వ్యవగతా అనలా దవాగ్నయోదస్యవస్తస్కరాశ్చ యస్తాత్తథోక్తం
“దస్యతస్కరమోషకా” ఇత్యమరః, “కారయేద్భవనశోధనమాదౌ మాతురంతికమపి
ప్రవివిక్షుః, ఆప్తశస్త్ర్యనుగతః ప్రవిశేత్తత్సంకటే చ గహనే చ న తిష్ఠేది”తి కామం
దకః, స్థిరా దృఢా పంకాదిరహితా తురంగమయోగ్యా భూమిర్యస్మిక్ తత్ నిపాన
పదాహావయుక్తం “ఆహావస్తు నిపానం స్యా దుపహాపజలాశయ” ఇత్యమరః. మృగైః
హరిణాదిభిః పయోభిః పక్షిభిః గవయైః గోసదృశైః ఆరణ్యకపశువిశ్చేష్టైశ్చ ఉపచితం
సమృద్ధం వనం వివేక.

అథ సభస్య ఇవ త్రిదశాయుధం కనక పింగతటిద్గుణసంయుతమ్,
ధనురధిజ్యమరాధిరుపాదదే నరవరో రవరోపితకేసరీ. 59

అథేతి. అథ అనాధిః మనోవ్యథారహితః సరేషు వరో నరవరః సరశ్రేష్ఠః
రవేణ ధనుష్టంకారేణ రోషితాః కోపితాః కేసరిణః సింహాః, యేన సః రాజా కనక
పింగః కనకవర్ణింగః యస్తటిదేవ గుణః మార్వీ తేన సంయుతం త్రిదశాయుధం
ఇంద్రచాపం సభస్య ఇవ భాద్రపదమాస ఇవ “స్యూర్మభస్యః ప్రాప్తపదభాద్రభాద్రపద
స్సమా” ఇత్యమరః. అధిజ్య మధికృతహర్షికం ధనురుపాదదే జగ్రహ.

తస్య స్తనప్రాయభిర్మహురేణశాబై
ర్వాహన్యమానహరిణీగమనం పురస్తాత్,
ఆవిర్భూవా కుశగర్భముఖం మృగాణాం
యూధం తదగ్రసరగర్వితకృష్ణసారమ్. 60

తస్యేతి. ముహుః స్తనప్రణయిభిః స్తనస్పార్శిభిః విణశాబైః హరిణశిశుభిః “పుషు
కశ్శాబకశ్శిశు”రిత్యమరః, వ్యాహన్యమానం తద్వత్సలతయా తద్గమనానుసారేణ
ముహుర్దుహుః ప్రతిషిధ్యమానం హరిణీనాం గమనం గతిః యస్య తత్-కుశాః గర్భ
యేహం తాని ముఖాని యస్య తత్ తస్య యూధస్యాగ్రసరః పురస్సరః గర్వితో-
దృప్తః కృష్ణసారో యస్య తత్ మృగాణాం యూధం కులం “సజాతీయైః కులం
యూధ”మిత్యమరః - తస్య దశరథస్య పురస్తాదగ్రే ఆవిర్భూవా వసంతలికావృత్తమ్.

తత్స్పార్శితం జవనవాజిగతేన రాజా
తూణీముఖోద్భృతశరేణ విశిర్ణవజ్జీ,
శ్యామీచకార వనమూకులదృష్టిపాతై
ర్వాతేరితోత్పలదళప్రకరైరివారైః.

తదితి. జవనో జవశిలః “జుచుక్ర” ఘోత్యాదినా యుచ్ఛత్యయః. “తర స్వీక్ష్యరితోవేగీ ప్రజపీజవనోజవ” ఇత్యమరః, తం వాజిన మశ్వం గతేన ఆరూఢేన తూణీఇషధిః “బహ్వదిభ్య”శ్చేతిజీవ్ తస్యాః ముఖాద్వివరాల్ ఉద్భృతశరణ రాజ్ఞా దశరథేన ప్రాగ్ధితం ఆభియాతం “యాఞ్ఞాయామభియానేచ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధై” రితి శేశవః. ఆత ఏవ విశ్చిర్ధా వజ్జిక్తిః సుషీభావః యస్య తత్ మృగయాధం కర్తృ ఆద్యైః భయాదశ్రుసిక్తైః ఆకులైః భయాచ్ఛటులైః దృష్టిపాతైః వాతేరితోత్సలదశ ప్రకరైః పవనకంపితేందీవరదశబృంధైరివ వనం క్ష్యామిచకార.

లఙ్కీకృతస్య హరిణస్య హరిప్రభావః
ప్రేక్ష్య స్థితాం సహచరీం వ్యవధాయ దేహమ్,
ఆకర్ణకృప్తమపి కామితయా స ధన్వీ
బాణం కృపామృదుమనాః ప్రతిసుజహార.

12

లఙ్కీకృతస్యేతి. హరిరింద్రః విష్ణుర్వా తస్యేవ ప్రభావో యస్య సః ధన్వీ ధనుష్టాక్ స నృపః లఙ్కీకృతస్య వేధ్యమివస్య హరిణస్య స్వప్రేయసోదేహం వ్యవధాయ తదనురాగాదంతర్ధాయస్థితాం సహచరీతి సహచరి, “వచాదిషుచర”డితి టీత్కరణా జ్ఞీన్ - అతఏవాహ వామనః—“అనుచరీతిచ చరేష్టిత్వాన్” బితి తాం సహచరీం హరిణీం ప్రేక్ష్య కామితయా స్వయం చ కాముకత్వాత్ప్రపామృదుమనాః కరుణార్థబిత్తస్య ఆకర్ణకృప్తమపి దుష్ప్రీతిసంహరమపీత్యర్థః, బాణంప్రతిసంజహార నైపుణ్యాదితి భావః, నైపుణ్యం తు ధన్వీత్యనేన గమ్యతే.

తస్యావరేష్వపి మృగేషు శరాస్తుముక్షోః
కర్ణాంతమేత్య బిభిదే నిచిడాపి ముష్టిః,
త్రాసాతీమాత్రచటులైః స్తరయత్సు నేత్రైః
ప్రాథప్రియానయనవిభ్రమచేష్టితాని,

13

తస్యేతి. త్రాసాద్యయాదతిమాత్రచటులైః ఆత్మంతచటలైః నేత్రైః ప్రాథప్రియానయనవిభ్రమచేష్టితాని చతురకాంతావిలోచనవిలాసవ్యాపారాక్ స్తరయత్సు సాదృశ్యాత్ స్తృతిం జనయత్సు అవరేషు మృగేషు శరాస్తుముక్షోస్తస్య నృపస్యనిచిడాదృఢాపి ముష్టిః కర్ణాంతమేత్య ప్రాప్య బిభిదే స్వయమేవ భిద్యతేన్న భిదేః కర్తకర్తరి లిట్ - కామినస్తస్య ప్రియావిభ్రమస్తృతిజనితృపాతిరేకాస్తుష్టిభేదః న త్వనైపుణ్యాదితి తాత్పర్యమ్.

ఉత్తిసుషశ్శిరపల్వలపంకమథ్యా
స్తూప్తాప్రరోహకబళావయవానుకీర్ణమ్,

జగ్రాహ సద్రుతవరాహకులస్య మార్గం
సువ్యక్తమార్ద్రప్రదపజ్జ్విభిరాయతాభిః.

64

ఉత్తస్థుః ఇతి. స నృపః ముస్తాప్రరోహణాం ముస్తాంకురాణాం కబళాః
గ్రాసాః లేమమవయవైః శ్రమవిపృతముఖభ్రంశిభిశ్చకలైః అనుక్షీర్ణం వ్యాప్తం - ఆయ
తాభిః దీర్ఘాభిః ఆర్ద్రప్రదపజ్జ్విభిః సువ్యక్తం అతిస్పష్టం శిశిరపల్వలపంకమధ్యాత్
శిశిరవేశంతకర్దమమధ్యాత్ ఉత్తస్థుః ఉత్థితస్య ద్రుతవరాహకులస్య పలాయిత
వరాహాయూధస్య మార్గం పంథానం జగ్రాహ అనుససారేత్వర్థః.

తం వాహనాదవనతోత్తరకాయమీషః

ద్విధ్యంతముద్ధతసటాః ప్రతిహంతుమీషః,

నాత్మానమస్య వివిదుస్సహసా వరాహః

వృక్షేషు బద్ధమిషుభిర్జఘనాశ్రఘనాశ్రయేషు.

65

తమితి. వరాహః వాహనాదశ్వాదీషత్కించిత్ అవనతోత్తరకాయం ఆనతో
ర్థ్వకాయం విధ్యంతం ప్రహరంతం నృపం ఉద్ధతసటాః ఉత్థితకేసరాస్సంతః. “సటా
జటాకేసరయో” రితి విశ్వః, ప్రతిహంతుమీషః విచ్ఛక్ అస్య నృపస్య ఇషుభిః
సహసా జఘనానామాశ్రయేషు అవప్తంభేషు వృక్షేషు బద్ధమాత్మానం దేహం స వివిదుః
నాశ్చాసిషుః విలేప వరాహాణాం మనస్విత్వం నృపస్య హస్తలాఘవం చోక్తమ్.

తేనాభిఘాతరథసస్య వికృప్య పత్రీ

వన్యస్య నేత్రవివరే మహిషస్య ముక్తః,

నిర్భద్య విగ్రహమశోణితలిప్తపుంఖ

స్తం పాతయాం ప్రథమమాస పపాత పశ్చాత్.

66

తేనేతి. అభిఘాతే రథసః కౌతుక్యం యస్య తస్య అభిహంతుముద్ధతస్యే
త్వర్థః, వన్యస్య వనేభవస్య మహిషస్య నేత్రవివరే నేత్రమధ్యే తేన నృపేణ వికృప్య
ఆకృప్య ముక్తః ప్రతీ శరః విగ్రహం మహిషదేహం నిర్భద్య విదార్యశోణితలిప్తః స
భవతీత్యశోణితలిప్తః పుంభూ యస్య స తథోక్తస్య తం మహిషం ప్రథమం పాత
యామాస. స్వయం పశ్చాత్పపాత. “కృష్ణాను ప్రయుజ్యతేలి” టీత్యత్రానుశబ్దస్య
వ్యవహితవివరస్య స్తప్రయోగనివృత్త్యర్థత్వాత్ తం “పాతయాం ప్రథమమాసే” త్వవ
ప్రయోగఇతి పాణినీయాః, యచ్ఛాహ వార్తికకారః. - “వివర్యాననివృత్త్యర్థం వ్యవ
హిత నివృత్త్యర్థం” చేతి.

స్థాయో విషాణపరిమోక్షులఘూత్తమాంగాః

ఖడ్గాంశ్చకార నృపతిర్నిశితైః క్షురప్రైః,

శృంగం స దృష్టవినయాధిక్యతః పరేషా

మత్స్యచ్ఛ్రితం న మమృషే న తు దీర్ఘమాయుః.

67

ప్రాయ ఇతి. నృపతిర్దశరథః నిశితైః తురప్తైః శరవిశేషైః ఖడ్గాః ఖడ్గ మృగాః - “గండకే ఖడ్గఖడ్గినా” విశ్వమరః. ప్రాయోబాహుశ్చేన విహణిపరిమోక్షేణ శృంగభంగేన లఘూన్యగురూణి ఉత్తమాంగాని శిరాంసి యేషాం తాన్ చకార నత్వ వధీదిత్యర్థః, తుతః దృష్టవిలయాధిక్యతః దుష్టనిగ్రహనియుక్త స్సరాజా పరేషాం ప్రతి కూలానాం అత్యుచ్ఛ్రితమత్స్యన్నతం శృంగం విహణం ప్రాధాన్యం చ “శృంగం ప్రా ధాన్యసాన్వో శ్చే”త్యమరః. న మమృషే న సేహే దీర్ఘమాయుః జీవితకాలం తు “అయురీవితకాలో నే”త్యమరః, న మమృష ఇతి న కింతు మమృష వివేత్యర్థః.

వ్యాఘ్రానిభీరభిముఖోత్పతితాన్లుహాభ్యః

పుల్లాసనాగ్రవిటపానివ వాయురుగ్ధాః,

శిఖావిశేషలఘుహస్తతయా నిమేషా

త్తూణీచకార శరపూరితవక్త్రరంధ్రాన్.

68

వ్యాఘ్రానితి. ఆఖేః నిర్భీకో రాజా గుహాభ్యోఽభిముఖం ఉత్పతితానా గతాః, వాయునా రుగ్ధాః భగ్నాః పుల్లా వికసితాః అసనస్య నర్జకవృక్షస్య అగ్రవిటపాః తానివ స్థితాః హతాదావిర్భూతానిత్యర్థః, వ్యాఘ్రాణాం చిత్రరూప త్వాదుపమానే పుల్లవిశేషణం “అనుపసగ్రాత్పుల్లక్షీబకృత్లోల్లాఘా” ఇతి నిష్ఠాతకారస్య లత్వనిపాతః. “నర్జకాసనబంధూక పుష్పప్రియకజీవకా” ఇత్యమరః. శరైః పూరితాని వక్త్రరంధ్రాణి యేషాం తాన్ వ్యాఘ్రాన్ శిఖావిశేషేణ అభ్యాసాతిశయేన లఘుహస్తతయా క్షీప్రహస్తతయా నిమేషాత్తూణీచకార తూర్ణం శరైః పూరితవాన్ తూణీపూరం పూరితవానిత్యర్థః.

నిర్ఘాతోగ్రైః కుంజలీనాన్ జిఘాంసు

ర్యానిర్ఘ్నైః ఊర్భయామాస సింహాన్,

నూనం తేమామభ్యసూయాపరోఽభూ

ద్వీరోదగ్రే రాజశబ్దే మృగేషు.

69

నిర్ఘాతేతి. కుంజేషు లీనాన్ “నికుంజకుంజౌ వా క్లిబే లతాదిహితోదర” ఇత్యమరః. సింహాన్ జిఘాంసుః హంతుమిచ్ఛుః నిర్ఘాతః వ్యోమైత్థితబౌత్పాతిక శృబ్దవిశేషః. కద్వదుగ్రైః రాద్రైః జ్యానిర్ఘ్నైః మార్ద్యశబ్దైః “మార్ద్య జ్యా శింజీనీ గుణ” ఇత్యమరః, ఊర్భయామాస తుభితహృదయాం శ్చకార అప్రోప్యేక్షతే

తేహంసింహానాం సంబంధిని వీర్యేణ ఉదగ్రే ఉన్నతే మృగేషు విషయే యో రాజశబ్దః తస్మిన్నభ్యుపాయాహరోఽభూత్ నూనం అన్యథా కథమేతానన్విష్యహన్యాదిత్యర్థః, మృగాణామితిపాతే సమానే గుణీభూతత్వాద్రాజశబ్దేన సంబంధో దుర్ఘటః, కాలినివృత్తమేతత్. “కాలిన్యక్తామౌతగౌతోఽభిగౌక్తే”రితి లక్షణాత్.

తాన్ మాత్వా గజకులబద్ధతీవ్రవైరాన్
కాకుత్స్థః కుటిలనఖాగ్రలగ్నముక్తాన్,
ఆత్తానం రణకృతకర్తౄణాం గజానా
మాన్యన్యైః గతమివ మార్గజైరమస్త.

70

తానితి. కాకుత్స్థః దశరథః గజకులేషు బద్ధం తీవ్రం వైరం యైస్తాన్ కుటిలేషునఖాగ్రేషు లగ్నైః ముక్తాః గజకుంభమాక్షికాని యేహం తాన్సింహాన్ మాత్వా ఆత్తానంరణే కృతకర్తౄణాం కృతోపకారాణాం గజానాం అన్యన్యైః అన్యజన్యైః మార్గజైశ్చరైః “మార్గణో యాచకే శర” ఇతి విశ్వః. గతం ప్రాప్తమివ అమస్తమేనే.

చమరాన్వరితః ప్రవర్తితాశ్వః
క్వచిదాకర్ణవికృష్టభల్లవర్షి,
నృపతీనివ తాన్వియోజ్యుసన్య
స్మితవాలవ్యజనైర్జగము శాంతిమ్.

71

చమరానితి. క్వచిచ్ఛమరాన్వరితః “అభిరవరిత” ఇత్యాదినా ద్వితీయా, ప్రవర్తితాశ్వః ప్రధానితాశ్వః ఆకర్ణం వికృష్టా భల్లా ఇషువిశేషాన్ వర్ష తీతి తథోక్తస్య నృపః నృపతీనివ తాన్ చమరాన్ చమరమృగాన్ శితశూలవ్యజనైశ్శుభ్రచామరైః వియోజ్య విరహాయ్య, సద్యశ్శాంతిం జగము శమమాప, శరారాణాం ధరకీయమైశ్వర్యమేవానహ్యం న తు జీవితమితి భావః. కౌపచ్ఛందసికం వృత్తమ్.

అపి తురగసమీపాదుత్పతంతం మయూరం
న స రుచిరకలాపం బాణలక్షీచకార,
సపది గతమనస్కన్భిన్నమాల్యానుకీర్ణే
రతివిగళితబంధే కేశపాశే ప్రియాయాః.

72

అపీతి. స నృపః దశరథః తురగసమీపాదుత్పతంతమపి సుప్రహరమపీత్యర్థః, రుచిరకలాపం భాసురబర్హం మహ్యమతిశయేన రౌతీతి మయూరః బర్హే పృషోదరాది త్వాత్సాధుః, తం చిన్నేనత్రుటితేన మాల్యేనానుకీర్ణే రత్నాం విగళితబంధే ప్రియాయాః కేశపాశే సపది గతమనస్కః ప్రవర్తితచిత్తః ఉత్కంఠితస్య “ఉరఃప్రభృతి

భ్యః క” వితికమ్, న బాణలక్షీచకార బాణలక్ష్యం నాకార్షీత్ నప్రజహరేత్సర్గః
చిత్రమాల్యేతి పాఠాంతరమ్.

తస్య కర్మశవిహారసంభవం స్వేదమాననవిలగ్నజాలకమ్,
ఆచచామ సతుషారశీకరో భిన్నపల్లవపుటో వనానిలః. 73

తస్మైతి. తస్య కర్మశవిహారాదతివ్యాయామాత్ సంభవో యస్య తం ఆననే
విలగ్నజాలకం బద్ధకదంబకం తస్య నృపస్య స్వేదం సతుషారశీకరః శిశిరాంబుకజసహితః
భిన్నా విదళితాః పల్లవానాం పుటాః శోశాః యేన సః వనానిలః ఆచచామ మమార్ష
జహరేత్సర్గః. రథోద్ధతాపృక్షమేతత్ “ఐనరావిహరథోద్ధతాలా” వితి లక్షణాత్.

ఇతి విస్తృతాన్యకరణీయమాత్త న
స్సచివావలంబితేధురం ధరాధిపమ్,
పరివృద్ధరాగమనుబద్ధసేవయా
మృగయా జహార చతురేవ కామినీ. 74

ఇతీతి. ఇతి ఆత్మనః విస్తృతమన్యత్కరణీయం కార్యం యేన తం విస్తృతాత్
కార్యాంతరమిత్యర్థః, సచివైరవలంబితా భృతా ధూః యస్య తం “ఋక్పూర్ణా”
రిత్యాదినా సమాసాంతః, అనుబంధసేవయా సంతతసేవయా పరివృద్ధో రాగో యస్యతం
ధరాధిపం నృపం మృగ్యంతేతస్యాం మృగా ఇతి మృగయా “పరిచర్యాపరిసర్యా
మృగయాటాట్యానాముపసంఖ్యాన” మితి యత్ప్రత్యయంతోనిపాతః. చతురా
విదగ్ధా కామినీ జహార ఆచకర్ష, “నజాతుకామః కామానాముపభోగేనశామ్యతి,
హవిషాకృష్ణవర్జేవ భూయవివాభివర్ధతే” ఇతి భావః.

స లలికోకుసుమప్రవాళశయ్యాం
జ్వలితమహాపథిదీపికాసనాథామ్,
నరపతిరతివాహాయాంబభూవ
కృచిదసమేతపరిచ్ఛదస్త్రియామామ్. 75

సఇతి. స నరపతిః లలితాని మనోహరాణి కుసుమాని ప్రవాళాని చ శయ్యా
స్యాం తాం జ్వలితాభిర్హృదపథిభిరేవ దీపికాభిస్సనాథాం తత్ప్రధానామిత్యర్థః
త్రియామాం రాత్రిం కృచిత్ప్రదేశే అసమేతపరిచ్ఛదః ఆమిలితపరిజనః పరిహృతపరి
జనస్సన్నిత్యర్థః. అతివాహాయాంబభూవ గమయామాస. పుష్పితాగ్రావృక్షమ్.

ఉపసీ స గజయూధకర్ణ తాలైః పటుపటహధ్వనిభిర్విధూతనిద్రః,
అరమత మధురస్వరాణి శృణ్వత్ విహగవికూజితవందిమంగళాని. 76

ఉపసీతి. ఉపసి ప్రాతఃపటూనాం పటహానామివ ధ్వనిర్యేషాం తైః గజయూథానాం కర్ణైరేవ తాతైః నాద్యభేదైః విధూతనిద్రః స నృపః తత్ర వసే, మధురస్వరాణి విహగవికూజితాన్యేవ వందినాం మంగళాని మంగళగీతాని శృణ్వన్నరమత. “అరమత, మధురాణి తత్రే”తి పాఠాంతరమ్.

అథ జాతు దురోర్ధ్వహీతవర్తా
విపినే పార్శ్వచరైరలత్యుమాణః,
శ్రమఫేనముచా తపస్విగాఢాం
తమసాం ప్రాప నదీం తురంగమేణ.

77

అథేతి. అథానంతరం జాతు కదాచిత్ దురోర్ధ్వగస్యగృహీతవర్తాన్వీకృతదురుమార్గ ఇత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమానః, విపినేవసే పార్శ్వచరైరలత్యుమాణః అదృశ్యమానః తురంగవేగాదిత్యర్థః. స రాజా శ్రమేణ ఫేనముచా సఫేనం స్విద్యతేత్యర్థః తురంగమేణ తపస్విభిర్గాఢామపగాఢాం నేవితాం తమసాం నామ నదీం సరితం ప్రాప. కౌపచ్ఛందసికంవృత్తం.

కుంభపూరణభవః పటురుచ్చైరుచ్చచాలనినదోఽంభసి తస్యాః,
తత్ర స ద్వీరదబృంహితశంకీ శబ్దపాతినమిషం వినసర్జ.

78

కుంభేతి. తస్యాస్తమసాయాః అంభసి కుంభస్య పూరణేన భవః ఉత్పన్నః పచాద్యచ్-పటుః మధురః, ఉచ్చైః గంభీరః నినదః ధ్వనిః ఉచ్చచాల ఉదియాయ తత్ర నినదే స నృపః ద్వీరదబృంహితమితి శంకత ఇతి ద్వీరదబృంహితశంకీనా శబ్దేన శబ్దానుసారేణ వతతీతి శబ్దపాతీ తం ఇషం బాణం వినసర్జ విసృప్తవాక్, సాగతాపృక్తమ్.

నృపతేః ప్రతిషిద్ధమేవ త
త్కృతవాన్పక్షిరథో విలంఘ్య యత్,
అపథే పదమర్పయంతి హి
శ్రుతవంతోఽపి రజోనిమిలితాః.

79

నృపతేరితి. నృపతేః క్షత్రియస్య తత్కర్తృప్రతిషిద్ధమేవ యదేతత్కర్తృ గజవధరూపం పక్షిరథోదశరభః ‘పక్షివింశతిత్రింశదిత్యాది నాదశాఢ్పక్షిశబ్దోనిపాతితః విలంఘ్య, “లక్ష్మీకామో యుద్ధాదన్యత్ర కరివధం నకుర్యా” దిత్యాదిశాస్త్ర ముల్లంఘ్య, కృతవాక్ నను విదుషస్తస్య కథమివృద్ధిధచ్చేత్రితమిత్యత ఆహ-అపథఇతి,

శ్రుతవంతో విద్వాంసోఽపి రజోనిమిలితాః రజోగుణావృతాన్సంతః, న పంథా
ఇత్యవధం “వధోవిభాషే”తిసమాసాంతః, “అవధం న పుంసక” మితి నపుంసకత్వం
“అపంథాన్త్యవధం తుల్య” ఇత్యమరః-తస్మిన్నచఖే ఆమార్గేఽపి వదం ఆర్పయంతి
హి నిక్షిపంతి ప్రవర్తంత ఇత్యర్థః. వైతాళీయం వృత్తమ్.

హః తాతేతి క్రందితమాకర్ణ్య విషణ్ణ
స్తస్యాన్విష్య స్వేతసగూఢప్రభవం సః,
శల్యప్రోతం ప్రేక్ష్య సకుంభం మునిపుత్రం
ణాపాదంతశ్శల్య ఇవానీతి తిపోఽపి.

80

హః తాతేతి. ఇత్యాక్తా తాత జనక “హవిషాదశుగార్దిషు” “తాతస్తు జనకఃపి
తే”తి చామరః. హః తాత హః పితః ఇతి క్రందితం ఆక్రోశనం ఆకర్ణ్య విషణ్ణః భగో
త్సానస్సక్ తస్య క్రందితస్య వేతనైః గూఢం చ్ఛన్నం ప్రభవత్యస్తానిచి ప్రభవః
కారణం తమన్విష్యక్ శల్యేన బాణేన ప్రోతం సూత్రం “శల్యం శంకౌ శరే వంశ”
ఇతి విశ్వః సకుంభం కలశసహితం మునిపుత్రం ప్రేక్ష్య వీక్ష్య సః క్షితిపోఽతి తాపా
ద్దగ్ధాత్ అంతఃశల్యం యస్య సోఽంతశ్శల్య ఇవానీత్ మత్తమయూరవృత్తమేతత్
‘వేదైరం ధైర్వైర్జ్ఞానసగా మత్తమయూర’ మితి లక్షణాత్.

తేనావతీర్య తురగాత్ప్రధితాన్వయేన
పృష్టాన్వయస్య జలకుంభనిషణ్ణదేహః,
తన్వై ద్విజేతరతపస్విసుతం స్థలద్భి
రాత్తానమక్షరపదైః కథయాంబభూవ.

81

తేనేతి. ప్రధితాన్వయేన ప్రఖ్యాతవంశేన వీతేన పావభీరుత్వం సూచితం, తేన
రాజ్ఞా తురగాదవతీర్య పృష్టాన్వయః బ్రహ్మహత్యాశంకయా పృష్టకులః జలకుంభే నిష
ణ్ణదేహఃస మునిపుత్రః తన్వైరాజ్ఞే స్థలద్భిరశక్తివశాదధోచ్చరితైరిత్యర్థః. అక్షరపాద్యైః
పదైరక్షరపదైః ఆత్మానం ద్విజేతరత్వాసౌ తపస్విసుకశ్చ తం ద్విజేతరతపస్విసుతం కథ
యాంబభూవ అకథయత్ న చ త్రైవర్తిక ఏవాహం కింతు కరణః “వైశ్యాత్తుకరణ
శ్శూద్రాయా”మితి యాజ్ఞవల్క్యః, నతో బ్రహ్మహత్యేత్యర్థః - తథాచశ్రీమద్రామా
యణే—“బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయాదవసీయతాం, న ద్విజాతిరహం
రాజక్ మాభూతే మనసి వృథా, శూద్రాయామస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపే”తి.

తచ్ఛోదితస్స తమనుద్ధృతశల్యమేవ
పిత్రోస్స కాశమవసన్నదృశోర్నినాయ,

తాభ్యాం తథాగతమువేత్త్య తమేకపుత్ర
మజ్ఞానతస్స చరితం నృపతిశ్శశంస.

82

తదితి. లేన మునిపుత్రేణ చోదితః పితృసమీపం ప్రాపయేత్పుత్రః స నృపతిః
ఆనుద్భృతశల్యం అనుత్పాటితశరమేవ తం మునిపుత్రం అవసన్నదృశోః విసప్తచక్షుషాః
అంధయోరిత్యర్థః పిత్రోః మాతాపిత్రోః “పితామాత్రే” త్యేకశేషః. సకాశం సమీ
పం నినాయ-ఇదం చ రామాయణవిరుద్ధం. తత్ర “అథాహమేకస్తం దేశం సీత్యా తా
భృశదుఃఖితౌ, ఆస్పర్శయమహం పుత్రం తం మునిం సహభార్య యే”తి తత్ర నదీతీర
ఏవ మృతం పుత్రం ప్రతి పిత్రోరానయనాభిధానాత్ తథా గతం వేతనగూఢం ఏక
త్వాసౌపుత్రశ్చ తం ఏకపుత్రం ఏకపుత్రగ్రహణం పిత్రోరనన్యగతికత్వసూచనార్థం -
తం మునిపుత్రం ఉపేత్య సన్నికృప్తో భూత్వా జ్ఞాపయిత్వేతి వార్థః అజ్ఞానతః కరి
భ్రాంత్యాన్వచరితం స్వకృతం తాభ్యాం పితృభ్యాం క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ-శశంస
కథితవాన్.

తౌ దంపతీ బహు విలప్య శిశోః ప్రహర్తా
శల్యం నిఖాతముదహరయతామురస్తః,
సోఽభూత్పరాసురథ భూమిపతిం శశాప
హస్తార్పితై ర్నయనవారిభిరేవ వృద్ధః.

83

తావితి. జాయాచపతిశ్చ దంపతీ, రాజదంతాదిషు జాయాశబ్దస్య దంభావోజం
భావశ్చ ఏకలేషిననిపాతితః-“దంపతీ జంపతీ జాయాపతీ భార్యాపతీచ తా”విత్యమరః
అనాథతయా బహువిలప్య భూయిష్ఠం పరిదేవ్య, శిశోః ఉరస్తః పక్షునః పంచమ్యుస్తసిః
నిఖాతం శల్యం శరం ప్రహర్తా దశరథేన ఉదహరయతాం ఉద్ధారయామాసతుః స
శిశుః పరాసుః మృతః అభూత్, అథ వృద్ధో హస్తార్పితైః నయనవారిభిః శాపదానస్య
జలపూర్వకత్వాత్తైరేవ భూమిపతిం శశాప.

దిష్టాంతమాస్మ్యతి భవానపి పుత్రశోకా
దంతేవయస్యహమివేతి తముక్తవంతం,
ఆక్రాంతపూర్వమివ ముక్తవిషం భుజుగం
ప్రోవాచ కోసలపతిః ప్రథమాపరాధ్యః.

84

దిష్టేతి. హే రాజా, భవానపి అంతే వయసి వార్ధకే అహమివ పుత్రశోకాత్
దిష్టాంతం కాలావసానం మరణమిత్యర్థః. “దిష్టఃకాలే చ దైవే స్వాస్తి” మితి విశ్వసే.
ఆస్మ్యతి ఇత్యుక్తవంతం ఆక్రాంతః పాదాహతః పూర్వమాక్రాంతః ఆక్రాంతపూర్వః
“సుప్ను పే”తి సమాసః. రాజదంతాదిః ప్రథమమపకృతమిత్యర్థః ముక్తవిషమపకారా
త్పశ్చాదుత్సృష్టవిషం భుజుగమివస్థితం వృద్ధం ప్రథమాపరాధ్యః ప్రథమాపరాధీకర్తృః

ఇదుచ సహనే కారణము క్తం శోసలపతిర్దశరథః శాపదానాత్పశ్చాదప్యేనం మునిం ప్రతి ప్రోవాచ.

శాపోఽప్యవృష్టతనయాననఃశ్చ శోభే

సానుగ్రహో భగవతా మయి పాతితోఽయమ్,

కృష్యాం నహన్నపి ఖలు క్షీణిమింఛనేద్ధో

బీజప్రరోహజననీం జ్వలనః కరోతి.

85

శాపఇతి. అబ్బిష్టా అలక్షితా తనయాననపద్మశోభా సుతముఖకమలకాంతిః యేన కస్మిన్నపుత్రకే మయి భగవతా పూజ్యేన త్వయా పాతితః వజ్రస్థాయత్వా త్వాచిత ఇత్యుక్తం, ఆయం “త్వం పుత్రశోణాత్ మ్రియ స్వే”త్యేవం రూపశ్చాపోఽసి సానుగ్రహః. వృక్షమూడివరన్యాయేనేహవాప్తేరంతరీయకత్వాత్సోపకార ఏవ. నిగ్రహకస్యాప్యనుగ్రహకత్వమర్థాంతరన్యాసేనాహ—కృష్యామితి-ఇంధనైః కాష్టైః ఇథః ప్రజ్వలితః జ్వలనః అగ్నిః కృష్యాం కర్షణాద్ధాం “ఋదువధాచ్ఛాక్లీపిచ్చుతే” రితిక్యవ్. క్షీణింధహన్నపి బీజప్రరోహజాం బీజామరాజాం జననీముత్పాదనక్షమాం కరోతి ఖలు కరోత్యేవ.

ఇత్థం గతే గతఘృణః కిమయం విధత్తాం

వధ్యస్తవేత్యభిహితో వసుధాధిపేన,

ఏథాక్ హుతాశనవతస్సమునిర్యయాచే

పుత్రం గతాసుమనుగంతుమనాస్సదారః.

86

ఇత్యమితి. ఇత్థం గతే వృత్తేనతి వసుధాధిపేన రాజ్ఞా గతఘృణః నిష్కారణ హంతృత్వాన్నిమగ్నరుణః ఆత ఏవ తవ వధ్యః వధాహ్లాదేయం జనః అయమితి రాజ్ఞో నిర్యేనాదనాదరేణ స్వాత్మనిర్దేశః కిం విధత్తామిత్యభిహితః మయా కిం విధేయమితి విజ్ఞాపిత ఇత్యర్థః, స మునిస్సదారస్సభార్యః పరాసుం గతాసుం. “పరాసుప్రాప్త మంచ త్వవరేతప్రేతసంస్థితా” ఇత్యమరః. పుత్రం అనుగంతుం మనోయస్య నః అనుగతమనా స్సక్ “తుంకామనుససో రపీ”తి మకారలోపః. హుతాశనవతః సాగ్నీక్ ఏథాక్ కాష్టాని యయాచేన చాత్రాత్తఘాతదోషః “అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రథస్య జీర్యతః భృగ్వగ్నిజలసంపాతైర్నరణం ప్రవిధీయత” ఇతి వచనాత్.

ప్రాప్తానుగస్సపది శాసనమస్య రాజా

సంపాద్య పాతక విలుప్తధృతిర్నివృత్తః,

అంతర్నివిప్తపదమాత్త వినాశహేతుం

శాపం దధజ్జ్వలనమార్వమివాంబురాశిః.

87

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే, నవమస్కర్గః.

ప్రాప్తేతి. ప్రాప్తానుగః ప్రాప్తానుచరః రాజా దశరథః నపది అస్య మునేశ్చాసనం
కావ్యసంభరణరూపం ప్రాగేతోఽపి సంప్రతి ప్రాప్తానుచరత్వాత్ సంపాద్య పాతకేన
మునివధనిమిత్తేన విలుప్తధృతిః భగ్నోత్సాహస్సౌ అంతః నివిప్తపదం లబ్ధస్థానం
ఆత్మవినాశహేతుం శాపం అంబురాశిః ఔర్వం జ్వలనమివ బడబాసలమివ “ఔర్వస్తు
బడబో బడబాసల” ఇత్యుమరః. “ఔర్వస్తు మునిభేదేఽపి బడబాసలవై శ్యయో”ఋతి
వైజయంతీ. దధత్ ధృతవాన్ నన్ నివృత్తః వనాదితి శేషః.

ఇతి శ్రీమత్సదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ, మహామహోపాధ్యాయ,

కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం, సంజీవినీసమఖ్యాయాం,

రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం నవమస్కర్గః.

శ్రీః

శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రఘువంశమహాకావ్యే సప్తాభ్యాసే

దశమసర్గప్రారంభః.

పృథివీం శాసత స్తస్య పాకశాసనతేజసః,

కించిదానమనూనధ్యేశ్వరదామనంతం యయా.

1

పృథివీమితి. పృథివీం శాసతః పాలయతః పాకశాసనతేజసః ఇంద్రవర్షసః అనూనధ్యేశ్వరహాసమృద్ధేః తస్య దశరథస్య కించిదానం ఈషన్మునం శరదాం సంవత్సరాణాం “స్వాదృతౌ వత్సరే శర” దిత్వనురః. ఆయుతం దశసహస్రం యయా. “ఏకదశశతసహస్రాణ్యయుతం నియుతం తథా. ప్రయుతం శోట్యద్బదం చ బృందం స్థానాత్ స్థానం దశగుణం స్యా” దిత్యార్థభట-ఇదంచ మునిశాపాత్పరం వేదితవ్యం నతు జననాత్ “వప్తిర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక, దుఃఖేనోత్పాదితశ్చాయం న రామం నేతుమర్హసి” ఇతిరామాయణవిరోధాత్, నాప్యభిషేకాత్పరం తస్మాప్సి ‘సమ్యగ్విసితమథ వర్తహరంకుమారమాదిశ్య రక్షణవిధౌ విధితవృజానా”మితి కౌమారామప్రితత్వాభిధానాత్ న ఏన విరోధ ఇతి.

న చోపలేఖే పూర్వేషామృణనిర్దోక్షసాధనమ్,

సుతాభిధానం స బ్యోతిస్సవ్యశోకతమోఽపహమ్.

2

నతేతి. స దశరథః పూర్వేషాం పితౄణాం ఋణనిర్దోక్షసాధనం “ఏషవాఅన్యణోయఃపుత్రీ”తిశ్రుతేః. పితౄణ్యుణవిముక్తికారణం సద్యః శోకవివ తమః తదవహంతీ తిశోకతమోఽపహం ఆత్రాభయంకర ఇతిమదుపపదేఽపితదంతవిధ్యాశ్రయణేన “అపేక్షేశతమసో”రితి డప్రత్యయః సుతాభిధానం సుతాభ్యం బ్యోతిరోపలేఖే న ప్రాపచ.

అతిష్ఠత్ప్రత్యయావేక్షసంతఃస్స చిరం నృపః,

ప్రాజ్ఞంధావనభివృత్తరతోఽష్టత్తిరివార్ణవః.

3

అతిష్ఠదితి. ప్రత్యయం హేతుమపేక్షత ఇతి ప్రత్యయాపేక్షాసాసంతతిః యస్య సతథోక్తః “ప్రత్యయోఽధీనశబ్దజ్ఞానవిశ్వాసహేతు” ప్రిత్యమరః. స నృపః మంథా త్నాన్త్యంధనాతూర్వం అనభివ్యక్తా అపృష్టా రతోన్వితవృత్తిర్యస్య సః అర్జవ ఇవ చిర మతిష్ఠతో సామగ్రిభావాద్విలంబో స తు వంధ్యత్వాదితి భావః.

ఋశ్యశృంగాదయస్తస్య సంతసంతానకాంక్షిణః,

ఆరేభిరే యతాత్తానః పుత్రీయామిష్టిమృత్విజః.

4

ఋశ్యశృంగేతి. యతాత్తానః అవహితచిత్తాస్సంతః మహంతః ఋశ్యశృంగో నామ శశ్చిదృషిః తదాదయః ఋతుం ఋతౌ వా యజంతీతి ఋత్విజః యాజకాః “ఋత్విగ్దధృ”గిత్యాదినా క్విప్ ప్రత్యయాంతోనిపాతః, “ఋత్విజో యాజకాశ్చత” ఇత్యమరః, సంతానకాంక్షిణః పుత్రాధిపః తస్య దశరథస్య పుత్రీయాం పుత్రనిమిత్తం “పుత్రాశ్చ” చేతి ఛప్రత్యయః, ఇష్టిం యాగమారేభిరే ఉపచక్రమిరే.

తస్మిన్నవసరే దేవాః పాలస్త్యోపప్లుతా హరిమ్,

అభిజగ్దుర్నిదాఘూర్తాః ఛాయావృక్షమివాధ్వగాః.

5

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నవసరే పుత్రకామేష్టిప్రవర్తనసమయే దేవాః ఇంద్రాదయః పులస్తస్య గోత్రావత్యం పుమాన్ పాలస్త్యో రావణః తేనోపప్లుతాఃపీడితాస్సంతః నిదా ఘూర్తాః ఘర్తాతురాః అధ్వానం గచ్ఛంతీత్యధ్వగాః పాంథాః “అంతాత్సంతా” ధ్వేత్యాదినా దప్రత్యయః, ఛాయాప్రధానం వృక్షం ఛాయావృక్షమివ తాకపార్థి వాదిత్వాన్తధ్యమపదలోపీనమానః, హరిం విష్ణుమభిజగ్దుః ప్రాపుః.

తే చ ప్రాపురుదన్వంతం బుబుధే చాదిపూరుషః,

అవ్యాజ్ఘేషో భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్ని లక్షణమ్.

6

తేచేతి. తే దేవాశ్చాదిన్వంతం సముద్రం “ఉదన్వాచుదధా”చేతి నిపాతనా త్సాధుః ప్రాపుః ఆదిపూరుషః విష్ణుశ్చ బుబుధే యోగనిద్రాం జహావిత్సర్గః. ప్రాప్తి ప్రతిబోధయారవిలంబాథా చకారా తథాహి అవ్యాజ్ఘేషో గమ్యస్యానన్యవ్యాసంగః భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్లక్షణం లింగం హి ఉక్తంచ—“అనన్యపరతాభావికార్య సిద్ధేర్ని లక్షణమ్”మితి.

భోగిభో గాసనాసీనం దదృశుస్తం దివౌకసుః,

తత్పణామండలోదర్శిర్నణిద్యోతితవిగ్రహమ్.

7

భోగీతి. ద్యౌరోకో యేహం తే దివోకసో దేవాః పృథుదరాదిత్వాత్సానుః, యద్వాదివశద్దోఽదంతోఽప్యస్తి, తథాచానిదుద్ధచరితేఽనుభూతిచంద్రః - 'నశోభతే లేన హీనో' వినా పురం మరుత్వతా వృత్రవభే యథా దివం' ఇతి తత్ర 'దివక్రీడాదా' విలి ధాతోః 'ఇగువభే'త్యాదినా కః దివమోతోమేహమితి విగ్రహః "మందిరం నైరి భశ్శక్రభవనం భం దివనభః" ఇతి త్రికాండశేషః. "దివం స్వర్గేఽంతరిక్షే" చేతి రత్నమాలాచ "దివోకాశ్చదివోకాశ్చదేవే చాతకపక్షిణీ"తి రులిదేవః, భోగినః శేషస్య భోగశ్శరీరం "భోగస్సుఖే స్త్రావిభృతావహేశ్చ ఫణికాయయో" రిత్యమరః, స వివాసనం సింహాసనం తత్రాసీనముపవిష్టం అసేశ్వాసచ్ "ఈదాస" ఇతికారాదేశః, తస్య భోగినః ఫణామండలే యే ఉదర్వివః ఉద్రశ్యయో మణయః తైర్ద్యోతిత విగ్రహం ప్రకాశితశరీరం తం విష్ణుం దదృశుః.

శ్రియః పద్మ నిషణ్ణాయాః త్మోమాంతరితమేఖలే,

అంకే నిక్షిప్తచరణమా స్తీర్ణకరపల్లవే.

8

శ్రియఇతి. కీదృశం విష్ణుం వద్దే నిషణ్ణాయాః ఉపవిష్టాయాః శ్రియః లక్ష్మ్యః త్మోమాంతరితా త్మమాయా అతస్యా వికారః త్మేమం శ్రీదుకూలం, "అతసీస్యాదుమాత్మ మేత్యమరః, లేన దుకూలేన అంతరితా వ్యవహితామేఖలా యస్య తస్మిన్ ఆస్తిర్దా కరపల్లవౌ పాణిసల్లవౌ యత్ర తస్మిన్ విశేషణద్వయేనాపి చరణయోస్సౌకుమార్యాత్ కఠినమేఖలాస్పర్శానహత్వం సూచ్యతే, తస్మిన్నంకే నిక్షిప్తచరణమ్.

ప్రబుద్ధపుండరీకాక్షం బాలాతపనిభాంశుకమ్,

దివసం శారదమివ ప్రారమ్భసుఖదర్శనమ్.

9

ప్రబుద్ధేతి. పునః కీదృశం ప్రబుద్ధే వికసితే యే పుండరీకే తే ఇవాక్షిణీయస్య తం దివసే తు పుండరీకమేవ అక్షి యస్మేతి విగ్రహః బాలాతపేన సదృశం బాలాతప నిభం తాదృశమంశుకం యస్య తం పీతాంబరధరమిత్యర్థః. అన్యత్ర బాలాతపవ్యాజాం శుకమిత్యర్థః. "నిభోవ్యాజసదృశయో" రితి విశ్వః. ప్రారంభాః ప్రకృష్టాద్యోగాః యోగినః తేహం సుఖదర్శనం అన్యత్ర ప్రారమ్భే ఆదౌ సుఖదర్శనం శారదం శరత్సం బుధినం దివసమివ స్థితమ్.

ప్రభానులిప్తశ్రీవత్సం లక్ష్మీవిభ్రమదర్పణమ్,

కౌస్తుభాఖ్యమపాం సారం బిభ్రాణం బృహతోరసా.

10

ప్రభేతి. పునః కింవిధం! ప్రభయా అనులిప్తః అనురంజితః శ్రీవతో నామ లాంఛనం యస్య తం లక్ష్మీవిభ్రమదర్పణం శ్రీవిలాసదర్పణం కౌస్తుభ ఇత్యాఖ్యా యస్య తం అపాం సాముద్రీణాం సారం స్థిరాంశం అమృతం మణిమిత్యర్థః. బృహతా ఉరసాబిభ్రాణమ్.

బాహుభిర్విటపాకా రైర్దివ్యాభరణభూషితైః,
అవిర్భూతమపాం మధ్యే పారిజాతమివాపరమ్.

11

బాహుభిరితి. విటపాకారై శ్చాఖాసశృశ్చైర్దివ్యాభరణభూషితై ర్భాహుభిరుప
లక్షితం ఆపాం నైంధమీనాం మధ్యే అవిర్భూతమపరం ద్వితీయం పారిజాతమివసితమ్.

దైత్యస్త్రీగండలేఖానాం మదరాగవిలోపిభిః,
హేతిభిశ్చేతనావద్భిఃపిండజయస్వనమ్.

12

దైత్యేతి. దైత్యస్త్రీగండలేఖానాం ఆసురాంగనాగండస్థలీనాం యో మద
రాగస్తం విలుంపంతి ఆపహరంతీతి మదరాగవిలోపినః త్రైశ్చేతనావద్భిఃసృజ్యైర్దైత్య
స్సుదర్శనాదిభిరాయుధైః “హేతిశ్చస్త్రే తు నృస్త్రీయో”రితి కేశవః. ఉదీరితజయస్వనం
జయశబ్దముద్ఘోషయంతీభిః మూర్తిమతీభి శ్చస్త్రదేవతాభిరుపాస్యమానమిత్యర్థః.

ముక్తశేషవిరోధేన కులిశేన వ్రజాణా,
ఉపసీతం ప్రాంజలినా వినీతేన గరుత్మతా.

13

ముక్తేతి. ముక్తో భగవత్సన్నిధానాత్త్యక్తః శేషేశాపీశ్వరేణ సహ విరోధః
సహజమపి వైరం యేన తేన కులిశేన వ్రజాః ఆమృతాహరణకాలే ఇంద్రయుధ్ధేయ
వజ్రప్రహారాః త ఏవ లక్ష్యాణి యస్య తేన ప్రబద్ధోఽంజలిర్యేన తేన ప్రాంజలినా
వినీతేన గరుత్మతా తాక్ష్యేణ ఉపసీతం ఉపాసీతం పురా కిల మాతలి ప్రార్థితేన భగ
వతా తద్దుహితుర్గుడకేశ్యాః పత్యుః కస్యచిత్సర్వస్య గరుడాదాగామిభయం పరిహర్తు
మభయదానే కృతే న్యవిపక్షరక్షణక్షుభితం పక్షిరాజుత్వద్వోద్వాహం త్వత్తోబలాధ్య
ఇతి గర్జంతం న్యవామమాస్తతజ్జనీభారేణైవ భక్త్యా భగవాన్వినినాయేతి మహాభారత
కథాం సూచయతి - వినీతేనేతి.

యోగనిద్రాంతవిశదైః సావనైరవలోకనైః,
భృగ్వాదీననుగృహ్లాంతం సౌఖశాయనికాన్తునీన్.

14

యోగేతి. యోగః మనసో విషయాంతరవ్యాప్తుః స ఏవ నిద్రాసామ్యాన్నిద్రా
తస్యాః అంతే అవసానే విశదైః ప్రసన్నైః సావనైశ్శోభ్యతైరవలోకనైః సౌఖ
శయనం పృచ్ఛంతీతి సౌఖశాయనికాః “పృచ్ఛతో సన్నాతాదిభ్య” ఇత్యుపసంఖ్యా
నాత్ తక్, తాక్ మునీక్ భృగ్వాదీక్ ఋషీననుగృహ్లాంతం తం దదృశుః.

ప్రణివత్య సురా తస్మై శమయిత్రే సురద్విషామ్,
అదైవం తుష్టువుస్తున్త్యనువాజ్చ నమోచరన్.

15

ప్రణివత్యేతి. అథ దర్శనానంతరం సురాః దేవాః సురద్విషమసురాణాం శమ
యిత్రే వినాశకాయ తస్మై విష్ణవే ప్రణివత్య స్తుత్యం స్తోత్రార్థం “ఏలిస్తుకాస్వదృజా

మః క్యవ్' వాక్చ మనశ్చ వాక్చనసే "అచతు" రేత్యాదినా అచ్చుత్సయాంతో నిపాతః. తయోర్గోచరోవిషయో న భవతీత్యవాక్చనసగోచరః తం ఏవం తుష్టువరస్తువన్.

నమో విశ్వస్యజే పూర్వం విశ్వం తదను బిభ్రతే,
అథ విశ్వస్య సుహృత్తే తుభ్యం త్రేధా స్థితాత్మనే. 16

నమ ఇతి. పూర్వమాదౌ విశ్వస్యజే విశ్వస్యప్రత్యే తదను సర్గానంతరం విశ్వం బిభ్రతే పుష్టతే అథ విశ్వస్య సుహృత్తే ఏవం త్రేధా సృష్టిస్థితిసంహారకర్తృత్వే స్థిత ఆత్మాస్వరూపం యస్య తస్మై తుభ్యం నమః.

ననుకూలస్థస్య కథం త్రైరూప్యమిత్యాశంక్య జౌహాధికమిత్యాహః—

రసాంతరాణ్యేకరసం యథా దివ్యం పయోఽశ్నుతే,
దేశేదేశే గుణేష్వేవమనన్తా స్త్వమవిక్రియః. 17

రసాంతరాణితి. ఏకరసం మధురైకరసం దివి భవం దివ్యం పయః పర్వోదకంచేశే దేశే ఊషరాదిచానాప్రదేశేషు అన్యార్థే రసాన్ రసాంతరాణి లపణాదీని యథా అశ్నుతే ప్రాప్నోతి ఏవమవిక్రియో నిష్పికారః ఏకరూప ఇత్యర్థః. త్వం గుణేషు సత్త్వాదిషు ఉపాధిషు స్థిత్యేతి శేషః అవస్థాః ప్రప్యత్యాదిరూపాః అశ్నుషే.

ఏకః కారణస్తాం తామవస్థాం ప్రతిపద్యనే,
నానాత్వం రాగసంయోగాత్సృటికస్యేవ తే ధ్రువమ్. 18

ఏకఇతి. ఏకః ఏకరూపః త్వం కారణః ఉపాధేః తాం తామవస్థాం ప్రతిపద్యనే ప్రాప్నోతి, తస్మాత్తే నానాత్వం రజ్యతేఽసేనేతి రాగః రాగద్రవ్యం జపాతుమేది తస్య సంయోగాత్ సృటికస్యేవ ధ్రువం స్ఫుటం. (ప్రక్షిప్తమేతద్దత్తార్థంచ.)

అమేయో మితలోక స్త్వమనన్తప్రాధనావహః,
అజితో జిష్ణురత్యంతమవ్యక్తో వ్యక్తకారణమ్. 19

అమేయఇతి. హే దేవ త్వం అమేయః లోకైరియత్తయా న పరిచ్ఛేద్యః మితలోకః పరిచ్ఛిన్నలోకః అనర్థి సస్పృహః అపహతీత్యావహః పరాద్యచ్-ప్రాధనానామావహః ప్రాధనావహః కామదః అజితః అస్త్యైరితిశేషః, జిష్ణుర్జయశీలః అత్యంతమవ్యక్తం సూక్ష్మరూపః తథాపి వ్యక్తస్య స్థూలరూపస్య జగతః కారణం హేతుః అన్యథా ప్రకాశాయోగాత్.

హృదయస్థమనాసన్నమకామం త్వాం తపస్వినమ్,
దయోభిమనఘస్పృష్టం పురాణమచరం విదుః. 20

హృదయేతి. హే దేవ, త్వాం హృదయస్థం సర్వాంశర్యామితయా నిత్యసన్నిహితం తథాప్యనాసన్నం అగమ్యరూపత్వాత్ప్రకృష్టం చవిదుః, సన్నికృష్టస్యాపి విప్రకృష్టత్వమితి విరోధః, అకామం నిత్యపూర్వత్వాన్నిష్కామం తథాపి తపస్వినం

లోకయాత్రార్థం తావనం విదుః, ఉక్తం చ గీతాను “నానవాప్తమవాప్తవ్యం వర్త ఏవ చకర్త” ఊతి కిమవ్యనిచ్చోస్తవ ఇతి విరోధః, దయాళుం పరదుఃఖప్రహణేచ్ఛం తథా వ్యసఘస్పృష్టం నిత్యానందరూపత్వాదదుఃఖానం “అంహోదుఃఖవ్యసనేవ్యఘ” మిత్యమరః, “అఘం దురితదుఃఖయో”రితి విశ్వశ్చ దయాళురదుఃఖో చేతి విరోధః. “ఈర్ష్యీ ఘృణీత్వసంతుష్టః శ్రోధనో నిత్యశంకితః, పరభాగ్యోపజీవీ చ వడేతే నిత్యదుఃఖతా” ఇతి మహాభారతే పురాణమనాఽం అజరం నిర్వికారత్వాదక్షరం విదుః, చిరంతనమసిన్ జీర్ణతీతి విరోధాలంకారః. ఉక్తంచ “అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతిర్చ తా” ఇతి, విరోధేన చాతాకిమహిమత్వం వ్యజ్యతే.

సర్వజ్ఞస్త్యమవిజ్ఞాతస్సర్వయోనిస్త్యమాత్మభూః,

సర్వప్రభురనీశస్త్యమేకస్త్యం సర్వరూపభాక్.

21

సర్వజ్ఞ ఇతి. త్వం సర్వజ్ఞః ఇగుపథలక్షణః కప్రత్యయః, త్వం అవిజ్ఞాతః అన్యై రితి శేషః, త్వం సర్వేషాం యోనిః కారణం త్వమాత్మనైవ భవతీత్యాత్మభూః స తే కించిత్కారణమస్తీత్యర్థః. త్వం సర్వస్య ప్రభుః త్వం అనీశః త్వమేకస్సర్వరూపభాక్ ఏకఏవ సర్వాత్మనా వర్తస ఇత్యర్థః.

సప్తసామోపగీతం త్వాం సప్తార్ణవజలేశయమ్,

సప్తార్చిర్ముఖమాచఖ్యస్సప్తలోకైకసంశ్రయమ్.

22

సప్తేతి. హే దేవ త్వాం సప్తభిస్సామభిః రథంతరాభిర్నక్షత్రైరుపగీతం ఉపగీయ మానం “తద్ధితా” శ్లోకాద్విసోత్తరపదసమాసః. సప్తానాం అర్హవానాం జలం సప్తార్ణవ జలం పూర్వవత్సమాసః తత్ర శేతే ఇతి సప్తార్ణవజలేశయస్తం ‘శయవాసవాసివ్యకా లా”దిత్యుక్తః. సప్తార్చిరగ్నిః ముఖం యస్యతం ‘అగ్నిముఖావై దేవా’ఇతి శ్రుతేః సప్తానాంభూర్ముపరదీనాం లోకానాం ఏకసంశ్రయం ఏకాశ్రయం, పూర్వవత్స మాసః ఏవం భూతం చాచఖ్యః.

చతుర్వర్ణఫలం జ్ఞానం కాలావస్థా చతుర్వ్యుగా,

చతుర్వర్ణమయో లోకస్త్యత్తస్సర్వం చతుర్ముఖాత్.

23

చతురితి. చతుర్థాం ధర్మాధికామమోక్షాణం వర్గః చతుర్వర్గః “త్రివర్గో ధర్మ కామార్జైశ్చతుర్వర్గస్స మోక్షకై”రిత్యమరః, తత్ఫలకం యత్ జ్ఞానం చత్వారియుగాని కృతత్రేతాదిని యస్యాం సా చతుర్వ్యుగా కాలావస్థా కాలపరిణామః చత్వారో వర్గాః బ్రహ్మణాదయః ప్రకృతా అస్మిన్నితి చతుర్వర్ణమయఃచాతుర్వర్ణప్రచురఇత్యర్థః. “బ్ర హ్మక్షత్రియవిట్పూధ్రావర్ణా” ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః. తత్ప్రకృతవచనేమయత్ “తద్ధితా” శ్లోకాద్విసోత్తరపదసమాసః. సలోకః. ఇత్యేవం సర్వం చతుర్ముఖాత్ చతు ర్ముఖరూపిణి స్త్యత్తే జాతమితి శేషః. “ఇదగ్ సర్వ మస్పృశత, యదిదం కిం”చేతి శ్రుతేః.

అభ్యాసనిగృహీతేన మనసా హృదయాశ్రయమ్,
జ్యోతిర్తయం విచిన్వంతి యోగినస్తాన్వం విముక్తయే.

24

అభ్యాసేతి. అభ్యాసేన నిగృహీతం విషయాంతరేభ్యో నివర్తితం తేన మనసా
యోగినో హృదయాశ్రయం హృత్పద్మస్థం జ్యోతిర్తయం త్వాం విముక్తయే మోక్షా
ర్థం విచిన్వంతి అన్వివ్యంతి ధ్యాయంతీత్యర్థః.

అజస్య గృహ్ణతో జన్త నిరీహస్య హతద్విషః,
స్వపతో జాగరూకస్య యాథార్థ్యం వేద కస్తవ.

25

అజస్యేతి - న జాయత ఇత్యజః “అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత” ఇతి ఉప్రత్యయః,
తస్య జన్తశూన్యస్యాపి జన్తగృహ్ణతః మత్స్యదిరూపేణ జాయమానస్యనిరీహస్య
నిస్పృహస్యాపిహతద్విషశ్చ తుఘ్నతినః జాగరూకస్య సర్వసాక్షితయా ప్రతిబుద్ధ
స్యాపి స్వపతః యోగనిద్రామనుభవత ఇత్యర్థః, ఇత్థం విపరీతచేష్టితస్య తవ యాథార్థ్యం
తత్త్వం శోపేద వేత్తి “విదోలటా” వేతి జలాదేశః.

శబ్దాదీన్ విషయాన్ భోక్తుం చరితుం దుశ్చరం తపః,
పర్యాప్తోఽసి ప్రజాః పాతుమాదాసీన్యేన వర్తితుమ్.

26

శబ్దేతి. కించ కృష్ణాదిరూపేణ శబ్దాదీన్విషయాన్భోక్తుం సరసారాయణాదిరూ
పేణ దుశ్చరం తపశ్చరితుం తథా దైత్యాదిమర్దనేన ప్రజాః పాతుమాదాసీన్యేన సాక్షి
తయా తాటస్థేన వర్తితుం చ పర్యాప్తస్సమర్థః ఆసి భోగతపసోః పాలనాదాసీన్య
యోః పరస్పరవిరుద్ధయోరాచరణే త్వదన్యః కస్యమర్థ ఇత్యర్థః.

బహుధాప్య్యాగమైర్భిన్నాః పంథానస్సిద్ధిహేతవః,
త్వయ్యేవ నిపతంత్యోఘా జాహ్నువీయా ఇవార్ణవే.

27

బహుధేతి. ఆగమైః త్రయాసాంఖ్యాదిభిర్దర్శనైః బహుధాభిన్నా అపి సిద్ధిహే
తవః పురుషార్థసాధకాః పంథానః ఆచారమార్గాః ఉపాయాః జాహ్నువ్యాగమేజాహ్ను
వీయాః గాంగాః “వృధాశ్చ” ఇతిఛప్రత్యయః ఓఘాః ప్రవాహః తేఽప్య్యాగమైరాగ
తిభిర్బహుధా భిన్నాః సిద్ధేర్లేతవశ్చ ఆర్ణవ ఇవ త్వయ్యేవ నిపతంతి ప్రవిశంతి యేన
కేనాపి రూపేణ త్వామేవ సర్వేఽపుష్పవయాంతీత్యర్థః. యథాచలరాచార్యాః. “కిం
బహునాకారవోపి విశ్వకర్తృత్వపానతే” ఇతివిభిన్నేష్వపి శ్రుతివచనేషు మునిమతేషు
చ తేషాం ప్రతిపాద్య స్తవమేవైకః ఇతి భావః.

త్వయ్యావేశితచిత్తానాం త్వత్సమర్పితకర్తృణామ్,
గతి స్త్వం వీతరాగాణామభూయస్సన్నివృత్తయే.

28

త్వయాతి. త్వయి ఆవేశితం నిహితం చిత్తం యైస్తేహం తుభ్యం సమర్పితాని
కర్తాణి యైస్తేహం త్వత్సమర్పితకర్తృణాం “మన్త నా భవ మద్భక్తో హద్యాజీ మాం నమ
స్కరు, మామేవైవ్యసి కాంతేయప్రతిజానే ప్రియోఽసి మే” భతి భగవద్వచనాత్
ఈశ్వరాస్మితబుద్ధ్యా కర్తృత్వత్వామిత్యర్థః. వీతరాగాణాం విరక్తానాం అభూయస్సన్ని
వృత్తయే అపునరావృత్తయే మోక్షాయత్సర్థః. త్వమేవ గతిః సాధనం “తమేవం విద్వా
నమృత ఇహ భవతి, నాన్యః కథా ఆయనాయ విద్యతే” ఇతి శ్రు తేరితి భావః.

ప్రత్యక్షోఽప్యపరిచ్ఛేదోఽస్య మహ్యదిర్భూషిమా తవ,

ఆప్తవాగనుమానాభ్యాం సాధ్యం త్వాం ప్రతి కా కథా. 29

ప్రత్యక్ష ఇతి. ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షప్రమాణగమ్యోఽపి తవ మహ్యదిః పృథి
వ్యాదిః మహిమాత్వైశ్వర్యం చాపరిచ్ఛేద్యః ఇయత్తయా నావధార్యః ఆప్తవా గేష్వదః
“యతో వాఇమా”సిత్యాదిః ఆనుమానంతు “క్షిత్యాదికం నకర్తృకం కార్యత్వాద్భటవ”
దిత్యాదికం తాభ్యాం సాధ్యం గమ్యం త్వాం ప్రతి కా కథా ప్రత్యక్షమసి త్వత్కృతం
జగదపరిచ్ఛేద్యం తత్కారణ మప్రత్యక్ష స్త్వమపరిచ్ఛేద్య ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః.

కేవలం స్మరణేనైవ పునాసి పురుషం యతః,

అనేన వృత్తయశ్చేహ నివేదితఫలా స్త్వయి.

30

కేవలమితి. కేవలం కృత్స్నం “కేవలః కృత్స్నవిక”శ్చేతి శాశ్వతః. పురుషం
స్మరారం జనం స్మరణేనైవ యతః పునాసి అనేన స్మృతికార్యేనైవ త్వయి విషయ
యాః కేహి అవశిష్టాః పృత్తయో దర్శనస్పర్శనాదయో వ్యాపారాః నివేదితఫలాః విజ్ఞా
వితకార్యాః తవ స్మరణస్మైకేదం ఫలం దర్శనస్పర్శనాదీనాం తు కియదితి నావధార
యామ ఇతి భావః. “యస్య చేతసి వర్తేథాస్స తావత్కృతినాం వరః” ఇతి స్మరణే
నైవ పుణ్యతామాపాదయత్తవ దర్శనస్పర్శనభావజాదయస్సతరాం పావనా ఇతి
కిము వక్తవ్యమితి భావః.

ఉదధేవ రత్నాని తేజాంసీవ వివస్వతః,

స్తుతిభ్యోఽప్యుతిరిచ్యంతే దూరాణి చరతాని తే.

31

ఉదధేతి. ఉదధేః రత్నానీవ వివస్వతః తేజాంసీవ దూరాణి అవాక్ష్యనవగోచ
రాణి తే చరితాని స్తుతిభ్యోఽప్యుతిరిచ్యంతే నిశ్శేషం స్తోతుం న శక్యంత ఇత్యర్థః.

అననాప్తమవాప్తవ్యం న తే కింసన విద్యతే,

లోకానుగ్రహ ఏవైకో హేతుస్తే జన్తకర్తృణోః.

32

అననాప్తమితి. అననాప్తమప్రాప్తం అనాప్తవ్యం ప్రాప్తవ్యం తే తవ కించన కించ
దసి న విద్యతే నిత్యపరిపూర్ణత్వాదితి భావః. తస్మిం కిం నిబంధనే జన్తకర్తృణి? ఇత్యతాహ-

లోకేతి వికః లోకానుగ్రహ విష తే జన్మకర్మణోః హేతుః పరమకారుణికస్య తే
పరాక్షవ ప్రవృత్తిర్న స్యాధేత్యర్థః.

మహిమానం యదుత్క్లిర్త్య తవ సంప్రాయతే వచః,

శ్ర మేణ తదశక్త్యా వా న గుణానామియ త్తయా. 33

మహిమానమితి. తవ మహిమానముత్క్లిర్త్య సంకీర్త్య వచస్సంప్రాయత ఇతి
యత్ తద్వచస్సంహరణం శ్రమేణ వాగ్వావిచారక్రాంత్యా వా, అశక్త్యా వా కా
ర్త్యైన్నివృత్తమశక్యత్వాద్వా గుణానామియ త్తయా ఏతావన్నాత్ర తయా న తేషామా
నంత్యాదితి భావః.

ఇతి ప్రసాదయామాసుస్తే సురాస్తమధోక్షజమ్,

భూతార్థవ్యాహృతిస్సా హి న స్తుతిః పరమేష్ఠినః. 34

ఇతీతి. ఇతి తే సురాః తమధోక్షజం అధోభూతమక్షజం ఇంద్రియజన్యం
జ్ఞానంయస్య తమధోక్షజం విష్ణుం ప్రసాదయామాసుః ప్రసన్నం చక్రః, హి యస్తాత్పర
మేష్ఠినః సర్వోత్తమస్య తస్య దేవస్య సా దేవైః కృతావ్యాహృతిః భూతస్య సత్యస్యా
ర్థస్యవ్యాహృతిరుక్తిః “యుక్తేత్వా దావృతేభూత” మిత్యమరః. న స్తుతిర్నప్రశంసా
మాత్రం, మహాస్తోహి యథాకథంచన సులభా ఇతిభావః, పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పర
మేష్ఠీ, “పరమేకీ” దిత్యుణాదిసూత్రేణ తిష్ఠతేరిని, “తత్పరంషే కృతిబహుళ” మితి
సప్తమ్య అలుక్, ‘స్థాస్థిక్’ స్థుణామితి వక్తవ్యాత్వత్వమ్.

తస్మై కుశలసంప్రశ్నవ్యంజితప్రీతయే సురాః,

భయమప్రళయాద్యేలాదాచఖ్యురైరృతోదధేః. 35

తస్మా ఇతి. సురాః దేవాః కుశలసంప్రశ్నేన వ్యంజితా ప్రకటితా ప్రీతిశ్యేన
తస్మై కుశలసంప్రశ్నవ్యంజితప్రీతయే లక్షితప్రసాదాయేత్యర్థః, అన్యథా అనవసరవిష్ణుప్ర
మాదరోప్రమివ విఫలమేవేతి భావః, తస్మై విష్ణవే అప్రళయే ప్రళయాభావేఽపి
ఉద్వేలాదున్మర్యాదాత్ నైరృతో రాక్షసస్సనివ ఉదధిస్సముద్రః తస్మాద్భయమాచ
ఖ్యుః కథితవంతః.

అథ వేలాసమాసన్నశైలరంధ్రానినాదినా,

స్వరేణోవాచ భగవాన్ పరిభూతార్ణవధ్వనిః. 36

అథేతి. అథ వేలాయామథేః కూలే సమాసన్నానాం సన్నికృష్టానాంశైలా
నాం రంధ్రేషు గర్వాశేష అనునాదినా ప్రతిధ్వనిమతా స్వరేణ పరిభూతార్ణవధ్వనిః
తిరస్కృతసముద్రఘోషో భగవానువాచ.

పురాణస్య కవే స్తస్య వర్ణస్థానసమీరితా,
బభూవ కృతసంస్కారా చరితార్థైవ భారతీ.

37

పురాణేతి. పురాణస్య పురాతనస్య కవే స్తస్య భగవతో వర్ణస్థానేషు ఉరహకం తాదిషు సమీరితా సమ్యగుచ్చారితా అత ఏవ కృతస్సంపాదితః సంస్కారస్సానుత్వ సప్రతాది ప్రయతోన్న యస్మాస్మా భారతీ వాణీ చరితార్థా బభూవైవ, ఏవకార స్తస్య సంభావనా వివరీతసంభావనాన్యదాసార్థః.

బభౌ సదశనజ్యోత్సాన్నిసా విభోర్వదనోద్గతా,
నిర్యాతశేషా చరణాన్దం గేవోర్ధ్వప్రవర్తిసి.

38

బభావితి. విభోర్విష్టోర్వదనాదుద్గతా నిస్సృతా సదశనజ్యోత్సాన్ని దంతకాంతి సహితా ఇదం విశేషణం ధావశ్యాతిశయద్యోతనార్థం అతఏవ సా భారతీ చరణాదం ఘోః నిర్యాతా చ సా శేషా చ నిర్యాతశేషా నిస్సృతావశిష్టేత్యర్థః, 'స్త్రియాః పుంవ' దిత్వసమృత్తై 'పుంవత్కర్తృధార' యేత్యాదినా నిర్యాతాశబ్దస్య పుంవద్భావః. యా నిర్యాతా యా చ శేషా సా గంగేతి సామానాధికరణ్యనిర్వాహాత్ నిర్యాతా యాశ్చేషేతి విగ్రహేతు పుంవద్భావో దుర్లుట ఏవ ఊర్ధ్వప్రవర్తిసి ఊర్ధ్వవాహిని గంగేవ బభావిత్యుత్పేక్షా.

యదాహ భగవాన్ తదాహః—

జానే వో రక్షసాక్రాంతా ననుభావపరాక్రమా,
అంగినాం తమనేవోభా గుణౌ ప్రథమమధ్యమా.

39

జానఇతి. హే దేవాః, వో యుష్టాకం అనుభావపరాక్రమా మహిమపురుష కారా రక్షసా రావణేన అంగినాం శరీరిణాం ప్రథమమధ్యమపుభౌ గుణౌ సత్త్వరజ సీతమసేవ తమగుణేనేవ ఆక్రాంతౌ జానే వాక్యార్థః కర్తృ.

విదితం తవ్యమానం చ తేన మే భువనత్రయమ్,

అకామోఽనతేనేవ సాధోర్హ్వరయమేనసా.

40

విదితమితి. కించ అకామేన ఆనిచ్ఛయా ఉపనలేన ప్రమాదాదాగలేన ఏన సాపాపేన సాధోస్సజ్జనస్య హృదయమివ తేన రక్షసా తవ్యమానం తవతేర్హృవాచికా త్కర్తృణికానచ్, భువనత్రయం చ మే విదితం మయా జ్ఞాయత ఇత్యర్థః. 'మతిమిద్ధీ త్యాదినావర్తమానేక్షః 'క్షస్యచ వర్తమాన' ఇతి వక్తి.

కార్యేషు చైకకార్యత్వాదభ్యర్థోన్యస్తి న వజ్రిణా,
స్వయమేవ హి వాతోఽగ్నేస్సారథ్యం ప్రతిపద్యతే.

41

కార్యేష్వతి. కించ ఏకకార్యత్వాదావయోరేకార్థత్వాద్ధేతోః కార్యేషు కర్తవ్యాకేషు విషయే వజ్రేణా ఇంద్రేణ అభ్యుర్ధ్వః ఏవం ఋత్వితి ప్రార్థనీయో నాస్తి, తథాహి - చాతో వాయుః స్వయమేవాగ్నేస్సారభ్యం సాహాయ్యం ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి, న తు వహ్నిప్రార్థనయైవేత్యేవకారార్థః, ప్రేక్షావతాం హి స్వాకేషు స్వత ఏవ ప్రప్నోతి న తు వరప్రార్థనయా స్వార్థకృత్త్వాయమిన్ద్రోస్మేవ మమాపీత్యర్థః.

పురా కిల పురారాతిప్రీణనాయ స్వశిరాంసి ఛిందతా దశకంధరేణ యద్దశమం శిరోఽవశేషితం తన్నమ చక్రార్థమిత్యాహః—

స్వాసిధారాపరిహృతః కామం చక్రస్య తేన మే,

స్థాపితో దశమో మూర్ధా లభ్యాంశ ఇవ రక్షసా.

42

స్వేతి. స్వస్వాసిధారయా పరిహృతోఽచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః, దశమః దశానాం పూరణః మూర్ధా మే చక్రస్య కామం పర్యాప్తం లభ్యాంశః ప్రాప్తవ్యభాగ ఇవ లభ్యాంశ ఇతి పాతే ఛేద్యభాగ ఇత్యర్థః తేన రక్షసా స్థాపితో నిహితః, సర్వథా తమ హం హనిష్యామిత్యర్థః.

కిం తస్మాప్రాగుపేక్షితం? తత్రాహః—

సప్తసర్వరాతినర్గాత్తు మయా తస్య దురాత్తనః,

అత్యాయాధం రిపోస్సోధం చందనేనేవ భోగినః.

43

సప్తసరితి. కింతు సప్తః బ్రహ్మణో వరాతినర్గాద్వరదానాద్ధేతోః మయా తస్య దురాత్తనో రిపోః రావణస్య అత్యాయాధమత్యాయోహం అతివృద్ధిరియావత్, నపుంసకే భావేక్షః, భోగినసర్వస్య అత్యాయాధం చందనేనేవ సోధం చందనస్యాపి తథాసహనం సప్తసరియతేరితి ద్రవ్యవ్యక్తమ్.

సంప్రతి తస్య వరస్వరూపమాహః—

ధాతారం తపసా ప్రీతం యయాచే స హి రాక్షసః,

దైవాత్సర్గాదవధ్యత్వం మర్త్యేష్యాస్థాపరాజ్ఞుభిః.

44

ధాతారమితి. స రాక్షసః తపసా ప్రీతం సత్కుప్తం ధాతారం బ్రహ్మణం మర్త్యేషు విషయే ఆస్థా పరాజ్ఞుభిః ఆదరవిముఖిస్సౌ మర్త్యాననాదృత్యేత్యర్థః, దైవాత్సర్గాత్, అప్రవిధాయాదేవస్యప్తేః ఆవధ్యత్వం యయాచే హి.

తస్మా కాగతిరిత్యాశంక్య మానుషావతారేణ హనిష్యామిత్యాహః—

సోఽహం దాశరథిర్భూత్వా రణభూమేర్బలిక్షమమ్,

కరిష్యామి శరైః స్త్రైస్తచ్చిరః కమలోచ్చయమ్.

45

న ఇతి. సోఽహం దశరథస్య రాజ్ఞోఽపత్యం పుమాన్ దాశరథిః అతః ఇతి. రామో భూత్వా తీక్ష్ణశ్చరై స్తస్య రావణస్య శిరాంస్యేవ కమలాని లేహం ఉచ్చయం రాశిం రణభూమేర్బలితమం పూజాయోగ్యం కరిష్యామి, పుష్పైర్నిషాద్యాహి పూజేతి భావః.

అచిరాద్యజ్వభిర్భాగం కల్పితం విధివత్పునః,

మాయావిభినానీధమాదాస్య ధ్యే నిశాచరైః. 46

అచిరాదితి. యజ్వభిః విధివద్విధ్యర్థం యథా తథా కల్పితం ఉచ్యతం భాగం హవిర్భాగం మాయావిభిః మాయావేదిభిః అస్థాయేత్వాదినావినీ ప్రత్యయః, నిశాచరైః ఆనానీధం ఆనాక్రాంతం యథా తథా అచిరాత్పునః ఆదాస్య ధ్యే గృహీష్యధ్యే.

వైమానికాః పుణ్యకృత స్త్యజంతు మరుతాం పథి,

పుష్పకాలోకసంక్షోభం మేఘావరణతత్పరాః. 47

వైమానికా ఇతి. మరుతాం పథి వ్యోమ్ని వైమానికాః విమానైశ్చరంతః చర తీతి తక్వయః, మేఘావరణతత్పరాః రావణభయాన్తే ఘోషంతర్ధానతత్పరాః పుణ్య కృతస్సుకృతినః పుష్పకాలోకేన యదృచ్ఛయా రావణవిమానదర్శనేన యస్సంక్షోభః భయచకితం 'సంక్షోభోభయచకిత' మితి శబ్దార్థవః, తం త్యజంతు.

మోక్ష్యథ స్వర్గబంధినాం వేణీబంధానదూషితాన్,

శాపయంత్రితపాల స్త్యబలాత్కారకచక్రవైః. 48

మోక్ష్యథేతి. హే దేవాః యాయం శాపేన నశహరకర్తృకేణ యంత్రితాః ప్రతిబద్ధా నివారితా ఇతి యావత్ పాలస్త్యస్య రావణస్య బలాత్కారేణ యేకచక్రవైః కేశాకర్ణానైరదూషితాననుసహతాన్ స్వర్గబంధినాం బంధీకృతస్వర్గాంగ నానాం వేణీబంధాన్తోక్ష్యథ - పురా కిల నలహరణేనాత్మానమభిసరంత్యా రంభాయా బలాత్కారసంభోగాత్ క్రుద్ధేన దురాత్మా రావణః శక్తః ఇతః ప్రభృతి ఆన్యస్త్రీణాం బలాద్భివాణే మూర్ధా తే శతధా దళివ్యతీతి భారతీయా కథానసంధేయా.

రావణావగ్రహక్లాంతమితి వాగమృతేన సః,

అభివర్ష్య మరుత్సస్యం కృష్ణ మేఘ స్తిరోధధే. 49

రావణేతి. సః కృష్ణో విష్ణుః సపత మేఘః నీలమేఘశ్చధ్వస్యతే, విశ్రవసోఽపత్యం రావణ ఇతి విగ్రహః విశ్రవశ్చబ్దాచ్ఛివాదిత్వాదిణివిశ్రవసో 'విశ్రవణరవణా' విత్యంతర్గణనులేణ విశ్రవశ్చబ్దస్య పృత్తివిషయే రవణాదేశే రావణ ఇతి సిద్ధః, సపతా వగ్రహో వర్షప్రతిబంధః 'అవగ్రహోవర్షప్రతిబంధ' ఇత్యుచ్చిత్యయః తేన క్లాంతం

హ్లాసం మరుతో దేవా ఏవ నన్యం ఇతి ఏవం రూపేణ వాగమృతేన వాక్సలితేన
“అమృతం నలిలే మోక్షే పీయూషే బ్రహ్మణి స్తుతం” ఇతి విశ్వాః. ఆభివర్ణ్యాభి
షిచ్య తిరోదధే అంకర్షణే.

పురుహూతప్రభృతయస్సురకారోన్మస్యతం సురాః,
అంశైరనుయయ్యుర్విష్ణుం పుష్పైర్వాయమివ ద్రుమాః. 50

పురుహూతేతి. పురుహూత ప్రభృతయః ఇంద్రత్రముఖాః సురాః దేవాః
సురకార్యేరావణవధరూపే ఉద్యతం విష్ణుమంశైర్బ్రాహ్మణైః ద్రుమాః పుష్పైస్సాన్వంతైః
ర్వాయమివానుయయః సుగ్రీవాదిరూపేణ వానరయోనిభు జాతా ఇత్యభిప్రాయః,
పురుభూయిష్ఠం హూతో యజ్ఞేష్వాహూతః పురుహూతః.

అథ తస్య విశాంపత్యురంతే కామ్యస్య కర్తవ్యః,
పురుషః ప్రబభూవాగ్నేర్విస్తయేన సహర్త్విజామ్. 51

అథేతి. అథ తస్య విశాంపత్యుః రాజ్ఞో దశరథస్య సంబంధినః కామ్యస్య
కర్తవ్యః పుత్ర కామేష్టేః అంతే అవసానే అగ్నేః పావకాత్ పురుషః కశ్చిద్విప్రః
పుమాన్ బుయ్యిజాం విస్తయేన సహ ప్రబభూవ ప్రాదుర్బభూవ తదావిర్భావాత్తేషా
మసి విస్తయోఽభూదిత్యర్థః. (కిమప్యజ్ఞేశ్యమభినంధాయ యత్కార్యం క్రియతే
తత్కామ్యమిత్యభిధీయతే.)

తమేవపురుషం విశిష్యః—

హేమపాత్రగతం దోర్భ్యామాదధానః పయశ్చరుమ్,
అనుప్రవేశాదాద్యస్య పుంసస్తేనాపి దుర్వహమ్. 52

హేమపాత్రేతి. ఆద్యస్య పుంసః ఆదిపురుషస్య విష్ణోః అనుప్రవేశాదధిష్ఠానా
ద్దేతోః తేనాపి హేమపాత్రధారిణా దివ్యపురుషేణాపి దుర్వహం చతుర్దశభువనోదర
స్య భగవతో హరేరతి గరియస్తాతోస్థిధుమశక్యం హేమపాత్రగతం స్వర్ణపాత్రస్థం
పయసి షక్యం చరుం పయశ్చరుం పాయసాన్నందోర్భ్యామాదధానః పురుషః అగ్నేః
ప్రబభూవేతి పూర్వేణసంబంధః. అనవస్థావితోస్తరూప్తవక్తవీదనశ్చరు రితి యాజ్ఞికాః.

ప్రాజాపత్యోపసీతం తదన్నం ప్రత్యగ్రహీన్నప్రపః,
వృషేవ పయసాం సారమూవిష్కృతముదన్వతా. 53

ప్రాజాపత్యేతి. నృపః రాజా ప్రాజాపత్యేన ప్రజాపతినంబుధినా పురుషేణోప
సీతం న తు వసిష్ఠేన, “ప్రాజాపత్యం నరం విద్ధి మామిహాభ్యాగతం నృపే”తి శ్రీరామా
యణవచనవిరోధాత్, తదన్నం పాయసాన్నం ఉదన్వతా ఉదధినా అవిష్కృతం
ప్రకాశితం పయసాం సారమమృతం వృషివాసవ ఇవ ప్రత్యగ్రహీత్ స్వీచకార.

అనేన కథితా రాజ్ఞో గుణాస్తస్యాన్యదుర్లభాః,

ప్రసూతిం చకమే తస్మిన్ త్రైలోక్యప్రభవోఽపి యత్. 54

అనేనతి. తస్య రాజ్ఞో దశరథస్య అన్యైర్దుర్లభాః అసాధారణా గుణా అనేన హేతునా కథితాః వ్యాఖ్యాతాః, యద్వస్తాత్ త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యం చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్సాన్వయేష్యం ప్రత్యయః తస్య ప్రభవః కారణం విష్ణురసి తస్మిన్ రాజని ప్రసూతిముత్పత్తిం చకమే కామితవాత్ త్రిభువనకారణస్యాపి కారణమితి పరమావధిరస్య గుణసముదాయ ఇత్యర్థః.

స తేజో వైష్ణవం పత్నోఽన్యిర్విభేజే చరుసంజ్ఞితమ్,

ద్యావాపృథివ్యోః ప్రత్యగ్రమహర్పరిరివాతపమ్. 55

స ఇతి. స రాజా చరుసంజ్ఞాస్య సంజాతా చరుసంజ్ఞితం చరునామధేయం వైష్ణవం విష్ణుసంబుధి తేజః పత్నోఽన్యః కాసల్యాకైకేయ్యాః ద్యౌశ్చ పృథివీ చ ద్యావాపృథివ్యౌ “దివసశ్చ పృథివ్యా” మితి. చకారాద్విశజ్జస్య ద్యావాదేశః తయోద్ద్యావాపృథివ్యోః అహ్నింపతిరహర్పతిస్సూర్యః “అహరాదీనాం పత్యాదిషు వా రేఫ” ఇత్యుపసంఖ్యానా ద్వైకత్వికో రేఫస్య రేఫాదేశో విసర్గాపవాదః, ప్రత్యగ్రమాతపం బాలాతపమివ విభజ్య దదావిత్యర్థః.

పత్నీత్రయే సత్యసి ద్వయోరేవ చరవిభాగే కారణమాహః—

అర్చితా తస్య కాసల్యా ప్రియా కేకయవంశజా,

అతస్సంభావిలాం తాభ్యాం సుమిత్రామైచ్ఛదీశ్వరః. 56

అర్చితేతి. తస్య రాజ్ఞః కా పృథివ్యాం సలగి అచ్చతీతి కోసలః, సలగతో వచా ద్యుచ్. మశజ్జస్య పృషోదరాదిత్వాద్గుణః, కోసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కాసల్యా, ‘పృథ్వీస్కసలజాదాక్ష్యాన్’ ఇతియజ్ ‘యజశ్చా’ బితిచావ్, అత ఏవ సూత్రే నిర్దేశాలోకసలశబ్దో దంత్యసకారమధ్యమః, కాసల్యా అర్చితా జ్యైష్ఠ్యాన్తానాన్య కేకయవంశజా కైకేయా ప్రియా ఇష్టా అతః కారణాదీశ్వరో భర్తా సుమిత్రాం తాభ్యాం కాసల్యాకైకేయాభ్యాం సంభావితాం భాగదానేన సమ్మనీతాం ఐచ్ఛత్ ఇచ్ఛతిన్త, అనుసంభావితామితి చ పాఠః. ఏవం చ సామాన్యం తిస్మణాం చ భాగ ప్రాపణమితి రాజ్ఞ ఉచితజ్ఞతా కాశలం చ లభ్యతే.

తే బహుజ్ఞస్యచి త్తజ్జే పత్నోఽన్యత్పుర్వహీక్షితః,

చరోర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతాముభే. 57

తే ఇతి. బహుజ్ఞస్య అనేకవేదినః ఉచితజ్ఞ స్సేత్యర్థః మహీక్షితః మహీపతేః పత్యుర్భద్రః విశేషణత్రయేణ రాజ్ఞోఽనుసరణీయతామాహ-చి త్తజ్జే అభిప్రాయజ్ఞే తే

ఉభేవత్సోచరోర్యే అధే సమభాగౌ తయోక్త్యా అథ్థా ఏకదేశాతాచతో భాగౌచ
తాభ్యామధ్యధాభాగభ్యాం 'పుంస్యర్థోర్ధం సమేఽంశకే' ఇత్యమరః. తాం సుమిత్రాం
అయోజయతాం యుక్తాం చక్రతుః, ఆయం చ విభాగోన రామాయణసంవాదీ, తత్ర
చరోరర్ధం కాసల్యాయై అవశిష్టార్ధం సుమిత్రాయై శిష్టార్ధం కైకేయ్యై శిష్టం పునస్సుమి
త్రాయై ఇత్యభిధానాత్, కిం తు పురాణాంతరసంవాదో ద్రష్టవ్యః ఉక్తం చ నారసిం
హే.——'తే సింధస్తాశనే కాలే సుమిత్రాయై మహిషతేః, సింహాభ్యామల్పమల్పం తు
స్వభగిన్యా ఆయచ్ఛతాం' ఇతి ఏవమవ్యత్రాపి విరోధే సతి పురాణాంతరాత్సమా
ధాతవ్యం నను 'కాసల్యజనయద్రామం దివ్యలక్షణసంయుతం, విష్ణోరర్ధం మహాభాగం
పుత్రమిత్వాకునందన' మితి రామాయణే కాసల్యపుత్రస్య రామస్య చరోరర్ధాంశ
భాక్త్వం సూచితం ఆత్ర రామస్య తురీయాంశభాక్త్వముక్తం తత్కృం విరోధపరిహార
ఇతి చే దుచ్ఛతే-అర్ధశబ్దః పుల్లింగః న సమభాగవచనః అమరసింహేన 'భిత్తంశకల
ఖండేనా పుంస్యర్థోర్ధం సమేఽంశకే' ఇత్యుక్తేః. తస్మా 'ద్విష్టోరర్ధం మహాభాగం
పుత్రమిత్వాకునందన' మిత్యత్ర అర్ధశబ్దః పుల్లింగశ్యకలవాచీ, అన్యథా 'భరతో నామ
కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః, సాక్షాద్విష్టోశ్చతుర్భాగస్సర్వైస్సముదితో గుణై'
రితి భరతస్య చతుర్థాంశభాక్త్వం 'అథ లక్షణశత్రుస్సయో రర్ధాంశభాక్త్వం చ
విరుద్ధ్యేతేతి తస్మాత్తత్ర చరుప్రదానఘట్టస్థ్లోకా అప్యత్రోక్తస్యావిరోధేన యోజ
సియా ఇతి.

సచైవం సతి తస్యా ఈర్ష్యాసీదిత్యాహః—

సాపి ప్రణయవత్త్యాసీత్సంతోష్యరుభయోరపి,

భ్రమరీవారణస్యేవ మదనిష్క్యందలేఖయోః.

౪౩

సాపీతి. సా సుమిత్రాపి ఉభయోరపి సమానవికాపతిర్యయోస్తయోస్సంతోష్యః
'నిత్యం సపత్నీర్విది' ష్వితి జీవ్, నకారాదేశశ్చ భ్రమరీ భృంగాంగనా, 'జాతేర'
స్త్రీత్యాదిసా జీవ్ వారణస్య గజస్య మదనిష్క్యందలేఖయోః కపాలాభ్యాం నిస్సృత
మదరేఖయోరివ ప్రణయవతీ ప్రేమవత్త్యా సీత్, సపత్నీర్విదిత్యత్ర సమాసాంతర్గ
తస్యపత్యురుపమానం వారణస్యేతి.

తాభిర్గర్భః ప్రజాభూత్యై దధే దేవాంశసంభవః,

సౌరిభిరప నాడిభిరమృతాఖ్యాభిరమృతయః.

59

తాభిరితి. తాభిః కాసల్యదిభిః ప్రజానాం భూత్యై అభ్యుదయాయ దేవస్య
విష్టోః అంశస్సంభవః కారణం యస్య సః దివ్యకలా సంభూత ఇత్యర్థః సూర్యస్య

ఇమాః సౌర్యః తాభిః సౌరీభిః 'సూర్యతిమ్మగస్త్య మత్యానాం య ఉపధాయా' ఇతి
యకారలోపః అమృతా ఇత్యాఖ్యా యాసాం తాభిః జలవహనసామ్యాన్నా డీభిరివనాడి
భిః వృష్టివిసర్జనీభిః అపాం వికారోఽమృతయో జలమయో గర్భ ఇవదధౌ ధృతః జాతా
వేదవచనం గర్భాదధౌ ఇత్యర్థః అత్ర యాదవః—“తాసాం శతాని చత్వారిరక్షీనాం
వృష్టి సర్జనే, శతత్రయం హిమోత్సరే తావద్గర్భస్య సర్జనే, అనందనాశ్చ మేధ్యాశ్చ
నూతనాః పూతనా' ఇతి. 'శతం శతం వృష్టివహః తాస్సర్వా అమృతాస్త్రియః' ఇతి.

సమమాఃన్న సత్త్వాస్తా బభు రాపాంసురత్విషః,

అంతర్గతఫలారంభాస్సస్యానామివ సంపదః.

60

సమమితి. సమం యుగవత్ అవన్నా గృహీతాస్సత్వాః ప్రాజీనో యాభిస్తాః
గర్భిణ్యః 'అవన్న సత్త్వాస్యా ద్ధర్మిణ్యంతర్వత్త్వీచ గర్భిణీ' త్యమరః. అత ఏవాపాండు
రత్విషః ఈషత్పాండురవర్ణాః తాః రాజపత్న్యః అంతర్గతాః గుప్తాః ఫలారంభాః ఫల
ప్రాదుర్భావాః యాసాం తాః సన్యానాం సంపద ఇవ బభుః రేజాః.

సంప్రతి తాసాం స్వప్నదర్శనాన్యాహః—

గుప్తం దవృశురాత్తానం సర్వాస్సప్నమేషు వామనైః,

జలజాసిగదాశార్ఙ్గచక్రలాంఛితమూర్తిభిః.

61

గుప్తమితి. సర్వాః తాః స్వప్నమేషు జలజశ్శంఖః జలజాసిగదాశార్ఙ్గచక్రైః లాం
ఛితామూర్తయో యేషాం తైర్వామనైః ప్రాన్తైః పురుషైః గుప్తం రక్షితం ఆత్మానం
స్వరూపం దదృశుః.

హేమపక్షప్రభాజాలం గగనే చ వితన్వతా,

ఊహ్యంతే స్త సువర్ణేన వేగాకృష్టపయోముచా.

62

హేమేతి. కించేతి చార్థః హేముః పక్షాణాం ప్రభాజాలం కాంతిపుంజం విత
న్వతా వినారయతా వేగేనాకృష్టాః పయోముచో మేఘా యేన తేన సువర్ణేన గరు
త్తతా గగనే ఊహ్యంతే స్త ఊహాః తా ఇతి శేషః.

బిభ్రత్త్యా కౌస్తుభన్యాం స్తనాంతరవించినయే,

పర్యుపాస్యంత లక్ష్మ్య చ పద్మవ్యజనహస్తయా.

63

బిభ్రత్కేతి. కిం చ స్తనయోరుతరే మధ్యే విలంబితం లంబమానం న్యన్యత ఇతి
న్యాసః నిశ్చేషః కౌస్తుభ ఏవ న్యాసః తం పత్యా కౌతుకాన్న్యస్తం కౌస్తుభమిత్యర్థః
బిభ్రత్త్యా పద్మమేవ వ్యజనం హస్తే యస్యాస్తయా లక్ష్మ్య పర్యుపాస్యంత ఉపాసితాః

కృతాభిషేకైర్ద్వివ్యాయాం త్రిస్తోతసి చ సప్తభిః,

బ్రహ్మరిభిః పరం బ్రహ్మ గృణద్భిరుపతస్థితే.

64

కృతాభిషేకైరితి. దివ్యాయాం త్రిస్తోతసి ఆకాశగంగాయాం కృతాభిషేకైః కృతస్నానైః పరం బ్రహ్మవేదరహస్యం గృణద్భిః ఉచ్చరద్భిః సప్తభిర్బ్రహ్మరిభిః అత్రి ప్రభృతిభిః “అత్రిర్భృగుశ్చతుశ్చకపిలౌ గౌతమస్తథా, కశ్యపశ్చాంధిరాశ్చైవ మనయస్సప్తకీర్తితా” ఇత్యేవం రూపైః యద్యా—బ్రహ్మరిభిః “మరీచిరంగిరా ఆత్రిః పులస్త్యః పులహః క్రతుః వసిష్ఠశ్చేతి సప్తరీనామాశ్చిత్రశిఖండినః” ఇతి ప్రతాప మార్తండుః తైర్దుసిభిరుపతస్థితే ఉపాసాంచక్రితే.

తాభ్యస్తథావిధాంతస్త్వస్మాక్ శ్రుత్వా ప్రీతోఽథ పార్థివః,

మేనే పరార్థ్యమాత్మానం గురుత్వేన జగద్గురోః.

65

తాభ్యితి. ఆథ పార్థివో దశరథః తాభ్యః పత్నీభ్యః ‘ఆఖ్యాతోపయోగే’ ఇత్యుపాదానత్వాత్పంచమా తథావిధాన క్తప్రకారాత్ స్వస్మాక్ శ్రుత్వా ప్రీతో ముదితస్సత్ ఆత్మానం జగద్గురోర్విష్ణురసి గురుత్వేన పితృత్వేన హేతునా పరార్థ్యం సర్వోత్కృష్టం మేనే అమనుత.

విభక్తాత్మా విభుస్తాసా మేకః కుక్షీష్వనేకథా,

ఉవాసప్రతిమాచంద్రః ప్రసన్నానామపామివ.

66

విభక్తాత్మేతి. ఏక ఏకరూపా విభుర్విష్ణుః పురుషోత్తమః ఏకః అనేకథా బహు ధాతాసాం రాజపత్నీనాం కుక్షీషూదరేషు ప్రసన్నానాం నిర్మలానామపాం కుక్షీషు ప్రతిమాచంద్ర ఇవ అనేకథా విభక్తాత్మా సత్ ఉవాస వాయునా కంపితే జలే యథా ఏక ఏవ చంద్రో బహుధా విభక్తో దృశ్యతే తద్వదితి భావః.

అథాగ్ర్యమహిషీ రాజ్ఞః ప్రసూతిసమయే సతి,

పుత్రం తమోఽపహం లేభే న క్తం జ్యోతిరివాపధిః.

67

అథేతి. అథానంతరం రాజ్ఞో దశరథస్య అగ్ర్యా చాసౌ మహిషీ చాగ్ర్యమ హిషీ సతి పతివ్రతా కాసల్యా ప్రసూతిసమయే దశమే మాసి తమోఽపహం తమా గుణనాశకం పుత్రం సుతం న క్తం రాత్రే ఓషధిః తృణజ్యోతిః తమోఽపహంతీ తమోఽపహం, “అపేక్షేశకమసా” రితి డప్రత్యయః జ్యోతిరివ లేభే ప్రాప.

రామ ఇత్యభిరామేణ వపుషా తస్య చోదితః,

నామధేయం గురుశ్చక్రే జగత్ప్రథమమంగళమ్.

68

రామ ఇతి. అభిరమం లేఁడ్రేత్యభిరామం మనోహరం, అధికరణే ఘణ్ ధ్రుత్య
యః లేన వపుషా చోదితః ప్రేరితః గురుః పితా దశరథః తస్య పుత్రస్య జగతాం
ప్రథమభూతం మంగళం సులక్షణం రామ ఇతి నామధేయం చక్రే అభిరామత్వమేవ
రామశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యర్థః.

రఘువంశ ప్రదీపేన లేనా ప్రతిమతేజసా,

రక్షాగృహగతా దీపాః ప్రత్యాదిష్టా ఇవాభవత్.

69

రఘువంశేతి. రఘువంశస్య ప్రదీపేన స్రకాశకేన అప్రతిమతేజసా అసదృశ
లేజసా లేన రామేణ రక్షాగృహగతా, సూతికాగృహగతాః దీపాః ప్రత్యాదిష్టాస్తిర
స్మృతా ఇవాభవత్ మహాదీపసమీపే నాల్పదీపాస్సృరంతీతి భావః. (ప్రాగయమర్థో
ఽభిహితః “అరిష్టశయ్యాం పరితో విసారిణే”తి.)

శయ్యాగలేన రామేణ మాతా ఇతోదరీ బభౌ,

నై కతాంభోజబలినా జాహ్నువీవ శరత్కృశా.

70

శయ్యేతి. ఇతోదరీ గర్భమోచనాత్కృశోదరీ మాతా కాసల్యా శయ్యాగలేన
రామేణ నైకలే పులినే యోఽంభోజబలిః పద్మోపహారస్తేన శరదాకృతా జాహ్నువీ
గంగేవ బభౌ నైకతోపమయా శయ్యా ప్రచ్ఛదస్య ధావశ్యసాభాగ్యే అంభోజబల్యుప
మయాశిశోస్సాకుమార్యం గంగోపమయా దేవ్యాస్వచ్ఛతా పవిత్రతాచ సూచ్యంతే.

కై కేయ్యాస్తనయో జజ్ఞే భరతో నామ శీలవాన్,

జనయిత్రిమలంచక్రేయః ప్రశ్రయ ఇవ శ్రియమ్.

71

కై కేయ్యా ఇతి. కేకయస్యాపత్యం స్త్రీకై కేయా, “తస్యాపత్య” మిత్యణికృతే
“కేకయమిత్రయ్యుప్రశయానాం యాదేరియ” ఇతీయాదేశః, తస్యాః భరతో నామ
భరత ఇతి ప్రసిద్ధః శీలవాంస్తనయో జజ్ఞే జాతః యస్తనయః ప్రశ్రయో వినయః
శ్రియం సంపదమివ జనయిత్రిం మాతరం అలంచక్రే అలంకృతవాన్.

సుతో లక్ష్మణశత్రుఘ్నా సుమిత్రా సుఘవే యమా,

సమ్యగాగమితా విద్యా ప్రబోధవినయావిన.

72

సుతావీతి. సుమిత్రా లక్ష్మణశత్రుఘ్నా నామ యమా యుగ్మజాతో సుతో
పుత్ర సమ్యగాగమితాన్వభ్యస్తా విద్యా ప్రబోధవినయా తత్త్వజ్ఞానేంద్రియజయావిన
సుఘవే ఘాతవత్.

నిర్దోషమభవత్సర్వమావిష్కృతగుణం జగత్,
అన్వగాదివ చ స్వర్గో గాం గతం పురుషోత్తమమ్. 73

నిర్దోషమితి. సర్వం జగత్ నిర్దోషం దుష్కృతాదిదోషరహితం అవిష్కృతగుణం ప్రకటితారోగ్యాదిగుణం చాభవత్. అత్రోత్తమేక్షతే, గాం భువం గతం అవతీర్ణం పురుషోత్తమం విష్ణుం స్వర్గోఽవ్యన్వగాదివ స్వర్గోహి గుణవాన్నిర్దోష శ్చేత్యాగమః స్వర్గతుల్యమభవదితి భావః.

తస్యేదయే చతుర్థార్థేః పాలస్త్యచకిలేశ్వరాః,
విరజన్తైర్గుర్భస్వద్భిర్దిశ ఉచ్ఛ్వసితా ఇవ. 74

తస్యేతి. చతుర్థార్థేః రామాదిరూపేణ చతురూపస్య తస్య హరేరుదయే సతి పాలస్త్యాద్రావణాచ్చకితా ఉద్వేజితా ఈశ్వరానాథాఇంద్రాదయోయాసాంతాః దిశః చతస్రః విరజన్తైర్గుర్భవగతధూళిభిః, నభస్వద్భిః వాయుభిః తన్తి షేణ ఉచ్ఛ్వసితా ఇవే త్యుత్తేషా శ్వసేః కర్తరిక్తః స్వనాశరణలాభసంతుష్టానాం దిశాముచ్ఛ్వాసవతా ఇవ వాతా వపురిత్యర్థః, చతుర్దిగీశరక్షణం మూర్తి చతుష్టయప్రయోజనమితి భావః.

కృశానురపధూమత్వాత్ప్రసన్నత్వాత్ప్రభాకరః,
రక్షోవిప్రకృతావాస్తామసవిధశుచావివ. 75

కృశానురితి. రక్షసా రావణేన విప్రకృతో అపకృతో పీడితావిత్యర్థః. కృశాను ర్గ్నిః ప్రభాకరస్సూర్య శ్చేతి ద్వే యథానుఖ్యమపధూమత్వాత్ప్రసన్నత్వాచ్చ అప విధశుచౌ నిరస్తదుఃఖావివ ఆస్తామభవతాం.

దశాననకిరీటేభ్యస్తత్త్వణం రాక్షసశ్రేయః,
మణివ్యాజేన పర్యన్తాః పృథివ్యామశ్రుబిందవః. 76

దశేతి. తత్త్వణం తన్తిక్ ఊణే రామోత్పత్తిక్షణ ఏవ రాక్షసానాం శ్రయోఽశ్రుబిందవః దశాననస్య రావణస్య కిరీటేభ్యస్సకాకాత్ మణీనాం వ్యాజేన పృథివ్యాం పర్యన్తాః పరితాః రామోదయేనతిలద్వధ్యస్య రావణస్య కిరీటేభ్యో మణిభ్రంశలక్షణం దుర్విమిక్తమభూదిత్యర్థః.

పుత్రజన్తప్రవేశ్యానాం తూర్యాణాం తస్య పుత్రిణః,
ఆరంభం ప్రథమం చక్రు ర్దేవదుందుభయౌ దివి. 77

పుత్రేతి. పుత్రా ఆస్య సంతీతి పుత్రీ తస్య జాతపుత్రస్య తస్య దశరథస్య పుత్ర జన్తని ప్రవేశ్యానాం ప్రవేశితవ్యానాం వాదవీయానాం తూర్యాణాం వాద్యానాం ఆరంభముప్రథమం దివిదేవదుందుభయః ప్రథమం చక్రుః సాక్షాత్పితరుర్దశరథాదప్య ధికం దేవా ముముదిశే ఇత్యర్థః.

సంతానకమయీ వృష్టిరవనే తస్య పేతుషీ,
సంతంగళోపచారాణాం సై వాదిరచనాభవత్. 78

సంతానకేతి. తస్య రాజ్ఞో భవనే సంతానకానాం కల్పవృక్షకుసుమానాం
లికారః సంతానకమయీ వృష్టిర్వర్షం చ పేతుషీ పతితాభూత్ పశాతేత్యర్థః “కస్య”
శ్చేతి కస్యప్రత్యయః “ఉగిత” శ్చేతిజీవ, సా వృష్టిరేవ సంతః పుత్రజన్తన్యైవశ్య
కాయేమంగళోపచారాస్తేహం యద్వా సా వృష్టిరేవ సద్భిరసుష్టేయానాం మంగళోప
చారాణాం ఆదిరచనా ప్రథమక్రిణూ అభవత్ అనేన దేవానాం భగవదవతార
నిమిత్తకోత్సాహస్సూచితః.

కుమారాః కృతసంస్కారాస్తే ధాత్రీస్తన్యపాయినః,
ఆనందేనాగ్రజేనేవ సమం వవృధిరే పితుః. 79

కుమారా ఇతి, కృతాసంస్కారాః జాతకర్తాదయో యేహంలే ధాత్రీణాముప
మాత్మాణాం స్తన్యాని పిబుతీతి తస్మాత్తాః లే కుమారాః ఆగ్రజేనాగ్రజాతేనజ్యేష్ఠే
నేవ స్థితేన పితుః ఆనందేన సమం సాకం వవృధిరే కుమారవృద్ధ్యా పితామహంతమా
నందమవాపేత్యర్థః. కుమారజన్తనః ప్రాగేవ జాతత్వాదగ్రజత్వోక్తిరానందస్య.

స్వాభావికం వినీతత్వం లేహం వినయకర్తా,
ముమూర్ష సహజం లేజో హవిషేవ హవిర్భుజామ్. 80

స్వాభావికమితి. లేహం కుమారాణాం సమ్మంధి స్వాభావికం సహజం వినీతత్వం
వినయకర్తా శిక్షయా హవిర్భుజామగ్నీనాం సహజం స్వాభావికం లేజో హవిషా
ఆశ్వాదిశేవ ముమూర్ష వవృధే, నిసర్గసంస్కారాభ్యాం వినీతా ఇత్యర్థః.

పరస్పరావిరుద్ధాస్తే తద్రఘోరనఘం కులమ్,
అలముద్యోతయామాసుర్దేవారణ్యమివ ర్తవః. 81

పరస్పరేతి. పరస్పరం అవిరుద్ధా అవిద్విష్టాః సౌభ్రాతృగుణవంత ఇత్యర్థః. లే
కుమారాః తత్ప్రసిద్ధం అనఘం నిష్పాపం రఘూః కులం ఋతవః పసంతాదయః దేవ
రణ్యం నందనమివ. సహజవిరోధానామపి ఋతూనాం సహవస్థానసంభవార్థం దేవవిశే
షణం. అలమత్యర్థముద్యోతయామాసుః ప్రకాశయాంచక్రిరే సౌభ్రాతృవంతః కుల
భూషణాయంత ఇతి భావః.

సమానేఽపి చ సౌభ్రాత్రే యథోభా రామలక్ష్మణౌ,
తథా భరతశ్చ త్రుఘ్నా ప్రీత్యా ద్వంద్వం బభూవతుః. 82

సమాన ఇతి. శోభనాభ్రాతతో యేహం లే సుభ్రాతరః “నద్యుత” శ్చేతి కఘ్ని
త్యయో నభవతి వందితే భ్రాతృరితి నిషేధాత్ లేహం భావస్సౌభ్రాత్రం యువాదిత్యా

దశత్సన్తి సమానే చతుర్థాం తుల్యే సత్యసి రామలక్ష్మణానుభౌ యథా ప్రీత్యాన్నే హేనద్వంద్వం బభావతుః తద్వద్భరతశత్రుఘ్నావసి ప్రీత్యా ద్వంద్వం ద్వద్వసాహ చర్యేణాభివ్యక్తౌబభావతుః “ద్వంద్వం రహస్యమర్యాదావచనయజ్ఞ పాత్రప్రయోగాభి వ్యక్తిషు” ఇత్యభివ్యక్త్యర్థే నిపాతః. క్వచిత్కస్య స్నేహోఽతిరిచ్యత ఇతి భావః (అనేన “వ్యతిషజతిపదార్థానాంకరః కోఽపి హేతురి”తి తాత్పర్యం వ్యజ్యతే.)

తేషాం ద్వయోర్ద్వయో రై క్యం బిభిదే న కదాచన,
యథా వాయువిభావస్వీర్యథా చంద్రసముద్రయోః. 83

తేషామితి. తేషాం చతుర్థాం మధ్యే ద్వయోర్ద్వయో రామలక్ష్మణయోర్భరత శత్రుఘ్నయోశ్చేత్యర్థః. వాయువిభావస్వీర్యథా అనిలాగ్నోర్విరివ చంద్రసముద్రయో రివ చై క్యమైకమత్వం కదాచన కదాచిన్న బిభిదే కర్తృకర్తరి లిప్. ఏకకార్యత్వం సమానసుఖదుఃఖత్వం చ క్రమాదుపమానద్వయాలభ్యతే సమాజస్సహకారీ హి వహ్నిర్వాయుః చంద్రవృద్ధౌ హి వర్ధతే సింధుః తక్షయే చ క్షీయత ఇతి.

తే ప్రజానాం ప్రజానాథా స్తేజసా ప్రశయేణ చ,
మనో జహ్వగ్నిర్నిదాఘాంతే శ్యామాభ్రాదివసా ఇవ. 84

తఇతి. ప్రజానాం నాథాః స్వామినస్తే కుమారాః తేజసా ప్రభావేణ ప్రశ యేణ వివయేన చ నిదాఘాంతే గ్రీష్మవసానే శ్యామాన్యభ్రాజి యేషాం తే శ్యామా భ్రానాతితోష్ణా ఇతి భావః. దివసా ఇవ ప్రజానాం మనో జహ్వః.

స చతుర్థా బభౌ వ్యస్తః ప్రసవః పృథివీపతే,
ధర్మార్థకామమోక్షాణామవతార ఇవాంగభాక్. 85

సఇతి. చతుర్థా చతుర్థిః ప్రకారైః “సంఖ్యాయాదిధార్మికా” ఇతి ధాత్రత్య యః, వ్యస్తో విధక్తః పృథివీపతే ప్రసవస్సంతానః అంగభాక్ చతుర్థా అంగవాక్ మూర్తివాక్ ధర్మార్థకామమోక్షాణాం అవతార ఇవ బభౌ.

గుణైరారాధయామాసుస్తే గురుం గురువత్పలాః,
తమేవ చతురంతేశం రత్నైరివ మహర్ణవాః. 86

గుణైరితి. గురువత్పలాః పితృభక్తాః తే కుమారాః గుణైర్వివయాదిభిః గురుం పితరం చతుర్థామంతానాం చతుర్దిగంతానాం ఈశం చతురంతేశం “తత్థితా” ర్థేత్యాది నా ఉత్తరపదసమాసః, తం దశరథమేవ మహర్ణవాశ్చత్వారో రత్నైరివ ఆరాధయా మాసురానందధూమానుః.

సురగజ ఇవ దంతైర్భగ్నదైత్యాసిధారై
 ర్నయ ఇవ ఫలబన్ధవ్యక్తయోగైరుపాయైః,
 హరిరివ యుగదీరైర్దోర్భిరంతైః స్తదీయైః
 పతిరవనిపతీనాం తైశ్చకాశే చతుర్భిః.

87

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ, రఘువంశే, మహాకావ్యే, దశమస్కంధః.

సురగజ ఇతి. భగ్న దైత్యానామసిధారా ఆయుధధారా యైస్తైశ్చతుర్భిర్దంతైః
 సురగజ విరావత ఇవ ఫలబంధేన ఫలసిద్ధ్యావ్యక్తయోగైరనుమితయుక్తైః చతుర్భిరు
 పాయైస్సామాదిభిః నయో నీలిరివ యుగపద్మైశ్చతుర్భిర్దోర్భిర్యుక్తైః హరిర్విష్ణురివ
 తదీయైః హరిసంబంధిభిః అంతైరంశభూతైశ్చతుర్భిస్తైఃపుత్రైః అవనిపతీనాంపతిః రాజాధి
 రాజో దశరథః చకాశే విదిద్యులే పణబంధవ్యక్తేతిపాతే పణబంధస్సంధిః తత్ర వ్యక్త
 యోగైరిత్యర్థః.

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారిణ, మహామహాపాధ్యాయ
 కోలచలమల్లినాథసూరివరచితాయాం సంజీవినీసమఖ్యాయాం
 రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం దశమస్కంధః.

